

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 90.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि
अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्षानुमानमायुर्या
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumānājāgādīśi, Pratyakṣānumānagādādhari, Pra-
tyakṣānumānamāthuri, Vyutpattivāda, Śaktivāda,
Muktivāda, Śabdasaktiprakāśika and Kusumanjali

By Kālisānkara Siddhānta Vāgīśa

Edited by Pandit Vindhyesvariprasād Dvivedin

LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES, AND

Nyāyāchārya Vāmāchārana Bhattachārya,

Scholar Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPÔT,

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYĒSHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*

मानन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

बोद्धव्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सप्तकः—९०

॥ श्रीः ॥

क्रोडपत्रसंग्रहस्य

विज्ञापनम् ।

महर्षिणा गौतमेन प्रणीतस्य प्रमाणादिषोडशपदार्थनि-
रूपणपरस्य पञ्चाध्यायात्मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकर-
णात्मकमेकांशमवलम्ब्य महर्षिकल्पेन श्रीगङ्गेशोपाध्यायेन प्र-
माणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति निश्चित्य प्रमाणतत्त्वावधार-
णार्थं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो रचितः (१) ॥

अयं च श्लोकद्वादशसाहस्रात्मको निबन्धः श्रीगङ्गेशो-
पाध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्याय-पक्षधरमिश्रापरपर्यायजयदे-
वमिश्र-रुचिदत्त-प्रगल्भमिश्रादिभिर्मैथिलपाण्डितैः श्रीनामुदेव-
सार्वभौम-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-मथुरानाथ-भवानन्द-जग-
दीश-गदाधरभट्टाचार्यप्रभृतिभिर्वङ्गदेशीयैः पण्डितैश्च साक्षात्
परम्परया वा व्याख्यातत्वात् भवानन्द-जगदीश-गदाधरभ-

(१) “अथ जगदेव दुःखपङ्कमममुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थाने-
ष्वङ्ग्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रे-
क्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादा-
वसूत्रयत् । तेष्वापि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्व-
मत्र विविच्यते ।” इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे वङ्गदेशस्य-पाशि-
आटिक्सोसाहटीद्वारा मुद्रिते पुस्तके पृ० ११५ द्रष्टव्यम् । अतः च
“अतः सिद्धं चत्वारि प्रमाणाणीत्युपरम्यते ।” पूर्वोक्तमुद्रितपु-
स्तके ४ पार्ते २ वाल्यूम् १० फासिकयुलस् ८६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ॥

द्वाचार्यकृतानां व्याख्यानानामपि महादेव-कृष्णम्भट्टप्रभृतिभि-
र्व्याख्यातत्वात् शङ्करतर्कवागीश-हरनारायण-चन्द्रनारायण-
न्यायपञ्चानन-कालीशङ्करसिद्धान्तवागीश-दुलाल-राधामोहन-
गोस्वामिप्रभृतिभिर्विरीचतक्रोडपत्रोपबृंहितत्वात्(१) गोलोक-
नाथ-पार्वतीकान्त-बलदेवादिभिर्विवेचितत्वाच्चेदानीं श्लोकाष्टा-
विंशतिलक्षात्मिकां महतीं विस्तृतिमापन्नो नवीनन्यायशास्त्रत्वेन
व्यवहृतिं गमितोऽनेकैर्भारतवर्षीयैः पाश्चात्यैश्च नवीनैर्विद्वांश्चः(२)॥

तत्र बङ्गदेशस्थ-एशियाटिक्सोसाइटी-सभासमादेशेन
सम्पूर्णस्तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो यथोपलब्धमथुरानाथीयव्या-
ख्यानसहितो मुद्रितो बहुपयोगं विदधाति छात्राणामध्याप-
कानां दर्शनानुरागिणामन्येषामपीति नैव तिरोहितमांस्त वि-
दुषाम । अन्यान्यपि जागदीश्याः कानिचिद् कानिचिच्च गा-
दाधर्याः प्रकरणानि द्वित्रप्रकरणानां क्रोडपत्राण्यपि याथातथ्येन
मुद्रितानि । किन्तु तेषु महत्सु जागदीश्यादिषु निबन्धेषु प्रतिपा-
दितानां विषयाणां परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापने ऽधि-
कतरव्युत्पत्तिसम्पादनमभिलषतां क्रोडपत्राणीतस्ततोन्विच्छतां
छात्राणां सौलभ्यार्थं दुर्लभानि नवीनैः क्रोडीकृतानि क्रोडप-
त्राणि महता यत्नेन सङ्कलय्य मुद्रणेनाहं प्रकाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि ॥

तत्र विवेचनाग्रन्थानामश्लिष्टपदाक्षरविन्यासादनाजतिप्रौ-
ढशैलीलिखितत्वादतिविस्तृतत्वात् छात्रैश्च स्वावबोधाय सा-
ङ्केतिकवर्णैर्लिखितत्वात् तन्मुद्रणमुपेक्ष्य तेभ्य उद्धृतया

(१) क्रोडपत्रशब्दार्थस्तु क्रोडे उपचारान्मध्ये स्थितं पत्रम् ।
ग्रन्थलेखने भ्रमात् भ्रुटितस्य ग्रन्थस्य परिपूरणाय वा व्याख्याना-
दिना न्यूनतापूरणाय ग्रन्थस्य पत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा
स्थापितं पत्रम् ॥

(२) सर्वमिदं विस्तरेण न्यायवार्त्तिकमूमिकायां निरूपयिष्यामि ॥

सारांशरूपया टिप्पण्या सहितानां क्रोडपत्राणामेव मुद्रणं —
सुयुक्तमवधारितम् । क्रोडपत्रेष्वपि शङ्करतर्कवागीश—हरनारा-
यण—चन्द्रनारायण—कालीशङ्कर—दुलाल—राधाप्रोहनगोस्वामिर-
चितेषु कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि सर्वोत्तमान्पनति-
विस्तीर्णानि विद्वद्भिश्च प्रामाणिकत्वेनावधार्य पठनपाठनयोः
प्रयुज्यमानानीति मया तान्येव मुद्रयितुमारब्धानि ॥

अत्र सङ्गत्यनुमितप्रकरणमारभ्य बाधप्रकरणान्ताया अनु-
मानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्याश्च
तथा व्युत्पत्तिवाद—शक्तिवाद—मुक्तिवाद—शब्दशक्तिप्रकाशिका-
कुसुमाञ्जलिग्रन्थानामपि यथोपलब्धानि क्रोडपत्राणि क्रमशो
मुद्रितानि भविष्यन्ति । तत्रैकैकप्रकरणस्य द्वित्राणि पञ्चषाणि
वा आदर्शपुस्तकानि सम्पादितानि तेषां संवादेन मुद्रणं भवती-
त्यादि सर्वग्रुपसंहारे मया विशिष्य वर्णनीयम् ॥

नैयायिकप्रवरः श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशश्च वङ्गदेश-
स्थढाकामण्डलान्तर्गत(१)वज्रयोगिनीग्रामे पञ्चानद्या उत्तरे तीरे
जातः(२) १७९१ ईशवीयवर्षे वाराणस्यां राजकीयसंस्कृतविद्या-
मन्दिरे प्रथमन्यायाध्यापकपदमलङ्कृतं श्रीचन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानां गृहे पाककर्ता आसीत् स च पाकं कुर्व-
न्नध्यापनं विनैव गुरोरध्यापनं शृण्वन्नेव कतिपयैर्वर्षैरनेकान्
न्यायग्रन्थान् समभ्यस्तवान् । अनन्तरं कदाचिदस्याभ्यासपाठवे-
मेधावित्त्वे च श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननैर्विज्ञाते ऽयमध्ययन-
रीत्याध्यापितः समादिष्टश्च न्यायाध्यापनार्थं स्वदेशगमनाय गु-

(१) इदानीन्तनराजकीयप्रबन्धेन फरीदपुर(जिला)महामण्ड-
लान्तर्गतविक्रमपुर (परगना) मण्डलान्तर्गत इति बोध्यम् ॥

(२) इदानीं कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां प्रपौत्रः श्रीमन्मथ-
नाथशर्मा वाराणस्यां तिष्ठन् शास्त्रमभ्यसन् स्वयमेवेत्यं वदति ॥

हभिरिति तत्ताध्यापयन् क्रोडपत्राणि रचयांचकार । अत एव
सर्वाणि कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि चन्द्रनारायणन्यायप-
ञ्चाननकृतक्रोडपत्राणां विस्तृतिरूपाण्येवेति वदन्ति वृद्धाः ॥

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां चन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानामनन्तरमस्य कनिष्ठः पुत्रः कृष्णचरणतर्कालङ्कारो
ऽध्यापयति स्म । तदनन्तरं तत्पदे स्थितः कालीप्रसाद-
शिरोमणिरध्यापयत् यश्च १८८० ईसवीयवर्षे पञ्चत्वं गतः ॥

अपि च तत्त्वचिन्तामणेरुपमानखण्डस्य व्याख्यानं का-
लीशङ्करेण १७१५ शाकाब्दे लिखितमस्मन्निकटे वर्तते ॥

अन्यत्रास्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य द्वितीयशोधको वङ्गदेशस्थ-
फरीदपुरमण्डलान्तर्गतधानुकाग्रामवास्तव्यो न्यायाचार्योपाधि-
कश्रीवामाचरणभट्टाचार्यश्च चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां गो-
त्रजभ्रातृणां श्रीभैरवचन्द्रभट्टाचार्याणां प्रपौत्र एवेति । सर्वमिदं
कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां पूर्वोक्तामेव स्थितिं द्रढयतीति ॥

अस्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य शोधनकार्ये महामहोपाध्यायश्री ६-
कैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः सम्यगनुकम्पि-
तोऽस्मि विषमस्थलव्याख्यानादिभिः ॥

एतेषां क्रोडपत्राणां दुरधिगमत्वात् शुद्राप्रमादात् दृष्टिदो-
षाद्वा जाता अशुद्ध्यो विद्वद्भिः सन्तव्याः शुद्धिपत्ते समावेशाय
मह्यं प्रदर्शनीयाश्च । अत्राल्पे अपि विदुषामादरे निजपरिश्रमे
संकलं सफलं मन्ये एतेन व्यापारेण च प्रसीदतु विद्यापतिः
श्रीपतिरिति शम् ॥

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

पुस्तकालय

बनारस

३१ मार्च १९०६

महामहोपाध्याय पण्डित -

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा-द्विवेदी

ॐ नमः परमात्मने ।

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

तच्च

अनुमानखण्डजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितानि क्रोडपत्राणि ।

नमाम्यान्वीक्षिकीं विद्यामक्षपादमहर्षये ।

जगददुःखार्णवे मममुद्धर्तुं यः प्रणीतवान् ॥

सङ्कल्पानुमितिप्रकरणम् । (१)

यद्यपि परमात्मने नम इत्यसङ्गतं सुखादिसमवायिकारणत्वाव-
च्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्य परमेश्वरवृत्तित्वे मानाभावात् । तथा-
पि आत्मपदं कृपावदर्थकमिति जगदीशः । अत्रेवं बोध्यम् । गुणत्वं न
जातिः लौकिकप्रत्यक्षाविषयमात्रवृत्तित्वाभावादिति गुणग्रन्थः ।
आत्मत्वे व्यभिचारः लौकिकप्रत्यक्षाविषये परमात्मनि आत्मत्वस्य
वृत्तेस्तादृशहेतोर्व्यभिचारवारणाय हेतोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वे सतीति वि-
षयं दत्तं दीधितिहृता । तादृशग्रन्थो विदुषः परमेश्वरस्यात्मत्वा-
भावात् व्यभिचारप्रसक्तेः । अत्र केचित् यतदस्वरसैनैव गुण-
ग्रन्थे आत्मत्वादौ व्यभिचारो दर्शितः तत्र आदिपदप्राह्यमनस्त्वस्य
लाभादिति वदन्ति । परं तु कृपावदर्थकमित्यनेन अस्वरसो ज-
गदीशेन कथितः ॥ १ ॥

अथ सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमवकर्त-
व्यत्वादिपरिच्छेदिकामनुमितिमिति दीधितिग्रन्थो न सङ्गच्छते यत्र
प्रत्येकं मानसात्मकमेव शक्तिघटकपदार्थज्ञानं तन्मूलकमदृष्टं मन्यते
तत्रानुमानापेक्षाभावात् इत्यर्थिका जागदीश्याः इत्यन्तु न सङ्गच्छते ज-

न्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वमिति मानसात्मकप्राक्किञ्चानजनकानुमानस्य परस्परया अपेक्षायाः सत्त्वात् अन्यथा उत्तरग्रन्थे अन्ततोऽदृष्टजन-
कानुमानमेवापेक्षते निखिलमेवोपमानमिति दीधितिग्रन्थेन विरोधा-
पसंरिति चेत् । न । एतदस्वरसेनैव किञ्चेत्याद्युक्तत्वात् किं वा अन्त-
तोऽदृष्टजनकेत्यादिग्रन्थे अपि दोषोऽस्त्येवेति ॥ २ ॥

यत् प्रमाणं यत्प्रमाणोपजीवकं तत् तदनन्तरनिरूप्यमिति नि-
यमः । अत्र चक्षुरादावनुमानोपजीवकेऽनुमानानन्तरमनि-
रूपिते व्यभिचारः इत्यदृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमेव अनन्तर-
निरूप्यत्वव्याप्यमिति दीधितिकृता उक्तम् । अत्र चक्षुर्धर्वणादि-
जन्यचरमचक्षुषि अदृष्टाद्वारकानुमानोपजीवके व्यभिचारः तत्र ज-
न्यत्वरूपोपजीवकत्वनिवेशेऽदृष्टाद्वारकत्ववैयर्थ्यमित्युक्तं जगदी-
शेन । अत्र केचित् वदन्ति अदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वं स्वजनकादृष्ट-
जनकानिरूपितोपजीवकत्वम् । एवं च उपादानप्रत्यक्षविधया ईश्वर-
ज्ञानस्य व्यभिचिज्ञानात्मकानुमानस्योपजीवके चक्षुषि अनुमानान-
न्तरमनिरूपिते व्यभिचारवारणाय अदृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यम् । ईश्व-
रज्ञानस्य चक्षुर्जनकादृष्टजनकतया तन्निरूपितजन्यतायाश्चक्षुषि
सत्त्वादिति । अत्र जगदीशस्याशयः एवं सति अनुमानेऽपि न प्रत्य-
क्षस्यादृष्टाद्वारकोपजीवकत्वसम्भवः चक्षुरादेरपि स्वजनकादृष्टजन-
कत्वात् जन्यमात्रं प्रति कालविधया अदृष्टस्य हेतुत्वात् । न च मनो-
रूपप्रत्यक्षप्रमाणस्य नित्यत्वेन कालत्वाभावात् नादृष्टं प्रति हेतुतेति
तादृशप्रत्यक्षनिरूपितैकजन्यताया एवानुमाने सम्भव इति वाच्यम् ।
मनसो जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन (१) हेतुत्वात् एवं च अदृष्टनिष्ठ-
साधारणजन्यतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं देयम् । तथा च क-
थमीश्वरज्ञानमादाय अदृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यमिति जन्यत्वावच्छि-
न्नकार्यतानिरूपितकारणतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं प्रक्षि-
प्यादृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यं क्रियत इति चेत् । गौरवमेवेति ॥ ३ ॥

आनन्तर्येति । यदभिधानानन्तरं यदभिधानप्रयोजिका या जि-
ज्ञासा तज्जनकीभूतज्ञानविषयः तस्य सङ्गतिरित्यर्थः । जिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं विशेष-
प्रणमिति जगदीशः । अथ घटादौ सङ्गतित्वमिष्टमेव अन्यथा कुत्र-
चिदपि सङ्गतित्वानुपपत्तेः सङ्गतित्वे सति उपोद्घातादिपञ्चक-

भिक्षस्य प्रसङ्गरूपत्वादिति चेत् । न । घटादौ प्रत्यक्षादिनिरूपि-
तसङ्गतित्ववारकत्वात् प्रयोजकान्तोपादानस्य । अथ तथापि प्रत्य-
क्षनिरूपणानन्तरं कस्यचित् घटवत् किमिति जिज्ञासया घटवन्नि-
रूपितं तादृशनिरूपणप्रयोजकजिज्ञासामादाय घटादौ प्रत्यक्षनिरू-
पितसङ्गतित्वापत्तिः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते वारयितु-
मित्यादिकं भट्टाचार्यटीप्पण्यामालोकनीयम् । जागदीश्यास्तु
प्रयोजकान्तव्यावृत्तिः प्रत्यक्षकार्याभिधाने प्रतिव्याप्तिवारणम् । तत्र
वक्ष्यमाणयद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिताकेत्यादिनिष्कृष्टकल्पेनैव वा-
रणसम्भवात् विफलमेवेति चेत् । न । वक्ष्यमाणनिष्कृष्टार्थघटकी-
भूतजिज्ञासालाभायैव तदुपादानस्य सफलत्वात् । अथ तथापि जि-
ज्ञासापदवैयर्थ्यमिति चेत् । न । जिज्ञासापदसार्थक्यस्याग्रे वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ ४ ॥

ननु जिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य तज्जनकत्वानुसरणं सुखादा-
वतिव्याप्तिवारणार्थम् तथापि फलेच्छामादाय सुखादावतिव्याप्तिवा-
रणाच्च ज्ञानपदमित्यर्थकजागदीशी । अथात्र वक्ष्यमाणार्थपदार्थत्वा-
भावेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृतस्थले प्रत्यक्षज्ञानजन्यानु-
मानविशेष्यकसुखप्रकारकयथार्थस्मृतिप्रकारतापन्नत्वरूपार्थपदार्थ-
त्वाभावात् ज्ञानपदं व्यर्थम् । अत एव पूर्वोक्तजिज्ञासाप्रयोजकत्व-
मुपेक्ष्य जनकत्वविशेषणमपि व्यर्थमिति चेत् । न । प्रत्यक्षजन्यानु-
मानविशेष्यकयथार्थस्मृतिजातीयसामानाधिकरण्यकालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतापन्नत्वसत्त्वेन तयोः तद्वारकत्वेन सार्थक्यात् न च
प्रत्यक्षज्ञानस्य सुखप्रकारकस्मृतिजनकत्वाभावात् तथापि तयोर्वैय-
र्थ्यमिति वाच्यम् । सम्बन्धिज्ञानविधया तस्यापि जनकत्वात् अन्यथा
अग्रे प्रदर्शनीयदण्डकार्यत्वं चक्रनिरूपिता सङ्गतिरित्यप्यसङ्गता-
स्यात् । अत एव तादृशविषयो यो धर्मः तन्निष्ठः तस्य सङ्गतिरि-
त्यर्थस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तौ ज्ञानपदं जनकत्वविशेषणं च व्यर्थं
सुखादेरनुमाननिष्ठत्वाभावादिति परास्तम् । सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन कालिकेन वा तन्निष्ठत्वात् । न च तत्रेति व्यर्थमिति वाच्यम्
प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिष्ठसङ्गतित्ववारणाय तन्निवेशात् । न च त-
स्येति व्यर्थम् प्रत्यक्षकार्यत्वस्य घटस्य सङ्गतित्ववारकत्वात् । न च
यथार्थपदं व्यर्थम् गगणादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतित्वापत्तिवार-
कत्वात् । न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् ॥ ५ ॥

अथ तज्ज्ञानजन्ये तज्ज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वाश्रये
परित्यज्य ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाश्रये इ-
थो विवक्षणीयः । तथा च यथार्थपदं पूर्वोक्तं ज्ञानपदं च व्यर्थं
सम्बन्धिज्ञानविधया जनकत्वेऽपि ताद्रूप्येण जन्यत्वात्सम्भवादिति
न । न । प्रत्यक्षकार्यत्वादौ सङ्गित्वाभावात् प्रत्यक्षज्ञानत्वेन ता-
दृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वासम्भवात् कथञ्चित् सम्भवेपि यथा सन्नित्वे-
वैयर्थ्यात्सम्भवाच्च । अथ उद्योदकस्य स्मृतिं प्रति केन रूपेण हेतुता ।
अत्र केचित् तत्तत्पदार्थविषयकसम्बन्धिज्ञानस्य तत्तत्पदार्थविष-
यकसम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकस्मृतिं प्रति अनुगतरूपे-
ण हेतुता इति वदन्ति । तदसमीचीनतया प्रतिभाति तत्तत्पदार्थस-
म्बन्धाविषयकान्यपदार्थसम्बन्धविषयकज्ञानस्यापि तत्तत्पदार्थस्मृ-
रकत्वात् । परे तु तत्तत्पदार्थसम्बन्धविषयकस्यान्यप-
दार्थविषयकस्यापि ज्ञानस्य अनियतोद्योदकत्वात् तत्रानुग-
ततत्तद्यक्तित्वादिना हेतुत्वं कल्पनीयम् । तदसत् तत्तत्पदा-
र्थसम्बन्धिज्ञानसत्त्वेऽसत्यां विरोधिसामग्र्यां ज्ञानसामान्यसा-
मग्रीसत्त्वे नियमततत्तत्पदार्थस्मरणोपगमात् तादृशज्ञानस्या-
नुगतरूपेण हेतुता कल्प्यते लाघवात् न तु तत्तद्यक्तित्वेन अनन्त-
कार्यकारणभावप्रसङ्गात् न च हेतुताद्वयकल्पने व्यभिचारभियां
सर्वत्र तत्तद्यक्तित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । अनन्तका-
र्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यतावच्छेदककोटावगव्यवहितोत्त-
रस्वसम्बन्धेन कारणवैशिष्ट्यं निवेस्यानुगतरूपेण तादृशसम्बन्धि-
ज्ञानानामेव कारणताकल्पनात् । एवं यादृशधर्मप्रकारकज्ञानसत्त्वे
ऽसत्यां विरोधिसामग्र्यां यस्य पुंसो नियमतो यादृशपदार्थस्मरणं
तत्पुरुषीयतादृशपदार्थस्मरणे तादृशधर्मप्रकारकज्ञानस्यानुगतरूपेण
हेतुता कल्प्यते न तु तत्तद्यक्तित्वेन गौरवादिति दिक् ॥ ६ ॥

अथैकज्ञानविषयतासम्बन्धेन यथार्थस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमादाय
तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । तस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् । अत
एव गगनादिरित्युक्तम् कालिकसम्बन्धेन जन्यादावापत्त्यसम्भवात् ।
न च कालिकसम्बन्धेन प्रत्यक्षकार्यत्वं अनुमितिनिष्ठा सङ्गतिः स्या-
दिति वाच्यम् । तादृशस्मृतिप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य तत्र
सङ्गतिरित्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्र कालिकसम्बन्धः प्रकारतावच्छे-
दकः तदा तस्य तादृशसम्बन्धेन सङ्गतित्वमिष्टमेवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥

इति यथार्थपदं व्यर्थम् तादृशप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन
 भावादिति चेत् । न । प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य
 रेत्यर्थलाभाय यथार्थपदोपादानात् ॥ ८ ॥
 आदिकल्पे ज्ञानत्वादावतिव्याप्तिवारणार्थं यद्धर्मविशि-
 न्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन जिज्ञासायां जनकत्वमि-
 तमेवं यत्र को घटः किं च द्रव्यमिति ग्रन्थोऽवतारितः
 पूर्वपक्षयन्ति तथाहि यद्यपीत्यादिशङ्काया असङ्गतिः
 वेनातिव्याप्यभावसम्भवात् । यदि च प्रत्यक्षज्ञानज-
 शेष्यकयथार्थस्मृतिनिरूपितसामानाधिकरण्यासम्बन्धा-
 रतामादाय यथार्थत्वसम्भवः तदा सङ्गतित्वमिष्टमेवेति ।
 धानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वे सति उपो-
 क्षकमिन्नस्य प्रसङ्गत्वात् । यद्धर्मविशिष्टेत्यादिनिष्कृष्टकल्पे
 कार्यत्वं चक्रस्य सङ्गतिः स्यादिष्टापत्तिकरणायोग
 ॥ ९ ॥

रूपणानन्तरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानवि-
 स्य सङ्गतिः न च को घटः किं च द्रव्यमिति जिज्ञासा-
 घटो निरूपितः तत्र नीलघटत्वमिव द्रव्यत्वमपि सङ्गतिः
 वाच्यम् । यद्रूपेण तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वं तद्रूपावच्छिन्न-
 पितकारणत्वं च निवृत्तिरिति चेत् । न च यद्धर्मविशिष्ट-
 नेच्छात्वेनानन्तराभिधानप्रयोजकत्वमित्येव सम्यक् ज्ञा-
 दिप्रवेशो व्यर्थ इति तस्य तत्क्षणान्तरत्वात् । अत एवा-
 र्यवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमिति
 एतन्न समीचीनम् । अत एवेत्यादिकल्पे को घटः किं च
 समूहालम्बनजिज्ञासया नीलघटो निरूपितः तत्र द्रव्य-
 ङ्गवारणसम्भवात् । न च तत्र पूर्ववद्धारणमिति वाच्यम् ।
 तत्कल्पस्य यथार्थघटितत्वेन पूर्वकल्पापेक्षया वैलक्षण्येन
 अपि गुरुत्वेन शङ्कानास्पदत्वापत्तेः आनन्तर्यघटितत्वात् ।
 मसामान्यभिन्नरूपयथार्थशरीरेऽनन्तभ्रमस्य निवेशात् इदं
 न्यते तदा तादृशशङ्का सम्भवतीति वाच्यम् ॥ १० ॥
 च तदनन्तरं तदभिधेयवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकस्मृतिप्र-
 यो धर्मः तन्निरूपिता तन्निष्ठा सङ्गतिरित्यादिकं समाहि-
 तगदीशः । स न सन्दर्भशुद्धः । एतत्कल्पे यदि तदनन्तरा-

मिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वदलं नास्ति तदा को घटः
किं च द्रव्यमितिसमूहालम्बनजिज्ञासानन्तरं यत्र घटो निरूपितः
तत्र द्रव्यत्वादेरपि सङ्गतिरप्यपत्तिः यदि तद्वलमपि वर्तते तदा ए-
तत्कल्पस्य शङ्कास्पदत्वमपि नास्ति । न चैतत्कल्पे यथार्थपदमेव
नास्तीत्येव विशेष इति वाच्यम् । यथार्थत्वापेक्षया तदनन्तरं तदभि-
धेयवृत्तित्वे सति इत्यस्य लघुत्वाभावेन शङ्कानास्पदत्वात् । यदि च
अत एवेत्यस्य को घटः किं च द्रव्यमित्युक्तदोषादेवेत्यर्थकत्वमु-
च्यते तदा यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादित्यनन्तरं एतेन परास्तिमिति
नियमस्य सन्दर्भविरोध इति ॥ ११ ॥

स्वमते स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारं
प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं निश्चित्यातिव्याप्तिं निराकृत्य अन्येषां
यन्मतं निश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन विनिगम-
नाविरहेण गुरुतरकार्यकारणद्वयप्रसङ्गेण गौरवमतस्तत्प्रकारक-
तद्विशेष्यकसंस्कारे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वं तद्विशेष्यकतदभाष-
प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तन्निष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरू-
पितविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वेन कारणत्वे निश्चयत्वघट-
कदलद्वयस्यैवामावात् इत्युक्ता निराकृत्य एतेनेत्यादिना यत् केवा-
श्चिन्मतं बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन कार-
णत्वं बहिर्व्याप्याभावस्मृतिं प्रति बहिर्व्याप्याप्रकारकबहिर्व्या-
प्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति-
बहिर्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन व्याप्यवत्त्वस्मृतिकारणतावच्छेदककौटौ
बहिर्व्याप्याभावाप्रकारकत्वापेक्षया बहिर्व्याप्याभावप्रकारकस्मृति-
कारणतावच्छेदककौटौ व्याप्याप्रकारकत्वनिवेशे लाघवम् । अत एव
संशयाकारकस्मृतिवारणमिति । तदपि न प्रागुक्तादिना निश्चयत्वघ-
टकदलद्वयाघटितत्वात् पर्वतो बहिर्व्याप्याभाववान्नवेति संशया-
दपि तादृशसंशयाकारकस्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
व्याप्याभावाभावाप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वेन हे-
तुताया आवश्यकत्वेन परं गौरवान्नैति हेतुद्वयमुपन्यस्य दूषितं जग-
दीशेन । अत्रेयमनुपपत्तिः । व्याप्याभाववान्न वेति स्मृत्येव्याप्याभावा-
भावप्रकारकस्मृतिकारणीभूतव्याप्याभावाप्रकारकव्याप्याभावाभाव-
प्रकारकज्ञानविरहेण तादृशापत्तेरमावात् कुतो व्याप्याभावप्रका-
रकस्मृतिकारणतावच्छेदककौटौ व्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनि-

वेशः । अत्र समाधानम् । यथादौ पर्वतो वह्निव्याप्याभाववाप्त
वेति संशयः ततः पर्वतो वह्निव्याप्याभावाभाववाप्त वेति संशया-
न्तरं तत्र वह्निव्याप्याभाववाप्त वेति संशयाकारकस्मृतित्वा-
पत्तिः । ततोभयप्रकारकस्मृतेः कारणत्वात् अतस्तद्वारणाय वह्नि-
व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभा-
वाभावाप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकं युक्तमिति । यद्वा पर्वतो
वह्निव्याप्यवाप्तवेति संशयानन्तरं पर्वतो वह्निव्याप्यवाप्त वेति
संशयाकारकस्मृतित्वापत्तिरतस्तादृशस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ व-
ह्निव्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनिवेश इति ॥ १२ ॥

अत्र च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन
हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन निश्चयत्वेन हेतुत्वे ऽयं घटो
न वेति संशयानन्तरं तादृशबुद्धयुत्पादेन तत्र व्यभिचारात् किं तु
यत्र विशेषणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किंचित् भासते
तत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यथा नीलघटवदित्यादौ घट-
त्वविशिष्टविशेष्यकनीलत्वनिश्चयत्वेनेत्यावेदयितुमुक्तं तत्तदितीति-
जगदीशः । अयं घटो न वेति ज्ञानस्य घटभेदकोटिकसंशयत्वे घ-
टांशे घटत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वात् न व्यभिचारः घटत्वाभावकोटिक-
संशयत्वे च घटत्वाभावकोट्यंशे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वस्या-
भावे प्रकारत्वेन घटत्वस्य निश्चयसत्त्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमात्रे
निश्चयत्वेन हेतुत्वे ऽपि घटवदितिनिश्चये न व्यभिचार इति चेत् । न ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणधर्मिकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन
तदसत्त्वात् अन्यथा वह्निव्याप्यो धूम आलोकश्चेति ज्ञानोत्तरं वह्नि-
व्याप्यालोकवान् पर्वत इति ज्ञानं स्यात् किं च समवायेन घटत्ववि-
शिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले मानात् तादृशबोधे घटधर्मिकस्य स-
मवायेन घटत्वप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेन उक्तस्थले तदभावा-
देव व्यभिचारात् । नन्वेवं तथापि घटत्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घट-
त्वत्वं घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वं एवं च तत्र समवायेन
घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले माने ऽपि घटेतरावृत्तित्वसमाना-
धिकरणसकलघटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घटेतर इत्यंशस्यापि
घटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयत्वावश्यकत्वात् तदंश एव घटत्व-
निश्चय इत्यतो न व्यभिचार इति चेत् । न । अयमित्यनेन अन्यघटस्य
धर्मित्वेन निर्देशात् घटेतर इत्यादौ घटे घटत्वनिश्चये ऽपि इदन्त्वा-

दृच्छिमे निश्चयाभावात् तथा च घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तादृ-
शघटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन व्यभिचार एव
अत्र संशयादपि घटवदिति ज्ञानोत्पत्तेः । इत्थं च अनन्तरा सधर्मिता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे एव तादृशनिश्चयत्वेन कारणत्वं
न तु सर्वत्र इत्येतदर्थं तत्तदित्युक्तमिति । न च सामान्यलक्षणया नि-
रिवलघटमाने बाधकामावात् कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । ताव-
तापि अयं घटवान्न वेति संशयोत्तरं घटवत्त्वानितिनित्ये व्यभिचारा-
दिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

अथ दण्डो रक्तो न वेति संशयोत्तरं रक्तदण्डं सन्देहीति अ-
नुव्यवसाये व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशानुव्यवसायस्य रक्त-
त्वसंशयविषयकत्वविरहात् रक्तदण्डसंशयानुव्यवसायस्य तथा-
कारात् न च तथापि रक्तो दण्डो न वेति संशयात् रक्तदण्डवान्न वा
पुरुष इति ज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यम् तादृशसंशयोत्तरं तादृश-
ज्ञानानभ्युपगमात् अभ्युपगमे तु विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्त-
स्तीकारात् । (१) अथाभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतया आना-
नभ्युपगमात् कथं रक्तदण्डाभावकोट्यंशे रक्तत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्य-
मर्यादा परित्याज्या इति चेत् । न । तत्रापि रक्तत्वस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वमानं भवत्येव न तु उपलक्षणतया मानं परं तु जगदी-
शमते विशेषणतावच्छेदकताख्यविषयताविशेषानङ्गीकारात् विशेष्ये
ऽपि विशेषणमिति रीत्या प्रकारतायास्तत्र स्तीकारात् । यदि च अ-
भावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते इति नियमस्य
तादृशविशेषणतावच्छेदकताख्यविषयताशून्यो न भवतीत्येवार्थ इति
मन्येत तदा अनुपपत्तिरस्त्येवेति ॥ १४ ॥

अथ बह्विव्याप्यवत्पर्वत इति स्मरणे ऽतिव्याप्तिः तत्र निश्च-
यत्वेन हेतुत्वात् यत्तु व्याप्यवत्त्वज्ञानत्वेन व्याप्यस्मृतिहेतुत्वं व्या-
प्याभावनिश्चयत्वेन व्याप्याभावस्मृतिहेतुत्वं तावतैव संशयाका-
रस्मृतेर्वारणं भवतीति व्याप्यस्मृतौ नातिव्याप्तिः व्याप्यनिश्चयत्वस्य
व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटिततया व्याप्याप्रकारकत्वघटितव्याप्या-
भावनिश्चयत्वस्य लघुनः तस्यैव निवेशादिति । तत्र । व्याप्याभाव-
वान्न वेति संशयकाले तादृशसंशयाकारस्मृतेर्वारणाय व्याप्याभावा-
भावाप्रकारकत्वस्य व्याप्याभावनिश्चये निवेशनीयतया विपरीत-

वात् इत्यर्थकजागदीशी । अत्रेदं बोध्यम् । व्याप्याभाववान्न वेति
 व्याकारस्मृतेर्नापत्तिसम्भवः तत्र व्याप्याभावाभावस्मृतिकार-
 मृतस्य व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितव्याप्याभावाभावनिश्चय-
 सत्त्वात् किं तु व्याप्यवान्न वेतिसंशयोत्तरं व्याप्यनिश्चयात्मकस्म-
 पत्तिसम्भवेन व्याप्यस्सरणे व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितनि-
 त्वेन हेतुताया वक्तव्यत्वेन उक्तगौरवाभिधानादिति ॥ १५ ॥

इति सङ्गत्यनुमितिजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

अथ पञ्चलक्षणीजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं कौडपत्रम् । (२)

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेताविति शिरोमणिः । कपिसंयोगी गगनादित्यादावव्याप्तिविरहाद्भूतिमङ्घेतावव्याप्यर्थं सत्पदम् । अथैवमपि कपिसंयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिर्न सम्भवतीति कथम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिरुक्ता । न चाव्याप्यवृत्ति साध्यं यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्र सन् वर्तमानो यो हेतुस्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यके हेतुरिति समासेनैव गगनहेतुनिराकरणे सत्पदवैयर्थ्यापत्तेः, अपि च संयोगाभावसाध्यकद्रव्यत्वहेतावव्याप्तिसम्भवे द्वितीयलक्षणेऽपि तद्वारणायोगात् । तस्मात् केवलान्ययिभिन्नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिवारणाय द्वितीयलक्षणमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभाववांश्चेति कर्मधारये साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः अतः सप्तमीसमासः कृतः । न च तत्रापि साध्यवद्भिन्नेऽभाव इत्यास्तां किं साध्यपदेन, अधिकरणाभेदेनाभावभिन्नन्वमतेनैवैतल्लक्षणकरणात् गगनाभावादिकमादायाव्याप्तिविरहादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भूयभावस्तद्वति हेतोर्भूतितयाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितालाभाय साध्यपदमिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्क्य । एवं सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति कर्मधारयः कथं परित्यक्त इति विभावनीयम् । अत्र केचित् । सप्तमीसमासपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने यः साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वद्वृत्तित्वमेव वा-

व्यम् । अन्यथा-साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वमात्रनिवेशे घटभिन्नस्य तादात्म्येन साध्यत्वे पटत्वादिहेतौ द्रव्यत्वा-
त्मकं द्रव्यभिन्नभेदमादायाव्याप्यापत्तेरभावाभावस्यातिरिक्तत्वे ऽपि
तद्भिन्नभेदस्य तत्स्वरूपत्वोपगमात् । कर्मधारयपक्षे तु साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ॥

केचित्तु कर्मधारयपक्षे ऽभावत्वेनाभावप्रवेशवैयर्थ्यम् सां-
ध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रेणाभावनिवेशस्यैव
सम्यक्तात् । सप्तमीसमासपक्षे तु तदनिवेशे एकधर्मावच्छिन्ना-
धिकरणत्वस्यैक्यमते ^{तत्पक्षे} साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वमादाय बह्विमान्यु-
मादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायाभावत्वेनाभावनिवेशः, निरूप-
कताया अपि सम्बन्धप्रतियोगित्वाभिन्नत्वात् । न चाभावीया-
धिकरणत्वीयप्रतियोगित्वयोरेकजातीयत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् ।
तयोरेकजातीयत्वस्य केवलान्वयिग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तत्वादित्या-
हुः(१) । उच्छृङ्खलास्तु साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभावश्चेति क-
र्मधारयोत्तरमतुप्रत्ययः । तत्र साध्यवत्त्वं स्वप्रतियोगिकत्वस्व-
सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । एवं च प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च न देयं ।
सामानाधिकरण्यमात्रस्य सम्बन्धत्वे घटाभावादेरपि तादृशसम्ब-
न्धेन साध्यवत्तया तमादायाव्याप्तिविरहेण साध्याभाव इत्यत्र
साध्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्वप्रतियोगिकत्वमात्रस्य सम्बन्धत्वे तादृश-
साध्यवद्भिन्नसाध्याभावाप्रसिद्धरतो द्वयमुपात्तं । विशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्ववृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छि-

(१) चत्वारो पक्षिकास्तरुतः । तत्पुरुषपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्नवृत्तिलक्षतादात्त्यै तदुभयसम्बन्धेन साध्याभावविशिष्टो योऽभावः तदधिकर-
णावच्छिन्नत्वमर्थः पर्यवस्यति । कर्मधारयपक्षे ऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव-
द्भिन्नलक्षाधिकरणत्वे तदुभयसम्बन्धेन साध्याभाववत्स्वरूपार्थः पर्यवस्यति । स्वपदेन विशेष्यः
विधया समाप्ते यो बोधते तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्न एव स्वरसती
बोधते । अतः साध्याभावस्तत्पुरुषपक्षे विशेष्यः स्वपदेन तस्यैव बोधनात् । कर्मधारयपक्षे
तु साध्याभाववती विशेष्यतया ^{निरूपकता} स्वपदेन साध्याभावावधारणं न सम्भवति, साध्याभावस्य
कर्मधारये विशेष्यविधया अनुपस्थापनात् । अतः कर्मधारयं परित्यज्य तत्पुरुष पक्ष-
स्त इत्याहुः ।

असामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यवत्त्वमित्याहुः । तत्र । साध्याभाव इत्यत्र साध्यपदसार्थक्याय स्वप्रतियोगिकत्वघटितसम्बन्धानुधा-
वनं प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्तं, सामानाधिकरण्यमात्रसम्ब-
न्धेनैव साध्यवत्त्वविवक्षणे सर्वदोषाभावात् । विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेनाभावाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं च व-
क्तव्यं । सर्वत्र गगनघटितोभयाभावं व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्या-
भावं विपक्षमात्रवृत्त्यभावं चादायाव्याप्तिवारणसम्भवात्, अधि-
करणभेदेनाभावभेदादिति ॥ २ ॥

सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यमिति
दीधितिग्रन्थः । तत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्ते एव साध्ये
साकल्यविशेषणं सार्थकमतः प्रथमतः साध्याभाववति साकल्य-
विशेषणमिति प्राञ्चः । तत्र मनोरमम् । गगनाद्वृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्का । ननु साकल्य-
विशेषणे दत्ते अपि गगनत्वसाध्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरिति
चेत् । न । इदानीं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायाम-
स्तीत्यभिप्रायात् ॥

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्ये साकल्यविशेषणस्य वास्तवं फलं यदव्याप्ति-
वारणं तदत्रेन सम्भवतीति प्राच्यामाशयः । न च गगनैतद्द्रूपोभयवान्
एतद्द्रुसादित्यादौ साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्ते ऽप्यतिव्या-
प्तिस्तत्र साध्यप्रतियोगिकस्य एतद्द्रुपाभावस्याधिकरणे हेतोरभावात् ।
गगनैतद्द्रुपांभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यधिकरणत्वाभावात् । तादृशसकलसाध्याभावाप्रसिद्ध्या एव ना-
स्माकमतिव्याप्तिरिति साध्ये साकल्यविशेषणस्य फलमपि वास्त-
वमतिव्याप्तिः प्रथमतो भवतीति वाच्यम् । तत्र साध्ये साकल्य-
विशेषणासत्त्वे अपि एतद्द्रुपावृत्तित्वावच्छिन्नाभावं तद्द्रूपगगनान्यत-
राभावं चादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन तस्यावान्तरफलत्वाभावात्
साध्याभाववति साकल्यविशेषणेन यत्फलं न भवति तस्यैव साध्ये
साकल्यविशेषणस्य फलत्वात् । वस्तुतस्तु साध्याभाववतीत्युक्ता
साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितांको ग्राह्य
इत्युक्तौ साध्याभावो वेत्यनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेष-
णस्यापि सान्निध्येन वैकल्पिकसंशयः स्यात् स च नावगच्छेत्
अतः साध्याभाववति साध्ये चेत्युक्तमिति गदाधरभट्टाचार्यः ।

अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणापेक्षया प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु तथापि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।
वस्तुतः साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियो-
ग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नयत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं - साध्याभाववत्-
स्तत्प्रतियोगित्वरूपं लाघवेनास्तामिति तन्नोक्तम् । न चास्माक-
मपि यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं साध्याभाववत्तद्धर्मवत्त्वरूपस्य
तदपेक्षया लाघवमिति वाच्यम् । तथा सति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरू-
पत्वानुपपत्त्या मूलासङ्गतिः ॥ ३ ॥

सकलस्य साध्यप्रतियोगिकभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं
तदा वङ्गिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिस्तत्रापि सपक्षावृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावस्य विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वा साध्याभावस्तो-
मस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति
जागदीशी । अत्रार्थं भावः । तन्नोक्तसाकल्यविशेषणं किं दोषवा-
रणाय कुत्र देयमित्याशङ्क्यां गणनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वात् इत्य-
त्रातिव्याप्तिवारणाय साकल्यस्य साध्यांशे विशेषणत्वेऽपि धूमवान्
वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणासम्भव इति सर्वत्रातिव्याप्तिवारणार्थं
साध्याभाव एव विशेषणं देयमिति पुनः सकलसाध्याभावाधिकर-
णाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्युक्तं यावदतिव्याप्तिवारणाय साकल्यं प्रथ-
मतः साध्याभावविशेषणं न तु साध्ये इति । अत्रेयमाशङ्क्य । ननु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणे नि-
वेशनीयतया तमादाय कथमव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावद्वये
प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवा-
यादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषाभावात् एत-
ल्लक्षणे तस्यानिवेशनीयत्वादन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणादावैव सत्त्वात्प्रसिद्ध्या-
भिधानस्योन्मत्तप्रलापपत्तेः । अथवा धूमवान् वह्नेरित्यादावति-
व्याप्तिवारणार्थं साध्याभावाधिकरणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
किञ्चिद्धर्मवत्त्वस्य विशेषणीयतया संयोगसंसर्गेण च घटावृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावपटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तोमस्याधिक-

रणे गुणादौ संयोगेन किञ्चिद्धर्मवत्त्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।
 अथ प्रागुक्तयुक्त्याऽसम्भवसम्भवे ऽव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् । न
 च तद्वदभिन्नं पटत्वादित्यादावेव लक्षणगमनाज्ञासम्भव इति
 वाच्यम् । अत्रापि पटभेदावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तो-
 मस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च पटभेदावच्छिन्ना-
 भावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु तस्य प्रतियोगित्वं
 साध्ये ऽपीति वाच्यम् । तावत्पर्यन्तानुधावने धूमवान् बहोरित्यादौ
 घटावृत्तितावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते
 न तु प्रतियोगित्वं धूमादावप्यतो^{अतिव्याप्तिना} लाघवानुसन्धानं नास्तीति व-
 क्तव्यमिति चेत् सत्यम् । पटावृत्तिधर्मवान् घटत्वादित्यादौ लक्षणस-
 मन्वयसम्भवाज्ञाऽसम्भव इति । न च पटभेदावच्छिन्नाभावस्य म-
 ठावृत्तितावच्छिन्नाभावस्य घटावृत्तिधर्माभावस्य च साध्याभावस्तो-
 मस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्वाव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम् । तादृशा-
 भावस्य यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेण साध्याभावे यावत्साध्य-
 प्रतियोगिकत्वविवक्षया तद्वारणात् । न च तत्पटावृत्तिधर्माभावत-
 त्पटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावोभया-
 त्मकसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्वाव्याप्तिसम्भव इति वाच्य-
 यः । विशेषरूपेण संसर्गत्वास्वीकारे क्षत्यभावात् । केचित्तु साध्ये
 साकल्यविशेषणदाने ऽप्युभयपक्षे नित्यज्ञानानुयोगिकविषयत्वस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये पटत्वादिहेतौ लक्ष-
 णगमनाज्ञासम्भवस्तत्र साध्याभावस्याधिकरणत्वस्य नित्यज्ञानं
 सत्त्वादिति दिक्(१) ॥ ४ ॥

(१) सकलसाध्याभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यत्र द्वितीयाभावोऽपि प्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणोऽन्यथा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्र साध्या-
 भाववति सत्त्वे कपिसंयोगाभावस्य वर्तमानत्वे ऽपि नावगाहिः । तत्र प्रतियोगिताधिकर-
 णत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र ज्ञानाभाववत्प-
 रित्यभावस्य प्रतियोगि यज्ञज्ञानं विषयतासम्बन्धेन तदधिकरणत्वस्य हेतुभाववति सत्त्वे ऽपि
 प्रतियोगिताधिकरणहेतुभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिप्रसङ्गादित्युक्तं जागदीशेन । ननु प्रतियो-
 गितावच्छेदकसम्बन्धानुपादाने बहिमान् धूमादित्यत्र बह्व्यभाववत्सकलान्तर्गतधूमा-
 बयवे समवायेन धूमाभावप्रतियोगिनः सत्त्वात् साध्याभाववति सकले सम्बन्धसामान्येन
 प्रतियोगिताधिकरणस्य धूमाभावो नास्तीति कथं तद्वारणाप्तिसुपेक्ष्य अयमात्मा ज्ञानादित्या-
 दिस्थले ऽप्याप्तियर्थनानुधावने कृतमिति चेत् । न साध्याभाववति यदि साकल्यविशेषणं

प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्वर्मवत्त्वं व्या-
प्तिरित्युक्तौ तु न कोपि दोष इति ध्येयमिति जगदीशः । न न्य कपिसं-
योग्येतद्ब्रह्मत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यस्य सार्धक्ये ऽपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थ-
कमेव । न चैतद्ब्रह्मत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
तदिति वाच्यम् । तत्र साध्याभाववति जलादौ कपिसंयोगाभा-
वस्य सत्त्वे ऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यापि तत्र सत्त्वादिति चेन्न । द्रव्यं
विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य
व्यापकताशरीरे देयत्वात् अन्यथा द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ
विशिष्टसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वरूपतया सत्त्वेन
विशिष्टसत्ताभावत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वविरहात् अधुना
तु तत्रापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य सत्त्वे ऽपि तादृशाभा-
वप्रतियोगिनो विशिष्टसत्ताभावस्य गुणादौ सत्त्वेन प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यावच्छिन्नाभावस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयतया त-
द्दोषवारणे ऽपि ब्रह्मत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारै-
वेति तद्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्ववि-
शेषणमवश्यं निवेशनीयमिति ध्येयम् । इदं तु यथाश्रुतमेवान्यथा
साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतावदनुयोगितानि-
रूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावस्य तादृशाभावत्वे निवे-
शनीयतयैव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवे व्या-
पकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमिति ध्येयम् । के-
चित्तु व्यापकताघटकीभूताभावस्य साध्याभाववद्भूतित्वं यदि येन
केनापि सम्बन्धेन तदा बन्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः बन्धा-
भाववति कालादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाभावाभावस्य सत्त्वात् ।

तदा बह्निमान् धूमादित्यत्र बह्मत्वभाववति महाप्रलये सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि-
वाधिकरणधूमाभावसत्त्वान् धूममात्रस्यैव जन्यतया परमाणौ धूमलान्नीकारेण महा-
प्रलये केनापि सम्बन्धेन धूमस्याधिकरणत्वाभावात् विषयलातिरिक्तसम्बन्धेन विभिन्न-
काष्ठोत्पत्तीराधाराधेयमाभावात् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र च ज्ञानाधिकरणत्वस्य महाप्र-
लये ऽपि सत्त्वान् प्रतियोगिवाधिकरणहेत्वभावः प्रलये ऽपि न संभवति । एवं सति बह्नि-
मान् धूमादित्यत्र प्रतियोगिवाधिकरणहेत्वभावात्प्रसिद्धिनिवन्धनान्याध्विर्न संभवति
अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तदप्रसिद्धिनिवन्धनैवेति धेयम् ।

नापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभा-
 यवति सामान्यादौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसि-
 द्धेः । नापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धाति-
 रिक्तसम्बन्धेन, सत्तावान् समवायेन प्रमेयादित्यादावव्याप्तेस्तत्र
 समवायस्यैव निरुक्तसम्बन्धतया साध्याभाववति सामान्यादौ तेन
 सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एतेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्य(१)हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकान्यसम्बन्धेन वृत्तित्व-
 निवेशान्न कोपि दोष इत्यपि निरस्तम् । निरुक्तस्थले स्वरूपसम्ब-
 न्धस्यापि तथात्वात् साध्याभाववति सामान्यादौ तेन सम्बन्धेन
 प्रमेयस्वरूपहेत्वभावाभावस्य वृत्तेरिति । नापि हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन, घटत्ववान् प्रमेयस्यादित्यादौ घटानुयो-
 गिकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववत्पटादौ
 स्वरूपसम्बन्धेन हेतोर्वृत्तेरतो येन केन सम्बन्धेन वृत्तित्वं । वह्नि-
 मान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वारणार्थं व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । तन्निवेशे च हेत्वभावे एत-
 द्दृष्टत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

निर्धूमत्वव्याप्येति । निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतमहानसादौ
 वह्न्यभावाभावस्य वह्निस्वरूपस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वेऽपि वह्न्यभा-
 वभेदस्य यावद्विपक्षवृत्तित्वसम्भवात् नाव्याप्तिः । न चात्यन्ताभा-
 वानिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलके वह्निभेदस-
 त्वादिति वाच्यम् । धूमाभाववति वह्न्यादौ वह्निभेदासत्त्वेनाति-
 व्याप्तेरनवकाशादिति चेदत्र केचित् । वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टनि-
 र्धूमत्वव्याप्यवान् वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वादित्यादाव-
 व्याप्तिस्तत्र साध्याभाववति वह्न्यभावे वह्न्यभावभेदात्मकहेतुभे-
 दस्यासत्त्वात् पर्वतादौ च वह्न्यात्मकहेत्वभावस्य यावद्विपक्षावृत्ति-
 त्वादिति । न च वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवह्न्यभावाभावो न वह्नि-
 स्वरूपः किन्त्वतिरिक्त एवान्यथा वह्न्यभावे विशिष्टाभावबुद्ध्यनु-
 दयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रतियोगितासंयोगान्यतरसम्बन्धेन व-

(१) अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रति-
 योगिकसम्बन्धे बोध्यम् ।

हिनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावान्श्रुपगमादिति । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
भवतु विशिष्टभावो वह्निस्वरूपः तथापि संयोगेनैव वह्न्यभावा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्न्यभावत्वस्येति नान्याप्तिः । न च
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाभावस्य संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावात्मकतया उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकनभावत्वमिति हेतुतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वात्-
व्याप्तिस्तथापीति वाच्यम् । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवह्न्यभावाभावस्य साध्याभाववति
सर्वस्मिन्नेव सम्भवादव्याप्यभावात् । एवञ्च धूमाभावव्या-
प्यवान् वह्न्यभावादित्यत्र हेतुतावच्छेदकविशेषणताविशेषस-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्युत्पत्तिप्रकरणविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकवह्न्यभावाभावस्य यावद्विपक्षे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति चेदत्र-
कोचिद्व । इत्यनियमितस्य व्यधिकरणसम्बन्धस्य वा प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वानङ्गीकारेण तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेणार्थं ग्रन्थ इति
ध्येयम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकालीशङ्करविरचितं व्याप्तिपञ्चकजाम-
दीशीकोडपत्रं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं क्रौडपत्रम्(१) । (३)

साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वानधिकरणत्वमित्य-
स्य साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधि-
करणत्वमिति पर्यवसितार्थे बहिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्या-
दिनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वस्य
धूमं सत्त्वात् अव्याप्तिरिति साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियांगीत्येवं
वक्तव्यम् । तथा च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकत्वादतिगौरवमतः
कल्पान्तरमिति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाधेयतानिवेशस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः त-
था च द्रव्यवान् धूमादित्यादौ साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धिः । एवं बहिमान् प-
र्वतरूपान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि साध्यनिष्ठाभावप्र-
तियोगि यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वं त-
न्निरूपकहृदादौ तादृशान्यतरत्वस्यासत्त्वात् । अत्र केचित् ।
साध्यसामान्यनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्यानधिकरणत्वमेव
निष्कृष्टदलार्थः । तथा च पर्वतादौ बह्निनिष्ठाभावप्र-
तियोगित्वाभावाच्चाव्याप्तिरिति । अत्र यद्यप्येतादृशसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽस-
म्भवापत्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनि-
ष्ठत्वोभयाभाववत्त्वस्याधेयतायां निवेशे न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च
बहिमान् धूमादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वताधेयत्वस्यापि

(१) पञ्चमिकटे सिंहव्याघ्रजागदीश्याः क्रौडपत्रद्वयं वर्तते तदुभयं विभिन्नमपि
कालीशङ्करविरचितं प्रसिद्धिः किन्तु दे सनौचीननिर्मातृ प्रकाशते ।

तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितत्वोभयाभाववदाधेयत्व-
स्यैव विवक्षितत्वात् न पूर्वोक्तदोषः । न च तथापि समवायेन
प्रमेयसाध्यकसत्त्वादिहेतावव्याप्तिः प्रमेयसामान्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गितादृशाधेयत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सामान्यपदस्य व्यापक-
तार्थकत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकसाध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्य व्यापकत्वनिवेशात्
दोष इति ध्येयम् । अत्रेदं चिन्त्यम् । आधेयभेदेनाधेयताया भिन्न-
त्वात्तद्वहिमान् तद्धूमादित्यादावव्याप्तिः । तद्वह्निनिष्ठो योऽभावस्त-
त्प्रतियोग्यसत्तद्धूमनिष्ठाधेयत्वं तन्निरूपकाधिकरणं यत्तद्धूमाधिकरणं
तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तद्धूमेऽसत्त्वात् । न च यन्निरूपितवृत्तित्व-
सामान्याभावः साध्ये तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव हेतौ
व्याप्तिः । तथा च तद्वह्नौ तद्धूमाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्या-
भावो नास्ति तत्पदेन तद्धूमाधिकरणं धर्तुं न शक्यते किन्तु ह-
ृदादिकमेव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं तद्धूमेऽस्तीति वाच्य-
म् । एवं सति धूमवान् बन्हेरित्यादौ धूमे हृदनिरूपितवृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य सत्त्वात् यत्पदेन हृदं धृत्वा तन्निरूपितवृत्तित्वानधि-
करणत्वस्य बह्वौ सत्त्वादतिव्याप्तिः । न च यद्यन्निरूपितवृत्तित्वा-
भावः साध्ये तत्तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव हेतौ विवक्षणी-
यम् । तथा च धूमे अयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वामावां ऽप्यस्ति तत्त-
न्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं बह्वौ नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । एवं सति यदधिकरणानधिकरणं साध्यमिति पूर्वव्याख्यायां
धूमवान् बन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थं यद्यत्पदप्रवेशे गौरवमिति
कथनं जगदीशस्य विरुध्येत यद्यत्पदप्रवेशस्यावश्यकत्वादिति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र लक्षणे बह्निमान् घूमादित्यादौ विषमव्याप्तहेतावव्याप्तिः म-
हानसीयबह्वौ पर्वतनिरूपितवृत्तित्वाभावो वर्तते तत्प्रतियोगिप-
र्वतनिरूपितवृत्तित्वं तन्निरूपकाधिकरणं पर्वतः तन्निरूपितवृत्तित्व-
मेव धूमेऽस्तीति न तदनधिकरणत्वमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र
आर्द्रेन्धनप्रभवबह्निमान् घूमादित्यादिसमव्याप्तहेतावव्याप्तिः स-
म्भवति महानसीयबह्व्यात्मकार्द्रेन्धनप्रभवबह्वौ वर्तमानो यः प-

वतवृत्तित्वाभावस्तप्रतियोगि पर्वतवृत्तित्वं तन्निरूपकाधिकरणवृ-
त्तित्वस्य पर्वतीयधूमे सत्त्वात् । ननु शब्दवान् गगनत्वादित्यादिस-
मव्याप्ते नाव्याप्तिः सम्भवति शब्दे गगनवृत्तित्वाभावविरहात् स-
मव्याप्तत्वावच्छेदेनाव्याप्तिर्न सम्भवति अतो विषमव्याप्तानुधावन-
मिति चेन्न । सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यत्र विषमव्या-
प्ते ऽप्यव्याप्तिर्न सम्भवति सत्तायां द्रव्यत्वे वा द्रव्यत्वासामानाधि-
करण्यविरहात् विषमव्याप्तत्वावच्छेदेनापि अव्याप्यसम्भवादिति
चेत् । अत्राहुः । साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावे-
त्यादिकल्पे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादिसमव्याप्ते काप्यार्द्रे-
न्धनप्रभववह्नी सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
धूमसामान्याभावो नास्ति, वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्र हेतौ व्यभिचारः
तदधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुसामान्याभावसत्त्वात् । समव्याप्ते तु साध्येहेतौ व्यभिचार
एव नास्ति कुतस्तदवच्छेदेन साध्ये निरुक्तसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसामान्याभावसत्त्वमित्यपि न युक्तम् ।
तथा सति वह्निनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्धूमाभा-
वस्य प्रतियोगित्वाधिकरणत्वस्य तत्तद्धूमे सत्त्वात् आर्द्रेन्धनप्रभव-
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्नुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकमिति विवक्ष-
या ऽव्याप्तिवारणे ऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्यपत्तेः । वस्तुतो
विषमव्याप्तत्वं व्यधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वमिति नानुप-
पत्तिरिति । केचित्तु स्वासमानाधिकरण्यसाध्यकहेतोरेव विषमव्या-
प्तपदेन विवक्षिततया आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादौ विषम-
व्याप्तत्वं न तु शब्दवान् गगनत्वात् सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्य-
त्वादित्यादावित्याहुः ॥ २ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्य-
र्थः । साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं बोध्यम् ।
अन्यथा रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नरूपनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलये ऽपि सत्त्वात् स-
म्बन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं न महाप्रलये
किं तु गगन एव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य कालत्वहेतावपि

सत्त्वात् तत्राप्यतिव्याप्तिसम्भवे महाकालत्वानुधावनं व्यर्थमिति
तथापि यादृशहेतुकव्यभिचारिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धानिवेशे ऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुः महाकालत्वमेव न तु के-
वलं कालत्वम् । तथाहि जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावा-
नधिकरणरूपमहाप्रलये कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना या जन्यरूपा-
दिनिष्ठाधेयता तदनिरूपकाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् । तादृशकालनि-
रूपितवृत्तित्वस्य कालत्वे सत्त्वादतो महाकालत्वानुधावनम् । तथा
च महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वात् न तु
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं
महाकाले ऽस्तीति । न च तथापि यत्र कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वस्य
साध्यता जन्यत्वं हेतुः आधेयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वानिवेशे तत्राव्याप्तिरेव भवति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्य-
त्वनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् सम्बन्धसा-
मान्यावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः ।
एवं महाकालान्यत्वस्य यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता समवा-
येन घटत्वं हेतुस्तत्र कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य म-
हाकाले सत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महा-
कालातिरिक्ते सत्त्वात् सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नमहाकालान्यत्व-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः अत्राव्याप्तिसम्भवे ऽति-
व्याप्तिपर्यन्तानुधावनं जगदीशेन कथं कृतमिति वाच्यम् । यत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वान-
धिकरणत्वं यदि हेतावस्ति तदैव हेतौ लक्षणगमनं सम्भवेतीति
यद्युच्यते तदा कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वसाध्यकजन्यत्वहेतौ का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वा-
नधिकरणत्वस्य जन्यत्वे सत्त्वात् । स्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्य-
त्वसाध्यकघटत्वहेतौ च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालान्यत्वनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य घटत्वे सत्त्वा-
त्राव्याप्तिः सम्भवति । एवं प्रकारेण कालिकसम्बन्धावच्छिन्नरूप-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य महाकालत्वे
सत्त्वात् रूपवान् महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रसज्येत अत आधे-
यतायां यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमनिवेश्य विशेषतः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवर्तने कृतमिति ॥ ३ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्ष इति जगदीशः । अथात्र सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं स्वरूपसम्बन्धेन तादृशानिरू-
पकत्ववत् यदधिकरणत्वं तद्व्यापकत्वं वा, अधिकरणत्वं परित्यज्य
तादृशानिरूपकत्वव्यापकत्वं वा, किं वा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तादृशानिरूपकत्वविशिष्टं यदधिकरणत्वं तद्व्यापकत्वं वा निवे-
श्यते । नाद्यः । घटमित्रं पटत्वादित्यादावव्याप्तेः साध्याधिकरणता-
मित्राधिकरणतामात्रस्यैव साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसत्त्वात् ता-
दृशानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वस्य हेत्वधिकरणत्वाभावेऽप्रसिद्धेः ।
परकल्पद्वयं न साधु । बह्विमान् बह्व्यधिकरणतात्वाद्बह्व्यधिकरणा-
त्वपर्वतान्यतरत्वाद्बह्व्यादावतिव्याप्तेः हेत्वधिकरणात्मकाधिकरणा-
तायां हेत्वधिकरणपर्वते च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्यास-
त्त्वादिति चेत् । न, साध्यनिष्ठाधेयत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणातासामान्यकत्वस्य निष्कृष्टार्थस्य विवक्षितत्वात् । तादृश-
धेयत्वामावञ्च स्वनिरूपकत्वस्वनिरूपकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्य इति न कोऽपि दोष इति ॥ ४ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधि-
करणतासामान्यकत्वमिति निष्कृष्टकल्पोपरि । न च हेतुनावच्छेदक-
सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमि-
त्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणत्वाभावपर्यन्तप्रवेशो व्यर्थ इति वा-
च्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तेः तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्बन्धेन यद्धे-
तुसम्बन्धित्वं तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसम-
न्वयसम्भवादिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्का । हेतुनावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकतान्वेशे साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुनावच्छेदकसम्ब-
न्धेन वक्तव्यम् । अन्यथा बह्विमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणीभूतो यो धूमावयवः तत्र धूमाभावाभावस्य
समवायेन वर्तमानत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमाभावत्वमि-
त्यव्याप्तेः । एवं च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाऽप्र-
सिद्धाऽप्याप्तिः । एवञ्च यादृशस्थले अव्याप्त्या पूर्वोक्तलक्षणं परि-

त्यज्य एतादृशलक्षणं कृतं तादृशस्थल एवाव्याप्तिः सम्भवति तामु-
पेक्ष्य कथं चैत्रत्ववान् तद्धनादित्यादिस्थलान्तरानुधावनं कृतम् ।
एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे
गुणे सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावाभावो वर्तते तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकं विशिष्टसत्त्वाभावत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिपरीहार एतादृश-
विवक्षायां न सम्भवतीति चेत् । अत्राहुः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकत्वमत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकं यत्तद्विन्नत्व-
रूपं निवेशनीयम् । अत्र यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणता हेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाग्राह्या । तथा च बह्विमान् धूमादित्यत्र
धूमावयवत्रनिष्ठा या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदक-
त्वस्यैव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वे सत्त्वात् ।
एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिक-
रणीभूतो यो गुणः तद्वृत्तिर्या स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्त्वग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकत्वस्यैव विशिष्ट-
सत्ताभावत्वे सत्त्वात् निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेव । धू-
मवान् बहुरेत्यत्र धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणं यद्योगोलकं
तन्निष्ठा या स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधिकरणता तदनवच्छेदकत्वस्य बहुचभावत्वे सत्त्वान्न
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरण-
तानवच्छेदकमिन्नत्वमस्तीति नातिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्पदमपि
अतिव्याप्तिवारणार्थमेव । अन्यथाऽत्र हृदनिष्ठाधिकरणतावच्छेदक-
त्वस्यैव बहुचभावत्वे सत्त्वात् बहुचभावत्वस्य व्यापकतावच्छे-
दकत्वापत्तेः । अत्रेदं चिन्त्यते । द्रव्यगुणान्यतरत्ववान् कर्मत्वा-
भावादित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । तथाहि साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणपदेन जात्यादिकं धर्तुं न शक्यते तन्निष्ठस-
मवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वा-
प्रसिद्धेः । यदि कर्म ध्रियते तदा समवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव कर्मत्वाभावा-
भावत्वरूपहेत्वभावत्वे सत्त्वान्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षत-
त्वात् । एतेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वं न तद्विन्नित्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वं किं तु तादृशाधिकरणविशिष्टान्यत्वं वैशिष्ट्यं च

स्वनिष्ठावच्छेदकताकर्मदवत्वसम्बन्धेन अवच्छेदकता च निरव-
च्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन आधेयता च हेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटक-
सम्बन्धेन एवं सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरसम्भव
इति निरस्तम् । द्रव्यत्वगुणत्वान्यतरवान् द्रव्यगुणान्यतरत्ववान्
वा कर्मत्वाभावादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि तादृशानिरूपकाधि-
करणपदेन जात्यादधरणं न सम्भवति तन्निष्ठहेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धं किं तु तादृशाधिक-
रणपदेन कर्मण एव ग्रहणं तद्विशिष्टान्यत्वस्य हत्वभावे सत्त्वादिति ।
यदि च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतर्यात्किञ्चिद्व्यक्तिनि-
ष्ठाधिकरणतासामान्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावः तद्धर्ममिन्नहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव
व्याप्तिः । तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकनिष्ठाधिकरण-
तासामान्ये एव विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्ववह्न्यभाव-
त्वावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावसत्त्वाद्यद्धर्मपदेन वदित्वं धर्तुं शक्यते
तद्धर्ममिन्नो न हेतुतावच्छेदकः । वह्निमान् धूमादित्यत्र तु सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणतायां धूमाभावत्वावच्छिन्नत्वविशे-
षणताविशेषरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभ-
योः सत्त्वात् यद्धर्मपदेन धूमत्वं धर्तुं न शक्यते । अधिकरणत्वं तु नि-
रवच्छिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र संयोगेन वह्नेर-
व्याप्यवृत्तित्वात् अयोगोलकनिष्ठाधिकरणतायां वह्न्यभावत्वाव-
च्छिन्नत्वविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयोः सत्त्वेऽपि
अयोगोलकनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणतायां तादृशोभयाभावसत्त्वान्ना-
तिव्याप्तिरित्युच्यते तदास्य सामान्यपदघटितत्वेन यद्धर्मवच्छिन्नाधि-
करणत्वाभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वा-
पेक्षया गुरुत्वेनानुत्थितेः । वस्तुतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणनिरूपितवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न दे-
यम् । किं तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुनिष्ठत्वहे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य नि-
वेद्यत्वान्न सम्बन्धान्तरावच्छिन्नवृत्तित्वमादाय वह्निमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्तिः । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि सरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-

स्वस्य तादृशत्वान्न दोषः । यद्यपि सत्तावान् समवायेन प्रमेयादि-
त्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणसामान्यादिनिरूपितनि-
रुक्तोभयाभाववद्बुद्धित्वाप्रसिद्धिः । तथापि हेत्वभावाभावत्वाव-
च्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभ-
याभावस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यादिनिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तितायाः प्रसिद्धत्वान्न कोपि दोषः । परे तु साध्यनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूता-
नुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं
तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अधिकरणता च न सम्बन्धविशेषेण
निवेशनीया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभाव-
त्वस्य संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन अधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
कत्वात् बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरभावात् । एकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानि-
रूपकतावच्छेदकत्वास्वीकारात् । अत एव कपालस्य समवायेन घ-
टत्वावच्छिन्नवत्त्वेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वाव-
च्छिन्नवत्त्वाप्रसिद्धौ ताद्रूप्येण प्रमात्वासम्भवात्-संयोगादिसम्ब-
न्धेनैव तादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पारमार्थिक-
त्वादिति केवलान्वयिग्रन्थे जगदीशेन समाहितमिति । तच्चिन्त्यम् ॥५॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान् द्र-
व्यत्वादित्यादौ तादृशाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो निष्कृष्टकल्प उक्तः । नन्वत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुनिरूपितसम्बन्धान्यसम्बन्धेन तादृशा-
धिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा सति सत्तावान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ तादृशसम्बन्धः स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन तादृशाधिकरणनि-
रूपितवृत्तित्वं वाच्यत्वादौ प्रसिद्धं तद्वद्भेदस्य हेतौ सत्त्वाद्याव्याप्ति-
सम्भावनापीति केचित् पूर्वपक्षयन्ति । तन्न । सत्तादौ साध्ये समवा-
येन प्रमेयत्वेन हेतावव्याप्तेः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुनिरूपित-
सम्बन्धान्यसम्बन्धः केवलसमवाय एव तेन सम्बन्धेन सत्तानिष्ठाधे-
यत्वानिरूपकाधिकरणं यत्सामान्यादि तन्निरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेः ।
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिप्रतियोगि-
कसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तसत्तावान् प्रमेयादित्यादौ तादृ-
शसम्बन्धः स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-

करणसामान्यादिनिरूपितवृत्तित्वस्य प्रमेये सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया इत्यादिव्याख्यानं
दीधितिकृता कृतम् । अथात्र तदलानुक्तौ यद्वर्मावच्छिन्नाभावः तादृ-
शाधिकरणत्वव्यापकः तद्वर्मवत्त्वमित्यर्थः । अत्र यद्वर्मावच्छिन्नाभावो
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यः । अन्यथा धूमवान् बह्नेरित्यादौ-
स्वरूपादिसम्बन्धेन बह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्व-
व्यापकत्वादिनिव्याप्तिः । नन्वेवं वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिः, बह्नादौ
साध्ये संयोगेन रूपादिहेतौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नरूपाभावस्य के-
वलान्वयितया इतिव्याप्तिश्च । चरमाधिकरणत्वांशस्योपादाने च हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्वर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वस्य स्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया नाव्याप्तिः, संयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिश्चेति
चेत् । न । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्वर्मावच्छिन्नावच्छेद-
कताकप्रतियोगिताकभेदः तादृशाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापक-
तद्वर्मवत्त्वमित्यर्थकरणदेवाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वात् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
स्वस्वीकाराभावाव्याप्तिः । संयोगादिसम्बन्धेन रूपसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या
तत्सम्बन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठावच्छेदकत्वस्यालीकत्वात् नातिव्याप्ति-
रिति गूढाभिप्रायः ॥ ५ ॥

साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वमिति लक्षणास्य साध्यं यदधिकर-
णानधिकरणं तत्त्वाभाव इत्यर्थः । ननु निरुक्तमूलेन तादृशार्थाबोधनात्
दीधितिग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् । न । अधिकरणमनाधिकरणं यस्येति
ममासेन तादृशार्थलभ्यत्वात् । तथाहि व्यासार्थो यन्निरूपिता-
धिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणम् । समासार्थस्तु
अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकम् । साध्य-
माधिकरणानाधिकरणं यस्येति साध्याधिकरणानधिकरणम् । अत्र-
व्यासार्थस्तु यन्निरूपिताधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदका-
धिकरणतानिरूपकं साध्यमिति । समासार्थस्तु साध्यनिरूपिता-
धिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयाभूताधिकरणवृत्तित्वमिति
भावप्रत्ययान्तादृशवृत्तित्वलाभः । ततः न साध्याधिकरणा-
नाधिकरणमिति नञ्प्रत्ययः । नञ् च साध्यपदोत्तरनिपातः ।

त्यर्थस्य भट्टाचार्येण लिखितत्वादिति प्रथमलक्षणार्थप्राप्तिः । साध्य-
स्यानधिकरणं साध्यवद्भिन्नमिति यावत् । तादृशाधिकरणमाधेयता-
निरूपकं यस्य ततो भावप्रत्ययात् साध्यानधिकरणवृत्तित्वलाभः ।
ततो नञ्समासः । नञ् साध्यानधिकरणपदोत्तरनिपात इति
द्वितीयार्थस्य प्राप्तिः । तदुभयमपीत्यादौ साध्य इत्यादेः साध्यं
यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभाव इति दीधितिः । अत्र जागदीशी
साध्यानाधिकरणेत्यादौ नञ्व्यत्ययेन चरमाधिकरणत्वेन सहान्व-
यलाभाल्लभ इति । ननु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देन साध्यं
यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावस्याबाधनादसङ्गतिरिति चेन्नव्य-
मते बहुव्रीहिसूत्रे विग्रहवाक्येन यादृशार्थः प्रत्यायते तत्पदार्थवै-
परीत्येनान्वयावगाहिबोधः समासेन जन्यते इति व्युत्पत्तेरधिक-
रणमनधिकरणमाधेयत्वानिरूपकं यस्य साध्यस्येति प्रथमं बहुव्री-
हिः । ततोऽधिकरणानधिकरणं यस्य इति तदुत्तरं भावप्रत्ययाच्च
नञ्तत्पुरुषः नञ् साध्यपदोत्तरं निपातः तत्प्रथमबहुव्रीहिवक्येन
यत्पदार्थं साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदव-
दधिकरणमिति बोधः । समासेन तु अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्साध्यमिति बोधो जन्यते ।
द्वितीयबहुव्रीहिवक्येन तु यत्पदोत्तरपक्षार्थस्य वृत्तितानिरूप-
कत्वस्याधिकरणांशे ऽवगाहित्वेनोक्तप्रकार एव बोधः । द्वितीयब-
हुव्रीहिणा तु पुनस्तत्पदार्थं नञ्व्यत्ययेन साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूप-
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवदधिकरणनिरूपितत्वं बोध्यते भा-
वप्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वमात्रं नञ्तत्पुरुषेण तदभाव इति रीत्या
चरमाधिकरणांशविनिर्मुक्तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरण-
वृत्तित्वाभावरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्यावगतेः । द्वितीयलक्षणार्थाव-
गतिस्तु एवंरीत्या साध्यस्यानधिकरणं साध्यानधिकरणं साध्य-
वद्भिन्नमिति यावत् तदेवाधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्येति वा-
क्येन यन्निष्ठाधेयतानिरूपकं साध्यवद्भिन्नमिति बोधः । समासे-
न तु साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वं यत्पदार्थं बोध्यते इति प्राचां
समाधानम् ॥ ६ ॥

अत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे पृथिवीत्वे न रूपवद्वृत्तित्वं इति
प्रतीत्या पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनि-
ष्ठावच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ

नाव्यातिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादेति
 ध्येयमिति जागदीशः । अत्र केचिदाक्षिपन्ति । न च हेतुनावच्छेदकस-
 न्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वा-
 भाव एव लक्षणे निवेशनीयः । अन्यथा वह्निप्रागभावे वह्निविशिष्टनि-
 रूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादाव-
 व्याप्तिः स्यात् । तथा च साध्यविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वे अपि
 साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण वह्निमान् वह्निप्रागभावा-
 दित्यादावव्याप्तिविरहात् कथं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां नि-
 रवच्छिन्नत्वं निवेयितमिति वाच्यम् । साध्योपलक्षितनिरूपितवृ-
 त्तित्वाभावस्य निवेशे अपि वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादावव्या-
 प्तिवारणार्थं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं देयम् ।
 अन्यथा वह्न्वधिकरणकालावच्छेदेन बन्धुपलक्षितनिरूपितवृत्ति-
 त्वाभावसत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकालीशङ्करविरचितं सिद्धान्तजागदीशीक्रोडपत्रं
 समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं क्रोडपत्रम् । (४)

नन्विदं वाच्यं(१) ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वा-
भावरूपस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादिकेवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुष्ठारान्मूलस्य न्यूनत्वमत आह
प्रमेयसाध्यके चेति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्रापि समवायितया
वाच्यत्वाभावस्यैव स्वीयलक्षणघटकत्वसम्भवे ऽभावान्तरानुसर-
णस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटित-
वक्ष्यमाणसार्वभौमीयलक्षणाभिप्रायकतया भावत्वेनाभावाभावीय-
प्रतियोगित्वस्य प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वात् भाव-
त्वेनाभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । समनियता-
भावानामैक्यमतेनैव तदभिधानादिति ॥ १ ॥

अथ किं स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्येन वा प्रमेयस्य साध्य-
तायामभावप्रसिद्धिः कृतेति । नाद्यः । बह्वित्वेन प्रमेयाभावं प-
रित्यज्यावृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना प्रमेयाभावानुधावनस्य सन्दर्भ-
विरोधापत्तेः । नापि द्वितीयः । ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमे-

(१) नवीनरेखाकपल वाच्यत्वस्य गुणत्वैच्छात्वादिसमवायितया समवायित न-
तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति यथाच्छेदादवमर्थो बोध्य इतीदरेखापि-
त्वमेव वाच्यत्वं पदार्थान्तरं वा न तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रसक्तत्वादिति जगदीशः । ययना-
ग्रयः । वाच्यत्वस्य रेखाकपले पटस्य घटपदवाच्यतापत्तिः घटपदजन्यविषयत्वप्रकार-
ताभगवद्विध्या एकत्वेन केवलान्वयितया विषयतासम्बन्धेन पटे ऽपि ह्यत्र विषयत्व-
कपले तु विषयता भिन्नैवेति न प्रसक्तः । यत्र घटपदजन्यविषयत्वप्रकारकत्वविषय-
च्छावत्वं विषयतासम्बन्धेन न पटस्येति नातिप्रसक्तः । न च गुणे गुणान्वयविषयत्वमेति-
यत् पटे घटपदवाच्यत्वमित्यतिप्रसक्तो दुर्वार एवेति वाचाहः । तथापि घटपदजन्यविषय-
त्वप्रकारतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन इच्छावत्त्वमेव वाच्यत्वमिति चेन्न । तद्विषय-
संसर्गत्वालोकारात् उक्तातिप्रसक्तवारणासम्भवादिति । केचित् इति स्वान्तरानुसर-
णसमवायितयेति दीपितव्यावतार इत्याहः । विषयताया विधायित्वेन विषयकपले घटादीनां समवायित्वमेव इत्यतः सदाशब्देन संज्ञातिः ।

यसाध्यकस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रसिद्धिः कार्यो
इत्यव्यवहितवक्ष्यमाणजागदीश्यसङ्गतेः तादात्म्येन साध्यतायामपि
तदोषस्य सम्भवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यादिति सम्बन्धसामान्येन
साध्यतायामपि तदोषस्य जागरूकत्वादिति चेन्न । सम्बन्धसामा-
न्येन साध्यतास्थले एव प्रसिद्धेः कृतत्वात् । ननु कालिकसम्बन्धेन
प्रमेयसाध्यकस्थले इत्यादिजगदीशग्रन्थस्य सम्बन्धसामान्यान्त-
र्गतकालिकसम्बन्धस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्वमित्यभिप्रायक-
त्वादिति ॥ २ ॥

अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिदोषान्तरं
किमर्थं अतः तदवतारार्थं शङ्कते नन्विति । अव्यभिचारितत्वमिति
अयेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च न चैवं
घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपर-
त्वाच्च पूर्वापरमूलासङ्गतिरित्येयमिति जगदीशः (१) । अथैवं तर्हि

(१) असाध्याभावः । तथा च न चैवं घट एव व्यभिचार इत्यादिमूलस्य च केवलान्व-
यिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यत्र तथा चैतस्य पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य
अयेदं वाच्यमित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे अतः । तथा च पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य च-
येदं वाच्यमित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे सति न चैवं घट एव व्यभिचार इति मूलस्य केवला-
न्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यर्थं कसमुदायः । पूर्वापरव्यासङ्गत्यभावे
हेतुः पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य अयेदं वाच्यमित्यादिग्रन्थानभिप्रेतत्वे व्याप्तेः साध्य-
सामान्याभावघटितत्वेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावादाय प्रसिद्धाभिधानस्यासङ्गतापत्ते-
रिति पूर्वमूलासङ्गतिस्तन्निरसनाय सतात्तं हेतुनिशेषश्च । न चैवं घट इत्यादिमूलस्य
केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वाभावे पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य
व्याप्तिले घटान्तर्भावेन तादृशसाध्याभाववदृष्टान्ताभिधानमनुचितमेव तत्राभिप्रेतयाव्या-
प्तेः तादृशभाववदृष्टान्ताभावाघटितत्वेन घटान्तर्भावेन हेतौ तादृशभाववदृष्टित्वं न
चितिकरमिति अपरमूलासङ्गतिस्तन्निरसने व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वं हेतुः ।
तथा चार्थं मूलाशयः । अयं हेतुरलक्ष्यः व्यभिचारित्वादित्यनुमानान् ज्ञेयत्वं लक्ष्यत्वं चि-
ह्नम् । तथा च तत्साधारणपारिभाषिकाव्यभिचारित्वलक्षणकरणमनुचितमेवेत्याभिप्रे-
त्याह न चैवं घट एव व्यभिचार इति । साध्यसामान्याभाववदृष्टान्तस्यैव व्यभिचाररूपत्वे-
नालक्ष्यतागुणायकत्वात् प्रकृते च तादृशसामान्याप्रसिद्ध्या व्यभिचारप्रसिद्धिरित्याभिप्रेत्याह
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि । व्यभिचारवैविरोधज्ञानविषयस्यैव व्याप्तिलेन पारि-
भाषिकाव्यभिचारित्वानुधावनं वार्थं तल्लक्षणस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् इत्या-
भिप्रेत्याह तादृशसाध्याभावसामान्याधिकरण्याभावे व्याप्तिरिति । पारिभाषिकाव्यभि-
चारित्वज्ञानाय व्यभिचारज्ञानं प्रति निश्चयमादिभ्यामेव प्रतिबन्धकत्वसंस्थेवेति पारि-
भाषिकाव्यभिचारित्वलक्षणमेव करणीयमतस्तदपि खलुयति प्रतियोग्यवृत्तिसंस्थेयादिना ।

तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति मूलासङ्गतिः । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादिग्रन्थस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभिप्रायकतया तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्याप्तिर्वाभिधानानुपयुक्तत्वादिति चेत् । न । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभिप्रायकतया न चैवमित्यादिमूलस्याप्यलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादिग्रन्थस्यालक्ष्यतापरिहारपरत्वात् । ननु अव्यभिचरितत्वस्य पारिभाषिकपरत्वे व्यभिचारधीविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तिरिति नियममङ्गः स्यादित्यत उक्तं मूले तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति तत्सङ्गतेः । तस्याप्रामाण्यकत्वाभिप्रायेण शङ्कते प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥३॥

अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति इति जागदीशी । ननु सर्वत्रैव गगनाभावाभावस्य तादृशत्वात्तस्य च यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भव इति तत् कथं परित्यक्तमिति चेन्न । तादृशभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयत्वात् । तथा च तादृशभावस्य गगनरूपतया वृत्तित्वविरहात्तमादाय नासम्भव इति ॥ ४ ॥

ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभावस्यैकदेशभेदस्य च सर्वैरेव स्वीकारात् । आत्मघटयोर्नात्मत्वमिति प्रतीत्योभयत्वावच्छेदेनात्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावस्य सत्त्वेन तत्र व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसौलभ्यादयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिविरहेण कथं तद्वारणाय यत्समानाधिकरणत्वदलं निवेशितमिति । अत्र केचित् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानभ्युपगमात् । अन्यथा यत्समानाधिकरणदलनिवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेर्धूमाद्यभावस्य पर्वतायोगोलकोभयत्वावच्छेदेन पर्वतादौ सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविरहणलक्षणाघटकत्वादित्याहुः । तत्र । साध्यव्यापकताघटकसाध्यवृत्तित्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपितत्वनिवेशेनैव धूमाद्यमा-

वस्य लक्षणघटकतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्यनवकाशात्
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानभ्युपगमस्यानुचित-
त्वादिति । अत्रेदं समाधीयते (१) । रूपध्वंसाभावाभावस्य यावद-
न्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावेन तत्राव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणत्वदलमिति ॥ ५ ॥

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावपि प्रलयाभावाभावस्य साध्यव्यापक-
तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरसम्भवेऽयमात्मा ज्ञानादित्यादौ
यत्समानाधिकरणत्वदलव्यावृत्तिदानं जगदीशस्यासङ्गतमिति चे-
न्न । महाप्रलयानङ्गीकारमतेऽव्याप्तिविरहात् तस्य महाकालान्त-
र्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च । स्वविशिष्टेत्यादेरप्रवेशे तत्रा-
व्याप्तिविरहात् उभयधैवायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे अ-
न्यकारस्य तत्राव्याप्तिदानस्य युक्तत्वादिति । केचित्तु महाकाल-
स्यापि हेत्वधिकरणतया तत्र हेतोरसत्त्वेऽपि हेतुसम्बन्धित्वात् स्व-
विशिष्टहेत्वधिकरणमहाकालान्तर्भावेण प्रलयाभावाभावे प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेवासम्भवा-
दित्याहुः ॥ ६ ॥

अथात्र आत्मत्वाभावस्यापि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् कथमव्याप्तिरुक्तेति । मैवम् । प्र-
तियोगिसमानाधिकरणा इत्यत्र प्रतियोग्याधिकरणवृत्तित्वस्यैव
निवेष्टात् । सम्बन्धित्वनिवेशे तु गगनाभावाभावस्य समानकाली-
नत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावं विनापि सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-
त्यादिग्रन्थानुत्थानप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा
यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृत-
मिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमाना-
धिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्र-

(१) अत्र केचित् भाकभेदमादाय अयमाकाशादित्यादावव्याप्तिः स्यात् यदि
यत्समानाधिकरणत्वदलप्रवेशो न स्यात् तत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकेकदेश-
भेदस्यानुपगमात् । अत एवावयवगुणे घटपटौ न घट इति प्रतीतिरसिद्धिरित्युक्तमित्याहुः ।

सिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । दैशिकविशेषणतया साध्यसामानाधिकर-
ण्योक्तौ च गौरवादिति जगदीशः (१) । अथात्र दैशिकविशेषणतया
साध्यसामानाधिकरण्योक्तावपि द्रव्यत्वात्मत्वोभयाभावस्यापि
तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिताद्वस्थेन
कथं गौरवमित्युक्तमिति चेत् । न । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याधिकरणवृत्त्यभावस्य विशेषणीय-
त्वादिति । केचित्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यजगद्गुत्तिभिन्न-
त्वोभयाभाववत्त्वस्याभावविशेषणत्वाशोक्ताभावमादायाव्याप्तिरित्या-
हुः । न च तथापि समनियताभावैक्यमते अयमात्मा आत्मगंगना-
म्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र
साध्यसामानाधिकरण्यतया तस्य च यावत् एव वाच्यत्वादिरूपप्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्य-
मनङ्गीकृत्यैव गौरवाभिधानादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमाना-
धिकरणास्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यप्रवेशे बीजाभाव इति । तत्तुच्छम् । तथा सति यत्समानाधिकरणा
यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्ते साध्य-

(१) न च साध्यसमानाधिकरण्यप्रवेशे न साधवमिति वाच्यम् । अतएव साधवत्
तथाहि साध्याभावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेतत्क-
ल्पसाध्यः । साध्याभावच्छेदकवैशिष्ट्याभावे स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वं साध्याभावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापका-
लभावे सतादात्म्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वावच्छिन्नानुवीगिताकपर्याप्तिककूटत्वाव-
च्छिन्नवत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वभावः । कूटत्वावच्छिन्नवत्त्वं च स्वनिरूपिताधेयताविशिष्टाधि-
यतावत्त्वसम्बन्धेन प्राधियतावैशिष्ट्यमाधेयतायां स्वाभाव्यानिर्वापितप्रतियोगिताविशिष्ट-
निरूपकतानिरूपिताधिकरण्यतावन्निरूपितलसतादात्म्यैतदुभयसम्बन्धेन स्वमाधेयता ।
प्रतियोगितावैशिष्ट्यं निरूपकतायां स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नलै-
तदुभयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगितेति । यत्समानाधिकरण्येत्यादिष्वप्यर्थस्तु हेतुतावच्छेदक-
विशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकवै-
शिष्ट्यं स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्वकालीनसाध्याभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकप्रतियोगिताकत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वं हेतुतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकत्वं पूर्व-
वत् । एवं च वैशिष्ट्यावच्छेदकैः सम्बन्धांश्च कालीनत्वमपि पतितं साध्यसामानाधिकर-
ण्येत्यादिकले तु न तस्य प्रवेश इति एतत्कल्पस्य साधवमिति संशयः ।

व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति जगदीशः । अथ यावत्पदोपादानेऽपि कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिवारकतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं शक्यम् । अन्यथा गवाद्यभावस्यापि सृष्टिकालाद्यवच्छेदेन साध्यत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्ते यावदन्तस्य वैयर्थ्यं कथं नोक्तं जगदीशेनेति चेन्न । साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वाच्यतया कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य प्रलयत्वादिस्वरूपस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याधिकरणेऽवृत्तितया अतिव्याप्तिविरहेण एतन्मते हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यानुक्तत्वादिति । तथा च यावत्पदानुक्तौ घटाद्यभावमादाय घूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । न च बह्व्यादिसामान्याभावमादाय बहिमान् घूमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि दैशिकविशेषणतया वाच्यत्वादिति ध्येयम् । के-

व्यापकत्वदलवैयर्थ्यकथनस्य प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिमूलासङ्गत्या प्रकृतोपयोगित्वं यावत्पदस्य वैयर्थ्यकथनं तु न प्रकृतोपयोगि इत्यतस्तन्नोक्तं जगदीशेन । अत एवावयवग्रन्थे प्रतिज्ञालक्षणे अवयवत्वघटकविशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव व्यावृत्तिः सङ्गच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाघटकत्वदलपरित्यागसम्भवेऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्येतल्लाभायावयवाघटकेत्यभिहितमिति दीधितिग्रन्थसङ्गतिर्दर्शिता गदाधरमट्टाचार्येण इत्याहुः ॥ ९ ॥

अथात्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणेऽपि विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि लक्षणगमनसम्भवेन प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितप्रसङ्गस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वेन इदानीमेतत्कल्पे तदभिधानमनुचितमिति चेत् । न । एतल्लक्षणकृन्मते विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रतियोगित्वं यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्त्रीक्रियते विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वमुभयाभावस्य उभयप्रतियोगिकत्वमिदमतानुसारेण बीजमात्रमुपन्यस्य तत्तदभिधा-मादिति । एवञ्च कस्यचिन्मते एतल्लक्षणेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छि-

ज्ञाभावोत्थितिरस्त्येव साध्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे तदपि नास्तीति भावः ॥ १० ॥

अथात्र यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा भावभिन्ना इत्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति । हेत्वधिकरणवृत्तित्वञ्च विशेषणतया बोध्यम् । तेन वह्निसंयोगात्मकाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति । न च तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पे पर्वत इति यत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभावस्य भावभिन्नत्वाभावेन तमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानुपरायीयत्वादिति । अत्रोच्यते । सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थस्थानश्रुपगन्तुमते अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्वादेश्चाभावात्मकतया घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यप्रतिव्याप्तिः हेत्वधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वमिति ॥ ११ ॥

अथ यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः प्रतियोगिवृत्तय इत्यस्य सम्यक्त्वे कृतं गुरुतरस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेष्टेनेति चेन्न । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य वाच्यत्वं वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य गणनाभावयत्किञ्चित्स्वेत्वधिकरणान्यत्वेतदुभयाभावस्य च प्रतियोगिवृत्तित्वाभावेनासम्भवापत्तेरिति ॥ १२ ॥

यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभाव देशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येवास्तु लक्षणं स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे यौरेवात्त हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदयंगोलकान्यत्वाभावस्यैव देशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्भूतवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्(१) ।

(१) समयवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बोधविशिष्टत्वं भेदे च प्रतियोगितावच्छेदत्वं विशेषणं हेतुम् । तेन समयभेदादाय न दीयते । प्रतियोगितावच्छेदकस्मिन्निदपकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन च अधिग्रहासम्बन्धेन च समयवृत्तित्वोभयवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिः सम्भवतीति तत्तदयोर्गोलकाभ्यां ज्ञाभावमत्तायातिव्याप्तिवारणं व्यर्थं कृतमिति चेत् । न । अमानाभावस्यातिरिक्तत्वमते सस्य स्वरूपोभयवृत्तित्वान् समयन्तसाधारण्यादुपरीधेन तत्तदयोर्गोलकाभ्यामावसानं युक्तमिति ।

तन्मन्दम् । हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगात्मकभावस्य दै-
शिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तिप्रसङ्गात् । न च भावमिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य
प्रवेशे नैष दोषः । तद्वदभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः ।
तद्वदभिन्नत्वाद्यभावस्य तद्वदत्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् पटत्वा-
दिना तद्वदभिन्नत्वाद्यभावस्योभयवृत्तित्वादलं पल्लवितेन इति जगदी-
शः(१) । अत्र कल्पे यावत्पदानुक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः

(१) नन्वत्र संयोगाभावमादायापि दोषसम्भवे कथं वह्निसंयोगात्माभावप-
र्यन्तानुपादनमिति चेत् । यदाहुः । संयोगाभावस्य द्रव्येऽनङ्गीकर्तॄणां प्राप्तां नये तत्र प्रति-
योगिवैयधिकरणपटितत्वापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् । वस्तुतः वह्नीनामक-
संयोगात्मकाभावमादायेति तस्यायं इति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

अथात्र धूमवान् वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्य एवातिव्याप्तिसम्भवे तद्वदभिन्नं
घटत्वादित्यादावित्यादावनुपादनं कथं कृतं तदयोगोल्लेखान्ताभावस्य तदयोगोल्लेखत्वं
स्वरूपत्वं न भावत्वादिति चेत् । न । तदयोगोल्लेखवृत्तिरूपध्वंसस्वरूपाभावमादाय तत्रा-
तिव्याप्तिविरहात् । न च तद्वदभिन्नं घटत्वादित्यादाय तद्वदभिन्नरूपध्वंससात्मकाभाव-
मादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र घटनायात् पूर्व गुणनाशो न जातः तद्वदभिन्न-
स्यैव साध्यत्वात् अथवा अत एवास्तरसादादिपदमुपात्तं तेन तद्वदभिन्नं गुणत्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वत्र स्मरतेऽपि भावमिन्नत्वस्य निवेद्यतया तत्राप्युक्त्याप्तिसंस्थेवेति तद्वद-
भेदाभावस्य भावमिन्नत्वाभावात् पटत्वेन तद्वदभेदाभावस्य च पटत्वेन वाच्यत्वाभावा-
तया प्रतियोगिसमानाधिकरण्यात् पारिभाषिकभावमिन्नत्वस्य निवेगे स्मरतेऽपि तथा-
वक्तुं शक्यत्वात् तद्वदभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य तद्वदल्लेखरूपत्वात् मन्वते
ऽपि तादृशभावस्य वक्तुं शक्यत्वादेति चेत् । न । स्मरते पटवृत्तित्वविशेष्यतद्वदभि-
न्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायातिव्याप्तेरुद्धारात् यदपिकल्प्यन्मते तु तादृश-
भावस्योभयवृत्तित्वात् । न च विशिष्टाभावभावस्य स्व्यमात्रस्य नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वविरहेष यद्येतुन शक्यतया कथमतिव्याप्युद्धारः स्मरतेऽपीति वाच्यम् । स्व-
यन्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन स्वयन्वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यत्वप्रकारकप्रमाविशे-
ष्यत्वावृत्तिलोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् यथोक्तप्रतियोगितायाश्च स्वयन्वृत्तिधर्मावच्छि-
न्नत्वस्यैवऽपि साध्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावृत्तित्वविरहेष समयाभावसत्तादिति केचित् ।

अथैतत्कृत्यस्य साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्त्यरूपभावमिन्नत्वनिवे-
शेन परिकारो भवेदिति । न च यथोक्तस्मरतेदाभावस्यापि काश्चिदेन साध्यवद्भूतिभाव-
त्वादितिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतिमस्ववृत्तेरौघिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वस्य
विशेष्यत्वोपलब्धेः । नैवम् । वह्निमान् धूमादित्यादी वह्निसंयोगात्मकाभावमादाय
पुनरुद्धारः अत्राप्यवृत्तिलक्षणानुपलब्धकतामते निरवच्छिन्नसमवायस्यैव स्वप्रतियोगि-

इदानीं तु यावदन्तर्गतस्य तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य तदीयरूपध्वं-
सवदन्यत्वाभावस्य च विशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाभातिव्याप्तिः ।
यत्समानाधिकरणत्वदलानुक्तौ बह्निमान् धूमादित्यादौ तद्वदीयरूप-
ध्वंसवदन्यत्वाभावमादायाव्याप्तिः । व्यापकत्वदलानुक्तौ तत्पर्व-
तीयरूपध्वंसात्मकाभावमादाय तत्रैवाव्याप्तिः । दैशिकविशेषणत-

नञ्च वृद्धे विरोधिताघटकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन बह्निर्योगस्य साध्यावृद्धित्वविरहात् ।

न च कालिकदिक्कृतविशेषणताग्रन्थसम्बन्धेन साध्यावृद्धित्वविवक्षणायां दोष-
इति ज्ञेयम् । गगनाभावभिन्नमभावत्वादित्यादौ भतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणभावसा-
न्नस्यैवेमयवृत्तित्वात् सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थान्ध्रपगमात् नन्वेवं त्वन्तेऽप्येव एव दोषः
नननाभावभेदाभावस्य गगनाभावस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभाववृत्ततया तस्य वाच्यत्वरूपप्रति-
योगित्वामानाधिकरणत्वादिति चेत् । मैवम् । उच्छरीत्यादितिवाप्तिवारणाय प्रतियोगि-
त्वामानाधिकरणघटकप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपि-
तप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयभावस्य निवेद्यत्वात्
तथा च वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतगगनाभावभेदाभावत्व-
रूपानुयोगितानिरूपितगगनाभावभेदनिष्ठप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदका-
नगनाभावभेदत्वानवच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ
वाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । न च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ
उक्तरीत्या अव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्र-
तियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य वाच्यत्वात् । तथा च घटत्वेन वाच्य-
त्वाभावमादाय लक्षणसङ्गतिः । न च गगनाभावभिन्नमभावत्वादित्यादौ गगनाभावभेदवा-
च्यत्वोभयभावप्रतियोगितायां तादृशोभयभावसत्त्वादनिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यता-
वच्छेदकानवच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नत्वस्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकवदन्यत्वस्य वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगितायां तदुभयोः सत्त्वात् । न च
तत्र स्थले गगनाभावभेदत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां तदुभयभावसत्त्वात्
भतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयो-
गितानिरूपितत्वघटितधितयसम्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकवदन्यत्वघटकत्वोपगमात् ।
न चैवं भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ तादृशोभयभाववृत्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिः
भेदत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रतियोगितायां
च केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितभेदत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठ-
प्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वयोः सत्त्वावेति वाच्यम् । केव-
लान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताका-
भावीयत्वस्य उभयभावप्रतियोगिघटकत्वात् । वैशिष्ट्ये च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्व-
स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकानुयोगिताकत्वोभयरूपं बोध्यम् । न च तत्स्थले
केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
घटानुयोगिकस्वरूपावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशत्वात् अधिकमन्य-
वानुसन्धेयम् ।

येत्यनुकौ तत्तदयोगोलकीयरूपध्वंसात्मकाभावस्यापि कालिकादि-
सम्बन्धेन उभयवृत्तित्वाद्वाभिचारिण्यातिव्याप्तिरिति । न चात्र क-
ल्पे संयोगाद्यात्मकाभावमादाय सर्वत्रासम्भवसम्भवे तमपहाय
कथं बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्युक्तं जगदीशेनेति वाच्यम् ।
प्रमेयवान् घटभेदत्वादित्यादौ लक्षणगमनात् विषयतादेवृत्यनि-
यामकत्वमते घटभेद इत्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानाभावाभावस्यापि
हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण तमादायाव्याप्यसम्भवात् ॥ १३ ॥

अथात्र तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावस्यापि तादृशयावद-
न्तर्गतस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण बहिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिरिति चेन्न । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानु-
शरणीयत्वादिति । अत्रेदं शङ्कते । तद्वदभिन्नं घटत्वादित्यादौ
तद्वद्वृत्तिरूपध्वंसप्रागभावात्मकाभावस्य यावदन्तर्गतस्य भावभि-
न्नस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न ।
आदिपदेन तद्गुणभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिरुक्तत्वात् । न च
तथापि तद्रूपभेदगुणत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावस्य ता-
दृशयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहा-
न्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विषयत्वस्य ज्ञानासमानकालीनतया
तादृशभावस्याप्रसिद्धेः । न च तद्रूपभेदतत्क्षणवृत्तित्वैतदन्यतरा-
भावस्य तत्क्षणविगमकालावच्छेदेन तद्रूपादौ सत्त्वेन प्रसिद्धतया
तादृशयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहात्
तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तदभावस्य तत्क्षणवृत्तित्वाभाव-
विशिष्टतद्रूपत्वस्वरूपत्वेन कल्पनीयतया भावभिन्नत्वाभावात् ।
अथात्र तद्वद्वृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणे वृत्तितया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य
विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति
चेत् । न । भावभिन्नपदेन विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्य
लभ्यत्वात्तादृशभावस्य विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण
लक्षणाघटकत्वात् । यदि च भावभिन्नत्वपदेन विशेषणतया हेत्वधि-
करणवृत्तित्वविचक्षणे तत्क्षणवृत्तित्वतद्रूपभेदैतदन्यतराभावस्य त-
द्रूपनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाभावस्य च ता-
दृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया न तमादाय प्रागुक्तातिव्या-
प्तिरिति विभाव्यते तदा तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसाभावाविशिष्टवा-

कृतत्वाभावस्य तादृशरूपध्वंसाभाववाच्यत्वोभयाभावस्य च निरुक्त-
यावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य च दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वा-
भावाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरेव एतत्कल्पे दोषो मन्तव्यः ।
यदि च विशिष्टाभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रति-
योगित्वञ्च यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते वैशि-
ष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा साध्यव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताविशेषणं दीयते तदा एतन्मते कोपि दोषो नास्तीति
निपुणतरं विभावनीयम् ॥ १४ ॥

अत्र च(१) साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशे-
षणीयः तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभाव-
प्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य सत्त्वे ऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः । इत्थञ्च(२) त-
त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेद-
कत्वरूपं न तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति जगदीशेनो-
क्तम् । अथात्र यद्यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणं साध्यवत् त-
त्तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्यैव स-
म्यक्त्वे साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं

(१) साध्येत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका-
यभावप्रतियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थ इति जगदीशेनोक्तम् । तुत्र साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनं विशिष्टसत्तावान् जातोरित्यादावतिव्याप्तिवारणमुक्तम् । अथ
प्रतियोगिव्यधिकरणधायित्वस्यैव कल्पस्य निर्दुष्टतया तत्कल्पे साध्यवन्निष्ठस्य
स्वरूपेण निविष्टतया यावदन्तर्गतव्यभिचारित्यलभेदाभावमादाय नातिव्याप्तिः सम्भ-
वतीति चेत् । न । तत्रातिव्याप्तिवारणं ऽपि घटाभाववृत्तित्वविशिष्टगणनाभाववान्
अभावत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेद्यं वारयितुमशक्य-
त्वात् एवमेव ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यर्थादृश एव पूर्वपक्षः ईदृशमेव चोत्तरं बाध्यम् ।

(२) अथात्र साध्यवन्निष्ठाभावस्य सामान्यतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन निवेद्यनैव
वृन्त्यभावीयप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावमादायासम्भववारणसम्भवात् इत्येतेत्यादिभ्या-
नुत्पत्तिप्रसङ्गः तादृशाभावस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति-
चेत् । नैवम् । जलसंयोगस्वरूपाभावमादाय नित्यगुणाद्यधिकरणकसद्भेदौ अव्या-
प्तिप्रसङ्गात् तादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताकत्वादिनि ध्येयम् ।

अथात्र स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठत्वादिकमेव निवेद्यतां किं तत्सम्ब-
न्धेनेति कथनेनैति चेत् । न । घटवान् महाकालत्वादित्यादौ महाकालानुयोगिककालि-
केन साध्यतायां स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवतोऽप्रसिद्धेरिति केचित् ।

व्यर्थमिति चेन्न । व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वेन तदनुक्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वपदस्य पारिभाषिकत्वापत्त्या जगदीयेन तत्परित्यक्तत्वात् व्यापकतापदस्य पारिभाषिकत्वं स्वीकृत्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण तथैवोक्तत्वाच्च ॥ १५ ॥

अथात्र कल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयत्वेऽपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्याधिकरणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्त्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति चेत् । न । साध्याधिकरणवृत्तितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणवृत्तित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकता च स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसम्बन्धेन । स्वं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिमतता प्रतियोगिता । न च तथापि स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसम्बन्धेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्ववद्घटादिभेदस्यापि संसर्गनया तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधिकरणवृत्तित्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव संसर्गत्वाभ्युपगमात् । लघुार्थिका सती रुढिरित्यादिपङ्क्तिव्याख्यानावसरे पङ्कजशब्दार्थविचारप्रस्तावे एतस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च ॥ १६ ॥

अथात्र लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकर्तुं नये घटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षया लघुनि घटत्वे एवं स्वीकरणीयम् । तथा च घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसम्भव इति चेत् । न । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यानुशरणीयत्वात् । तथा च यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टसामान्यिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति समुदितार्थः । इत्यत्र घटाद्यभावप्रतियोगिताविशिष्टसामान्यस्यैव साध्याधिकरणावृत्तितया तदन्यत्वस्य घटाद्यभावप्रतियो-

गित्वे ऽसत्त्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति सर्वं सुखितम् ॥१६॥

वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरू-
पसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाभा-
वस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति वृत्त्या यावदनन्तर्गतत्वेन वा-
च्यत्वाद्यभावस्य च तादृशस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये ऽपि न
क्षतिः । इत्थञ्च जातिसामान्याभावादेरपि बहुधादिन्यापकतया
तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवापत्तेरतोऽभावा इत्युक्तम् ।
भावभिन्ना इति च तदर्थं इति जगदीशेनोक्तम् (१) । न च
प्रमेयवान् घटाभावत्वादित्यादौ जातिस्वरूपाभावस्य हेत्वधिक-
रणवृत्तित्वाभावेन लक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादाय लक्षणसम-
न्वयात् कथमसम्भवापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन अन्याप्त्यापत्तिरि-
त्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् । विषयतादेवृत्तिनियामकत्व-
मते घटाभावानुयोगिकाविषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानाभावाभावस्य
व्यभिचारित्वादिसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वमते जातिसामान्याभा-
वाभावस्यापि तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया तमादायो-
क्तस्थले ऽपि लक्षणगमनासम्भवात् ॥ १७ ॥

अथ घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्यातिरिक्तस्य तादृशतया
तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावात्पुनरसम्भवापत्तिरिति चेत् । न । भावभिन्नत्वपदेन साध्यवद्-
वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव
मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वात्तात्प्रसङ्ग इति दीधितिकारोक्तमपि
सङ्गच्छते । साध्यवद्वृत्तिभावरूपाभावप्रतियोगी प्रतियोगी य-
स्येति विग्रहः भावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ मनस्त्वात्म-
कस्य मनोभेदाभावस्य तद्विरहात् पुनर्दीधितिकारोकास-

(१) न चात्र कले विषयित्वा गुणताभावस्य साध्यत्वे तद्विशालत्वादिहेतो
तादृशगुणताभाववद्देहाभावमादावाव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र पक्षताघटकसम्बन्धेन सा-
ध्यवन्निष्ठावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षितत्वात् । इत्थं च जातिसामान्याभावा-
भावस्य वाच्यं त्रियत्वादित्यादौ परंतलाभावाभावस्य च बह्विमान् धूमादित्यादौ वचन-
घटकत्वात् भावभिन्नत्वपर्यन्तानुसरणमिति कैचित् ।

कृतिरत उक्तं साध्यवद्भूतीति । प्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ च
 तादृशाभावाप्रसिद्धिरत उक्तं भाव इति । ननु साध्यवद्भूतिभावप्रति-
 योगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपभावभिन्नत्वनिवशे ऽपि पृथिवीत्वमनस्त्वै-
 तदन्यतरस्वरूपस्यान्यतराभावाभावस्य साध्यवद्भूति यत्पृथिवीत्वं
 तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेन मनस्त्वस्वरूपाभावस्य भावभिन्नत्ववि-
 रहात् दीधितिकारोकासङ्गतितादवस्थ्यमिति । न च घटत्वेन
 मनोन्यत्वाभाव एव तादृशभावभिन्न इति वाच्यम् । तस्यापि पृथिवी-
 त्वं पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टः घटत्वेन मनोन्यत्वाभाव एतदन्यतरस्वरू-
 पाभावमादाय साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वादिति चेत् ।
 न । साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदन्यप्रतियोगि-
 ताकां याऽभावः स एव भावभिन्नः अभाव इत्यर्थस्यैव पर्यवसित-
 त्वादिति । साध्यवद्भूतिभावश्च साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकां बोध्यः । तेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य प-
 र्वतभिन्नमेदस्य पर्वतत्वस्वरूपत्वेन साध्यवद्भूतिभावत्वात् तत्तत्प्रति-
 योगिप्रतियोगिकत्वे ऽपि न लक्षणाघटकत्वम् । वस्तुतो भावभिन्नपदेन
 साध्यवद्भूतिभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकान्यत्वस्य वि-
 चक्षणात् कोऽपि दोष इत्याहुः । तच्चिन्यम् । साध्यवद्भूतित्वं यदि येन
 केनापि सम्बन्धेनोच्यते तदा मनस्त्वस्वरूपस्य मनोभेदाभावस्य
 कालिकादिसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वेन मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथा-
 त्वाजातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति दीधितिकारोकासङ्गतिः रूपभिन्नं गु-
 णत्वादित्यादौ रूपत्वस्वरूपाभावस्यातथात्वादितिव्याप्तिश्च । यदि
 स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वं विवक्ष्यते तदा जातिसामान्या-
 भावाभावमादाय पुनरसम्भवात्तादवस्थ्यम् । तस्मात् स्वप्रतियो-
 गिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वं वाच्यम् । तथा
 सति मनस्वस्य मनोन्यत्वाभावीयप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघट-
 कसमवायसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वविरहेण मनोन्यत्वाभावस्य नि-
 रक्तभावभिन्नत्वमस्त्येवेति नासङ्गतिः । जातिस्वरूपाभावस्य स्वी-
 यप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतितया जा-
 तिसामान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति बोध्यम् । एवञ्च
 व्यापकताघटकीभूतसाध्यवन्निष्ठत्वमेव स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरो-
 धिताघटकसम्बन्धेन वाच्यम् । तावतैव जात्यादिस्वरूपाभावस्य ल-
 क्षणाघटकतयाऽसम्भववारणसम्भवात् भावभिन्नत्वदलं व्यर्थमिति

पूर्वपक्षो दुर्वार इति सुधीभिर्विभावनीयम्(१) । केचित्तु स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेन जातिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य जातिस्वरूपत्वेऽपि घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य जात्यनात्मकतया घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वात् तमादाय नासम्भव इति प्राहुः । तदपि न मनोरमम् । एवमपि द्वितीयलक्षणे जात्यभावत्वेन घटाद्यभावमादायासम्भवस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । परे तु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावस्यैव घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्वरूपतया तस्य च वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नासम्भवशङ्काप्यस्ति भावभिन्नत्वं साध्यवद्भूतिभावाभ्युपगमं किं वा यथाश्रुतमेव मनोन्यत्वाद्यभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थस्तु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन मनोन्यत्वाभावमादाय सङ्गमनीयः । न चैवमपि जातिष्वादिविशिष्टजातिसामान्याभावाभावमादायासम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तादृशाभावस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषेणैव धारणीयत्वादित्याहुः ॥ १८ ॥

यस्तु साध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यर्थ इति । तन्मन्दम् । केवलान्वयिसाध्यकसङ्घेत्वा तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अन्याप्तेः गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेऽपि तस्य हेतुसामानाधिकरण्यासम्भवादिति जागदीशी(२) । अथात्र घटत्वेन

(१) यत्र केचित् । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति । अन्ये खेपमाहुः । प्रतीयन्त्याकारकयत्किञ्चिद्व्यवधानविययलाभाभावादाय स्वपक्षमनसम्भवे प्रतियोगित्वविशेषादियव्यवहारानुपपत्तिः स्यात् यदि व्यापकताघटकसाध्यवद्विच्छेदस्य स्वप्रतियोगित्वस्यैवविधिताघटकसम्बन्धेन प्रवेशः स्यात् तथाहि निरवच्छिन्नस्वरूपस्यैव स्वप्रतियोगित्वापहतिरविरोधिताघटकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन तदभावस्य साध्यवद्विच्छेदविरुद्धे तस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वात् स्वरूपेण साध्यवद्विच्छेदलोको न स्वरूपेण तस्य साध्यवद्विच्छेदेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासादिति ।

(२) यथाय - क्विनिष्ठप्रतियोगित्वमिति क्विनिष्ठप्रतियोगित्वमिति दण्डमरवात् । नास्तीत्याकारकाभावमादायासम्भवसम्भवे केवलान्वयिसाध्यकसङ्घेत्वात्तमिति चेत् । न । अप्रसिद्धनिबन्धनासम्भवाभावादिति केचित् । परे तु यदभावप्रतियोगित्वमिति नास्तीत्याकारकाभावः साध्यवद्वृत्तिः तदभाव इति विवक्षया दीवामादादित्याहुः ।

गगनाभावाभावीप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपतया
साध्यवदवृत्तित्वेन साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवदवृत्त्यभावप्र-
तियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन गगनाभावाभावस्य प्र-
तियोगिसमानाधिकरणतया केवलान्वयिन्यपि लक्षणगमनसम्भ-
वादेतददूषणमयुक्तमिति चेत् । न । स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति
मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकस्वरूपत्वेन गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य
गगनस्वरूपत्वस्वीकारे ऽपि घटत्वेन गगनाभावाभावीप्रतियोगित्व-
स्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपत्वास्वीकारेण तस्यै-
वासिद्धतया घटत्वेन गगनाभावाभावीप्रतियोगित्वस्य साध्यवदवृ-
त्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ॥ १९ ॥

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्तैव
वाच्यत्वाद्यभावमादाय उक्तातिप्रसङ्गव्युदाससम्भवात् साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां याव-
त्स्वोपादानं गौरवप्रसक्तमह अत एवेति इति जगदीशेनोक्तम् (१) ।
तस्यायमाशयः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादशप्रतियो-
गिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्व-
विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्तत्त्वमिति
समुदितार्थः । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्युक्तम् । कालिकादिसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमानाधिकरण्याद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति । न च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यं प्रतियोगित्वं तु यथाकथञ्चित्स-
म्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तत एव नासम्भवादिसम्भावनापीति वाच्य-
म् । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतादशप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्ष-
णगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानुत्थितिप्रसङ्गात् । न च
धर्मी चैत्रत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्ब-

(१) नन्वत्र मनोभेदाभावस्य गृहीतुमशक्यत्वे ऽपि मनोभिन्नभेदमादाय तस्य स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकतादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहावतिव्याप्तिरिति
चेत् । मैवम् । पूर्वतन्निर्भेदमादाय वह्निमान् घ्नादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साधता-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेद्यतया भूतत्वपूर्वलीभयवान्
मूलत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारित्विति ।

न्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्वीकर्तृनय एव निरुक्त्यादरात् । अत एव सिद्धान्तलक्षणे एतदुक्तमिति ध्येयम् ॥ २० ॥

यदपि ननु यादृशाभावप्रतियोगिताया व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशो यः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ च वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् यावत्त्वगर्भलक्षणं गौरवप्रसूतमत आह अत एवेति । तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन बहिधूमोभयत्वादेस्तद्यापकत्वासम्भवाद्बहिधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिमयेन तादृशानिरुक्तेः शङ्कितुमशक्यत्वादिति जगदीशः । अत्रेदं शङ्कते । उभयत्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन एकत्वावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वमस्येवेति । मैवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेद्य बहिधूमाभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि गुणान्यत्वाविशिष्टसत्तावत्त्वान् द्रव्यत्वादित्यादावनिव्याप्तेः सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाधिकरणे गुणे सत्त्वाननिरिक्तसाध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वसत्त्वेन सत्तावदभावस्य लक्षणाघटकत्वेन तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति । न च तत्रातिव्याप्तिः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादिवत्स्वीकरणीयेति वाच्यम् । जगदीशमते नत्रानिव्याप्यसम्भवेन भवन्मतं तत्स्वीकारेऽनीव सन्दर्भविरोधापत्तः । न च तथापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं व्यापकताघटकं वाच्यं सत्तावदभावीयप्रतियोगिनिगुणे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेन विशिष्टसत्त्वस्य सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् सत्तावदभावस्य लक्षणाघटकत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकस्थले बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु यथाश्रुताभिप्रायेण ग्रन्थकृता दूषितत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेद्य तत्राव्याप्तिवारणं न क्षतिमावहतीति भावः ॥ २१ ॥

नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकानिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिगुणारशप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यद्धिकरणावच्छेदेन साध्यताव-

च्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र च बहिर्धूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिवारणायानवच्छिन्नान्तम् । साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव । धूमवान् बहोरित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ प्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेद्यते प्रयोजनाभावात् । तथा च बहिमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्याद्यभावमादाय लक्षणगमनसम्भवेऽपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनादिरूपेण प्रमेयाद्यभावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणगमनासम्भवात् न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितप्रसङ्गः (१) । अत्र च लक्षणे तादृशपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रं परामृश्यते न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वपर्यन्तं तथा सति यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्ते साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वपर्यन्तमभावविशेषणं व्यर्थम् धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् । तावन्मात्रोक्तौ च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानवतारप्रसङ्गः । अथात्र धर्मानवच्छिन्नत्वमेवोच्यतां किं साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य धर्मविशेषणत्वेनेति सर्वत्रैव गगनस्वरूपेण साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वादव्याप्त्यसम्भवादिति चेन्न । अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यात् । न चैवमप्यनतिप्रयोजनकतया कथमेतत्पर्यन्तं विशेषणमिति वाच्यम् । भूतः

(१) न च कालिकेन प्रमेयाभावस्तत्र गृहीतव्य इति वाच्यम् । सम्बन्धस्यापि इति न स्वरूपधर्मत्वात् साध्याभावच्छेदकातिरिक्तकालिकावच्छिन्नत्वात् प्रतियोगिताया इति तदभावेन गृहीतुमशक्यत्वात् गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्वीकृत्यै विषयत्वापेक्षया प्रमाविषयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः गगनादिना प्रमेयाभावं विना लक्षणगमनासम्भवावेति । अत एव साध्याभावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेयोऽपि प्रत्युक्त इति अद्वैतरत्नवागीशहृतपत्रिकायास्तुक्तम् ।

त्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्येत्यादिर्दाधितिसङ्गमनार्थकत्वात् ।
 केचित्तु धर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेने प्रतियोगितामात्रस्यैव सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वेन वृत्तिमद्रूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽस-
 म्भवः स्यादत उक्तमतिरिक्तं धर्मविशेषणम् । न च धर्मविधया धर्म-
 निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशेनैवासम्भवाभावात् तद्वारकम-
 तिरिक्तान्तविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यथा सन्निवेशे वैयर्थ्या-
 भावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियो-
 ग्यंशे प्रकारीभूतधर्मे ऽपि केचिदित्यादिना भट्टाचार्यैः स्वीकृततया
 तन्मते ऽसम्भवादावस्थ्याच्चेत्याहुः । न चैवमपि साध्यतावच्छेद-
 कातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपहाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
 मेव निवेश्यतां सर्वत्र व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्य-
 त्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यधिकरण-
 सम्बन्धाप्रसिद्धा प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणाव-
 च्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् । न च व्यधिकरणस-
 म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायैव प्रमेयवान्
 वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणगमनसम्भव इति वाच्यम् । कालिकस-
 म्बन्धेन धूमत्वविशिष्टाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्या-
 प्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व-
 स्यैव निवेश्यत्वात् । न च विरुद्धोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादा-
 यैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् ।
 विरुद्धोभयत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतानभ्युपगमात् । विशिष्टधीनि-
 यामकतावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छेदकत्वात् अभ्युपगमे तु वि-
 रुद्धोभयसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावं विनापि लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमू-
 लानुत्थितिप्रसङ्गः । केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिमिया साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नत्वस्य निवेशासम्भव इत्याहुः ॥ २२ ॥

येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृ-
 त्तित्वं चकव्यमन्यथा पृथिवी महाकालकपालान्यतरत्वादित्यत्र पृ-
 थिवीत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपप्रतियोग्यधिक-
 रणे महाकाले वृत्तेरतिव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वस्य

व्यापकत्वं न घटते नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् अतो न तत्सम्बन्ध-
मादायातिव्याप्तिसम्भावना । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्या-
दावतिव्याप्तिः स्पन्दमात्रस्य जन्यतया कालिकसम्बन्धस्यापि स्प-
न्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवेन तेन सम्बन्धेन स्पन्दत्वरूपप्र-
तियोगधिकरणे महाकाले स्पन्दत्वाद्यभावस्य सत्त्वात् । न च स्प-
न्द इत्याकारकयत्किञ्चिद्वोधव्यक्तोर्विषयतासम्बन्धेन स्पन्दत्वव्या-
पकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविष-
यतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावाच्चातिव्याप्तिः । न हि तादृशबोधव्यक्तः कालिकसम्बन्धेनापि
स्पन्दत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिति वाच्यम् । विष-
यताया ज्ञानसमानकालीनतया तद्वृद्धिव्यक्त्यभावदशायामपि स्पन्द-
त्ववति विषयतासम्बन्धेन तद्वृद्धिव्यक्त्यभावसत्त्वादिति जगदीशेनो-
क्तम् । अत्रायं पूर्वपक्षः । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतायां
साध्यधिकरणे स्पन्दे स्पन्दत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन स्पन्दत्वाभा-
वीयप्रतियोगिताश्रयस्पन्दत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावसत्त्वात् साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव
स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वादिति कालिको न साध्यव्या-
पकताघटकसम्बन्धः कथं तत्सम्बन्धमादाय स्पन्दः कालत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पे
च यावदन्तर्गतस्य स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभावस्य
व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावाच्चातिव्याप्तिरिति । अत्रेदं समाधानम् ।
समनियताभावानामैक्यमते स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्पन्दत्वाभावाभिन्नतया साध्यवन्निष्ठकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्पन्दानुयोगिक-
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्य समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पन्दत्वाभावे अपि सत्त्वात् कालिक-
स्यापि व्यापकताघटकसंसर्गतया तद्वृत्त्यसङ्गतेरिति । प्रमेयमित्या-
कारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वव्यतिरेकेणापि लक्षणगमनात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप-

कत्वस्यैवानुसरणीयतया स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभाव-
स्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्पन्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भ-
वेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । घस्तुतस्तु पतदस्तरसेनैव किञ्चे-
त्यादिना दोषान्तरस्य सम्बन्धत्रयस्यैवविवक्षणे धीजत्वमुक्तमिति
भावः(१) ॥ २३ ॥

यत्तु घटादाबुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्ष-
मेव सम्भवति । तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया असत्त्वेऽपि द्र-
व्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोः चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः
सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति । तत्तुच्छम् । चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व-
णुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवे-
तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभाव-
चाक्षुषत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । अन्यथा प्रसरेणुवृत्त्यभाव-
चाक्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयमिति जगदीशः । अथात्र चक्षुःसं-
युक्तसमवेतद्वणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्तेर्वारणाय
कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वमेव निवेशनीयम् । तेन
कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्यान्यत्वविशेषणव्यतिरेके-
णापि प्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारासम्भवात् कार्यतावच्छे-
दककोटौ द्रव्यान्यत्वविशेषणं निवेद्य घटादाबुत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपाभावचाक्षुषवारणं जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न । परमाणौ
चक्षुःसंयोगदशयां द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावचाक्षुषापत्तेः । च-
क्षुःसंयुक्तसमवेतयोग्यविशेषणतायास्तदानीमपि द्रव्यत्वादौ सत्त्वा-
दिति उक्तापत्तिवारणाय संयुक्तांशे योग्यत्वनिवेशावश्यकत्वाद्ग्र-

(१) केचित्तु साध्यवत्त्वं व्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्च
एकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमित्यादिष्यन्तः । न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेष्टी वार्थ इति वाच्यम् । तदनुक्तौ वाच्यत्वादिमेदमादाव' लक्षणे-
भावे प्रतियोग्यवृत्तिवैयर्थ्यादिव्यावहारानुपपत्तेरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रे वसाम्भवा । ननु
व्यभिचाराद्यवारणतया तस्य वार्धत्वं धीयमेवेति चेत् । मैवम् । साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्यवत्त्वं तेन व्यापकत्वं व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वं प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्यैवाध्याकं लक्षणे निवेशतया प्र-
तियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानुक्तौ समवायेन बह्विभावमादाव तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकसमवायसम्बन्धेन द्वैलधिकारणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् द-
क्षिमाणं धूमादिषादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

न्यसङ्गतेः । एवं चक्षुःसंयुक्तसमवेतांशेऽपि योग्यत्वं निवेदनीयम् ।
 अन्यथा घटनिष्ठगुरुत्ववृत्त्यभावचाक्षुषापत्तेस्तथा च गुरुत्वे यो-
 ग्यत्वाभावात् तथापत्तिरिति । ननु योग्यचक्षुःसंयुक्तसमवेतवृत्त्य-
 भावचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं तावतैव न व्यभि-
 चारः । न चोत्पत्तिकाले घटादौ रूपाभावचाक्षुषानुपपत्तिरिति चेन्न ।
 एतदस्वरसेनैव परकल्पानुसरणात् । वस्तुत एतादृशकार्यकार-
 णभावकल्पनेऽपि असरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषोत्पत्त्यर्थं द्रव्यवृत्त्यभावचा-
 क्षुषत्वेन चक्षुःसंयुक्तयोग्यविशेषणतात्वेन च कार्यकारणभावस्यापि
 कल्पनीयतया द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषत्वावच्छिन्नस्य तस्य कारणवि-
 रहेणैव न घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनाभावचाक्षुषोत्पत्तिसम्भव
 इत्यवधेयम् ॥ २४ ॥

ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावो
 धूमाद्यभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभावस्याधिकर-
 णस्वरूपत्वात्तया च धूमादौ साध्ये बहुधादिहेतावतिव्याप्तिः धू-
 माद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यादत आह जलादिवृत्तीति जगदीशः (१) । ननु धूम-
 वादं धूमेरित्यत्र यावदन्तर्गतस्य भावस्वरूपस्यायोगोलकान्यत्वा-
 भावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्तिविरहाच्च तत्सङ्ग-
 तिः अभावाधिकरणकस्यैवाधिकरणस्वरूपतया ऽयोगोलकत्वादिवृत्तेः
 जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्यायोगोलकत्वानात्मकत्वात् ।
 मैवम् । गङ्गनाभावमिदं प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः यावदन्तर्ग-
 तस्य गङ्गनाभावभेदाभावास्यापि तादात्म्येन गङ्गनाभावात्मकतया
 तद्वृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य तदात्मकतया तत्प्र-
 तियोगिना गोत्वाभावेन समं सामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् ॥ २५ ॥

यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविश्लेषणत्वेन साध्यव्यापक-
 तावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकर-
 णावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् ।
 न चैवं यत्सामानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आत्मत्वसा-

(१) ननु जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य जलत्वाभावरूपत्वे च न गोमि-
 त्रद्रव्यजादिरयादी जलत्वाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्ति-
 रिति चेत् । न । यामिषारसजलेदाभावनादाय तन्नाश्यातिव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।

मान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया त-
त्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसा-
मानाधिकरण्याभावादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वादिति
सम्प्रदायविद् इति जागदीशी(१) । अत्रेदं गङ्गते । साध्यव्यापक-
तावच्छेदिका यावत्प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिद्भावे प्रत्येकं तत्त-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये हेतुस-
मानाधिकरणपदस्य स्वविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यमिति । न च सद्वाच्येण
एतद्वैयर्थ्यमयेन एतत्कल्पस्य परित्यक्ततया जगदीशेनापि तदोषे-
णापि साम्प्रदायिका इत्युक्तमिति वाच्यम् । न चैवं यत्समानाधिक-
रणा इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याद्यभिधानासङ्गतेरिति । मैवम् । प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य स्वयमेव दूषितत्वेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतया जातिसा-
मान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यापि यावदन्तर्गततया हेत्वधिक-
रणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादसम्भ-
वस्यादतस्तदुपात्तम् । न च तथापि भावभिन्नाभावीयनिरुक्तत-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवासम्भववारणादुक्त-
त्वापतादवस्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नत्वस्याभावान्विततया
प्रतियोगित्वांशे तस्यानिवेशेन यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति
ध्येयम् । केचित्तु यत्समानाधिकरण्याभावीयसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगितात्वंव्यापको योऽभावस्तत्त्वमेव व्याप्तिः । व्यापकत्वं च
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वं च स्वाश्रयसामानाधिकरण्य-

(१) अथात्र बह्निमान् भूमादित्यादावव्याप्तिः तथाहि हेतुसमानाधिकरणस्य बहुचभावस्य य-
था बह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्यापि प्रतियोगित्वं तदपि प्रतियोगिवै-
यधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छेदकं तत्कल्पे स्वरूपसम्बन्धेन साध्यविवक्षित्वस्याभावविशेषणत्वात् ।
तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतावच्छेदेन यावदन्तर्गततत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादिति
चेत् । न । व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया अभावावृत्तित्वस्य निवेशनीयत्वात् । न च जातिसा-
मान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् भावभिन्नपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नपदेनापि तादृशविशेषण-
त्वाभावात् । केचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपेण विवक्षणीयमिति नाव्याप्तिस्मात्तन्ना । न च भावभिन्नपदं
व्यर्थमिति वाच्यम् । घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावमादौ व्याप्तिवारणाय तत्पदस्य पारिभाषि-
कार्यकस्य आवश्यकत्वात् मनोऽन्यत्वाद्याभाव इत्यादिग्रन्थस्तु आदिपदभ्रान्त्याविधांभावमादाय
सङ्गत इत्याहुः ।

स्वनिरूपकामाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । एवं च यत्स-
मानाधिकरणा इत्यनुक्तौ आत्मत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तो-
भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वात् अत्र्याप्ति-
रतस्तदुपात्तम् । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयो-
गाभावनिरुपप्रतियोगित्वस्य प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन हेत्वधिकरणता-
व्यापकत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । न च स्वविशिष्टहे-
त्वधिकरणतात्वदिशि सम्बन्धविधया स्वनिरूपकामाववद्वृत्तित्वनिवे-
शनमनुचितमिति वाच्यम् । स्वविशिष्टपदसार्थक्यार्थं तन्निवेद्यात् ।
अन्यथा यावत्त्वस्याभावविशेषणत्वेऽपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रति-
योग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये स्वविशिष्टपदवै-
यर्थ्यभयेन तदर्थं त्यक्त्वा हेत्वधिकरणत्वानि यावन्तीत्यादिना गु-
ह्यतरार्थकरणस्यानौचित्यादित्याहुः ॥ २६ ॥

वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मान-
वच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधि-
करणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्त-
व्यम् । तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसा-
मान्याभावानतिरेकेऽपि तदीयप्रमेयसामान्यनिरुपप्रतियोगित्वं न्यून-
वृत्तिनैव धूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्र-
यसामानाधिकरण्यमुपादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्याम इति ज-
गदीशः (१) । अथ धूमाभावस्य धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावा-
भावात्मकतया स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नगोत्वाभावनिरुपप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्ययादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । न च स्व-
सामानाधिकरण्ये सति स्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नं यत्तदन्यप्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप-
देन विवक्षणीयम् । तथा च धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावनिरुप-

(१) न चात्र हेतुसमानाधिकरणाभावे स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामाना-
धिकरण्यनिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसम्भवेऽभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् ।
तथा सति बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्यतापत्तेः यावदभावान्तर्गतस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
कस्य तद्वह्नित्वेन बह्विमतद्वृत्त्यभावात्मकस्य तद्वह्न्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यविरहादत उभयदिशि तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । एवं द्वितीयलक्षणेऽपि बह्विमेव तद्व-
ह्निमद्वृत्त्यभावात्मकतद्वह्न्यभावमादाय बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरत उभयदिशि स्वन्यूनवृ-
त्तिधर्मानवच्छिन्ननिवेशनमावश्यकमिति ध्येयम् ।

प्रतियोगित्वस्य स्वसमानाधिकरणीभूतस्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकेन धूमवद्बुद्धित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वेनावच्छिन्नत्वेन
तादृशत्वाभावेन न तमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाभावोभ-
याभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण सङ्गतो-
मात्र एव लक्षणगमनसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानु-
त्थितिप्रसङ्ग इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । मैवम् । धूमवद्बुद्धित्वविशिष्टगो-
त्वाभावाभावस्य धूमाद्यभाव एव पर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपि
धूम एव स्वीक्रियते अतो न गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वमादाया-
तिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणत्वे
सति स्वाश्रयवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतो
धूमवद्बुद्धित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपत्वे ऽपि तदीयधूमवद्बुद्धित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वमादाय न धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमवद्बुद्धित्व-
विशिष्टगोत्वाभावस्य गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्ति-
त्वात् । अत एव विशिष्टाभावमपहाय वाच्यत्वगगनोभयाभावमा-
दाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण लक्षणगमनं द्विती-
यलक्षणानुशरणे बीजत्वेन दर्शितमिति । न च तथापि गोत्वाभाव-
त्वेन धूमवद्बुद्धित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमधूमा-
न्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावानतिरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदाश्र-
यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावावृत्तित्वेनापि विशेष-
णीयत्वात् । वृत्तित्वं च स्वरूपकत्वस्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । वस्तुनस्तु स्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वपदेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगि-
ताया विवक्षणाञ्च कोपि दोषः । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यनिरुक्तस्व-
न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकभेदवत्स्वकालीनाभाववृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाव-
च्छेदकताकभेदवत्स्वैताव्रितयसम्बन्धेन । संसर्गघटकवृत्तिता च
प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन ग्राह्येति बोध्यम् ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयलक्षणे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वा-
नुपादाने जलवृत्तिरवशिष्टद्रव्यत्वाभावं तद्बुद्धित्वविशिष्टसत्ता-

यभावं चादाय वह्निमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादाव-
 व्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन(१) । सा न सङ्गच्छते । तादृशविशिष्टाभावस्य
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् ।
 न च प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेण तदभि-
 हितमिति वाच्यम् । व्यभिचारिणि यावदन्तर्गतो यो व्यभिचार-
 निरूपकाधिकरणस्थलवृत्तित्वाभावविशिष्टाभावस्तस्य स्वप्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतव्यभिचारस्थलवृत्तित्वाभावावच्छिन्नसामानाधिकर-
 ण्यविरहेणातिव्याप्तिविरहात् पर्याप्तिनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया
 परित्याज्यत्वात् । मैवम् । पर्याप्त्यनिवेशेऽपि यावदन्तर्गतस्य सा-
 ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयतासम्बन्धेन जलविशि-
 ष्टाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलावच्छिन्नसामानाधिक-
 रण्यविरहेण घट्टमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-
 प्तिरित्यत्रैव जगदीशस्य तात्पर्यादिति केचिदाहुस्तत्र । पर्याप्त्यनिवे-
 शेऽपि वाच्यत्वगोत्वोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृ-
 त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गात् । उक्तोभयाभावस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । तस्मा-
 त्समनियतनानाधर्मत्वच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यमते व्यभिचा-
 रस्थलावृत्त्यभावस्य प्रतियोगिताया व्यभिचारस्थलावृत्तित्वविशिष्ट-
 वाच्यत्वत्वादिनाप्यवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवा-
 च्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याक्षतत्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
 रतः पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । अथेदं वाच्यं
 ह्येवत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधे-
 यतासम्बन्धेन घटविशिष्टाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटा-
 द्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानं ज-
 गदीशस्यासङ्गतमिति चेन्न । अत्राव्याप्तिपदस्यासम्भवपरत्वादिति ।
 केचित्तु साध्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वं प्रति-

(१) नन्वत्र समनियताभावानामित्यात् अलक्षितत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य अलक्षितद्रव्य-
 त्वाविरत्वेन तदुभयाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकान्तरत्वावच्छिन्नसामानाधि-
 करणात् नाव्याप्तिरिति चेत् । न । एवं सति धूमान् वह्नि रित्यादौ वह्निधूमान्तरत्वेन
 तदुभयाभावस्य धूमाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगिणीयतावच्छेदकान्तरत्वावच्छिन्नसामा-
 नानाधिकरणात् तद्विरहाद्य यभावानवच्छिन्नत्वादिकं वा चरत्विशेषदं वा प्रतियोगि-
 तायां निवेशे तद्विरहेऽव्याप्तिरिति चेन्न ।

योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च वाच्यम् । तथा च
फालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र लक्षणगमनात्तासम्भवः महाका-
लान्यत्वविशिष्टाधिकरणत्वस्यापि महाकाले स्वीकारादित्याहुः ॥२८॥

व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया
अनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिरिति चक्रवर्तिलक्षणे(१) अव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्याभाव-
मादायाव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तीति । बह्वित्वादिना घटाद्यभाव-
मादायाव्याप्तिवारणाय साध्यंति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धैरत-
स्तदुपेक्षितम् । ननु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन बह्व्यभाव-
स्यैव बह्वित्वेन घटाद्यभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव
साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वादिकमित्यव्याप्तिरतः

(१) यत्र व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेतुविकरणवृत्तित्वं हेतुविकरणयत्किञ्चि-
त्प्राप्तिव्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभाववृत्तित्वं तत्त्व-
मिति जगदीशः । यत्र चरमकल्पस्यानुगमः । हेतुविकरणविशिष्टसाध्याभावत्वमिति वैशिष्ट्यं
च स्वतन्त्रभावप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन प्रतियोगित्ववत्ता च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धावच्छिन्ना घाद्या ।

अथात्र प्रथमं कथं विज्ञाय द्वितीयकल्पानुसरणे किं बीजम् । उच्यते । गुणान्वलवि-
शिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावभावस्य विशिष्टसत्तारूप-
तया सत्तारूपत्वेन हेतुसमानाधिकरणरत्नात् अतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । अथ द्वितीयकल्पे
तादृशभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावत्वमित्यनेनैव स-
म्बन्धे याक्तिपदोपादानं वार्ध्मिमिति चेत् । न । गुणकर्मान्वलविशिष्टसत्तावान् जातेरित्या-
दावतिव्याप्तिवारणैः विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन सत्तान-
तिरेकितया तस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन तदभावप्रतियोगितायाः सामाधिकरण्येना-
वच्छेदकत्वान् विशिष्टसत्ताभावत्वस्येति । तदुपादाने तु विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभाव-
स्यैव विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन तदव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तदस्वरूपतया तस्य तदनवच्छे-
दकत्वं सुषट्मिति ध्येयम् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशनस्य प्रयोजनं कपिचयोगी सुखादित्या-
दावतिव्याप्तिवारणं यत्कृता प्रदत्तम् । तत्र भूमवान् बह्वैरित्यादौ प्रसिद्धस्य एवा-
तिव्याप्तिवारणं तस्य प्रयोजनं सम्भवति तत् कथं परित्यज्यमिति । अथाहुः । हेतुं श्रे-
यत्किञ्चित्त्वनिवेशनेनापि प्रसिद्धस्यजातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अधिकरणायै यत्कि-
ञ्चित्त्वनिवेशायै तावत्पर्यन्तामुपावनात् इति कीदृशं । यत्कर्तव्यमिति बहवः पूर्वपथाः
सन्तीति विस्तरमयादुपेक्षितमस्माभिः ।

समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति ज-
गदीशः । न चात्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्ष-
णो न वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिविरहाद्याप्यवृत्तित्वनिवेशनमनु-
चितमिति वाच्यम् । वह्नित्वेन घटाद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्तिवारकसाध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति । न चाग्रिमल-
क्षणे विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरण-
स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्धेतुत्वधिकरणिका यावत्स्यः
प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यात्रापि विवक्षणात्
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिर्न वा साध्याभावपदवैयर्थ्यमिति वा-
च्यम् । तादृशविश्लेषणस्य गुरुतया निवेशयितुमशक्यत्वात् । अथ
समनियताभावैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वाविवक्षणेनैव घटत्वेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन घटा-
भावत्वेऽपि तदीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यता-
वच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्यभावात्कृतं लक्षणान्तरानुसरणेनेति चेन्न ।
विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्तदभाव एव पर्यवसिततया व्याप्यवृत्ति-
तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्तिघटकत्वे व्या-
प्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघटाद्यभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेः वह्निमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिरिति ॥ २९ ॥

व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणद्वये संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्ति-
माशङ्क्य वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेवेति दी-
धितिपर्यवसितभावार्थमाह तथा चेति । हेतुसमानाधिकरणाभावीय-
त्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्ध-
र्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यादिना ।
अथैतदर्थस्य साध्याभावाघटिततया द्वितीयलक्षणाभिप्रायक एवायं
ग्रन्थः । प्रथमलक्षणस्य तु हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः ।
तथा चेन्धनत्वेन वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन्धनत्वस्य वै-
ह्वित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-

नानवच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य बहिर्वत्वे सत्त्वात् व-
हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति । मैवम् । यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमप्रवेश्य
यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वस्य तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके विवक्षणी-
यत्वात् । तथा च बहिर्वत्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयबहिर्वत्त्वस-
मानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्येन्धनत्वे ऽसत्त्वात् बहिमान्
धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वे
घटत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटत्वेनघटाभावीयघटत्वसमानाधिकरण-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वान्न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिरिति ।
तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-
भावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वे सति य-
द्धर्मसमानाधिकरण्यस्य विवक्षणां दोष इत्यपि वदन्ति ॥ ३० ॥

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस-
मानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वमिति शिरोमणिः । अत्र साध्य-
सामानाधिकरण्यं येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्या-
धिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादि-
समानाधिकरणज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि
ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः (१) । न वा कालः प्रमेय-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशः । न चात्र यावदन्तर्गतस्य
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमा-
द्यधिकरणायोगोलकादौ विशेषणतया वृत्त्या धूमवान् बह्वेतिव्याप्ति-
व्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति वाच्यम् । जन्यमात्रस्य
कालोपाधितानभ्युपगमात् । न च तथापि साध्यतावच्छेदकसंयो-
गसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणे महाकालादौ कालिकसम्बन्धेन
तादृशाभावमात्रस्यैव वृत्तेः प्रसिद्धस्थल एवातिव्याप्तिसम्भवे

(१) न चात्र धूमवान् बह्वेतित्यादौ समवायसम्बन्धेन धूमवति धूमावयवे धू-
माभावसत्त्वात् धूमवान् बह्वेतित्यादौ अतिव्याप्तिसम्भवे ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादि-
स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेत् । मैवम् । व्यभिचारिस्थव्यक्तिभेदाभावस्य या-
वदतया साध्यसामानाधिकरण्याभावात् । वक्तुः साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकता-
घटकी यः सम्बन्धः तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसंसर्गताकाधिकरणलनिषेधाव्याप्ति-
व्याप्तिरिति ।

सामानाधिकरण्यघटकवृत्तितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणताविशेष-
सम्बन्धनिवेशार्थं कालः प्रमेयत्वादित्याद्यनुधावनमनुचितमिति ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमे संयोगस-
म्बन्धेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य महाकाले ऽभावात् धूमवान् वह्नेरि-
त्यत्रातिव्याप्तेरसम्भवात् । अत एव हेत्वधिकरणवृत्तितायां वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धनिवेशव्यावृत्तिदाने कालः कालपरिमाणा-
दित्यादौ कालत्वमभिहितमिति । अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणत्वानिवेशे समवायेन हेत्वधिकरणे धूमावयवादौ वर्तमा-
नस्य वह्न्याद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहात् बहिमान्
धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे ऽयमात्मा ज्ञानादित्यादिपर्यन्तानुधावन-
मनुचितमिति विभावनीयम्(१) ॥ ३१ ॥

यत्समाज्ञाधिकरणासाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वं नास्तीति प्रगल्भद्वितीयलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्यं तु फलतः
प्रमाविशेषणमिति जगदीशः(२) । तदर्थश्च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशे-

(१) अत्र केचित् बहुधावभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन बहुभावाभावादायापि नाव्याप्ति-
सम्भावना इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अन्ये तु साध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपेण निवेश एव
बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः संभवति नास्त्यथा कालिकादिना साध्यसामानाधिकरण्यस्य
बहुभावे सत्त्वात् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तन्निवेशानिवेशीभयथाप्यव्याप्तिरित्यभि-
प्रायेणायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिपर्यन्तानुधावनम् । अत एव प्रथमलक्षणे बहिमान् धू-
मादित्यत्राव्याप्तिरिति ऽपि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिपर्यन्तानुधावनमनुचितमि-
त्याशङ्क्य खविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेनेत्यस्य प्रवेश एव बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः
संभवति अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तद्वत्प्रवेशप्रवेशीभयथाप्यव्याप्तिर्निश्चितं जगदीशेनेत्याहुः ।

(२) अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वम-
दशायां पर्वतो बहुभावाभावाभित्याकारकबुद्धेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसम्भवः स्यादतः
प्रमात्वीपादानमिति जगदीशः । नन्वत्र अनुचितं प्रथमोपस्थितस्य यत्समानाधिकरण्यदत्वस्य
प्रयोजनमनुज्ञा पश्चादुक्तस्य प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमिति चेदत्र केचित् । असम्भवपदगु-
ह्यतरदीपमाशङ्क्यैवार्थे प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमित्याहुः ।

यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्त्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत् साध्यवत्ता-
ज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं बाध्यमिति जगदीशः । न चात्र सातपदं वार्थमिति बाध्यम् । पर्वतो
बहिमान् धूमादित्यादौ प्रमेयत्वस्य हेतुमद्वृत्तितया तदवच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रकारक-
प्रमां प्रति प्रमेयं बहिमदितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् अत्रात्यापत्तिभयेन तन्निवेशावश्यक-
त्वात् । न च केवलान्वयिनि हेतौ हेतुमदितराप्रसिद्धा अव्याप्तिरिति बाध्यम् । हेतुमाव-
बद्धमसौ हेतुमन्त्रावृत्तिपदेन बाध्यत्वात् हेतुभावस्य स्वरूपिताधिकरणतावत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकमेव हेतुत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकी बोधः केवलान्वयिनि ताद-
श्चसम्भवा हेतुत्वधिकरण इति ।

यत्कसाध्याभावप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तद्धर्म-
वत्त्वमिति । अथात्र यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकसा-
ध्याभावप्रमासामान्ये इत्यनुक्ता यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यक इत्यने-
न नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रमासंग्रहकरणमनुचितमिति चे-
न्न । बाधमुद्रया प्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकता-
भिप्रायेण संयोगवान् संयोगाभावादित्यादावतिव्याप्तेः संयो-
गाभावधर्मितावच्छेदकसंयोगवत्तानिश्चयस्थानाहार्यस्याप्रसिद्धत्वा-
दिति । अत एव साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे निवेदय प्रमायां स्वयमेव
निवेशितम् । एतेन यत्त्वित्यादिना हेत्ववच्छिन्नविशेष्यकसा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावघटितलक्षणमनाशङ्क्य हेतुमन्मात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावघटित-
गुरुतरलक्षणकरणमनुचितमिति परास्तम् । हेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वस्य प्रमाविशेषणत्वे ऽपि वद्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
हेतुमद्विशेष्यकधूमवान् वद्वित्वेन घटाभाववान् बहुचभाववांश्च
हृद् इत्याकारकसमूहालम्बनप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वा-
दिति चेन्न । हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य प्रमाविशेषणत्वेन विवक्षित-
त्वादिति । तथा च हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्य तादृशप्रमा-
यां सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति । केचित्तु हेत्ववच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावघटितलक्षणविवक्षणान्नोक्तसमूहालम्ब-
नबोधमादायाव्याप्तिरित्याहुः । तन्न । महानसीयवद्बहुभावप्रकारक-
ज्ञानस्य समवायेन बहुचभावप्रकारकज्ञानस्य च तादृशसम्बन्धेन
तादृशसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया वद्विमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं विवक्षणीयमित्यादिग्रन्था-
सङ्गतेः । अथ प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितप्रसङ्गेन व्याप-
कत्वप्रतियोगित्वानां चैकसम्बन्धेन विवक्षणीयतया साध्यव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च तत्पर्याप्तावच्छेदकता-
कत्वेन विवक्षणीयतया महानसीयवद्बहुभावस्य समवायेन बहुच

भावस्य च लक्षणाघटकतया समवायेन बहुचभावं महानसीयव-
 द्बुचभावं चादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यता-
 वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविवक्षणमनुचितमिति चेन्न । धूमवान् व-
 द्बित्वेन घटाभाववान् महानसीयवद्बुचभाववांश्चेत्याकारकसमूहा-
 लम्बनज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तमादायाव्याप्तिवारणाय त-
 श्लिवेश्यावश्यकत्वात् । न च विधक्षितविशेष्यतानिरूपितसाध्या-
 भावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकत्वाभावविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकधर्मस-
 म्वन्धनिवेशेनेति वाच्यम् । वद्वित्वेन घटाभावप्रमाया वद्वित्वेन
 वद्विघटोभयवत्तावुद्धिप्रतिबन्धकतया वद्विमान् धूमादित्यादावव्या-
 प्तिरतस्तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तादृशविशेषणस्यैव व्यधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नाभावसंप्राहकत्वेन प्रतियोगितायां व्यापकताघटकस-
 म्वन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशात् । समनियताभावानामैक्यमते वद्वि-
 त्वेन घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्बुचभा-
 वाभिन्नतया पर्वतः स्वरूपेण वद्विमान्नेतिप्रमीयप्रकारताया अपि नि-
 रूक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्र स्वरूप-
 ससम्बन्धेन वद्विमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वाच्च त-
 थात्रैवाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
 च निवेशावश्यकत्वादिति ध्येयम् । अथात्र साध्यतावच्छेदकस-
 म्वन्धेन रूपेण च साध्यवत्त्वानिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नव-
 द्बुचभावप्रमां महानसीयवद्बुचभावप्रमां चादायाव्याप्तिर्दत्ता जगदी-
 येन सा न युज्यते । सर्वत्रैव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नधर्मान्तरावच्छि-
 न्नसाध्याभावप्रकारकप्रमामादायासम्भवस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति
 चेत् । न । विशेषरूपेण संसर्गत्वस्य वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्य-
 व्यापकभावस्य चानभ्युपगमेन प्रमेयवान् घटत्वादित्यादावेव ल-
 क्षणगमनात् तत्र हेतुमद्विशेष्यकसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्य-
 सामान्याभावप्रकारकप्रमाया धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि साध्य-
 तावच्छेदकधर्मस्यानिवेशे ऽव्याप्तिकथनमनुचितम् तदप्रवेशे ऽस-
 म्भवस्य सम्भवादिति वाच्यम् । तदप्रवेशे ऽसम्भवसम्भवे ऽप्युभ-
 यव्यावृत्तिदानार्थमव्याप्तिकथनस्यैवौचित्यादिति चिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

साध्याभाववति यदुक्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्व-
मिति प्रगल्भतृतीयलक्षणे(१) यन्निष्ठसाध्याभाववद्भूतित्वसामान्यं
विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तत्त्व(२)मर्थः । न-
च घटाभाववद्भूतित्वादौ साध्याभाववद्भूतित्वात्प्रमदशायामपि
धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूम-
साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद्वाभिचारिण्यतिव्याप्तिना-
दवस्थ्यमिति वाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभाववद्भूतित्वविषयि-
त्वसामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिं तत्त्वमित्य-
स्योक्तत्वादिति जगदीशः । न चात्र यन्निष्ठवृत्तित्वविषयित्वसामान्यं
न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिं तत्त्वमित्यस्यैव
सम्यक्त्वे साध्याभाववतीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वद्वित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे वद्विसामान्याभावत्वमवगाह्य वद्व्या-
भाववद्भूतिर्धूम इत्याकारकज्ञानीयधूमादिनिष्ठवृत्तित्वविषयित्वस्य

(१) धूमनिष्ठस्येवमन्वेन वद्व्याभाववद्भूतित्वस्य इत्यन्वेन वद्व्यानुमितिविरोधिता-
दाह प्रकृतेति । साध्यातावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याकानुमितौतार्थं इति जगदीशः । अथात्र
साध्यातावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशो विफलः प्रतियोगित्वस्योक्तत्वादियस्यानुमितिभवेन
साध्याभावपदेन साध्याप्रापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव विषयधी-
तया तादृशप्रतियोगितायां प्रापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे बाधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसादाय तदनुत्पत्तेर्दुर्वारतापत्तेः । तथा च धूमनिष्ठसमवायाव-
च्छिन्नवद्व्याभाववद्भूतित्वदेसादृशत्वाभावात्तादायाद्यात्यभावादिति चेत् । अप च केचित् ।
यत्र संयोगेन प्रमेयत्वेन वद्वेः साध्याता तत्र समवायेन प्रमेयत्वेन वद्व्याभाववद्भूतित्वस्य
धूमनिष्ठसं समवायेन निरूपणार्थावच्छिन्नविधेयताकानुमितिविरोधितादन्वयात्पत्तेः प्रमेय-
त्वस्य समवायेनापि साध्याप्रापकतानवच्छेदकत्वात् अतस्तदुपादानसावश्यकत्वादित्याहुः ।
अथैतु समनियताभावेकमते स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्व्याभावस्य वह्नित्वेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपतया धूमनिष्ठवद्भूतित्वस्य स्वरूपेण वद्व्यानुमिति
विरोधित्वे नाव्याप्त्यापत्तेरतस्तद्विभक्तमित्याहुः ।

(२) यन्निष्ठवृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्तीत्युक्तौ वद्विनिष्ठवृत्तित्वस्य
धूमसाध्याकानुमितिविरोधितया वाभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेरतः साध्याभाववतीति
जगदीशः । ननु वह्निनिष्ठधूमसामान्याभाववद्भूतित्वेसापि निरुक्तवृत्तित्वसामान्यात्तत्त्व-
तया तत्र निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावविरुद्धेण कथमतिव्याप्तिरक्ता जगदीशेन
इति चेदत्र केचित् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमव्याप्यवृत्तिं साध्यासामान्याभाववद्भूतित्व-
त्वावच्छेदेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं केवलवृत्तित्वात्वावच्छेदेन तदभावः । तथा च सा-
ध्याभाववद्भूतित्वात्वावच्छेदेनाभावनिवेशार्थं साध्याभाववत्पदमित्याहुः ।

निरुक्तविषयित्वसामान्यान्तर्गतस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
 त्तिभिन्नत्वाभावाद्बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतस्तद्वारणाय य-
 न्निष्ठवृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यं न प्रकृतानु-
 मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थो बोध्यः । तथा च
 बहिर्निष्ठवृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यस्यैव धूम-
 साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वेन धूमवान् बह्वे-
 रित्यत्रातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्याभाववतीत्यस्य सार्थकत्वात् ।
 अथात्र यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानु-
 मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये निषेध-
 द्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति । न च बहिर्वत्वेन घटाभाववद्वृत्ति-
 धूमकालीनधूमो बहिसामान्याभाववद्वृत्तिरित्याकारकज्ञानीयधूम-
 निष्ठवद्वृत्तिवेन घटाभाववद्वृत्तित्वविषयित्वस्यापि निरुक्तविषयितासा-
 मान्यान्तर्गतत्वेन तस्य च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
 त्तित्वविरहाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्या-
 प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयि-
 ताया व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविष-
 यिताभिन्नं यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमि-
 त्यर्थकत्वेनैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । सद्धेतुस्थले निरुक्तयद्रूप-
 स्याप्रसिद्ध्या तादृशविवक्षायामव्याप्तितादवस्थ्यादिति । मैवम् ।
 उक्ताव्याप्तिवारणाय नञ्द्वयपदेन प्रकृतलक्षणस्य यद्रूपावच्छिन्न-
 विषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यानाहार्याप्रामा-
 ण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नं यन्नि-
 ष्ठाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमित्यर्थकत्वेनाभाव-
 द्वयघटितत्वादेव तत्सार्थक्यमिति । सद्धेतुस्थले तु संयोगी संयोगा-
 भाववान् इत्याकारकज्ञानस्य नियताहार्यतया सर्वत्रैव यद्रूपपदेन
 संयोगाभावविशिष्टसंयोगवत्त्वस्य घटव्यतया तद्रूपावच्छिन्नविष-
 यिताभिन्नत्वस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्य एव स-
 त्त्वात्तमादाय लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बह्वेरित्यादौ निर्धूमवृत्तित्वा-
 भाववान् बहिर्निर्धूमवृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञाने बहिर्निर्धूमवृत्तिरि-
 तिज्ञानोत्तरमिदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञाने एवं बहिर्नि-
 र्धूमवृत्तिर्न वेति संशये च निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तितावच्छिन्नवि-
 षयित्वस्य वृत्तित्वेन यद्रूपपदेन निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तित्वस्य ध-

तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्यत्वस्याप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितत्वस्य निश्चयत्वस्य च निवेशः । न चात्र कल्पे साध्याभा-
ववदित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यद्रूपपदेन संयुक्तत्वाभाववि-
शिष्टवद्वित्वेन घटाभाववत्संयुक्तत्वस्य धर्तव्यतया संयुक्तत्वाभावव-
द्धूमो वद्वित्वेन घटाभाववद्धृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञानीयतद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताभिन्नत्वस्य धूर्मानिष्टवृत्तित्वविषयितासामान्ये ऽस्तत्त्वाद्घ-
ट्टिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तरीत्या पर्याप्तिनि-
वेशे धूमवान् वद्वेरित्यादावतिव्याप्तिवारकतयैव सार्थक्यादिति
ध्येयम्(१) ॥ ३३ ॥

यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयं ये तत्तदधि-
करणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वमिति मिश्रस्य प्रथमलक्षणो(२) ननु

(१) ननु तथापि यन्निष्ठसाध्याभाववद्धृत्तिलविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितप्र-
तिवत्प्रकृततायाः स्वरूपसम्भवरूपावच्छेदकतावदित्यानेनैव सम्बद्धं भगवतिरिक्तवृत्तिलनिवेशनं
विफलमिति चेत् । न । यादृश्रवामिचारिस्त्वविशेषे चामिचारज्ञानस्य कदापि न भ-
मत्वं तदगततरेषु चान्यावगाहिलादिव च न तादृश्रवामिचारिज्ञानस्य
विययविशिष्टत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं ज्ञातवात् तथा च तादृश्रविषयतायां प्रतिवत्प्रकृता-
वच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

(२) नन्वत्र तद्वत्त्वे प्रथमोपात्तयावत्पदस्य प्रयोजनमनुक्त्वा अन्योपात्ततत्त्वपदप्रत्ये-
कपदयोः अग्रे प्रयोजनकथनमनुचितमिति चेत् । न । यावत्पदस्यातिव्याप्तिवारकत्वं शिष्यैः पूर्वल-
क्षणे ऽवधारितं तत्त्वपदं प्रत्येकपदं च किमर्थमिति जिज्ञासाप्राथम्यात् अग्रे तयोः प्रयोजनमुक्तम्
ततः तत्त्वपदप्रत्येकपदयोः प्रयोजने ज्ञाते अपुना यावत्पदं किमर्थमिति शङ्कायां पुनर्यावत्पद-
प्रयोजनमुक्तमिति केचित् ।

यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः तावदन्यतमत्वतत्त्वाभावाभ्यन्तररूपेण
साजात्यं वाच्यं समनियताभावैक्यात् गगनाभाव एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते
तु गगनाभावत्वतदन्यत्वाभ्यन्तररूपेणैव वाच्यं साजात्यम् अन्यथा धूमवान् वद्वेरित्यादावतिव्याप्तिरि-
त्युक्तं जगदीशेन । अत्रेयमांशङ्का । अथ निरुक्ततत्त्वाभावस्य कुत्राप्यस्तत्त्वात् असम्भव एव सम्भ-
वति कथमतिव्याप्तिरुक्ता इति चेत् । अत्र केचित् । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वे घटे तत्प्रसिद्धिरि-
त्याहुस्तथित्यम् । निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वमि-
त्यादिप्रत्ये अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वस्वीकारेण तद्विरोधापातात् । अन्ये पुनः गगनाभावस्या-
भावानङ्गीकारमते गगने तत्प्रसिद्धिरित्याहुस्तदपि मन्दम् । विषयितया गगनवद्वेदाभावस्य गगन-
स्वरूपत्वात् । अपरे तु यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः भावमिज्ञाः ताव-
दन्यतमत्वतत्त्वाभावाभ्यन्तररूपेण साजात्यं प्राप्तमिति घटे तदन्यत्वप्रसिद्ध्या नासम्भव इति आहुः ।

ननु कपिसंयोगी एतद्भूतत्वादित्यादावव्यापिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिक-
रण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तद्वत्सजातीयतदधिकरणवि-
त्वाभावस्य हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति । ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राध्यासिः विशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरेकेण
द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वा-
भावस्य हेतावभावात् । न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव
साध्याभावो गृह्यतां तावन्नैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यम् । तथापि
धूमवान् वहेरित्यत्रातिव्याप्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि
महानसीयवद्गौ सत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृ-
शवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं गौरवापत्तेरिति जगद्देशनोक्तम् ।
तत्र सङ्गच्छते । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य सा-
ध्याभावविशेषणत्वे सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
वस्यैव लक्षणघटकतया तादृशयावद्भावसजातीयव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यैव हेतौ सत्त्वेनाव्याप्तिविरहेण
प्रत्येकपदस्य तत्तदित्यस्य च वैयर्थ्यात् । न च हेत्वधिकरणवृत्तित्व-
स्य साध्याभावविशेषणत्वे प्रत्येकपदं तत्तत्पदं चानुपादेयमिति वा-
च्यम् । तथा सति व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटित-
निरुक्त्यावत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्याप्रसि-
द्धैवमिति व्याप्त्यसम्भवेन तथापि धूमवान् वहेरित्यत्रातिव्याप्तिः
निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवद्गौ सत्त्वादित्यादिप्र-

नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्त्यावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रू-
पत्वेन तत्तद्रूपाभावमादायाध्यासितत्वात् आह प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादि इति जगदीशः । नन्वत्र यत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानविषयत्वाभावाभावमादायासम्भवसम्भवे कपिसंयोग्येतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्त्यभिधानमनु-
चितमिति चेत् । न । साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणीयत्वात् । ननु बह्विमान् धूमादितिप्रसिद्ध-
स्थल एव व्याप्त्यवृत्तिपदप्रयोजनं सम्भवतीति चेत् । न । संयोगावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याव्याप्त्यवृत्ति-
तया हेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यभावात् ।

ननु रूपत्वेन नित्याभावं नित्यवृत्त्यभावं वा आदाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे
समवेतपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रवृत्तित्वस्य
प्रतियोगिताविशेषणत्वे तदभावावधारणात् ।

ननु तथापि सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे प्रमेयत्वेन घटाभावमादायासम्भवसम्भवे
अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति । न च साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तद्रूपवान् तदसादित्यादौ लक्षण-
गमनाशसम्भव इति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन घटघटान्योभयाभावमादायं तत्रापि लक्षणगमनात् इति
चेत् । न । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेनाभावाविशेषणत्वे
तद्वह्यनुयोगिकसम्भवायेन बह्वित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले लक्षणगमनानासम्भव इति । अथवा
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वाभावस्याव्याप्त्यवृत्तितया बह्विमान् धूमादित्यादौ लक्षण-
गमनाशसम्भव इति । केचिन्नु गमनहेतौ लक्षणगमनानासम्भव इत्याहुः ।

न्येनातिव्याप्यभिधानासङ्गतेरिति विभावनीयम् (१) ॥ ३४ ॥

यद्वा यावन्तत्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वमिति द्वितीयलक्षणे साजात्यं तु प्रागुक्तचरमदिशा ग्राह्यम् । तेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वज्रादिव्यापकत्वे ऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिस्तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति जगदीयः । न चात्र लक्षणे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेण साजात्यविवक्षणे ऽपि प्रथमलक्षणोक्तदिशाऽसम्भवस्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च तादृशसाजात्यविवक्षणस्यैवोचितत्वेन प्रागुक्तचरमदिशेत्यनेन गगनाभावेतदन्वत्वान्यतरूपेण साजात्यविवक्षणमनुचितमिति वाच्यम् । तथा सति व्यापकीभूतेत्यस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावनिष्ठं यद्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य च वज्रभावादावसत्त्वेन धूमाद्यभावसजातीयवज्रभावमादायातिव्याप्यसम्भवादिति । न च तथापि द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणवह्निमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वविरहेण वज्रादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गौरवेणात्र व्यापकतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम् । अथात्र संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य धूमाद्यभावसजातीयत्वे ऽपि वक्ष्यमाणोभयाभावघटितव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वेन तमादायातिव्याप्यभिधानमनुचितमिति चेन्न । पूर्वलक्षणोक्तदिशा यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्वप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमित्यभिप्रेत्येवातिव्याप्यभिधानात् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदका-

(१) अत्र केचित् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतानिधेयो सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वास्वीकारे बह्निमान् धूमादिगदाव्याप्तिरतः हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे यन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वोभयाभावः तदेव हेत्वधिकरणं वाच्यम् तेन बह्निमान् धूमादित्यादौ तथाविधहेत्वधिकरणं ह्येदोऽपि पूर्वं च प्रत्येकपदार्थनिधेयो तदोपतादवस्थमित्याहुः ।

वच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वो-
भयवत्त्वं तदन्यप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तितानिरूपकमिति प्रति-
योगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्यैव वा तस्योक्तत्वादिति । एतेन गुरुधर्म-
स्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे केवलान्वयिनि स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वोभयाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः सामानाधिकरण्यमात्रघटितोभ-
यत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् ।
केचिन्नु समनियताभावाणामैक्यमते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्य-
त्वाभावस्यैव द्रव्यत्वत्वेन घटाद्यभावतया तस्य च धूमादिसामा-
न्याभावसजातीयस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना घट्यादिकं प्रति व्यापकत्वा-
दतिव्याप्तिः स्यात् अतस्तद्वारणाय प्रागुक्तदिशैव साजात्यं ग्राह्य-
मित्याहुः ॥ ३५ ॥

अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्रूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रू-
पेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्वमित्यर्थः ।
अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमाना-
धिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्व-
विशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावा-
भावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजा-
ताये समानाधिकरणे च सत्तारूपे ऽभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्ववि-
शिष्टसत्ताभावत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्र-
व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति
व्यापकतावच्छेदात् । साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्र-
व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न सा-
ध्याभावव्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष
इति जगदीशः (१) । अथात्र व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय समा-

(१) अथात्र गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावं विहाय सत्ताभावसाध्यके विशिष्टसत्ताभावहेतुक-
स्थले एव व्यावृत्तिसम्भवे विशिष्टसत्ताभावसाध्यकस्थले व्यावृत्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति चेदत्र
केचिद् साध्यांशे ऽधिकार्येशे ऽपि वैयर्थ्यशङ्कनवकाशादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । मङ्गलवादे मयु-
रानधेन साध्यांशविशेषणव्यावृत्तिकथनात् तद्विरोधापत्तेः । अन्ये तु उक्तस्थले साध्यहेत्वैवपरी-
त्येनाप्यतिव्याप्तिरिति ज्ञापनाय विशिष्टसाध्यकस्थलानुधावनमित्याहुः ।

नाधिकरणवृत्तिवोक्तौ धूमाभावरूपस्यायोगोलकान्यत्वाद्यभाव-
पस्य वा साध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपे
ऽभावे वर्तते यद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावत्वादिकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावत्वादिना बहिर्व्यापकताया अवच्छेदादुक्तरीत्या धूमवान्
बहेरित्यत्रातिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमुचितमिति चेत् ।
अत्र केचित् । गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावादित्यस्योपलक्षणत्वाद्धूमवान् बहेरित्यत्रातिव्याप्तिसम्भ-
वेवेत्याहुः । परे तु साध्याभावसजातीयभावास्य साध्यतावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन विशेष-
णीयत्वात् धूमवान् बहेरित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावा-
वत्त्वावच्छिन्नाभावस्यातथात्वेन तमादायातिव्याप्त्यसम्भवात् स्थला-
न्तरानुधावनमित्याहुः । अत्र यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावा-
धिकरणवृत्तितावच्छेदकमित्युक्तावप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यापक-
तावच्छेदकत्वनिवेशनमुचितमिति विम्ववनीयम्(१) । अथात्र

(१) प्रवेदमालोचयामः । न चायोगोलकेषां भावविधायिकाधिकारप्रतियोगिकतावच्छेदकत्वस्य
अभावत्वे सत्त्वात् अभावावत्त्वस्य बह्वचभावत्वानतिरिक्ततया तदादाय धूमवान् बहेरित्यादावतिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वोभयावच्छिन्ननिरूपकताया एव प्रवेश्यत्वात्
तथा च बहिर्व्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वेतद्धर्मद्रव्यावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य
अयोगोलके ऽसत्त्वात् तदादाय नातिव्याप्तिः । न च तथापि प्रमेयावच्छिन्ननिरूपकतामादय निरुक्त-
स्थले तयाप्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरु-
पितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता सती अभा-
वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या निरूपकताः तस्या एव निवेश्यत्वात् । तथा च प्रमेयवत्त्वानितिप्रती-
तिविषयनिरूपकतायास्तयात्वाभावात् । न च घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्याव्यवस्थामावयानितिप्रतीतिविषय-
निरूपकताया निरुक्तरूपाक्रान्ततया तद्रूपपदेन शुद्धवाच्यत्वत्वमादाय व्यभिचारिभावे ऽतिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । किञ्चिद्रूपनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिज्ञा सती स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा या अवच्छेदकताः तदनिरूपितेत्यादिरित्या निवेशनैवातिव्या-
प्तिवारणसम्भवात् । न चैवं धूमाभाववान् बह्वचभावादित्युदावप्यतिः साध्यतामाभ्याभावस्यापि याव-
दन्तर्गततया तत्सजातीयनिष्ठं बह्वचभावभावत्वं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपकताया निरुक्तरूपाक्रान्तत्वात्
बह्वचभावत्वनिष्ठावच्छेदकताया बहिर्व्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वोभयावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् ।
यद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववयानितिप्रतीतिविषयनिरूपकता निवेश्य तद्रूपे हेतुव्यापकतावच्छेदक-
तात्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकताप्यन्यतुयोपितावच्छेदकत्वस्य निवेश्यत्वात् । प्रतियोगितायाः रूपवृत्तित्वं

द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य सा-
ध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तास्व-
रूपस्य तादृशाभावस्य सत्तानतिरिक्ततया यत्प्रतियोगिता-
काभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृ-
त्तित्वस्य लक्षणघटकतया तमादायातिव्याप्यसम्भवेन साध्याभा-
वसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रोक्तावपि सामञ्जस्ये व्यापकतावच्छे-
दकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति । न चाभावे उभयाभावमपहाय यत्प्र-
तियोगितानिरूपितानुयोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
वृत्तितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपितत्वो-
भयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।
तच्च द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावेऽप्यक्षतमेवेति वाच्यम् ।
अतिव्याप्तिद्वानर्थे तादृशव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यानौचित्यादिति वि-
भावेनीयम्(१) ॥ ३६ ॥

परे तु वृत्तिमद्बुद्धयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तिवाभावास्तद्व-
स्वमिति शिरांमणिः । न चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्र-
व्यत्वाभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृ-
त्तेर्वा अभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनापि
प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वादिति जगदीशः । अथान्यान्यतराभा-
वपर्यन्तानुसरणमेतल्लक्षणे सामान्यधर्मेण विशेषाभावमनङ्गुपेत्यैव
तदङ्गुपगमे तु सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिता-
त्वेन हेतुनिष्ठवृत्तिताभावमादाय एतल्लक्षणास्यासम्भवापत्तेः
स्वावच्छिन्नत्वस्वन्यूनवृत्तित्वस्वव्याप्यत्वैतन्नित्यसम्बन्धेन धर्म-

च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । एवंरित्या
भवतापि निवेशस्य कार्यत्वादिति । अत्र केचित् । सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानङ्गीकारे यादृश-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे स्वाश्रयाधिकरणयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यादिनिवेशो
लाघवानवकाशादित्याहुः । तच्चिन्तनीयम् ।

(१) अत्र केचित् । अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावभिन्नमभावत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः घटाभावभेदाभावस्य घटाभावस्वरूपत्वात् अतस्तद्वारणाय निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वस्य प्रथमाभावे निवेशयतया घटाभावभिन्नं पटाभावत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावेऽपि
निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशयतया च ग्रन्थसङ्गतोरेत्याहुः ।

विशिष्टान्यप्रतियोगित्वविवक्षणे वा नायं दोष इति ध्येयम् । न च
तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतितात्वेन स्वनिष्ठ-
वृत्तित्वगगनान्यतराभावमादावेव एतल्लक्षणस्यासम्भवसम्भवे कथ-
मव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिप्रतियोगिकस-
मवायादिसम्बन्धेन हेतुनायां द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव लक्षण-
गमनात् तत्र तेन सम्बन्धेन हेतोरेव वृत्तिमत्तया तद्भूतियावद-
भावस्यैव तत्र सत्त्वात् यत्तु स्वनिष्ठवृत्तितात्वेन वृत्तित्वसामान्या-
भावमादायाम्भव उक्तस्तदपि विशेषरूपेण संसर्गतामनभ्युपेत्यैव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृ-
त्तिताया जगत्स्वरूपत्वेन तादात्म्येन प्रमथहेतौ लक्षणगमनान्ता-
सम्भव इत्यपि वदन्ति । अथ तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्याभाववद्भूतितात्वेन पर्वतवृत्तित्वजातिस्त्वैतदन्यतराभावमादाय व-
ह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादिपर्यन्तानु-
सरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेत् । न । हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य संयोगरूपत्वेनाव्याप्यवृत्तितया तादृशा-
भावस्य धूमादौ सत्त्वेन तत्राव्याप्तिविरहात् । न चैवं धूमवान् व-
ह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य महाकालान्यो घटादित्यादे-
स्तुल्यत्वेन यथाश्रुताभिप्रायेण वा तत्रातिव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।
केचित्तु बह्निमान् धूमादित्यादिवत्समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यक-
पृथिवीत्वादहेतुकोऽपि प्रसिद्धस्य एव । अत एव कूटघटितलक्षणे
बह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन विप-
क्षीभूततत्तज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ द्रव्यं पृथि-
वीत्वादित्यत्र विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावकूटस्य जात्यादौ अधिकरणतासत्त्वात् तदप्रसिद्धिनिबन्धना-
व्याप्तेरुक्तस्यले विरहात् तदुभयं नोदाहृतमिति ग्रन्थकृतैवोक्तमि-
त्याहुः । अथ प्रतियोगितायां हेतुनाघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिता-
मिन्नावृत्तिन्वेन विशेषणत्वेऽपि साध्याभाववद्भूतितात्वेन घटवृत्ति-
त्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न । सार्वभौ-
ममते उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चानिश्चितया
उक्ताभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । अथ वा तादृशवृत्तितामिन्नावृत्ति-
त्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणी-
यत्वान्न दोषः । उक्ताभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यं प्रकारी-

भूतद्वित्वस्वरूपत्वादिति । एतेन तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले साध्याभाववद्वृत्तितात्वेन यावान्तास्तीत्यभावमादायैव लक्षणसम्बन्धेन तत्राव्याप्तिवारणाय केचित्त्वित्यादिना वक्ष्यमाणनिषेधद्वयप्रवेशव्यावृत्तिदानमसङ्गतमित्यपि निरस्तम् उक्ताभाववारकविशेषणस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तिताभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतियोगितां प्रतिव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । तेन नित्यज्ञानवतस्तादात्म्येन साध्यतायाम् ईश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोः विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानकयोः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिर्न वा तादृश एव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटाधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तिरिति जगदीशः । अथात्र प्रागुक्तादीत्याऽत्रापि घटान्यभेदपटान्यभेदादीनामपि कूटान्तर्गतत्वात्तद्वदितकूटाधिकरणाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिरिति । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तिमदभावस्य प्रागुक्ततया घटान्यभेदादेस्तादृशसम्बन्धेनावर्तमानत्वेन लक्षणाघटकत्वम् । अत एव प्रागुक्ताव्याप्तिमपहायातिव्याप्यमिधानमपि सङ्गच्छते इति वाच्यम् । पृथिवीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदजलभिन्नद्रव्यकर्मन्यतरभेदतेजोभिन्नद्रव्यसामान्यान्यतरभेदादीनामपि तादृशत्वेन तद्वदितकूटाधिकरणाप्रसिद्धैवातिव्याप्यमिधानासङ्गतेरिति चेन्न । तादात्म्येन नित्यज्ञानविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ साधनसमानाधिकरणघटासमवेताभावपटासमवेताभावघटितकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरसत्त्वेनातिव्याप्तेरेव तद्वन्त्यस्य तात्पर्यादिति ध्येयम् ॥ ३८ ॥

ननु यावतां मिथःसामानाधिकरण्यं तावतां समुदायो विवक्षितः किं यावतां साध्याभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः प्रथमे इदमित्यादि जगदीशः । अत्र प्रथमकल्पे

स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकर-
णवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकं यद्यत्तावदन्यतमवृत्तित्वा-
भावः यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छि-
न्नसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणतावद्-
वृत्तित्वाभावो वा समुदायलक्षणवाक्यस्य तात्पर्यार्थः । अन्यतमत्वं च
तत्तदधिकरणावृत्तिधर्मशून्यत्वमतो न केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिः ॥३९॥

अत्रदमिति पृथिव्या विशेषणं न तु पक्षनिर्देशः तथा सति घ-
टतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादीनां तद्वायौ मिथःसामानाधिकरण्या-
पन्नसाध्याभावतया तदधिकरणे तद्वायौ वृत्तिमत्त्वादेव वायुत्वा-
दिहेतावतिव्याप्यनुपपत्तेरिति जगदीशः । न च कपिसंयोगी सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छि-
न्नत्वस्य निवेशनीयतया कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्या-
दावव्याप्तिवारणायावश्यं साध्याभावोऽपि व्याप्यवृत्तित्वेन विशे-
षणीयः तथा चोक्तव्यक्तीनां व्याप्यवृत्तित्वाभावेन न लक्षणघट-
कत्वमिति वाच्यम् । प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावकालाव-
च्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वात् स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य द्वित्वादेरपि सत्त्वात् । न च
नव्यमतानुसारेण तत्स्थलं परित्यज्य सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्य-
मित्यादिस्थलान्तरानुधावनं कृतं तत्र च पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्य-
परत्वे प्रागुक्तरीत्या द्वित्वादिकमादायातिव्याप्यमिधानासङ्गतिरिति
यदुक्तं तन्न सङ्गच्छते नव्यमते द्वित्वादीनां निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वाभावादिति वाच्यम् । उभयमतसाधारण्याय तस्योक्तत्वात् ॥४०॥

न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धो
द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तित्वादि-
घटितस्य द्रव्यत्वत्वस्य तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुतयाऽनवच्छेदक-
त्वादिति जगदीशः । अत्रेयमापत्तिः । अथात्र द्रव्यत्वत्वस्य तादृशस-
मवेतत्वापेक्षया गुरुत्वे ऽपि द्रव्यान्यासमवेतत्वस्य लघुत्वेन सत्ता-
न्यैतत्पृथिवीसमवेताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सत्ता-
न्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशाभावसा-
ध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गोपादानमनुचितमिति ध्येयम् ॥४१॥

न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादा-
याव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताव-

इयं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्रालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्यु-
 दासात् तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगितान्यापकत्वस्योपादानं विफल-
 मिति वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाव-
 वारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियो-
 गिताया वक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्रालो-
 कान्यत्वोभयाभावेऽपि सत्त्वादिति जागदीशी । न चात्र व्यासज्यवृ-
 त्तिधर्मस्य वृत्तित्वपर्याप्तत्वविशेषणत्रैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्या-
 खण्डाभावघटकतया सार्थकत्वात् । न च वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्य-
 वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वेऽपि साध्या-
 भाववद्वृत्तितात्वेन पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाया-
 व्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छे-
 दकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्न-
 त्वोभयाभावः वृत्तित्वमात्रपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नतादृ-
 शप्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात् । अथवा तादृशव्यासज्यवृत्तिध-
 र्मानवच्छिन्नत्वपदेन तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्म-
 विशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षणाच्च दोषः उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्र-
 तियोग्यंशे प्रकारीभूतादृशधर्मस्वरूपत्वादिति ध्येयम् । अथात्र
 सर्वत्र हेतुनावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमा-
 दायासम्भवसम्भवेऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
 न्त्वेन प्रतियोगिता विशेषणीयेति कथमुक्तं जगदीशेन असम्भ-
 ववारणार्थमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति । मैवम् । तद्वृत्तीयसंयो-
 गेन धूमहेतुकस्थले तादृशसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावद-
 भावस्यैव हेतौ सत्त्वेन लक्षणगमनादिति ध्येयम् । परे तु तादा-
 त्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले तद्वृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वस्य लाघवात्तद्वृत्तितात्वे कल्पनीयतया तादृशा-
 भावस्य लक्षणाघटकत्वात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
 तत्र लक्षणगमनान्तासम्भवाभिधानमिति प्राहुः ॥ ४२ ॥

अत्र केचित् सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्ति-
 तया खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादात्रैव वृत्तिमति वर्तमानस्य
 महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन हे-
 तावसत्त्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृ-
 त्तयो यावन्तः तादृशवृत्तित्राभावा यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन त-

द्वत्त्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुरिति जगदीशः । अथात्र कल्पे वक्षिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयु-
क्तत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति धूमादौ प्रसिद्धस्य यावद्धेतवधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणावच्छेद्यत्वेन साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभा-
वस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वाभावो न लक्षणघटक इति वा-
च्यम् । धूमान्तरसंयुक्तस्त्रावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किञ्चि-
द्धूमे प्रसिद्धस्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतवधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् तथाप्यव्याप्तेरिति चेत् अत्र नवीनाः
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन्
वर्तमाना हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तिता-
त्वसमनियतप्रतियोगिताका याद्वन्तोऽभावा यावद्धेतवधिकरणा-
वच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् न कोऽपि दोषः स्वपदं वृ-
त्तिमत्त्वेनाभिमतपरमिति प्राहुः । केचित्तु स्वानुयोग्यनधिकरणा-
वच्छिन्ना याऽधिकरणता तदन्यद्देवधिकरणावच्छिन्नाधिकर-
णताकत्वेन तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
विशेषणीयत्वात्तादृशभावस्य लक्षणाघटकतया तमादाय न दोषः
स्वानुयोग्यनधिकरणत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
स्वपदं तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावाधिकर-
णतापरमित्याहुः ॥ ४३ ॥

अथात्र लक्षणे घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वघटान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टवाच्यत्वाद्यभावमादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः तादृश-
साध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च विशिष्टस्यातिरिक्त-
त्वमते विशिष्टाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक-
त्वाभावादेव व्युदास इति वाच्यम् । तथा सति घटभेदतदन्य-
प्रमेयैतदुभयाभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धा प्रमेयवान् वाच्य-
त्वादित्यत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न चोभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेवेति
वाच्यम् । तथा सति वृत्तित्वालोकात्यत्वोभयाभावमादाय तादृश-
वृत्तिनात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वदलव्यावृत्तिदानासङ्गतिरिति चेन्न ।
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वस्य स्वयमेव निवेशिततया स्वन्यूनवृत्तिपदेन स्वावच्छिन्नान-

धिकरणसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वे
सति स्वसमानाधिकरणधर्मस्य विवक्षितत्वादेवोक्ताभावव्युदासात्
साध्याधिकरणत्वनिवेशाच्च वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादानुभयाभा-
वादेः संग्राह्यतया नातिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव तल्ल-
क्षणमपहाय एतेनेत्यादिना लक्षणान्तरानुधावनं कृतम् । अत एव
परलक्षणे साध्याभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिरसम्भवे तामपहाय
वाच्यं हेयत्वादिति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्येकव्यक्तिसाध्यके ज-
गदीशस्याव्याप्तिदानमपि सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥ ४४ ॥

अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषणतया कूटस्य
वर्तमानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रका-
रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ जले जेजसि च साधनसमानाधिकरण-
स्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोऽवृत्त्यभावस्य च उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वात् तदनुभयकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरवृत्तित्वे अपि नाति-
व्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं तदधिकरणे
जलादौ हेतोः सत्त्वादिति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । अथात्र
साधनसमानाधिकरणस्य विपक्षीभूततत्तद्वाचिकभेदाभावस्यापि सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तद्वदितकू-
टाधिकरणाप्रसिद्धैवातिव्याप्त्यसम्भवे तद्वारकं हेत्वधिकरणय-
त्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वमित्यादिविशेषणवै-
यर्थ्यमिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमित्यभिप्रायेण
एतद्ग्रन्थसङ्गतिरित्याहुः । तन्मन्दम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यव्यापकत्वमित्यादिमतस्य ग्रन्थकृतेव प्राग्दूषितत्वादिति ।
मैवम् । यद्यत्सम्बन्धेन व्यापकत्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसाध्याभावकूटनिवेशापेक्षया लाघवेन साध्यव्यापकता-
घटकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकू-
टवत्त्वं विवक्षितम् । तथा च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशे-
ष्यत्वादित्यादौ साध्यव्यापकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ स-
त्त्वेनातिव्याप्तिरतो हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषण-

तथा वर्तमानत्वं साध्याभावविशेषणं दत्तमिति ग्रन्थकृतमभि-
प्राय इति वयं समाधिमहे(१) ॥ ४५ ॥

इति कालीण्डूरभट्टाचार्यकृतं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावजागदीशिकोडपत्रं समाप्तम् ॥

---

(१) इति समाधिरे—पा० १ पु० १

अथ सिद्धान्तलक्षणजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं कौडपत्रम् । (५)

ननु (१) तच्चक्षित्वावच्छिन्नाभावमादाय बहिमान् धूमादित्या-
दावव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं कृतं दीधितिकृता तन्न
सङ्गच्छते रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायानवश्यमव-
च्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य नि-
वेद्यत्वादिति । न चैतत्कल्पे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशादेवाव्याप्तिवार-
णसम्भवे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयमिति वाच्यम् । विषयितान्मवा-
यान्यतरसम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टस्य साध्यतायामात्मघटान्यतर-
त्वादिहेतौ समवायेन रूपत्वविशिष्टाभावं विषयितया रूपत्ववि-
शिष्टाभावं चादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसंस-
र्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं तद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताक-
संसर्गतावच्छेदकत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति चेन्न । यत्र व-
द्वित्वनिरूपितसमवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यता तत्र साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या धूमादिहे-
तावव्याप्तिवारणार्थं ॥ खानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामाना-
धिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वेन तादृशावच्छेदकत्वा-

(१) अथ प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यवत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यत्र भवतीति मूलोक्तलक्षणे तादृशप्रतियोगिभिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयम-
तियोगित्वं तत्सम्बन्धेन वृत्तिमत्पर्यय एव स्वीक्रियते इति मते समवायेन प्रमेयसाध्यकभावत्व-
हेतुगतिव्याप्तेः समवायेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगिभिन्नत्वस्यासम्भवादिप्रमेये सत्त्वादिति ।

निरूपकप्रतियोगिताकतत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्ति-
कृतिः (१) ॥ १ ॥

ननु यद्धर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरमन्यादिपदश्रुतिरित्यादिव्यु-
त्पत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यद्विन्नं भवति तेन समं सा-
मानाधिकरण्यमित्येव वक्तुमुचितं न तु व्युत्पत्तिर्वाच्यं स्वीक-
रणायमनुरोधाभावादिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वावच्छेदेन यद्विन्नत्वं तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यवश्यं वा-
च्यमन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्ने धूमभेदसत्त्वात्
धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न च तथाप्युभयभेदमादाया-
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्विन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभेदस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र
प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति ॥ २ ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेतिमूलोक्तलक्षणे तत्तद्यक्तित्वावच्छि-
न्नाभावमादायाव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं कृतं, तन्न
सङ्गच्छते । स्वप्रतियोगिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
साध्यविशिष्टान्यत्वस्याभावविशेषणात् । धूमवान् बह्नेरित्यत्राति-
व्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यदलं, वद्विमान् धूमादित्यादा-
वभावाप्रसिद्धिवारणाय स्वप्रतियोगिकत्वदलम् । न च यस्या
महानसीयवद्विग्न्यक्तेः प्रतियोगिकत्वं तस्याः सामानाधिकरण्य-
विरहात् तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तमादा-
याव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगिकत्वपदेन स्वा-
श्रयप्रतियोगिकत्वस्य स्वसामानाधिकरण्यपदेन च स्वाश्रयसा-
मानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् । न च कपिसंयोग्येतदुक्तत्वादित्यादौ
कपिसंयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ गु-
णावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणाच्च प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणपदस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादावभावमात्रस्य प्रमेयत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वप्रमेयत्वाश्रयसामा-

(१) अत्र च प्रमेयप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयविशिष्टस्य साध्यतास्थले ऽभावप्र-
सिद्धिवारणाय स्वव्यापकत्वस्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षणानुयो-
गितानवच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं बोध्य-
म् । वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षणानुयोगितावच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन ।

६ साध्यविशिष्टपदेन साध्यतावच्छेदकं दिशेत्त्येतेति शेषः ।

नाधिकरणयोः सत्त्वेन लक्षणाघटकत्वादव्याप्तिवारणाय स्वसामाना-
धिकरण्यघटकीभूतवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षितत्वात् कपि-
संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यन्ताव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् ।
न च प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
निवेद्यतया बहिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाभावाभावमादाया-
व्याप्यभावात् स्वप्रतियोगिकत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । बहि-
मान् धूमादित्यादौ पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतत्वात्मकतया
तस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविरहात् लक्षणघट-
कत्वेन तमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वात् । तथा च साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य भावानात्मकतया
स्वाश्रयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टतया
तदन्पाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति ॥ न च समवायेन प्रमेयसाध्य-
कसत्त्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाक-
तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
सामान्ये तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेत्यादि-
सम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणानुसारेण प्रतियोगितायां स-
म्बन्धविशेषस्यानिवेशनीयतया भावात्मकाभावमादायाव्याप्तिवार-
णसम्भवे तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । अभावो भेदत्वादित्यादौ
तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । मैवम् । घटत्वाभावप-
टत्वाभावान्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वपटत्वस्वरूपाभावप्र-
तियोगिनायाः सकलसाध्ये सत्त्वेनाव्याप्तेरिति । न च तदोषवार-
णार्थमनवच्छेदकत्वानुसरणां क्रियत इति वाच्यम् । अभाववान् मे-
यत्वादित्यादौ घटत्वाभावाभावमादायाव्याप्तिरिति ॥ ३ ॥

ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावविशिष्ट-
हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिताश्चन्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव
सम्यक्त्वेऽनवच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थमिति । असम्भववारणाय ज-
गद्वृत्तिभिन्नत्वविशेषणस्य—व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय साध्य-
वृत्तित्वस्य उभयाभावस्य प्रतियोगिकोदौ निवेशः । न च व्यभि-
करणसम्बन्धेन साध्याभावस्य जगद्वृत्तितया तादृशाभावमादायैव
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसम्भवे साध्यवृत्तित्वस्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् । समवायेन प्रमेयसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्य-

त्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । साध्यवद्भूतित्वं तु
स्वप्रतियोगिमत्ताद्युद्भिद्विरोधिताघटकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन धूम-
वान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । संयोगाभावस्य जगद्भूतितया उ-
भयाभावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
दलस्य सार्थक्यम् । तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गिव्यधिकरणो बोध्यः, प्रतियोगिता तु न सम्बन्धविशेषेण निवे-
शनीया । तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपेण घटाभावमादाय
लक्षणसमन्वयः । एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यधर्मिको-
भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पे च गगनाभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयः । मैवम् । संयोगी वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः,
सकलसंयोगस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य केवलान्वयिन-
स्तत्तत्संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वादिति कृतं पल्लवितेन । अथ नि-
रवच्छिन्नविशेषणताविशेषसम्बन्धेन जगद्भूतिभिन्नत्वस्य ता-
दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य च उभयाभाववान् यो हेत्व-
धिकरणवृत्त्यभावः तत्प्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यो-
क्तौ नोक्तस्थले व्याप्तिः, तत्तत्संयोगाभावस्य तादृशोभयाभाववत्त्वा-
भावादिति । अनुगमस्तु स्वसमानकालीननिरवच्छिन्नविशेषणता-
विशेषसमन्वधावच्छिन्नजगद्भूतित्वसमन्वधावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेद-
कताकमेदवत्त्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याधिकरणवृत्तित्वोभयस-
मन्वधावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदवत्त्वसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्भावविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तियोऽभावस्तत्प्रतियोगिताशून्य-
साध्यसामानाधिकरण्यमिति समुदितार्थः । मैवम् । घटत्वाभावप-
टत्वाभावादन्यतरवान् घटत्वपटत्वान्यतररूमादित्यादौ कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावः । आत्मानुयोगिकस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावाभाव एतदन्यतरस्य साध्यतायां
मेयत्वादिहेतावव्याप्तिः, सर्वस्यैव साध्यस्य प्रत्येकाभावस्य निरुक्त-
लक्षणघटकतया तत्प्रतियोगित्वादिति ॥ ४ ॥

अथ प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावभिन्नाभावप्रतियोगि-
साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिरित्यस्यैव सम्यक्के साध्यताव-
च्छेदकेत्यादिविशेषणं विफलम् । न च हेतुसमानाधिकरणाभाव-
भिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावमादाय धूम-
वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्ब-

न्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्य विवक्षणेनैव तदोषवारणात् । न
 च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभाव-
 * भिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावमादायैवाव्याप्तिविरहादिति
 चेत् । उच्यते महानसीयवद्विमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशो-
 ऽभावभिन्नो यः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवद्भावस्तत्प्रतियोगित्वस्य
 साध्ये सत्त्वादिति । न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्या-
 प्यधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणे नैतदोषवारणमिति
 वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि कालि-
 कादिसम्बन्धेन साध्याभावमादाय व्यभिचारिमात्रे दोष-
 वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे-
 नैव वाच्यम् । तथा च विषयितासम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य ज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-
 संयोगसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशाभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्याभावेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावभिन्नत्वस्याक्षततया ता-
 दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वेन धूमवान् व-
 द्हेरित्यादावतिव्याप्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् कोऽपि दोषः । न
 च तथापि जातिमदभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नतया
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशनीय-
 त्वादिति चेन्न । तदात्मत्वप्रतियोगिकसमवायेनात्मत्वसाध्य-
 कज्ञानहेतुकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तथाहि तादृशसमवायसम्ब-
 न्धेनात्मत्वाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सत्त्वेऽपि व्यभिचारि-
 तया व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य लीयलक्षणस्याप्यलक्ष्यत्वेन तत्र प्रतियो-
 गिवैयधिकरण्याप्रवेशेन तदभावस्य हेतुसमानाधिकरण्याभावा-
 त् + हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नाभावतया तत्प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वाद्यभिचारिण उभेयलक्षणसंवा-
 लक्ष्यत्वात्तादृशसमवायेति । यदि च व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यकस्यलमात्र एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन यदभावप्रतियोग्यवि-
 करणत्वाभाववत्त्वं हेतुमतस्तदभावभिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-

न च तथापि यद्भावाच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुना गानित-
जाभावप्रतिशेयतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न भवति तत्त-
ज्जाभावप्रतिशेयतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणस्य विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं सा-

व्याप्तिरिति दिक् ॥ ६ ॥ अथ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधि-
करणं तादृशप्रतियोगिताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यता-
वच्छेदकेत्यादि विफलमिति चेत् । न धूमवदनुयोगिकसंयोगेन बह्वे-
साध्यत्वे बह्वधिकरणत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिता-
भिन्ना या संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता तदा-
श्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

अथ विशिष्टाभावोभयाभावमादायासम्भवसम्भवे तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धं कृतं जगदीशो-
नेति चेत् । न तादात्म्येन गगतस्य साध्यतायां तद्व्यक्तित्वाद्विधेतौ

साध्यघटितविशिष्टाभावोभयाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसि-
रहेण तत्र लक्षणगमनात्तासम्भव इति ध्येयम् ॥ ९ ॥

न च महानसीयवद्भिर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकमेव बहिर्वृत्तमित्यव्याप्तितादवस्थ्यमिति का-
व्यम् । साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेदभिन्नाया एव प्रतियो-
गिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति जगदीशः । साध्य-
तावच्छेदकेतरपदेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण स्नानव-
च्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमतो न प्रमेयवान् ^{वृत्ति} वाच्यत्वा-
दित्यत्र स्नानवच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या तदितराप्रसिद्धिः । एवञ्चे-
ज्ज्ञानिमत्त्वान् भावत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः तथाहि जातिमदभावी-
यप्रतियोगिताया जातित्वरूपेण जात्यनवच्छिन्नघटवानितिज्ञानी-
यघटनिष्ठप्रकारतावच्छेदकं यद्वदत्वादिकं साध्यतावच्छेदकं यजा-
तिमत्त्वमेतदुभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वात् जातिमदभावो-
लक्षणघटकः किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव एव तथा च तत्प्रति-
योगितानवच्छेदकं जातिमत्त्वम् अत्रापि प्रत्येकाभावमादायातिव्या-
प्तिवारणे ऽपि महानसीयवद्भिर्भिन्नवद्भिर्वृत्तित्ववत्त्वान् धूमादित्यादाविति
व्याप्तिर्बोद्ध्या । मैवम् । साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कीभूतधर्मविशिष्टधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकत्वा-
निरूपिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैशि-
ष्ट्यं च स्वाभाववहुतित्वस्वसामानाधिकरण्याभयसम्बन्धेन तथा
च बहिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवद्भ्यभावमादाय नाव्याप्तिः त-
थाहि तदभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगि-
तावच्छेदकं यद्वह्निवनिष्ठकत्वं तद्विशिष्टं महानसीयत्ववह्निवनिष्ठ-
द्वित्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकत्वात्
जातिमत्त्वान् भावत्वादित्यादौ च नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु
स्वनिरूपितत्वस्वभिन्नप्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यनु-
योगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदक-
तानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेनावच्छेदकताविशिष्टान्याया एव प्रतियो-
गिताया अनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वान्
कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

बहिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवद्भिर्वृत्तित्वविशिष्टजातिमद-
भावमादायाव्याप्तिवारणायावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेदि-
तम्

जगदीशेन । न चात्र महानसीयवद्भिर्वृत्तित्वविशिष्टजातिमद्भिर्नास्ती-
तिप्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य
वद्भिर्वृत्ते सत्त्वादव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । अव्यावर्तकत्वेन
तादृशप्रतीत्या वद्भिर्वृत्ते निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वानवगाहनात् । अथ-
वा स्वावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वरूपं निरवच्छिन्नत्वमत्र
विवक्षितम् । वैशिष्ट्यं च स्वरूपकप्रतियोगित्वनिरूपितत्वस्वसा-
मानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तथा च वद्भिर्वृत्तिनिरव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वस्यापि तादृशसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वावशिष्टतया नाव्याप्तिरिति भावः । वस्तुनस्तु स्वावच्छिन्नावच्छे-
दकत्वानिरूपकत्वमेव (निरवच्छिन्नत्वं) प्रतियोगितायां निरवच्छि-
न्नत्वम् अतो न तादृशभावप्रतियोगिता लक्षणाघटिका इति नान्याप्ति-
रिति भावः । न च साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं
व्यर्थं, महानसीयवद्भ्यभावप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नावच्छेदक-
तानिरूपकत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तार्णवद्भ्यभावमादाय
वद्भिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गवत् । यद्यपि तादृशभावप्रतियो-
गिताया अवच्छेदकत्वं तार्णत्व एव स्वीक्रियते, लाघवात् न तु वद्भि-
त्वे, अव्यावर्तकत्वात् । तथापि कालो रजतमित्यादिप्रतीत्या कालि-
कसम्बन्धेन जात्यादेः स्वरूपतो भानात् कालिकसम्बन्धेन गुणत्व-
विशिष्टस्य साध्यतायां द्रव्यत्वादिहेतौ कालिकेन गुणत्वविशिष्टस्य
समवायेन रूपत्वविशिष्टस्य गुणत्ववद्रूपस्याभावमादायव्याप्तिवार-
णाय तत्सार्यक्यादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अत्रेयमापन्नः । ननु व्यभिचारिमात्रस्य सर्वस्या निरुक्तेरल-
स्यतया शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थलीयनिरुक्तौ दण्डिमान् द्रव्यत्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिरिति चेत् । न । हेतुमभिष्टामावप्रतियोगिताया निरव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वे सति निरवच्छिन्नावच्छेदकताभयसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सर्वं सुस्थितम् ॥ १२ ॥

ननु विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले हेतुमभिष्टामावप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतादितरोभयानव-
च्छिन्नत्वनिवेशेऽपि दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तत्तद्यक्तित्वा-
वच्छिन्नदण्डनिष्ठानवच्छेदकनाकप्रतियोगिताकाभावमादायव्याप्ति-
सम्भवे रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वान् रूपादित्यादिस्यलान्तरानुधावे-
त्तमनुचितम् । न च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्ववि-

वेशे एव तात्पर्यमन्यथा जातिस्त्वन घटत्वादित्यादौ पदसमवेतत्वावि-
शिष्टवान् नास्तीतिप्रतीतिसाञ्जिकपदसमवेतत्ववैशिष्ट्यमात्रावच्छि-
न्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तितादव-
स्थ्यापातात् । तथा च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नदण्डनिष्ठावच्छेदकतायां
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वेन तदभावस्य
लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति संयोगेन तद्व्यक्ति-
मतः कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतायामन्याप्यापत्तेः । साध्यतावच्छे-
दकताघटकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नहेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरधर्मावच्छिन्नत्वेन ता-
दृशावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो
माने मानाभावाद्गुणत्ववत्त्वान् रूपवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ
विषयितासम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणायव-
च्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वादिति चेत् । न तन्नाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदक-
तावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकता-
घटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वो-
भयाभावविशिष्टत्वस्य निवेशनीयत्वात् । तथा च रूपत्ववत्त्वान् रू-
पवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितावच्छिन्नरूपत्वनिष्ठावच्छे-
दकतायां तादृशोभयाभावासत्त्वेन विषयितया रूपत्वविशिष्टाभा-
वस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः । संयोगेन तद्व्यक्तिमतः कथञ्चित-
सम्बन्धेन साध्यतास्थले तु घटाभावो लक्षणघटकः, घटत्वनिष्ठावच्छे-
दकतायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात् ॥ १३ ॥

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववदभावमादाया-
व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव प्र-
तियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेयमा-
पत्तिः । यत्र कालिकसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य
समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य बहेः संयोगेन साध्यता धूमादिहेतुस्तत्र
समवायसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन ब-
ह्वित्वविशिष्टस्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिः । एवं विशेषरूपेण संसर्गता-
सत्त्वे बह्वित्वप्रतियोगिकसमवायेन बह्वित्वस्य साध्यतावच्छेदक-
स्थले साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकह-

तुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिश्च । न च पूर्वोक्तस्थले
 कालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन बह्वित्व-
 विशिष्टस्य पर्वते सत्त्वात् पूर्वोक्तादशाभावस्य प्रतियोगिव्यधि-
 करणत्वाभावादेव नाहिंव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेन महा-
 नसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन बह्वित्वविशिष्टस्य सा-
 ध्यतायां धूमादिहेतावतिव्याप्तिभिर्या स्वानवच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिताव-
 च्छेदकताविशिष्टान्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 ताघटकनिरूपकतावच्छेदकतायां निवेश्यत्वात् । न च तथापि
 कालिकेन बह्वित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका सती तेनैव सम्बन्धेन
 महानसानुयोगिकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या निरूपकता
 तस्या अपि निरुक्तस्वप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टान्यवह्वित्वनि-
 ष्टकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वेन पर्वतादौ स्-
 त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभाव इति वाच्यम् । स्वानवच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वप्र-
 तियोगितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणात्ताघटकनिरूपकतायां निवेशनीय-
 त्वात् । मैवम् । स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामाना-
 धिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छे-
 दकता तदनिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां विशेषणत्वेऽपि कालिकेन
 जातिविशिष्टस्य समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे बह्मादिहे-
 तावतिव्याप्तिः । धूमत्वनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्यताव-
 च्छेदकता तदनवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्ये-
 तदुभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितत्वेन सा-
 ध्यताभावस्य लक्षणाघटकत्वात् स्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानवच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वनिष्ठत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य निवेशेऽपि समवायेन ज्ञा-
 नत्वत्वावच्छिन्नस्य विषयितया स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य यत्र साध्य-
 तावच्छेदकत्वं ज्ञानमित्याकारकज्ञानत्वं च हेतुसत्त्वात् साध्यतसामाना-
 धिकरणस्य साध्यतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्य विषयितया ज्ञानत्वत्वविशिष्टवज्ज्ञानभेदस्य ^{प्रतिप्रमाणम्} निरुक्ताभ-
 यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य (प्र-

त्रियोगितायां सत्त्वात् तत्र हेतावद्व्याप्तिः । न च स्वानवच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसमनियतत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेद-
 कतावैशिष्ट्यं निवेश्यमतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । कालिकेन
 धूमन्वविशिष्टस्य समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य कालिकेन रूपत्व-
 विशिष्टस्य समवायेन रूपत्वविशिष्टस्य वा यत्र साध्यता तत्र धू-
 मत्वविशिष्टधूमवाद् वद्वेः रूपत्ववद्रूपवाद् ज्ञानत्वादित्यत्रातिव्याप्ति-
 रिति । अत्र केचित् स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामा-
 नाधिकरण्यस्वसाक्षात्तयैतन्नितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतावि-
 शिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपकत्वविशेषणेन न दोषः । स्वसा-
 खात्यं च निरवच्छिन्नत्वाकश्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेण । अ-
 विलक्षणतया भासमानस्य धूमत्वादेः न द्विधा साध्यतावच्छेद-
 कत्वं, मानाभावधेतुः कालिकेन स्वरूपत एव यत्र धूमत्वस्य सा-
 ध्यतावच्छेदकत्वं समवायेन च तथात्वं तत्र नातिव्याप्तिः । यत्र का-
 लिकसमवायोभयसम्बन्धेन धूमत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र
 दोषप्रसक्तिरेव नास्तीति श्येयम् । सम्बन्धभेदेऽपि निरवच्छिन्ना-
 वच्छेदकता एकैवेति हृदयम् । न च तथापि रूपत्ववत्त्वान् पृ-
 थिवीत्वादित्यत्र विषयितया स्वरूपतो रूपत्वविशिष्टाभावसादाया-
 व्याप्तिरिति वाच्यम् । एतन्नितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतावि-
 शिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरण्यमाधी-
 यप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वोभयाभाववदवच्छेदक-
 त्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् । परे तु
 स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वैतदुभय-
 सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यसाध्यता-
 वच्छेदकनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
 त्वानिरूपकत्वं प्रतियोगितायां निवेशनीयम् । उक्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकतायां स्वविशिष्टान्यत्वसम्पादनाय सम्बन्धघटक-
 तया स्वावच्छिन्नत्वनिवेशः । समवायसम्बन्धेन जातेः सा-
 ध्यतावच्छेदकतायां कालिकेन बाह्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां
 जातिमद्विमान् हृदत्वादित्यत्र सद्धेतौ समवायेन बाह्यत्वविशिष्टत्वे
 सति कालिकेन जातिविशिष्टं यत् तदभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं स-
 स्वस्थघटकतया व्यापकत्वनिवेशः । तथा च समवायसम्बन्धाव-

चिह्ननवद्वित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतायास्तादृशविशिष्टान्यन्वात्
 निरुक्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति । वद्विमान् धूमादित्यादौ घ-
 टाभावस्य लक्षणघटकत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठेत्यव-
 च्छेदकताविशेषणम् । समवायेन प्रमेयसाध्यतावच्छेदककसले प्रमे-
 यवत्त्वाद् धूमादित्यादौ घटाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि तत्तद्वत्त्व-
 भावमादाय लक्षणगमनाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां विशेषणं देयमि-
 ति । यदि च वद्विमान् धूमादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धविशिष्टान्य-
 साध्यतावच्छेदकानिष्ठसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकत्वाप्रसिद्धाऽन्याप्तिरिति विभाव्यते, तदा स्वावच्छिन्नत्व-
 स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्य-
 तावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वं साध्य-
 तावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदक-
 त्वनिरूपितत्वाभयाभाववत्त्वस्य प्रतियोगितायां निवेद्यत्वान्न का-
 चिदनुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथवा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशस-
 म्बन्धविशिष्टान्या या साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिष्टाव-
 च्छेदकता तदनिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विवक्षि-
 तम् । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्न-
 साध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वसम्बन्धेन । उभयव्यापकत्वं स्वनिरु-
 पकप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वत्वरूपेण बोध्यमिति ध्येयम् ।
 यद्वा स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसमानाधिकरणावच्छे-
 दकतानिरूपकत्वस्वनिरूपितसाध्यताश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकर-
 णाभावीयत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं हे-
 तुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां निवेद्यमतो न कोऽपि दोषः । न
 च विषयितया ज्ञानत्वत्वेन ज्ञानत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वा-
 दिहेतौ विषयितया स्वरूपतो ज्ञानत्वविशिष्टमेदमादायान्याप्तिरिति
 वाच्यम् । विशिष्टसाध्यतावच्छेदककसले स्वावच्छिन्नावच्छेद-
 कत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन यद्वूपेण साध्यतावच्छेदकत्वं तदितरानव-
 च्छिन्नावच्छेदकताहेतुमन्निष्ठाभावीयनिरुक्तसम्बन्धेन साध्य-
 तावच्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्य-
 तावच्छेदके विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

अथ साध्यवद्वत्त्वभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता-

निरूपितत्वोभयाभावविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकत-
 दितरेत्याद्यवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं। [यदूरेण साध्यतावच्छे-
 दकत्वं तत्तदितरोभयानवच्छिन्नत्वं] साध्यतावच्छेदताघटकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वमित्यादिविशेषणं व्यर्थमिति । न च कपिसंयोग्ये-
 तत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यनिवेशवैय-
 र्थ्यमिति वाच्यम् । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य
 तादृशोभयाभावविशिष्टप्रतियोगिताकत्वविरहाल्लक्षणाघटकतयाऽति-
 व्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनि-
 ष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य वक्तव्यतया साध्याभावमा-
 दायोक्तस्य लेऽव्याप्तिवारणाय तदलसार्थक्यात् । न च विशिष्ट-
 सत्ताभाववान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावाभा-
 वस्य विशिष्टसत्तानतिरेकितया तदीयप्रतियोगितायां तादृशोभया-
 भावासत्त्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । साध्यवृत्तित्वावच्छे-
 दकीभूतानुयोगितानिरूपितत्वघटितोभयाभावस्य प्रतियोगितायां
 निवेशनीयत्वात् । न च प्रमेयवत्त्वान् धूमादित्यत्र प्रमेयसाध्यता-
 वच्छेदककस्य ले तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् । तत्र परम्परासम्बन्धेन प्रमेयत्वस्यैव साध्यता-
 वच्छेदकत्वात् तथा च घटाभावमादाय तत्र लक्षणसङ्गतिः । न च
 तत्राव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यसाध्यवद्व्युत्पन्नाभावीयत्व-
 घटितोभयामाववत्त्वे तादृशप्रतियोगितायां विवक्षणीयम् । घटाद्य-
 भावस्य स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वाभावेन तदीयप्रतियोगितायां ता-
 दृशोभयाभाववत्त्वेन तमादाय लक्षणसम्बन्धसम्भवे एतावान् प्र-
 थासोऽनुचित इति वाच्यम् । तथा सति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ
 (कपिसंयोगाभावस्यापि तथात्वेन तमादायाव्याप्तिरिति । मैवम् ।
 समवायसम्बन्धावच्छिन्नवद्भावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादा-
 वव्याप्तिमाशङ्क्य ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्नानादृशः सम्बन्धः प्रविष्ट-
 इति प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेष-
 णस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च भवतु वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्त्य-
 नियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानङ्गीकारे सम्बन्धान्तराव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिता-
 कत्वविरहेण लक्षणाघटकतया स्वामित्यादिसम्बन्धेन धनादिसा-

ध्यकद्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तेः । अस्मन्मते तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्यवद्भूत्यभावीयत्वघटितोभयाभाववत्त्वावच्छेदके न काऽपि दोष इति ध्येयम् ॥ १५ ॥

अथैतत्कल्पे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वायस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वाभाववच्छेदवधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवत्सम्भवे व्यर्थं साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणमिति । न च घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वाश्रयाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वायस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति चेत् । न । व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलसाधारणसाध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणखण्डनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ॥ १६ ॥

अथ प्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवद्भागेः साध्यत्वे तदभावत्वादिहेतावत्याप्तिः प्रत्येकेन महानसीयो नास्ति बहिर्नास्तीत्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वपदेनानुमितिबिधेयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्यनुयोगितावच्छेदकीभूतो योऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्यनुयोगितावच्छेदको धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकर्प्याप्तिकसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षितत्वादिति । साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्येतदुभयसम्बन्धेन [एवं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य तत्रैव तात्पर्यमिति] ॥ १७ ॥

ननु साध्यतावच्छेदकतावृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साधनवशिष्टाभावप्रतियोगितायां निवेशनेनैवाव्याप्तिवारणात् किं शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्यले विशिष्टसाध्यतावच्छेदकक-

स्थले च द्विधा निवेशेन । वृत्तित्वं च स्वावच्छेद्यसम्बन्धावच्छि-
न्नस्तिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्त्वसम्बन्धेनेति चेत् । न । महानसीयव-
ह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिः निरुक्तसम्बन्धेन चाहित्वनिष्ठावच्छे-
दकतावृत्तिर्यन्महानसीयत्वत्वं तद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपि-
तत्वस्य साध्याभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणा-
घटकत्वात् । न च साध्यतावृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपि-
तत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां निवेशान्न दोषः साध्यता-
वृत्तित्वं च स्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
स्तिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्त्वसम्बन्धेनेति वाच्यम् । वृत्तिवहित्व-
वत्त्वान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवदभावमादा-
याव्याप्तिरिति ॥ १८ ॥

अथ साध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानि-
रूपितत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशादेव सामञ्जस्ये प्रतियोगितायां
तादृशोभयानवच्छिन्नत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थले ऽवच्छे-
दकतायां निरवच्छिन्नत्वस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृ-
शोभयानवच्छिन्नत्वस्य च वैफल्यमिति । न च प्रमेयसाध्यतावच्छे-
दकस्थले तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्टसा-
ध्यतावच्छेदकस्थले तादृशोभयानवच्छिन्नत्वमवच्छेदकतायामनि-
वेद्य प्रागुक्तरीत्या सार्वच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन सा-
ध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियो-
गिताकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके
विवक्षणात् । तत्र घटाभावीयघटानिष्ठप्रतियोगित्वस्यैव तादृशस्य स-
म्भवात् घटत्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तद्रूप-
वान् तद्रसादित्यादौ साध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठाव-
च्छेदकत्वाप्रसिद्धिर्वाच्यमिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत-
द्रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तथाविधस्य सौलभ्यात् । वस्तु-
तस्तु विषयितासम्बन्धेन तद्रूपत्ववज्ज्ञानाभावीयावच्छेदकतायाः
प्रसिद्धिसम्भवात् । एतेन अन्यशब्दस्य क्षणिकपदार्थस्य सा-
ध्यतायां सङ्केतावपि नाव्याप्तिः तत्र विशिष्टाभावासम्भवे ऽपि उक्त-
रीत्यैव प्रसिद्धिसम्भवात् । इत्थं चावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च निवेशोऽपि

विफल इत्यनीवलाघवमिति । न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादा-
 वतिव्याप्तिः संयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यवृत्तित्वादिति
 वाच्यम् । साध्यवन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्याभावे निवेशितत्वेन तत्र
 साध्याभावप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वसम्भवात् एतदेव प्रतियो-
 गिवैयधिकरण्यस्य सार्थक्यम् अन्यथा संयोगी द्रव्यत्वादित्यादाव-
 व्याप्तिः । न च संयोगाभावस्य संयोगाभावत्वेन साध्यवन्निरूपितसा-
 वच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽपि अभावत्वादिना प्रमेयत्वादिना वा निरवच्छि-
 न्नवृत्तिमत्त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । साध्यवन्निरू-
 पितावच्छिन्नवृत्तिकान्याभावस्य निवेशितत्वात् । न च बहिर्मान्
 धूमादित्यादौ महानसीयबहुभावादेरपि कालिकेनाव्याप्यवृत्तित्वेन
 तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावीयविशेषणतावि-
 शेषावच्छिन्नसाध्यवन्निरूपितावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य विवक्षि-
 तत्वादिति चेदत्र वदन्ति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः कश्च
 कपिसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यवन्निरूपितावच्छिन्नवृ-
 त्तिकान्यत्वविरहात् कपिशून्यहेत्वधिकरणे वक्ष्यमाणप्रतियोगि-
 व्यधिकरणात्वाच्च । इत्थं च तादृशदोषवारणाय प्रतियोगितायां सा-
 ध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वस्य सामानाधिकरण्यस-
 म्वन्धेन कपिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाया-
 व्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य च निवेशो लाघवान-
 वकाशात् । प्रत्युत यथोक्तगुरुतरविशेषणदानेन गौरवमिति । केचित्तु
 द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभाववान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र
 साध्याभावस्य विशिष्टगगनाभावानतिरिक्तस्य गगनाभावस्य गुण-
 वृत्तित्वेन प्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । यदि पुनः सा-
 ध्यवन्निरूपितं यद्विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाध्ययत्वं तद्रव-
 च्छेदकीभूतं यदनुयोगित्वं तन्निरूपितप्रतियोगितानिरूपितं यत् सा-
 ध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वं तदनिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां
 निवेशेन नोक्तदोषाणामवकाश इति विभाव्यते तदा द्रव्यत्वाद्यात्म-
 काभावमादाय प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न च
 विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नेत्यत्र स्वप्रतियोगिमत्ताप्रविवरोधि-
 ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नेति वक्तव्यमूतो नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
 तथापि कपिसंयोगस्वरूपाभावमादाय तत्रैवाव्याप्तिस्तत्सम्भवादिति ॥१९॥
 रूपवान् पृथिवीत्यादित्यादौ विषयितया रूपत्ववज्जानाभावमा-

दायाव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वं जगदीशेन निवेदिनम् । अत्रेयमा-
 शङ्काम् । कालिकेन धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां बह्वादिहेतौ
 समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य कालिकेन तद्विशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिः
 तादृशप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकताघटककालिकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकताघटक-
 संसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप-
 र्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गताकावच्छेदकत्वानिरूपितत्वनिवे-
 शेन नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । कालिकेन महानसानुयोगिकसं-
 योगविशिष्टस्य समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमा-
 दिहेतौ समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य समवायेन महानसानुयो-
 गिकसंयोगविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायां ता-
 दृशावच्छेदकत्वानिरूपितत्वात् । अतोच्यते । हेतुसमानाधिकर-
 णाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेद-
 कतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वव्यापकत्वनिवेशेन न दोषः । व्यापकता च
 स्वावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्ब-
 न्धेन स्वं प्रतियोगित्वं व्याप्यत्वं तु स्वरूपसम्बन्धेन । अत्रेयमा-
 शङ्काम् । ननु कालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य
 समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ ^{अव्याप्तिः} समवा-
 येन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन बह्वित्वविशि-
 ष्टस्याभावमादायाव्याप्तिस्तादृशप्रतियोगितायाः तादृशावच्छेदक-
 त्वव्यापकत्वात् । न च हेत्वधिकरणस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताघटककालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टं यत् तादृश-
 समवायसम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टं तदधिकरणत्वात् तादृशाभा-
 वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । सम-
 वायेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टं कालिकेन बह्वित्वविशिष्टं
 यत् तस्य साध्यतायां धूमादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवैय-
 धिकरणस्य विशिष्ट्य निवेशनीयत्वात् । विशेषस्तु प्रतियोगितावच्छे-
 दकतात्वव्यापकं यदधिकरणत्वं तदधिकरणत्वाभाववञ्चेत्वधिकरण-
 वृत्तित्वमभावे निवेशनीयम् । व्यापकत्वं तु स्वरूपकतावच्छेदकताव-
 त्वसम्बन्धेन स्वमधिकरणत्वमस्वरूपकतावच्छेदकतावत्त्वं च स्वा-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यस्वानवच्छेदकानव-

च्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वेनश्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वमधिकरणनानिरूपकताव-
च्छेदकत्वेनाभिमतं स्ववृत्तिन्दे च स्वानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वसम्बन्धेन
अत्र स्वं प्रतियोगिनावच्छेदकत्वेनाभिमतम् । अत्र ब्रूमः साध्यतावच्छे-
दकत्वविशिष्टप्रतियोगित्वान्यप्रतियोगिनाकाभावा एव लक्षणे निवेश-
नीयः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टं स्वसामानाधिकरण्यस्वनिष्ठभे-
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । स्वपदं साध्यतावच्छे-
दकत्वपरम् साध्यतावच्छेदकत्वमामानाधिकरण्यं तु स्वावच्छेदक-
त्वसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाव-
च्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगित्वं स्वावच्छेदक-
तावत्त्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धवाच्छिन्नत्वस्वमामानाधिकरण्य-
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वेनश्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वं प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वं स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन स्वं साध्यतावच्छेदकत्वम् इत्येतादृशाववक्ष्यामि न प्रागु-
क्तदोष इति ॥ २० ॥

साध्यतावच्छेदकतादितरोभयानवच्छेद्यत्वनिवेशेऽपि महान-
सीयवङ्गः प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यतायां तदभावत्वादिहेतौ प्र-
त्येकेन महानसीयवङ्गं ब्रह्मभावं चादायाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकर्षाप्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावाच्छिन्नानुयो-
गिताकर्षाप्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतावत्त्वत्साध्यता-
वच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतादि-
तरेत्यनेन विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

महानसीयवङ्गतावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधे-
यतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छेदेन प्रतियोगिताव-
च्छेदकतापर्याप्यनधिकरणत्वं विवक्षितमिति एको न द्वाविति प्र-
तीतिवत् वाङ्मित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
मिति प्रतीतिवत्त्वात् प्रतियोगिन्यपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकमेदस्वीकारादिति प्राञ्चः । नञ् पर्याप्तव्याप्यवृत्तित्वमते न
सम्भवतीत्यतः साध्यतावच्छेदकेत्यादि निवेशितं जगदीशेन । अ-
त्रेदं चिन्त्यते । पर्याप्तव्याप्यवृत्तित्वनयेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयता-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्यवच्छेदको हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्य-

प्यनवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति कुतो न कृतम् । यदि च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भलक्ष-
णमादित्य प्रयास इति विभाव्यते तदापि प्रकृतानुमितिविधेयता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविवक्षणादेव सामञ्जस्ये
कृतं साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिनिवेशेनेति । यदि चाव्यास-
ज्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धो न प्रामाणिकः अत-
एवावच्छेदकत्वनिरुक्तौ एकत्ववद्विधादेः पर्याप्तिसम्बन्धे माना-
भाव इत्युक्तं जगदीशेन तदा नैतादृशी रीतिः सम्भवतीति साध्य-
तावच्छेदकत्वादिविशेषणभावश्यकम् । अथैतत्कल्पे सामान्याभावा-
नुत्थितिप्रसङ्ग इति चेत् । न । अतिरिक्तसामान्यभावाभ्युपगमेऽपि
वद्विर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धविलक्षणावच्छेदकत्ववत् प्रतियोगितापि
न स्वीकरणीया । मैवम् । तादृशोभयानवच्छिन्नभावमादायैव तत्स-
ङ्गातिरिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

अथैवमपि धूमत्वादौ धूमत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावो बहिर्वादाबुपनयमर्यादया भासत इति दीधितिग्रन्थ-
विरोधः बहिर्वत्तादितरोभयानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठमहानसीयधूमा-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वात् भ्रमानुसरणे च
घटादौ इत्युपेक्षणं बीजाभावादिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकतरति-
ष्ठा सती उभयनिष्ठा या अवच्छेदकता तद्विन्नत्वं निवेद्यमिति
महानसीयबहुभावं महानसीयधूमाभावयोर्लक्षणाघटकनेति तादृश-
ङ्गतिः । वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यनेन साध्यतावच्छेदके-
तरघटितोभयानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् धूमत्वादावपि वक्षित-
तरघटितोभयानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठघटाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावसत्त्वेनाविशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्यले साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धा-
ऽव्याप्तिवारणमाशङ्क्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणं कृतं ज-
गदीशेन । अत्र घटत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वात् यथोक्ततदित-
त्वाच्च घटनिष्ठप्रतियोगित्वं कथमुभयानवच्छिन्नमिति केचिद-
वदन्ति । साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता तदितरनिष्ठावच्छेद-
कता एतदुभयानिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निविष्टत्वात् । तदुभ-
यानिरूपकत्वस्य द्वयत्वपर्याप्त्यधिकरणानिरूपकत्वमर्थः । न च ए-

र्यातेः प्रत्येकमपि स्त्रीकारेण एकस्या अप्यवच्छेदकताया द्वयत्वपर्या-
प्यधिकरणत्वात् यथोक्तोऽर्थो ऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् । साध्य-
तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वनिरूपकत्वं यच्च तदिनरनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकत्वमेतदुभयत्वपर्याप्तावच्छेदकताभावावस्य तदर्थत्वात् ।
न च तथापि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिः । तत्र
वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकेतरत्वसम्भवेन महानसीयवह्नि-
निष्ठप्रतियोगितायां तन्निरूपकत्वद्वयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् । सा-
ध्यसाधनमेदेन व्याप्तेर्मेदात् । प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्यल एव
पारिभाषिकस्य कर्तव्यत्वादप्यत्र यथोक्तस्यैव निविष्टत्वात् । न चैवं-
रीत्या लाघवानुसन्धाने वह्निमान् धूमादित्यादौ उभयानवच्छिन्नत्ववि-
शेषणमेव दीयतां किं साध्यतावच्छेदकेत्यादिगुरुतरविशेषणेनेति
वाच्यम् । इष्टत्वात् । केचित्तु प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्यले ऽप्रसिद्धा-
शङ्कनं तद्वारणप्रयासश्च द्वयमेव ग्रन्थकृतोऽभनस्यभिप्रेतम् न चेत्या-
दिपाठस्तु काहपनिकः । न च तदनुपपत्तेः का गतिरिति वाच्यम् ।
दीधितिकृन्मते सखण्डस्य साध्यतावच्छेदकत्वमेव नास्ति दण्ड्यादौ
साध्यं इत्यादिग्रन्थेन तथोक्तत्वात् । इत्थं च यथोक्तस्यलं परम्परासम्ब-
न्धेन प्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेनानुपपत्तेरभावादित्याहुः ॥२४॥

साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेश-
कल्पे अनवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्त्या प्रमेयसाध्य-
कस्यले ऽव्याप्तेश्चेति दूषितमिति । अत्र केचित् । पूर्वदोष इष्टापत्ते-
रपरो दोषो वक्तव्यस्तथा च विषयितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टा-
भावमादाय गगनाभावादिप्रमेय एवाप्रतियोगित्वसम्भवेन लक्षण-
समन्वयसम्भवः । एतत्कल्पे साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेना-
वच्छेदकताया निष्प्रयोजकत्वेनाप्रवेशादिति पूर्वपक्षयन्ति । तन्तु ।
प्रमेयसाध्यकस्यले तत्प्रमेयानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्ववि-
शिष्टस्य चालनीन्यायेनाभावमादायैतदनुयोगिकेन कालिकादिना
समवायेन वा वह्नित्वविशिष्टाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ
चाव्याप्तिवारणाय एतत्कल्पे साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताया निविष्टत्वात् । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युप-
गमे तादात्म्येन कालिकविषयितान्यतरसम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टस्य
गुणस्य साध्यतायां संयोगनित्यज्ञानान्यतरत्वादावव्याप्तिस्तत्र नि-
त्यज्ञानरूपहेत्वधिकरणे कालिकेन गुणत्ववतोऽभावस्य संयोगरू-

पहेत्वधिकरणे च विषयितया गुणत्ववतोऽभावस्य धर्तव्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः ॥ २५ ॥

न च गगनत्वानवच्छिन्नत्वं यत् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमेतदुभयाभावस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वात् गगनाभावमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । प्रमेयस्य तादात्म्येन साध्यतायां गगनत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः अत्र गगनाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च गगनत्वानवच्छिन्नेत्यत्रावृत्तिमात्रवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेति वक्तव्यमिति तत्र महाकालाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भव इति वाच्यम् । गगनाद्यन्यतमस्य तादात्म्येन साध्यतायां तादृशान्यतमत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः तत्र चालनीन्यायेन गगनादीनामभावस्य साध्यमात्रे सत्त्वात् । न च यथोक्तदोषेणैवावच्छेदकत्वानुधावनं कर्तव्यमिति तादृशकल्पस्य निर्दोषत्वमिति वाच्यम् । गगनरूपतादृशान्यतमाभावमादायानवच्छेदकत्वानुसरणं ऽपि दोषतादवस्थ्यादिति ध्येयम् ॥ २६ ॥

पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावमादायाव्याप्तिवारणाय शुद्धसाध्यनावच्छेदककस्थले अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं घटे पटसमवतत्त्वविशिष्टजातिमदभावमादायाव्याप्तिवारणाय यद्रूपेण साध्यनावच्छेदकतयादिकमुक्तं जगदीशेन । अथ स्वानवच्छिन्नानुमितिर्विधेयनावच्छेदकताकधर्मानवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतायां निवेशेनैव सामञ्जस्ये द्विविधविशेषणमनुचितमिति वाच्यम् । न च प्रमेयविशिष्टवत्त्वान् धूमादित्यादौ तादृशधर्माप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र तावतापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितराप्रसिद्ध्या दोषवारणाय पारिभाषिकेतरत्वं वक्तव्यमिति मयापि तत्र पारिभाषिककर्तव्यत्वेन क्षत्यभावादिति वदन्ति । वह्निमान् धूमादित्यादौ अवच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपनिरवच्छिन्नत्वापेक्षया यथोक्तातिगुरुतरनिवेशेऽनुमितिर्व्याप्तिज्ञानकार्यकारणभावस्य महागौरवमिति शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वमिति ॥ २७ ॥

यद्रूपानवच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां निवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं द्विधा निवेशनेन । न च वह्निवधूमत्ववदुभयवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तिर्वह्नित्वत्वावच्छिन्नं यत् साध्यनावच्छेदकत्वं तस्य धूमत्वत्वानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगित्वस्य लक्षणाघटकत्वेन

तादृशोभयवदभावस्य धर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेद-
कतासामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नमित्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र केचित्
शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले कार्यकारणभावगौरवभयेन द्विविधा-
कारानुमित्यापत्तिभयेन च द्विधा निवेशनम् । न चावच्छेदकतासम्ब-
न्धेन साध्यतावच्छेदकत्वाभाववद्मानवच्छिन्नावच्छेदकत्वविवक्ष-
णेनैव लाघर्वामिति वाच्यम् तादृशसंसर्गस्य वृत्त्यनियामकत्वात् तद-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यद्यपि साध्यतावच्छेदकतावृत्तिभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकं यत् तदनवच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशने न कोऽपि
दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । त-
थापि जातिमत्त्वाद् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदक-
तावृत्तिप्रमेयवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य जातित्वेऽनपायात् सा-
ध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति । न च साध्यतावच्छेदकतावृत्ति-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यद्रूपेण तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वं विव-
क्षितमित्यादिरीत्या न कांऽपि दोष इति वाच्यम् जातिमत्त्वाद् वाच्य-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिरवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तज्जातिमद्भेदस्यापि
साध्यतावच्छेदकतायां सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २८ ॥

न च महानसीयवह्निवृत्तिजातित्वस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन
प्रतियोगितायां कथं साध्यतावच्छेदकतादितरोभयानवच्छिन्नत्वमि-
ति वाच्यम् महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वान्नास्तीतिप्रती-
तिसिद्धाभावमादायाव्याप्तिर्दातव्यत्वात् महानसीयवह्निवृत्तित्वस्य
वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नस्य निवेशे ग्रन्थकृ-
त्प्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तिदाने क्षत्यभावाच्च । न च महान-
सीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमद्बह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय
तथाव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वापत्तिः तत्र वह्नित्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदक-
तासत्त्वादिति वाच्यम् । अवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य प्र-
तियोगितायां निवेशितत्वात् । वस्तुतस्तु तादृशप्रतीतिसिद्धाभावी-
याया अवच्छेदकताया अवच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वेन द्विविधायाः
स्वीकारे प्रमाणाभावेन अवच्छिन्नावच्छेदकताया वह्नित्वे सत्त्वेना-
व्याप्तिवारणसम्भवात् । अथ विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले घटे
पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमात्रास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय स-
मवेतत्वविशिष्टजातिमत्त्वाद् घटत्वादित्यादौ समवेतत्वेन समवेत-
सामान्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन पटसमवेतत्वस्यापि साध्यताव

च्छेदकत्वाद्यव्याप्तेरनुद्धारापत्तिरिति चेदत्र केचित् । ग्रन्थकृता रीतेः प्रदर्शितत्वेन विशिष्टसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायां निवेशितत्वेन पटनिरूपितत्वतद्विदरेण समवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायां अवच्छेदात् तादृशाव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । अत एव दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यादौ तद्व्यक्तिवृत्तिदण्डत्ववदण्डो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षो निरस्तः तत्रापि शुद्धसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदककस्थले प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशादित्याहुः ॥ २९ ॥

अपरे तु अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतायाः स्वीकारेण योक्तृकस्थलद्वये पटनिरूपितत्वस्य तद्व्यक्तिवृत्तित्वस्य च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतेरस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तादृशाभावस्याव्याप्तिसम्पादकत्वाभावात् काप्यनुपपत्तिरिति । न चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतास्वीकारे साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सर्वोपपत्तौ अवच्छेदकतायां शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले निरवच्छिन्नत्वस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशोभयानवच्छिन्नत्वस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता नावच्छेदकसाधारणी किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकता अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणीतिमते तादृशग्रन्थप्रतिपादनमित्याहुः ॥ २९ ॥

अथ तद्व्याप्तिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव तत्र दण्डनिष्ठावच्छेदकतायां दण्डत्वानवच्छिन्नत्वेन तादृशोभयानवच्छिन्नत्वादिति चेदत्र वदन्ति । तादृशोभयानवच्छिन्नत्वपदेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतेरानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽपि निरवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकाभावमादायैव लक्षणस्य संक्रमणीयत्वेन क्षत्यभावात् । न च दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यादौ अत्र विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदकताघटकसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् बह्वित्वप्रतियोगिकसमवायेन साध्यतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिमिया विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्ध

न्यावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाव-
स्य निविष्टत्वेन क्षत्यभावात् । वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं यथा निर्वाच्यं तथाऽवच्छेदकत्वस्य व-
दत्वादावपि सम्भव इति ॥ ३० ॥

तच्चाया उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तदण्डा-
दिनिष्ठावच्छेदकतायामपि निरवच्छिन्नत्वमङ्गीकृतम् दण्डत्वस्याव्या-
वर्तकत्वेन सुतरांमुपलक्षणत्वमिति रीत्या दण्ड्यादौ साध्ये इत्यु-
क्त्यान् कृतम् अथ तच्चाया उपलक्षणत्वमत एव परम्परया दण्डत्वे सा-
ध्यतावच्छेदकत्वस्वीकार इति प्रणयने परम्परया दण्डत्वविशिष्टं
तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय तत्राव्याप्तिर्दुर्वारैव । तच्चाया उ-
पलक्षणत्वेन तादृशप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतदितरोभया-
नवच्छिन्नत्वादिति चेदत्र कश्चित् प्रतियोग्यंशे साक्षाद् ज्ञातस्य उ-
पलक्षणत्वं नाङ्गीक्रियते किन्तु अवच्छेदकांशे ज्ञातस्यैवेति नोकापत्ति-
रित्याह । तन्न । अस्य रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वान् रूपादित्यादाव-
व्याप्तिदाने साध्यतावच्छेदके रूपत्वन्यूनवृत्तित्वविशेषणस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः । तथाहि सत्तागुणत्वादिजातेरप्यनवच्छेदकत्वसम्भवेना-
व्याप्त्यभावेनाव्याप्तिसम्पादकतया तादृशविशेषणं वक्तव्यं सङ्गच्छते ।
तादृशविशेषणदाने अपि रूपवति नीलो नास्ति पीतो नास्तीतिवत् नी-
लसन्नास्ति नीलगुणो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय सत्तागुण-
त्वादेरपि अवच्छेदकत्वसम्भवेन तादृशविशेषणदानस्यानौचित्या-
पत्तेः । प्रतियोग्यंशे साक्षादभातस्यापि उपलक्षणत्वमङ्गीकार्यमिति
सत्तादेरनवच्छेदकत्वे तादृशविशेषणं सार्यकमिति पूर्वकल्पे व्याव-
र्तकसाधारणस्य उपलक्षणस्याङ्गीकारः । यदि चेत्यादिकल्पे अन्याव-
र्तकस्योपलक्षणत्वं न तु व्यावर्तकस्येति ग्रन्थस्य तात्पर्यार्थ इति दण्ड-
त्ववत्तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तेरनुद्धारादिति । परे तु
यस्योपलक्षणत्वस्वीकारे अतिप्रसक्तधर्मे नावच्छेदकत्वं तस्य तत्त्वस्य
उपलक्षणत्वे अतिप्रसक्तस्य दण्डत्वस्यावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तेरित्यु-
पलक्षणत्वं तच्चायास्तत्र न सम्भवतीति प्राहुः ॥ ३१ ॥

विषयितया रूपत्ववज्ज्ञानाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्वा-
दावव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
च्छेदकत्वं निवेशितम् । न च तादृशरीत्या वह्निमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिसम्भवे तत्स्थलत्यागानौचित्यमितिवाच्यम् अग्रे विवक्षणीय-

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य संयोगेन ह्य-
नाधिकरणाप्रसिद्ध्या न सम्भवति । न च घटपटाद्यनुयोगिककालिक-
सम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टस्याभावमादाय तत्राव्याप्तिर्भविव्यतीति वा-
च्यम् विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् अत्र ज्ञानत्वस्य नावच्छेदक-
त्वकोटौ निवेशो नातः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतदितरोभया-
नवच्छिन्नत्वहानिः विषयितासम्बन्धेनापि रूपत्वादेः स्वरूपतो भाना-
ङ्गीकारेण च न वा तन्निष्ठावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वहानिः ॥३२॥

यद्यप्यवश्यं क्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधूमत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणताव्यकिमिरेव धूमवानिति प्रतीत्युपपत्तौ सामान्य-
धर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभाव इति जगदीशः । अथात्र पर्व-
तत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतावगाहिप्रतीतौ पर्वतत्ववैशि-
ष्ट्यं यदि धूमे भासते तदा तस्यैवावच्छेदकत्वेनैवोपपत्तौ धूम-
त्वस्योपलक्षणतायां एवोचितत्वेन धूमादिनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधि-
करणताव्यकिमिरेव धूमवानितिप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ विशिष्टधूमत्व-
स्यावच्छेदकत्वकथनविरोध इति चेत् न एकधर्मावच्छिन्नाधिकरण-
तानामैक्यमते घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववानितिज्ञानीयघटमेदावच्छि-
न्नधूमनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया हृदे अपि सत्त्वात्तमादाय
हृदो धूमवानितिप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति ध्येयम् । यदि च समाना-
धिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन पर्वतत्ववैशिष्ट्यं धूमत्वे भासते तदा धूम-
त्वस्यावच्छेदकत्वमेव तद्वतधर्मस्य विशेषणत्वे तस्योपलक्षणत्वाभा-
वात् वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वम् । अत एव तस्य विशेषणत्वादुपल-
क्षितपुच्छलप्रविशेषणानङ्गीकारात् ॥ ३३ ॥

अन्यत्र तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धेः सिद्धा-
सिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । न च धूमत्वे ऽधिकरणतानिरूपकता-
वच्छेदकत्वाभावः साध्य इति वाच्यम् सामान्यतोऽधिकरणतानिरूप-
कतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-
त्वस्य यावत्त्ववृत्तितया तदभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरण-
तावादिनापि स्वीकारात् सिद्धसाधनापत्तेः । न च पर्वतनिष्ठाधिक-
रणतायाः निरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकत्वाभाव एव धूमत्वगतैकत्वे साध्यत इति वा-
च्यम् पर्वतेऽपि तादृशानन्ताधिकरणतायाः सत्त्वेन निरुक्तावच्छेदक-
त्वाभावसाधने सिद्धसाधनापत्तेः । न च तन्निष्ठयत्किञ्चिदधिकरण-

तानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकत्वाभाव एव साध्यते अतो न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् य-
त्किञ्चित्त्वस्याननुगमात् तन्निष्ठावयवादेर्यत्किञ्चिदधिकरणातामादा-
यैव पुनः सिद्धसाधनतादवस्थ्यादिति चेत् । न । अधिकरणतात्वसमा-
नाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावन्नि-
रूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वाभावो धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते । वस्तुतस्तु अधिकरण-
ताविशिष्टान्यत्वं धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते वैशिष्ट्यं च स्वनि-
रूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति न कोपि दोष इति । नव्यास्तु
सर्ववादिसिद्धायाः तत्तदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकर्प्याप्तेरेव प्रसिद्धतया तत एवोपपत्तौ पर्याप्तेः सा-
मान्यतौ अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्यानङ्गीकारात् तथा च धूमत्वनिष्ठैकत्वे अधिकरणतानिरूप-
कतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-
त्वसामान्याभाव एव साध्यत इत्यर्थ एव, ग्रन्थतात्पर्यमित्यवधे-
यम् ॥ ३४ ॥

अथात्र सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापि हेतुतावच्छे-
दकनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतामादायैव वन्नि-
मान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे किं तादृशपारिभाषिकत्वानु-
शरणेन । न च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकीभूतसत्तात्वनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य
गुणे सत्त्वात् तत्रान्याप्तिरिति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकताव्यापकनिरू-
पकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वाद् व्यापकत्वं च स्वा-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति चेत् । न । समानाधिकरण-
वृत्तित्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्य हेतुतायां
द्रव्यत्वादिसाध्यके ऽन्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
कर्प्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वा-
त् । अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं बोध्यम् । अ-
न्यथा तन्निवेशे तद्दोषतादवस्थ्यात् । न चैतन्मते पूर्वकल्पे अपि
उक्तस्थले नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकताया गुणकर्मान्यत्वादावपि स-

स्त्वेन तादृशनिरूपकताया हेतुतावच्छेदकत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्
तद्गुणकर्मान्यत्वस्य साध्यतायां समानाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन त-
द्गुणतत्कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य हेतुतायामव्याप्तिः तद्गुणतत्क-
र्मान्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरण-
तावद्भूत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् ।
एवं धूमसमानकालीनद्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतामादाय वहिमान् धू-
मादित्यादावव्याप्तिश्च तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्धैव तत्राव्या-
प्तिसङ्गतिः । न च पर्वतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपक-
तावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकं धूमत्वनिष्ठैकत्वं तदेव हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं पर्वतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छि-
न्नाधिकरणतामादायैव तत्र नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासम्ब-
न्धेन हेतुतायां महानसीयवह्यभावमिन्नं बहेरित्यादावव्याप्तेः नि-
रुक्ताधिकरणताया महानसीयवह्यभावेऽपि सत्त्वात् अतस्तद्वारणाय
हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतध-
र्मावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावन्निरूपकतानिरूपिताधिकर-
णत्वस्य लक्षणघटकत्वात् तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्धैव
तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ३५ ॥

अथैवं हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे स्वाश्रयाधिकरणयष्टिग्राधिकर-
णतानवच्छेदकत्वाभावेविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याभावस्तथा-
विधहेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
करणत्वमित्यनेन कुतो न कृतमिति चेत् । न । यन्निष्ठाधिकरणतानव-
च्छेदकत्वमित्यत्राधिकरणत्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्य-
मन्यथा द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिर्विशिष्टस-
त्तात्वे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगुणनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
स्यासत्त्वेन तादृशविशिष्टाभावस्य हेतुतावच्छेदके सत्त्वात् । एवं सा-
मान्यवृत्तोऽधिकरणतावच्छेदकत्वमित्यत्रापि अधिकरणत्वं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा वहिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः पर्वतनि-
ष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वविशिष्टविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकर-
णतावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेन तादृशविशिष्टाभावासत्त्वात् । एवं
सति धूमप्रतियोगिकसंयोगेन हेतुतायां पर्वतादिनिष्ठहेतुतावच्छेद-

कसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वविशिष्टाधिकरणतावच्छे-
दकत्वस्याप्रसिद्ध्या घटिमान् घूमादित्यादावव्याप्तिरिति ध्येयम् ।
पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिश्चिन्तनीया ॥ ३६ ॥

अथात्र कल्पे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नाधि-
करणत्वास्वीकारेऽपि विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमवश्यं
स्वीकरणीयम् अन्यथा विषयितया घटवानिति प्रतीतिर्यदि घटत्वनि-
ष्ठावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वान्येवागाह्य इति विमा-
न्यते तदा घट इत्याकारकप्रतीतावपि घटवानिति प्रतीत्यनुपपत्तेः ।
तथा च नित्यज्ञानभेदे साध्ये विषयित्वसम्बन्धेन घटादिहेतावति-
व्याप्तिः स्वाश्रयाधिकरणीभूतनित्यज्ञाननिष्ठाधिकरणतानवच्छेदक-
तायाः कुत्राप्यसत्त्वात् यत्पदेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्धर्तुमशक्यत्वेन ज्ञा-
नान्तरस्यैव धर्तव्यतया तन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न नित्यज्ञाना-
न्यत्वविशिष्टघटत्वादावेव तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

अथ द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं पटो घटश्च तन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न हेतुताव-
च्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिर्धर्मविशिष्टस्य यत्प-
देन विवक्षितत्वादिति वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस-
म्बन्धेन । अवच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयत्वसम्ब-
न्धेन । तथा च घटत्वपटत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतं यदुभयत्वं ता-
दृशभेदवत्त्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति-
रिति ॥ ३८ ॥

पूर्वकल्पेऽनुगमप्रकारस्तु स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्वाश्रयाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वम्
अवच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व—स्वसमानकाली-
ताधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वनिष्ठावच्छे-
दकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बो-
ध्यम् । यद्वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व—स्वाश्रयाधिकरणत्वो-
भयसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणेत्यनेन विवक्षितम् । प्रतियोगित्वं च निरुक्तोभयसम्ब-

१०४
न्येन बोध्यम् । तेन धूर्मीयसंयोगेन धूमहेतुकस्थले निरुक्तोभयसम्बन्धेनावच्छेदकत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥
नित्यज्ञानावचित्तिविषयिताशून्यज्ञानवृत्ति-

हेतुतावच्छेदकं च नित्यज्ञानावृत्तिविषयिताशून्यज्ञानवृत्ति-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वेन विवक्षणीयमित्यतो
द्रव्यं घटत्वपदत्वोभयस्मादित्यादिहेतौ नातिव्याप्तिरिति कश्चित् ।
हेतुतावच्छेदकावृत्तिधर्म एव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्य-
नेन विवक्षितः वृत्तित्वं च स्ववृत्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेव त्वसम्बन्धेनेत्यपि क-
श्चित् ॥ ३९ ॥

परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति
दीधितिः । परितः सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकदोषाद्वे-
त्यर्थः । न चैवमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायां तत्प्रत्यक्षं बुर्वारम् प्रति-
योग्युपलम्भकसामग्र्या अपि दोषत्वोपगमादिति जगदीशः । तस्याय-
माशयः तत्पुरुषीयसंयोगाभावत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिप्र-
त्यक्षं प्रति तत्पुरुषीयसंयोगत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिज्ञानत्वेन
प्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम् प्रतिवध्यस्य विशेषणत्वं प्रतिबन्धकस्य
विषयीभूतसंयोगवत्त्वं सम्बन्धः । न च द्रव्ये संयोगाभावप्रत्यक्षस्य क-
स्याप्यनुत्पत्त्या ईश्वरज्ञानसाधारणज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं युक्तम्
तथा च प्रतियोगिग्रहदशायां नापत्तिरिति वाच्यम् तथासति परितः
प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वेत्यनेन दोषोत्कीर्तनस्य वैफल्यापत्त्या तादृश-
रीतिमनुरुध्य महाचार्यव्याख्यानस्यानुपादेयत्वादिति दिक् ॥ ४० ॥

यौ यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानिति जगदीशेनोक्तम् । न चात्र यज्जा-
तिसमानाधिकरणोभयावृत्तिप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य
सम्यक्ते उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् स्व-
रूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्रतिव्यक्तिभेदेन भिन्नतया स-
त्तागुणत्वावच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । न च तथापि
प्रतियोगितासम्बन्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्त्यभाववत्त्वस्य
हेतुत्वसम्भवे तन्निवेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् समनियताभावयोर-
क्यमते व्यभिचारापत्तेः तद्वितीयरूपरसादेः समानकालोत्पन्नविनष्ट-
स्य योऽभावस्तस्य रूपत्वसमानाधिकरणोभयावृत्त्यभावानन्तर्गततया

तदन्यथावद्विशेषाभावस्य तद्वद एव सत्त्वेन तत्र रूपत्वावच्छिन्नाभा-
वासत्वादिति ॥ ४१ ॥

जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न व्य-
भिचार इति जगदीशः । अत्र यद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिभावत्वस्यानुगता-
नतिप्रसक्तधर्मान्तरेण निवेशयितुमशक्यत्वेन तादृशाभावत्वव्याप-
कत्वेन निवेश एव कार्यः तादृशव्यापकत्वं च तादृशाभावत्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं वाच्यम् तथा च क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वमपेक्ष्य घटत्वस-
मानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य लघुतया तादृशाभावाप्रसिद्धैव
यत्पदेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् जात्युपादानवैयर्थ्यमि-
ति चेत् । न व्याप्यतासम्बन्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्ववृत्तित्वेन यावत्त्वस्य निवेशात् । व्याप्यत्वं
च स्वाभाववहुत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकर्मवत्त्व-
रूपं ग्राह्यं तथा च तादृशाभावाप्रसिद्धा अपि तादृशनिखिलाभाववृत्ति-
समुदायत्वस्य तादृशाभावत्ववृत्तित्वेन ग्रहीतुं शक्यतया यद्धर्मपदेन
कम्बुग्रीवादिमत्त्वमादाय व्यभिचारवारणाय तत्सार्यक्यात् (१) ॥ ४२ ॥

यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानिति व्याख्यायां जातिपदोपादानात् क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्तद्वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाववति भूतलादौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धा न
व्यभिचार इति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि साध्याप्रसिद्धिरेव न
व्यभिचारः तथापि साध्याप्रसिद्धिरित्येव क्वचित्पाठः । साध्यप्र-

(१) केचित्तु यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ना-
नुयोगिताकर्प्यानेकयावत्त्वावच्छिन्नवान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः न्यूनवृत्तिधर्मस्य पर्या-
प्तानुयोगितावच्छेदकत्वानुपगमाच्च कोऽपि दोष इत्याहुः । परे तु यः स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपि-
तानिरूपकतावदन्त्यावृत्तिप्रतियोगिताकाभावोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वकः स त-
द्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थे तात्पर्यात् कोऽपि दोष इत्याहुः ।

सिद्धिरेतल्लक्षणाभिप्रायेण । तथाहि यद्यद्धर्मसमानाधिकरणोभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावधिकर-
णकं तत्तदधिकरणनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र ता-
दृशसाध्यप्रसिद्ध्या कम्बुप्रीवादिमत्त्वादौ व्यभिचारो दर्शितः । अथवा
यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकयावदभाववान् स स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभाववत्त्वसम्बन्धेन तद्वानित्यर्थ एव तात्पर्यम् तथा च
साध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपव्यभिचारस्यैव सम्यक्काक्ष कोपि दोषः ॥ ४३ ॥

अत्रेदं बोध्यम् संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ लक्षणघटकप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यदलव्यावृत्त्यर्थं संयोगाभावस्य प्रत्यक्षासम्भवेन एता-
दृशव्याप्त्या एतदनुमीयते । तत्र यद्यपि तादृशव्याप्त्या संयोगाभा-
वस्यानुमितिरपि व्याप्तिलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं विना न
सम्भवति संयोगाभावाभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणे वृक्षादौ
सत्त्वेन संयोगाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेद-
कत्वविरहात् अतस्तदर्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश आवश्यकः ।
तथा च येन प्रकारेण तस्य सङ्गतिस्तत्रैव तस्य प्रयोजनसत्त्वेन
सन्दर्भविरोधः स्यात् तथापि सामान्यव्याप्तौ प्रसिद्धस्थले व्या-
पकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वमप्रसिद्धस्थले वृक्षादौ
संयोगाभावादिसाधने साध्यसाधनसहचारमात्रमिति मिश्रादिभि-
रप्युक्तमित्यतो न सन्दर्भविरोधः स्यादित्यास्तां विस्तरः ॥ ४४ ॥

शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सति विशेषगुणान्तरासमानाधिक-
रणबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यादिहेतौ नित्यत्वे साध्ये सामान्यव-
त्त्वविशेषणस्य शब्दध्वंसे व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् विशेषगु-
णान्तरासमानाधिकरणत्वविशेषणस्य रूपादौ व्यभिचारवारणाय
सार्थक्यं लौकिकप्रत्यक्षविषयतायंकस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वदलस्य
मनःक्रियादौ व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् एतन्मते ध्वन्यात्मकशब्दे
व्यभिचारवारणाय पुनर्हेतौ ध्वनिभिन्नत्वं विशेषणं देयम् अनि-
त्यत्वे साध्ये सामान्यवत्त्वविशेषणस्य शब्दत्वे व्यभिचारवारणाय
सार्थक्यम् गगनादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वदलसा-
र्थक्यं न च ग्राह्यान्त्यशब्दे अंशतः स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यं सा-
मान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिति दलद्वयस्य बहिरिन्द्रि-
यग्राह्यतावच्छेदकजातिमत्त्वरूपार्थकत्वेन वारणात् । पुनर्गगनादौ

द्रव्यत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय तादृशजातौ द्विन्द्रियग्राह्य-
तानवच्छेदकत्वविशेषणं देयम् । एवं च जलीयपरमाणुरूपे व्यभि-
चारवारणाय विशेषगुणान्तरासामानाधिकरण्यदलसार्थक्यम् आ-
त्मन्यात्मत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय बहिःपदम् । अनि-
त्यत्वपक्षे बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपं ना-
र्थः । अथान्तरपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया सार्थकत्वमुक्तं तत्र
सङ्गच्छते हेत्वप्रसिद्धिवारकतयैव सार्थक्यादिति चिन्तनीयम् ॥ ४५ ॥

यद्वा यो यदीयानां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावत्तं वि-
शेषामाववान् प्रत्येकावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः तथ्य च संयोगत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्रत्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पक्षे
सत्त्वान्नासिद्धिर्न वा व्यर्थविशेषणत्वमिति जगदीशः । न चात्रापि
प्रत्येकपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया तद्दोषतदवस्थमिति वाच्यम्
यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां प्रत्येकावच्छिन्नाभाववानित्यनेन ता-
दृशप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताकामाववत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ।
न च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगी नास्तीति प्रतीतिसिद्ध्याभावमा-
दाय पक्षे स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् तादृशभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वस्य लाघवेन संयोगत्व एव कल्पनीयत्वमिति । न च तत्तत्प्र-
तियोगित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्संयोगप्रतिनिष्ठत-
त्त्वकित्वमेव लाघवात् न तत्तत्प्रतियोगित्वम् । तथ्य च संयोगत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकामावाप्रसिद्ध्या
हेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् जगदीशेन जातीतस्य स्वरूपतो आवाङ्गी-
कारात् स्वरूपतस्तत्तत्प्रतियोगित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारात् तद-
पेक्षया तद्वक्तित्वस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति । अ-
थात्र प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्
अन्यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकामाववत्त्वस्य वृक्षादावस्तत्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गः
न चात्रापि स्वरूपासिद्धिवारकविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वघटितलक्षणे व्यर्थविशेषणत्वा-
भावादिति । वस्तुतस्तु यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वव्यापकसमु-
दायत्वविशिष्टाभाववत्त्वमेव हेतुः व्यापकत्वं च स्वाभ्यामावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बोध्यमिति ॥ ४६ ॥
न चाभिधातृत्वसमानाधिकरणतत्तदभिधातृत्वावच्छिन्नाभाव-

वति वृक्षे प्रमिधातसामान्याभावरूपसाध्यवति निरवच्छिन्न-
 वृत्तिकत्वविशिष्टाभिधातयावद्विशेषाभावासत्त्वेनोपाधेः साध्याव्याप-
 कत्वमिति वाच्यम् गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रविष्टत्वादि-
 ति जगदोशेनोक्तम् तत्र सङ्गच्छते उपाधिदानार्थं गुणविभाजकजा-
 तिनिवेशस्यासङ्गतत्वादिति चेत् । न गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभा-
 वसाध्यकानुमाने उपाधिसत्त्वेन गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभाव-
 स्य पक्षावृत्तित्वसिद्धौ सामान्यतो जात्यवच्छिन्नाभावसाध्यका-
 नुमानस्य निरुपाधित्वेऽपि तद्वत्त्वात् विशेषवाधेन सामान्यसिद्धौ
 सिद्धसाधनापत्तेर्बुर्वारत्वात् एवं सति संयोगत्वावच्छिन्नाभावसा-
 ध्यकानुमाने उपाधिदाने संयोगाभावेतराभावसिद्धौ सिद्धसाधना-
 पत्तिसम्भवे गुणविभाजकजातिपर्यन्तप्रवेशो वृथेति विभावनीयम् । न
 च घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानादिसामान्याभाववत्यात्मनि निरवच्छिन्नवृत्ति-
 कतदीययावद्विशेषाभावासत्त्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वा-
 च्यम् साध्यघटकगुणविभाजकजातेः सविषयकावृत्तित्वेनापि विशे-
 षणीयत्वादिति ध्येयम् । इदं तु चिन्त्यते वक्ष्यमाणयत्वादिकल्पे रू-
 पाद्यवृत्तित्वेन जातिविशेषणेनैव सामञ्जस्ये तत्कल्पस्य परित्यागा-
 नौचित्यमिति ॥ ४७ ॥

यत्वेकावच्छेदेनेत्यस्य परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्व-
 विशिष्टेनेत्यर्थमाह तच्चिन्त्यमिति जगदीशः । तस्यायमाशयः निरव-
 च्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वे क-
 पिसंयोगाभावमादायोपाधिसाध्यव्याप्तौ व्यभिचारमाशङ्क्य गुण-
 विभाजकजात्यवच्छिन्नाभावनिवेशनं कृतं जगदीशेन । एतन्मते प-
 रस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टकपिसंयोगीययावद्विशे-
 षाभाववत्त्वस्य पक्षे सत्त्वान्न व्यभिचारः स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धा-
 वच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वप्रतियोग्यधिकरणसमवेतत्वोभयस-
 म्वन्धेन यत्किञ्चिद्विशेषाभावविशिष्टधर्मानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशि-
 ष्टदीययावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरिति ॥ ४८ ॥

नोपादेयं च सर्वथैवं व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
 व्याप्तेर्भेदादिति वीधितिः । एतद्व्याख्यानप्रस्तावे सत्तावान्न जातेरि-
 त्यादावव्याप्तिवारणं तु अभावे विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्न-
 वृत्तित्वनिवेशादेव सम्भवति परन्तु द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ द्र-
 व्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्रव्यमिन्न-

त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकादतिव्या-
प्तिरिति जगदीशः । अथ द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य-
त्वाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यता-
वच्छेदके सत्त्वादतिव्याप्त्यनिरासाच्चादृशाभावस्यातिरिक्तत्वखण्डन-
स्यानौचित्यं जगदीशस्येति चेत् । न द्रव्यभिन्नत्वाभावत्वस्य अतिरि-
क्ताभावेकल्पनामपेक्ष्य द्रव्यत्वस्वरूप एव कल्पयितुमुचितत्वेन क्लृप्त-
द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावेऽपि कल्पयितुं शक्यतया वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धेन वर्तमानस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य द्रव्य-
भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वं खण्डयति द्रव्य-
भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति अतो न कचिदनुपपत्तिरिति । के-
चित्तु तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति पा-
रिमाणिकलक्षणाभिप्रायेणेदमिति चेत् । न तद्व्यवृत्तिरूपध्वंसा-
भावाभावमादायतिव्याप्तिवारणसम्भवे तद्व्यासङ्गतेरिति ॥ ४९ ॥

तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयवि-
धया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेत्वाधिकरण-
वृत्तित्वमभावस्य विवक्षितमिति जगदीशः । तस्यायमर्थः साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशा-
लिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्त्वमिति फलितम् ।
न चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्
विषयितासम्बन्धेन घटाभावविशिष्टमेवे साध्ये घटाभावाविषयकज्ञा-
नत्वादित्यादावव्याप्तेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-
भावस्य घटाभावानतिरिक्ततया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारता तदवच्छेदकीभूतविशेष-
णताविशेषसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणवृत्तितादृशाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । न च तथापि स्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां
गगनत्वादिहेतावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकसाध्याभावस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतघटत्ववत्त्वबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवि-
शेषणताविशेषेण हेत्वधिकरणवृत्तितया तदवच्छेदकत्वस्य साध्य-
तावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन याह-
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदभावस्य तद-
भावीयताहशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विव-
क्षितत्वात् ॥ अथवा स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतं यदनुयोगित्वं तन्निरू-
पितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वमनुयोगित्व-
मिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
वद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रति-
योगित्वमिति जगदीशः । अत्रेदं चिन्त्यते विषयितासम्बन्धेन गगन-
वद्भेदस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः स्वाश्रयसमवेतनित्य-
मिन्नत्वसम्बन्धेन रूपवद्भेदस्य साध्यतायां नित्यरूपगगनान्यतरत्वा-
दिहेतावतिव्याप्तिश्च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । मैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
साध्याभावनिष्ठत्वैतदुभयाभाववद्भेत्वधिकरणसम्बन्धितावदभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वादिति ।
वस्तुतस्तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्याधिकरणनिरू-
पितत्वोभयाभाववद्भेत्वधिकरणसम्बन्धितावदभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वान्न दोष इति ध्येयम् ॥ ५१ ॥

अथ अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे व्याप्यवृत्ति-
साध्यकस्थलीयलक्षणे घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ साधनसमा-
नाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभा-
वात्मकसाध्यमेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके
सत्त्वादव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ता-

भावत्वनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यम्
तथा सति तन्मते घटत्वाभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताको योऽभावस्तस्यापि घटाद्यभावस्वरूपतया साधनसमाना-
धिकरणघटाद्यभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघट-
त्वाभावस्वरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सा-
ध्यतावच्छेदके सत्त्वेन पुनः तत्रैवाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साधनस-
मानाधिकरणाभावीयात्यन्ताभावत्वनिरूपकसाध्यतावच्छेदकसम्ब-
धवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यम् तथा
च इयं गौः सास्त्राया इत्यादौ साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ता-
भावत्वनिरूपकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वाप्रसिद्धा व्याप्तिसम्भवे इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरण-
स्वरूप इत्यादि जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् । न व्याप्यवृत्ति-
साध्यकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्व-
मपहाय साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षि-
तत्वादिति । न च घटाद्यभावस्य तादात्म्येन साध्यतायां तद्वक्तित्वा-
दिहेनाव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणघटत्वाभावात्मकघटभेदस्य
साध्यभेदात्मकतया तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् हेतुस-
मानाधिकरणाभावीयहेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगिता-
निरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
स्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वाददोष इति । तथा चाभाववृत्त्य-
भावस्याधिकरणस्वरूपत्वेपि नाव्याप्तिसम्भव इति ध्येयम् ॥ ५२ ॥

स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानाधिकरणं यद्वेत्यधिकरणं तद्वृत्त्यभावी-
यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव सा-
ध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् तथा च सद्देतुस्थल इव द्रव्यत्वाभाववान्
सत्त्वादित्यत्रापि घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति जगदीशः ।
अत्रेयमापत्तिः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यभावाभाववान् पटत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः स्वीयं घटनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं
संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानाधिकरणं यत् प-
टादि तद्वृत्तिघटाभावीयसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपूर्व-

क्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदक-
 त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् न च हेतुमद्वृत्तितावच्छेदका-
 नुयोगिता पदवृत्तित्वविशिष्टघटाभावत्वस्वरूपानुयोगितैव त-
 त्त्रिरूपितत्वं पदवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेव न
 साध्यतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्ति-
 त्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायामतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम्
 कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः न च
 कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावस्य एतद्वृक्षेऽसत्त्वात् कथं कपि-
 संयोगविशिष्टघटाभावाभावसाध्यके एतद्वृक्षत्वादिकं सद्धेतुरिति
 वाच्यम् कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वृक्षे कपिसंयोगविशिष्टघ-
 टाभावाभावस्यापि मूलावच्छेदेन सत्त्वाद्विशेषणस्याव्याप्यवृत्ति-
 तया विशिष्टस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वस्य ग्रन्थकृतैव व्याप्तिग्रहोपाये
 विवक्षितत्वात् । स्वीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं
 संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेतव-
 चिकरणं वृक्षादि तद्वृत्तितावच्छेदकीभूतकपिसंयोगविशिष्टघटाभा-
 वाभावाभावत्वस्वरूपानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकीभूतविशे-
 षणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्र-
 तियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदककपिसंयोगविशिष्ट-
 घटाभावाभावत्वे सत्त्वादनधिकरणान्तस्य वैयर्थ्यमयेन हेत्वधिक-
 रणवृत्तितायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशासम्भवात् । न च हेतुमद्वृ-
 त्तितावच्छेदकत्वे सति निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वमप्यनुयोगि-
 ताविशेषणं देयम् । तथा च कपिसंयोगविशिष्टघटाभावस्य सर्वत्रा-
 व्याप्यवृत्तितया कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावत्वरूपानुयोगिताया
 निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वविरहादेवाव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम्
 कपिसंयोगाभावविशिष्टघटाभावाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिप्र-
 सङ्गात् गुणपरमाणुनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिताया अवच्छेदकत्वस्य
 साध्याभावत्वे सत्त्वात् । अत्र केचित् स्वीययन्निष्ठप्रतियोगित्वं या-
 दृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्नसामान्यानधिकरणं यद्धेतवधिकरणं तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावीयतन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्य-
 तावच्छेदके विवक्षितत्वात् तथा च स्वीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं संयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नं संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-

न्यानधिकरणं पटादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिता-
 काभावीया या घटनिष्ठप्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यता-
 वच्छेदके सत्त्वात् न नान्यासिः । न च घटाभाववानात्मत्वादित्या-
 दाप्यस्यासिद्धताभावनिष्ठप्रतियोगित्वं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नका-
 लिकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेतु-
 धिकरणमात्मादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टकालिक-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावतया तदीया या
 घटाभावनिष्ठा प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके
 सत्त्वादिति वाच्यम् अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वमपहाय प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाति-
 रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात्
 तथा च घटाभाववानात्मत्वादित्यादौ तादृशहेत्वधिकरणवृत्त्यमा-
 वीयघटाभावनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयसत्त्वेन तत्प्रतियोगि-
 ताया लक्षणाघटकत्वान्नास्यासिः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावा-
 भावान् पटत्वादित्यादौ घटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविर-
 हेणोभयाभावसत्त्वात् तत्तत्प्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वय इ-
 त्याहुः । केचित्तु हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकयादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयसत्त्वेन तत्प्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वय इत्याहुः । केचित्तु हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेतुधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । तथा च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाववान् पटत्वादित्यादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नपटाभावीयपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितैव लक्षणघटिकेत्यप्याहुः । नन्यास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतियोगित्वस्य स्वप्रतियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात् तथा च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-

नवच्छिन्नत्वपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावामावरूपसाध्याभाव-
निरूपितत्वोभयसत्त्वेन लक्षणाघटकत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघ-
टाभावात्मकस्य घटाभावानतिरिक्तत्वात् । न च द्रव्यत्वाभावस्य
विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव द्रव्यभि-
न्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि तथा च द्र-
व्यत्वाभावनिरूप्यं यद् द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं प्रति-
योगित्वं तत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नत्व-साध्याभा-
वनिरूपितत्वोभयाभावसत्त्वेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यभिन्नानुयो-
गिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यान-
धिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य
लक्षणाघटकत्वात् कथं द्रव्यत्वाभाववान्सत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति-
रिति वाच्यं, यत्राऽऽत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य तदात्मानुयोगि-
कस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः तस्य कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकविशेषणतया साध्यता-
यामात्मत्वं हेतुस्तत्र सद्देतौ हेत्वधिकरणे आत्मनि वर्तमानो यस्त-
दात्मानुयोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्म-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तदात्मानुयोगिकवि-
शेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं तेन तदभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिर्यस्तदनुयोगिकस्वरू-
पसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव-
स्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यनिष्ठा या प्रति-
योगिता तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिस्तद्वा-
रणार्थं साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरावच्छिन्नसंसर्गतानि-
रूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतियोगित्वस्य स्वप्र-
तियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात् । तथा च तदात्मानुयोगिकविशेषण-
ताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वनिष्ठप्रतियोगि-
तायाः साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरतदात्मानुयोगिकत्वा-
वच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वेन लक्ष-
णाघटकत्वं किन्तु घटाद्यभावीयप्रतियोगितायामेव तथात्वम् त-
स्याः साध्यतावच्छेदकेतः संयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वे अपि
साध्याभावनिरूपितत्वाभावसत्त्वेन तादृशोभयाभावसत्त्वात् तथा
च द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ द्रव्याभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्ब-

न्धेन द्रव्यत्वाभावस्याभावो न लक्षणघटकः द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्याभावनिरूपिता प्रतियोगिता तत्र साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरद्रव्यभिन्नानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गत्वनिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वात् किन्त्वभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति सङ्गच्छते ॥ ५३ ॥

अत्र कल्पे घटत्ववान् तत्क्रियात्वादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन साध्यत्वे तत्क्रियात्वस्य हेतुतायामव्याप्तिस्तत्र स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । न चैतत्क्रियासमानकालीनकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावमादाय नाव्याप्तिः विभिन्नकालीनवस्तुनः कालिकसम्बन्धेनाधाराधेयभाव्यकल्पनादिति वाच्यम् एतत्कालासमानकालीनघटाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावामावानतिरिक्ततया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपस्य प्रतियोगिनः कालिकेन सम्बन्धेन तत्क्रियायामधिकरणत्वसत्त्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । अत्रोच्यते । स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे विवक्षितत्वात् एतत्कालासमानकालीनपटाद्यभावमादाय नाव्याप्तिः एतत्कालासमानकालीनपटाभावप्रातयोगी यः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपटाभावाभावस्तन्निष्ठप्रतियोगितायास्तादृशकालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टैतत्क्रियासमानकालीनपटाभावाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावंस्तु न तत्क्रियाऽसमानकालीनपटाभावस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तपदेति । एतेन संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन घटाद्यभाववद्भिन्नमेदात्मकतया विषयितया घटाद्यभाववद्भिन्नवह्न्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवतादवस्थयम् हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वविवक्षया कथञ्चित् तद्वारणेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन स्वाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्वरूपतया घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्वा-

धिकरणावृत्तिवह्यादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया वह्निमान् धू-
मादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यपि निरस्तम् घटाद्यभावीयवह्यादिनि-
ष्ठप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ॥ ५४ ॥

प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः
कपिसंयोगाभाव उक्तः वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणसामा-
न्याभावसत्त्वाद्वृक्षत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः इति जाग-
दीशी । अत्रेयमाशङ्क । न च कपिसंयोगवृक्षत्वान्यतराभावा-
भावमादाय कपिसंयोगाभाववान् वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे कथं
तत्परित्यक्तमिति वाच्यम् वृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभावस्य
वृक्षत्ववृक्षावृत्तिकपिसंयोगान्यतरस्वरूपतया वृक्षत्वकपिसंयोगान्य-
तराभावत्वस्य हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगात्मकसाध्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् । न च तथापि संयोगस्वरूपाणां वृक्ष-
वृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वान्यतररूपाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतवृक्षवृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वान्यतराभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात्
वृक्षस्येति तदोषतादवस्थम् । न च वृक्षवृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वा-
न्यतराभावाभावो वृक्षत्वरूप एवातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । क-
पिचरणं वृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभाववदिति प्रतीत्यनुपपत्तेरि-
ति वाच्यम् यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमति सम्भवति
तत्प्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणप्रति-
योगिताकाभावावृत्तित्वं निवेद्यम् न च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियो-
गित्वमपि न तादृशं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया स्ववृत्तिपदार्थविभाज-
कीभूतधर्मानधिकरणीभूतो यः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसामान्या-
भावाभावः तत्प्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वादिति वाच्यम् निरुक्तप्रति-
योगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणवृत्त्यनुयोगिता-
निरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वपदं हेतुसमानाधिकरणाभावपरम्
तथा च स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतं यद्गुणत्वं तदनधिकरणं यद्-
वृक्षत्वादि तत्तद्गुणानुयोगितानिरूपितत्वमन्यतराभावनिष्ठप्रतियोगि-
तायामस्त्येव तथा च वृक्षत्वादिहेतौ अन्यतराभावाभावमादाया-
व्याप्त्यभावादात्मत्वपर्यन्तानुधावनमिति आत्मत्वादिहेतुकस्थले गु-
णसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतगुण-
त्वानधिकरणवृत्त्यनुयोगित्वानिरूपितत्वादित्यव्याप्तिः सुदृढैवेति ध्ये-
यम् ॥ ५५ ॥

अथ कपिसंयोगप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वमा-
दाय कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमयुक्तमिति
गुणसामान्याभावाभावस्य घटादिवृत्तिनानामुणस्वरूपकल्पनाम-
पेक्ष्य घटादिवृत्त्येकत्वादित्स्वरूपकल्पनायाः सुवचत्वालाघवादिति ।
अथ जन्यज्ञानविशिष्टैकत्वाभाववानात्मत्वादित्यादौ जन्यज्ञानवि-
शिष्टैकत्वस्वरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभाव-
त्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यव्याप्तिरिति चेज्जन्यज्ञानवि-
शिष्टैकत्वस्वरूपकल्पनामपेक्ष्य लाघवाज्जन्यज्ञानस्वरूपत्वं कल्पनी-
यम् । अत्रेदं समाधानम् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ तत्क-
पिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिगुणान्यगुणाभावत्वस्यापि कपिसंयोगरूप-
साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्यात्म-
नि सत्त्वादव्याप्तिः सुसङ्गच्छत इति । न चैवं तत्साध्यकवृक्षत्वादिहे-
तुकस्थले तत्कपिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिसमवेतान्यसमवेताभावत्व-
स्यापि कपिसंयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वृक्षादौ
तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तत्राव्याप्तिवारणसम्भवे तदु-
पेक्षायां बीजाभावादिति वाच्यम् संयोगान्यतराभावत्ववारणरीत्यैव
तद्वारणादिति भाव्यम् ॥ ५६ ॥

अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणावच्छिन्नत्वं साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् तेनायःपिण्डस्यापि कालिक-
सम्बन्धेन यद्भूतत्वविशिष्टं तृणादि तस्य संयोगेनाधिकरणत्वे प्र-
तिव्याप्तिरिति जागदीशी । अथात्र साधनसमानाधिकर-
णाभावमात्रस्यैव कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टगुणादिसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या समवायेन गुणवान् महाका-
लत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्यमि-
धानमसङ्गतमिति चेत् न तादात्म्येन गगनविशिष्टाभावमादायैव लक्ष-
णसमन्वयात् केनापि सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतग-
नविशिष्टस्य महाकाले सम्बन्धित्वाविरहात् न च साध्यतावच्छेदक-
समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यैव तादृशाभावस्य लक्ष-
णाघटकत्वमिति वाच्यम् महानसानुयोगिकसंयोगेन बह्वैः साध्यता-
यां तद्भूमादिहेतावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य पा-
रिभाषिकस्य ग्रन्थकृतैव प्रागुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

स्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठा-

विकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्वा-
 किमेदकूटवत्त्वं हेतुमतौ वाच्यमिति जगदीशः । अत्र स्वाश्रयाधि-
 करणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा धूमवान् बहिरि-
 त्यादावतिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन स्वाश्रयाधिकरणं यदयोगोलकं
 तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरे-
 कस्य प्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वात् तद्व्यक्तिमेदवत्त्वस्य हेतुमत्त्यस-
 त्त्वात् एवमधिकरणतानवच्छेदकत्वमित्यस्याधिकरणत्वं साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा तज्ज्ञानान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञा-
 नत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्वाश्रयाधिकरणं यत्तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयि-
 तासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वाभावसत्त्वात् तत्तद्व्य-
 किमेदकूटवत्त्वस्य हेतुमत्त्यसत्त्वात् । अत्रायं पूर्वपक्षः बहिप्रतियोगि-
 कसंयोगसम्बन्धेन घट्टेः साध्यतायां धूमादिहेतावभावाप्रसिद्धाव्या-
 प्तिः साध्याभावातिरिक्ताभावप्रतियोग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वासिद्धेः साध्याभावप्रतियोग्यधिकरणतायां
 तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धावपि साध्यतावच्छेदके स्वाश्रया-
 धिकरणस्वीनष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयो-
 र्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिमिन्नत्वस्य हेतुमत्त्यसत्त्वादभावाप्रसिद्धेः एवं
 अधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यत्रापि तथा । न च साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिरूपितत्वोभयाभावव-
 त्स्य स्वाश्रयाधिकरणतायां निवेशान्नाप्रसिद्धिः । एवमधिकरण-
 तानवच्छेदकत्वमित्यत्रापीति वाच्यम् बहिप्रतियोगिकसंयोगेन प्रमे-
 यमात्रसाध्यकधूमादिहेतावप्रसिद्धेः बह्व्यभावातिरिक्ताभावप्रतियो-
 ग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छि-
 न्नत्वप्रमेयनिरूपितत्वद्वयोः सत्त्वाद्वहिप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छि-
 न्नबह्व्यभावप्रतियोग्यधिकरणतायां तत्सत्त्वेऽपि तद्व्यक्तिमिन्नत्वस्य
 हेतुमत्त्यसत्त्वादिति चेत् । सत्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
 ध्याधिकरणवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य विवक्षितत्वात् घटाद्यभावप्र-
 तियोग्यधिकरणतायामेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकर-
 णवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वघटितोभयाभावसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ५८ ॥

अत एव च गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र साक्षादिः सा गौ-
 र्यिति तादात्म्येन गोव्यापकग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौस्ता-

हात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिद्ध्यतीति दीधि-
तिः । नन्वयं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगो-
त्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति सा-
ध्यवदन्त्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्य-
त्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनु-
चित इत्यत उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वमिति जग-
दीशः । अथात्र समवायेन गोत्वसाध्यकस्थले सास्नादेर्गौरवयवत्वेन
समवेतत्वसम्बन्धेनैव तस्य सद्देतुत्वं तथा च गवेतरनिरूपितसम-
वेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव तद्देत्वीयव्याप्तिरतया गो-
त्वत्वघटकगवेतरासमवेतत्वस्य तद्देतौ व्याप्तिव्यकथनमनुचितं ज-
गदीशस्येति चेत् न गोप्रतिपाद्यपृथिवीसाध्यकसास्नादेः सद्देतुतया
तत्स्थलाभिप्रायैर्नैव तन्निवेशादिति समवायेन रूपादिहेतुकस्थला-
भिप्रायेण वा तल्लिखनादिति ध्ययम् । न चैवं यद्यत्सम्बन्धेन यद्-
र्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्याप्तिरस्तु त-
था च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभावोऽपि प्र-
तियोगिव्यधिकरणः सम्भवतीति वाच्यम् घटवृत्तित्व(१)विशिष्टद्व-
त्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वादिति तादात्म्यसम्बन्धेन तथाधि-
घानधिकरणत्वसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वा-
दित्यादावव्याप्तेरिति प्राडुरिति जगदीशः । ननु एतल्लक्षणस्य प्रति-
योगिव्यधिकरणाभावघटिततया घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधि-
करण इति जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् न एतल्लक्षणस्य प्रति-
योगिव्यधिकरणाभावघटितत्वेन मूलाभिप्रेततया प्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावघटितमेव लक्षणं वाच्यम् तथा च यथा प्रतियोगिव्यधिकर-

(१) अत्र इत्यत्ववान् पटत्वादित्युक्तौ पटानुयोगिकसमवायेन साध्याधिकरणत्वस्य हेतु-
मिति सम्भवादघटवृत्तित्वविशिष्टेति । न चात्रापि तज्जटानुयोक्तिसमवायेन साध्याधिकरणत्वस-
म्भवाव्याप्तिरिति वाच्यम् घटवृत्तित्वविशिष्टेत्यनेन—तद्वृत्तित्वविशिष्टस्योक्तत्वात् । अथ दधित्व-
विशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्रापि दध्यन्तरोनुयोगिकसमवायेन साध्याधिकरणत्वस्य हेतु-
मिति सत्त्वाभाव्याप्तिरिति चेत् न गनाभाववृत्तिविशिष्टगनाभाववान् गगनाभावत्वादित्यादावव्याप्तिः
केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याधिकरणत्वासम्भवात् विषयतायाः संसर्गत्वान्भ्युपगमादिति वि-
भाषनीयम् ।

णहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेद-
कधर्मे निवेद्य मूलोक्तलक्षणस्य परिष्कारो दीधितिकारेण कृतस्त-
था स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुम-
न्निष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयतत्तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे निवेद्य लक्ष-
णस्य परिष्कारः कर्तुं शक्यत इत्याशङ्क्यता जगदीशेन घटाद्यभावो-
ऽपि प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यादिग्रन्थस्योक्तत्वादिति ध्येयम् ॥५९॥

अथ हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाव इ-
त्यादिक्रमेण निर्वचने घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादौ
तादात्म्येन साध्यमेदमादाय दोषवारणसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्र-
मेयवान् स्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन हेतुमत-
स्तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवादिति जग-
दीशः । अत्र च दधित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तच्च
समवायेन दधित्वाधिकरणे समवायेन वृत्तित्वं तादृशप्रमेयं त्रस-
रेण्वादिस्वरूपं दधित्वादिकं च न तद्द्व्यणुकं परमाणौ दधित्वजा-
त्यसत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहात् न त-
दभावो हेत्वधिकरणे समवायेन न वा तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिक-
रण इत्यव्याप्तिः । साध्यत्वं च तादात्म्येन बोध्यम् । समवायेन साध्य-
त्वे स्थूलपदस्य व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थत्वात् तादात्म्येन साध्य-
तायां तु स्थूलपदानुक्तौ द्व्यणुकं व्यभिचारापत्तेः तत्र तादृशसाध्यस्य
त्रसरेण्वादेः तादात्म्येनाभावात् । न च समवायसम्बन्धेन साध्यत्वे
किं स्थूलपदेनेति वाच्यम् तथासत्यव्याप्त्यसम्भवेन प्रकृतानुपयोगात्
द्व्यणुकरूपे हेत्वधिकरणे साध्यस्य तादात्म्यसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् ।
अत्रेयमाशङ्क्य विषयितासम्बन्धमादाय विशिष्टप्रमेयत्वस्य हेत्वधिक-
रणे ऽसत्त्वेन । प्रतियोगितावच्छेदकतत्तत्सम्बन्धान्यत्वस्य साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धे सत्त्वात् तत्राव्याप्तिविरहादिति चेत् न विषयित्वादेः
संसर्गत्वे मानामावात् । केचित्तु ज्ञानत्वज्ञानान्यतरस्य समवायेन
साध्यतायां योगिज्ञानत्वस्य समवायेन हेतुतायामव्याप्तिः तत्र के-
नापि सम्बन्धेनानधिकरणत्वविरहात् । न च तत्र महाकालानुयोगि-
ककालिकसम्बन्धेनानधिकरणत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् विशेषरू-

येन संसर्गतानभ्युपगमादिति तत्र दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन सा-
ध्यताधिकरणत्वस्य ज्ञानादौ सत्त्वादिति ध्येयम् ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वहेत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्यत्तयनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितम् उभयाभाव-
मपहाय विशिष्टाभावनिवेशे कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या
गगनाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति जगदीशः । तत्र सङ्गच्छते महा-
कालाभावस्यैव लक्षणघटकत्वसम्भवात् तादात्म्यसम्बन्ध एव ता-
दृशमहाकालानुयोगिकत्वविशिष्टमहाकालप्रतियोगिकत्वसम्भवात् ।
अत्र केचित् तादात्म्यकालिकान्यतरसम्बन्धेन साध्यतास्थले ताव-
ताऽपि अव्याप्तेरपरिहारादिति । न च प्रकृताव्याप्तितादवस्थमिति
जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यहेतुकाव्याप्तिपरतया
तत्सङ्गतैरेत्यलं पल्लवितेनेति वदन्ति । प्रतियोगिव्यधिकरणस्यानुग-
मस्तु हेत्वाधिकरणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके
विवक्षणीयम् वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकर्मदवत्वसम्बन्धेन बोध्यम् (१) ॥

(१) वाराणसीस्थराजकोयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके ऽथैव सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रं समाप्तम् ।
अस्मद्वस्तुलिखितपुस्तके न्यायाचार्यश्रीविनायकरामभट्टाचार्यपुस्तके चाधिकः पाठो वर्तते स चानुप-
दमेव सन्निवेश्यते ।

ॐ नमो गणेशाय ।

नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषण-
ताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगि-
तायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-
सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवादिति शिरोमणिः ।
अत्राव्याप्यवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन तादृशकालमात्रवृत्तिधर्मव्यापक-
त्वाभावः साधनीयः । अत्र व्यापकत्वं किं कालिकसम्बन्धेन प्रति-
योगिव्यधिकरणनिरुक्तमहाकालत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
त्वाभावरूपं किं वा प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटितनिरुक्तस्वप्रति-
योगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन निरुक्तमहाकालत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावरूपम् नाद्यः निरुक्तप्रति-
योगित्वाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धः साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् ।
नापि द्वितीयः । अत्राव्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तकालत्वसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वाभावाभावरूपव्यापकत्वाभावस्य इष्टत्वात् सिद्ध-
साधनापत्तेः । न च व्यापकत्वसम्बन्धेन निरुक्तकालत्वाभावः
साधनीयः क्रियात्वादिरूपधर्मस्य तादृशव्यापकत्वसम्बन्धा-
प्रसिद्धेः महाकालत्वादि-व्यधिकरणसम्बन्ध एतादृशव्यापकता-
सम्बन्ध इति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । निरुक्तव्यापकतासम्बन्धो
यदि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्तदा निरुक्तकालत्वादिधर्मस्य
व्यधिकरणतया प्रमेयत्वादावपि तदभावसत्त्वादव्याप्यवृत्तिपदवैय-
र्थ्यापत्तेः । यदि च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्तदा निरुक्तयु-
क्त्या सिद्धसाधनापत्तेः इति चेन्न अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मे पक्षी-
कृत्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वतदघटित-
व्यापकतावच्छेदकत्वोभयसाधारणैकरूपेण संसर्गत्वमादाय निरुक्त-
कालत्वाभावस्य साधनीयत्वात् संसर्गतावच्छेदकरूपं च स्वनिष्ठनि-
रूपकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपि-
ताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताभि-
न्ना सती स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-

निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्त्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती वृत्ततात्वनिष्ठावच्छे-
दकताभिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपिता या वृत्तितानिष्ठावच्छेद-
कता तन्निरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताक-
स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदवत्त्वम् । इत्यञ्च स्वनिष्ठ-
निरूपकताकाधिकरणतावन्निरूपितस्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ततावदभावप्रतियोगितावच्छेदकतासम्ब-
न्धेन स्ववाग्नेतिभेदस्य स्वनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणताव-
न्निरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववदभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्ववाग्नेत्याकारकमेदस्य च
संग्रहान्नासिद्धिर्न वा अव्याप्यवृत्तिदलवैयर्थ्यम् । तत्र हेतुश्च
महाकालत्वसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्याधिकरणस्य स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्ब-
न्धेन महाकालत्वसमानाधिकरणस्य एतदन्यतराभावस्य प्र-
तियोगिताव्यापकावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
प्रतियोगिकालिकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टाव्याप्यवृ-
त्तित्तावच्छेदकत्वं तच्च घटत्वादावेवास्तीति न कोपि दोष
इति । न चोत्तरकालं प्रकृतव्यापकत्वोक्तावपि निरुक्तव्यापकत्वा-
भावसाधने बाधकामावादिष्टापत्तेरिदमयुक्तमिति वाच्यम् भवन्मते
निरुक्तव्यापकताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया निरुक्तव्यापकत्वाभावानु-
मितेस्तद्विरोधितयानुमितेरनुपपत्त्या इष्टापत्तेरयोगात् । अस्मन्मते
च वक्ष्यमाणव्यापकताज्ञाने एतदनुमितेरप्रतिबन्धकत्वादिष्टापत्तेः स-
म्भवादित्याहुः ॥

वस्तुतोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मत्वावच्छे-
देनाव्याप्यवृत्तित्तावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तवृत्तिधर्माभावस्यैव साधनीय-
त्वाभोक्तदोषः । तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्तिधर्मप्रसिद्धिश्च क्रियात्वा-
दावेव हेतुस्तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वम् ।

प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावद्भिन्नवृत्तितासम्बन्धेन इति ध्येयम् ।
अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मत्वावच्छेदेन महाकालानुयोगिकानुमिती-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकत्वाभावः साधनीयः ।
हेतुश्च महाकालत्वलिङ्गकप्रमीयानुमितिजनकतावच्छेदकीभूतप-
क्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपिताधि-
करणताविषयतानिरूपितावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविष-
यतानिरूपितावच्छेदकताविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितवि-
षयत्वाभावः ॥

अथात्र अष्टद्रव्यातिरिक्तत्वं यदि प्रत्येकं क्षित्यादिभिन्नत्वं तदा
कालपदवैयर्थ्यम् । यदि द्रव्यविभाजकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाष्टमेदपरं तदा घटत्वस्यापि तथात्वेन व्यापकत्वस्यापि गो-
त्वादौ प्रसिद्धिसम्भवादिति चेदत्र केचित् । प्रत्येकमेद एव ता-
त्पर्यम् । कालपदन्तु कालिकविशेषणतालाभायेत्याहुः । वस्तुतः
कालावृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाष्टमेदवत्त्वं तद-
तिरिक्तत्वं कालपदं कालावृत्तिलाभायेति ध्येयम् । एवं धर्मपद-
मपि येन सम्बन्धेन कालमात्रवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन हेतुतालाभाय
एवं महाकालत्वं परित्यज्य एतादृशहेतुनुसरणं महाकालत्वत-
द्व्यक्तित्वादिनानाधर्मसंग्रहाय । महाकालपदशक्यतावच्छेदकनि-
रुक्तकालमात्रवृत्तिधर्म इति तदनुसरणमिति तु न युक्तं चतुर्द्र-
व्यातिरिक्तेति तु ज्याय इति जगदीशग्रन्थासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

न चात्र विशेषणताविशेषपदेन महाकालनिरूपितविशेषणताया
एवविश्वक्षितत्वात् तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धे-
नोक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवः । तथा सति का-
लमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न स्यात्
इत्यस्यैव सम्यक्ते अष्टद्रव्यातिरिक्तैत्यभिधानस्य सन्दर्भविरोधा-
पत्तेरिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्क्य । ननु धर्मस्य किमपि व्यापकं न
स्यात् इत्यस्यैव सम्यक्ते तत्र कालपदं वृत्तिपदं च व्यर्थमिति
चेदत्र केचित् । अव्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तसम्बन्धेन व्यापकत्वा-
भावः साधयितुमशक्यः किन्तु अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नव्यापकतात्वावच्छेदेन निरुक्तकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा

भावः साधनीयः । निरुक्तानुगतहेत्वनुभवनात् । तादृशकालवृत्ति-
यो यो धर्मः तत्तद्धर्मव्यापकतैव च पक्षः व्यापकताया व्याप-
कस्य व्याप्यस्य च भेदेन भिन्नत्वात् इत्यञ्च कालादिपदानुपादाने ग-
गनस्यापि तादृशत्वात् तस्य व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या वाक्यस्यायोग्यता-
पत्तेः तदुपादाने गगनस्य तादृशत्वाभावाच्चानुपपत्तिरित्याहुः । परे तु
स्वाश्रयमात्रानुयोगिकसम्बन्धेन स्वव्यापकत्वाभावस्याव्याप्यवृत्ति-
धर्मे साधन एव तात्पर्यम् । स्वमुभयावृत्तिधर्मः इत्यञ्च तादृ-
शधर्मलाभाय कालादिपदं महाकालानुयोगिक इत्यत्र महाकाल-
पदमनुगतस्वत्वलाभाय । अत एव तात्पर्यग्रन्थे स्वविषयपदं
स्वरूपेणैव प्रविश्य व्याप्तिर्वाच्या इति मथुरानाथेन प्रोक्तमि-
त्याहुः । वस्तुतस्तु कालपदस्य वृत्तिपदस्य च पूर्वमपि व्यावृत्ति-
र्न दूत्तेदानीमपि तथेति ध्येयम् ॥ ० ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र साध्यताघटककालिक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिर्दत्ता तत्र महाका-
लान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवाया-
भ्यामेव तथात्वादिति जगदीशः । तत्रायमभिप्रायः स्वप्रतियोगिव्य-
धिकरणपदेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तित्वे सति साध्यतावच्छेदकताघटकसं-
सर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कवृत्ति यदधिकरणत्वं तदभावो विवक्षणीयः । प्रथमवृत्तिश्च स्वनि-
रूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । द्वितीयवृत्तिश्च स्वनिरूपित-
निरूपकतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । अन्यथा त-
द्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एव तद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इति
मते यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन बह्वः साध्यत्वं बह्वित्वस्य च सम-
वायेन साध्यतावच्छेदकत्वं बह्विसामान्याभावत्वकालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नबह्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नबहि-
त्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वान्यतरस्य हेतुता तत्र
सम्बन्धद्वयस्य यदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं तदधिकर-

णत्वस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे सत्त्वाभातिव्याप्तिः । के-
चित्तु ध्वंसवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाधिकरणतायां
द्वितीयवृत्तिवनिवेशः । अन्यथा समवायाकालीनकालिकसम्ब-
न्धेन ध्वंसाधिकरणताया अपि तादृशत्वाद्धेतव्यधिकरणे सत्त्वेन सा-
ध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वं साक्षात् परम्परासाधारणावच्छेदकत्व-
स्वीकारेण निरुक्तध्वंसाधिकरणतायाः समवायावच्छिन्नत्वादिति
प्राहुः—॥ ० ॥

यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानाधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्त-
सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्युक्तं जगदीशेन । तस्यानुगमः
संसर्गविशिष्टान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः । संसर्गवैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यावच्छिन्नसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभावबद्धेत्यधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वं संसर्गः ।

न च तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावोक्तौ बहिसामान्याभावस्य धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महा-
नसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्बहिमान् धूमादित्या-
दावव्याप्तिरिति जगदीशः । अत्र यत् किञ्चित्त्वस्यानुगतत्वाभा-
वात् केन रूपेण लक्षणे निवेश इति चेदत्रोच्यते स्वप्रतियोगिताव-
च्छेदकसंसर्गतानिष्ठोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपि-
तत्वसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वे सति प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावो हेत्वधिकरणे बोध्यः ।

महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं स-
मवायेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तथात्वादिति ज-
गदीशः । अथ तादृशस्थलेऽव्याप्तिसम्भवेऽपि घटाधिकरण-
तावान् महाकालत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकस्वरूपसं-
म्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवै-
शिष्ट्यसम्भवात् तत्र लक्षणगमनेनाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं
न स्यादिति दीधितिग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धातिरि-
क्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्थलाभिप्रायेणोक्तत्वादि-

ति । न च गोत्ववान् घटत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन गोत्वत्वस्य वैशिष्ट्यं नास्ति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमिति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तादात्म्येन गोत्वविशिष्टस्य कालिकेन साध्यतास्थलाभिप्रायेण च अष्टद्रव्यातिरिक्तदलस्य व्यावृत्तिर्बोद्ध्या । न च वाच्यं कालत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वस्य स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र वाच्यत्वभीश्वरेच्छा वाच्यत्वत्वं ईश्वरेच्छात्वमिति ग्रन्थसङ्गतिरिति । स्वरूपत्वस्याननुगतत्वाभिप्रायेण तदतिरिक्तं वचः बहुव्यधिकरणतावान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः । बह्व्यधिकरणतात्वस्वरूपेण घटाधिकरणतात्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेरिति । वस्तुतस्तदस्वरूपेनैव केचित्तु इत्युक्तत्वाच्च दोष इति ।

ननु हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमित्युक्ता गुणकर्मन्यत्वविशिष्टस्त्वात्वविशिष्टादिकं च न मनोगुणादिवृत्तिरिति शिरोमणिः । इदञ्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य इति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्क्य । ननु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे गुणवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वे विशिष्टसत्त्वेऽपि सत्तावत् कथं तदभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति चेदत्र केचित् । अवृत्तित्वपदेन वृत्तितानवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदके विवक्षितत्वात् विशिष्टसत्तात्वे गुणवृत्तितावच्छेदकत्वाभावाच्च दोषः । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमित्यस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयत्वं न गुणनिरूपितमित्यर्थकत्वात् सामान्यपदं पर्याप्तिपरमित्याहुः । वस्तुतो यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितासामान्ये हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चित्त्व्यक्तिनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावः स एव प्रतियोगिव्यधिकरणः आधेयभेदेनाधेयत्वस्य नानात्वेऽपि सयोग्येतत्वादित्यादावव्याप्तिः अतः सामान्यपदमिति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावीयप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति शिरोमणिः । ननु हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं यदि तद्व्यक्तिवृ-

चित्त्वं तदा धूमवान् बहेरित्यत्रातिव्याप्तिः । धूमप्रतियोगिकस्यापि सं-
योगस्य कालिकसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तित्वादिति जगदीशः । अथात्र
ननु संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकाल-
त्वहेतावव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धसत्त्वानियामकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वसाध्यत्वनिरूपितत्वोभयाभावस्य वृत्तितायां निवेशात् तथाच
महाकालनिरूपितवृत्तितायां निरुक्तोभयसत्त्वेन धर्तुमशक्यत्वा-
दयवान्यतरत्वेन संसर्गताया अप्रामाणिकत्वस्याकाङ्क्षाग्रन्थे मथु-
रानायेनोक्तत्वादिति । परे तु महाकाले कालिकेन संयोगादेराधि-
करणत्वास्वीकर्तृमते उच्यते न सम्भवति अतिव्याप्तिस्तु उभयमत
एवेति तन्नोक्तं महाकाले कालिकसम्बन्धेन रूपाद्यधिकरणत्वे माना-
भावस्तदानीमिदानीमित्यादिना कालोपाधिनामेव तथात्वावगाहना-
दिति पूर्वपक्षग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम् ।

तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगि-
कसम्बन्धत्वहेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वो-
भयाभावस्य विवक्षितत्वादिति जगदीशः । अत्र पर्वतनिरू-
पिताधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्य-
तायां पर्वतवाच्यत्वान्यतरत्वरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिः साध्य-
तावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धे पर्वता-
नुयोगिकसम्बन्धत्वपर्वतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन
साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् पर्वतनिष्ठाधिकरण-
तायां पर्वतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वात् । आधेयताप्रतियो-
गिकाधिकरणतेति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे मथुरानायेनोक्तत्वादिति निरु-
क्तप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगिकसम्बन्धत्वमनुसृतम् । इत्थञ्च
पर्वतनिष्ठाधिकरणतायाः पर्वतनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
धेयतायाः संसर्गत्वविरहात् साध्याभावस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ।
परे तु पर्वतानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभाववान् पर्वतत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे पर्वतानुयोगिकस-
म्बन्धत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वे-
न साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात्तन्निवेशे च पर्वतानुयोगिक-
स्वरूपे साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

एवं संयोगेन वह्नि साध्यकसंयोगाभावत्वहेनावतिव्याप्तिः साध्य-
तावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धे वह्निप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्व-
धिकरणीभूतसंयोगाभावानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य
लक्षणाघटकत्वात् संयोगनिष्ठप्रतियोगितायां संयोगाभावत्वरूपा-
नुयोगितानिरूपकत्वसत्त्वेन संयोगेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिकत्वस्वरूपत्वादतः प्रतियोगिकसम्बन्धानुधावनमिति । अ-
थवा प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावस्य साध्यतायां घटाभावघटा-
न्यतरत्वस्य हेतुतायामतिव्याप्तिः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
एवमप्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वं घटे वर्तते तेन सम्ब-
न्धेन घटत्वसाध्यकघटाभावत्वरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकप्रतियोगितासम्बन्धे घटत्वप्रतियोगिकत्वघटाभावा-
नुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य घर्तुमशक्यत्वात् अस्मन्मते
च प्रातयोगितायां तदनुयोगिकसम्बन्धत्वाविरहात् । अन्ये तु अमा-
वप्रतियोगितासम्बन्धप्रतियोगितासाधारणैकप्रतियोगितात्वाविरहात्
सम्बन्धप्रतियोगितालाभाय तदनुधावनमिति (१) ॥

(१) यथा स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वाधि-
करणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयद्दर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक-
त्वैतदुभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति जगदीशः ।

अथ यादृशप्रतियोगिताभयभिन्नं हेत्वाधिकरणमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकान-
धिकरणत्वप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धेन
वर्तमान एव प्रतियोगिनि स्वीक्रियते इति मताभरणे प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन
प्रमेयवतः संयोगेनाभावप्रतियोगित्वं संयोगिप्रमेयं स्वीकरोषीयमिति तदभावप्रतियोगिभिन्नत्वस्य
गुणादौ सत्त्वावत्त्वप्रतियोगितामुभयाभावविरहादव्याप्तेरिति ।

अथ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव
इत्यवोच्यताम् अवच्छेदकताद्वयप्रवेशे गौरवमिति चेन्न । सामान्यपदस्य व्यापकतायुक्तत्वेन तादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकतावृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकतायां गुरुतया प्रतियोगितात्वव्यापकतानिवेशे
लाघवादेति ।

अथ तादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविशिष्टयद्दर्मावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकत्वभाव इत्यवोच्यताम् किमुभयाभावात्तेवैशेनेति चेन्न । प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगमे प्रमेयवह्निवाच्यत्वावच्छेदकताकत्वविशिष्टसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । उभयाभावप्रवेशे तु विधियितया प्रमेयवह्निमदभेदा-
वायनातिप्रतियोगितायां प्रमेयवह्निवाच्यत्वावच्छेदकताकत्वस्य संयोगेन घटवदभावीयप्रतियोगितायां

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिद्धान्त-
लक्षणजागदीशीकोडपत्रम् ॥

संयोगसम्बन्धावच्छेदकताकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ।

एतेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्गर्भावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभाव-
इत्येकाभावप्रवेशेनैवोपपत्तावुभयाभावप्रवेशौ व्यर्थ इत्यपास्तं प्रमेयवाह्यमात्रं धूमादित्यादौ तादृशस्या-
प्रसिद्धशाब्दात्तेरिति विभावनीयम् ॥

अथावच्छेदकत्वनिश्चिज्जागदीश्याः
कालीशङ्करीक्रोडपत्रम् । १६ ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति लघौ
घर्मे गुरौ तदभावादिति शिरोमणिः । साधनसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेतल्लक्षणघटकत्वाभा-
ववत् व्यभिचारिवृत्तित्वात् व्यभिचारिवृत्तित्वन्तु सम्पादकतास-
म्बन्धेन हेतुरिति केचित् । तादृशस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-
वघटितसामानाधिकरण्यं नानुमितिजनकताया विषयविषयावच्छे-
दकं व्यभिचारिहेतुवृत्तित्वादिति भट्टाचार्याभिमतः समुदितार्थः ।
जगदीशस्यापि तत्रैव तात्पर्यमित्यवधेयम् ॥ १ ॥

विशिष्टसत्तात्वसमनियतसत्तात्वस्य लघुनोपि न विशिष्टाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गा-
दिति जगदीशः । विशिष्टसत्ताभाववत्ताया विशिष्टसत्तात्वाव-
च्छिन्नाधिकरणतया समं विरोधित्वमित्यभिप्रायेणेतदमुक्तमन्यथा स-
त्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तायाः सत्तात्वावच्छिन्नाधिकर-
णतया समं विरोधित्व उक्तविशिष्टाभावव्यक्तेरपि सत्तात्वावच्छि-
न्नाधिकरणतासत्त्वेन गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तिदानस्यासङ्ग-
त्यापत्तेरिति ॥ २ ॥

पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवे-
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गादिति जगदीशः । पृथिवी-
समवेतत्वोपलक्षिताभावप्रतियोगितावच्छेदकं समवेतत्वं न तु वि-
शिष्टाभावस्येति तथा सति जलादावपि समवेतत्वविशिष्टाभावाव-
गाहप्रत्ययापत्तेरिति । अथात्र पृथिवीनिरूपितत्वस्य समवेतत्वांशे
उपलक्षणतयावच्छेदकत्वाभावात् कुतो लाघवमिति जगदीशमते
ऽवच्छेदककोट्यन्तर्गतोपलक्षणस्यावच्छेदकत्वाभावादित्यस्य सिद्धा-
न्तलक्षणे व्यक्तत्वादिति चेन्न । औधेयतासम्बन्धेन पृथिव्याः समवे-
तांश एवोपलक्षणत्वादित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् प्रमेयत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्र-

तियोगितावच्छेदकघटत्वादिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाति-
व्याप्तिरिति जगदीशः । ननु कम्बुग्रीवानाशक्षणे कम्बुग्रीवादिमात्रा-
स्तीति प्रतीत्या तत्र च घटो नास्तीत्यप्रत्ययेन कथं कम्बुग्रीवादिमदभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वमिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपलक्षिता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वादिति । न च तथाप्यति-
प्रसङ्गमयेन कम्बुग्रीवादिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घ-
टत्वादावस्वीकारेण तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैवा-
तिव्याप्तिवारणसम्भवाच्चेदं युक्तमिति वाच्यम् । उपलक्षितस्थले
उपलक्षिताभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले विशिष्टाभावस्य
घटकत्वादिति । अन्यथा गुणकर्मान्यत्वोपलक्षितसत्तासाध्यकजाति-
मत्त्वादिहेतावव्याप्तिः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्जन्यतासम्बन्धेन कम्बुग्रीवा-
दिविशिष्टसाध्यताभिप्रायेणेदं तथा च जन्यतासम्बन्धेन विभिन्नका-
लीनवस्तुन आधाराधेयमावाभ्युपगमात्तादृशसम्बन्धेन कम्बुग्रीवा-
दिविशिष्टाभावस्य कम्बुग्रीवानाशक्षणावच्छेदेन ^{स्वीय}भूतलादावप्यसत्त्वा-
द्यथाश्रुतमेव सम्यगिति कश्चित् ॥ ४ ॥

न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वं कम्बुग्रीवाव्यक्तिरेव सा च प्रत्येकं हेतु-
मभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवोति कुतोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
परस्परया संस्थानगतकम्बुग्रीवात्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति
जगदीशः । अथात्र लक्षणे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोम-
यानवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतायां निवेशनेन तत्तत्कम्बुग्रीवादिवि-
शिष्टाभावस्य लक्षणाघटकत्वेपि तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादिमदभाव-
मादायातिव्याप्तिवारणं सम्भवति । न च तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादि-
मदभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटानिष्ठं तद्व्यक्तित्वमेव लाघवादिति
वाच्यम् । जगदीशमते तत्तत्कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यैव स्वरूपतोऽवच्छे-
दकत्वादिति । न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावयवद्वयसंयोगरूपत्वे
स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वं युक्त-
मिति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यघटतादात्म्यविशिष्टसमवायेन
घटत्वाद्यात्मकतया तादृशसम्बन्धेन घटादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्याव-
च्छेदकत्वस्वीकारेपि लाघवानवकाशादिति ॥ ५ ॥

घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकीभूत-
जातिमत्त्वं तेन गन्धत्वस्य लघोः सामनैयत्ये तात्पर्यमिति
कश्चिदिति जगदीशः । अत्र घ्राणग्राह्यत्वं गुणत्वाव्यापक-
जातौ विशेषणं बोध्यम् । अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वाव्यापकजाति-
मत्त्वं तादृशजात्याधिकरणत्वम् । तच्च तादृशजातेर्भेदेऽपि एक-
मेव साध्यतावच्छेदकं तस्य नानात्वे तु सर्वस्यैव साध्यतावच्छेद-
कस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । परे तु वि-
शिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं साधन-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं तदवच्छिन्नविशिष्ट-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्याभिप्रायेणेदं तथा च साध्यतावच्छेद-
कतावच्छेदकीभूतस्य घ्राणग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वाव्यापकजातित्वस्य
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेनाव्याप्ति-
रित्याहुः ॥ ६ ॥

तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव
वस्तुनस्तादृशयावत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्त्वादत उक्तं यत्-
किञ्चिदितिसमनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च घटादिसामान्याभाव-
स्यैव घटादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावतया पुनः
नाप्रसिद्धिरिति जगदीशः । ननु कथमिदं युक्तं समनियताभावयो-
रैक्यानुपगमादिति समन्वायेन बन्धभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेद्यं तथा सति
साध्यतावच्छेदकेन शुद्धसंयोगेनावच्छिन्नं यद्घटानिष्ठप्रतियोगित्वं
तत्प्रतियोगितासामान्यशून्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । घटादिनिरूपित-
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वं तस्य पुनः साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात् । अत्र केचित् यत्र संयोगेन द्रव्यस्य
साध्यता प्रमेयत्वादिकञ्च हेतुस्तत्रातिव्याप्तिः संयोगेन द्रव्याभावस्य
संयोगेन प्रमेयसामान्याभावस्य चैक्यात् साध्यतावच्छेदकसंयोग-
सम्बन्धेनावच्छिन्नं यत् प्रमेयनिष्ठं प्रतियोगित्वं तत्सामान्यशून्यत्वा-
प्रसिद्ध्या ईदृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंयोग-
सम्बन्धेन घटाभावस्यैव सौलभ्यात् तत्प्रतियोगितासामान्यशून्या-
वृत्तिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादितिसमात् प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपहाय तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वमभावे विवक्षणीयम् तथा च द्रव्यवान् प्रमेयत्वादि-
 त्यादावप्रसिद्धिनिबन्धनैव नातिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटाद्यभावस्यापि घटादिनिरूपितसंयोगेन
 प्रमेयसामान्याभावतया तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धि-
 असम्भववारणायोक्तं तदित्याहुः । तन्मन्दम् । समवायसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽभावान्तरप्रतियोगिता-
 नतिरिक्तवृत्तिमिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन समवायेन प्रमे-
 यसाध्यकवाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय यद्धर्मव्यापकतावच्छे-
 दकं तादृशप्रतियोगित्वं तद्धर्म एव पारिभाषिकावच्छेदक इति
 वक्ष्यमाणविवक्षणेन तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे तद्वारणाय तदप्रया-
 शस्यानुचितत्वादिति । अन्ये तु तद्वह्नीयसंयोगेन बहेः साध्यतायां
 तद्धूमादिहेतावव्याप्तिस्तादृशसंयोगेन घटाभावस्य तादृशसम्बन्धेन
 यावत्त्वावच्छिन्नाभावस्य चैकत्वेन तदीययावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 त्वाभावस्याप्रसिद्धेरित्याहुः । नवीनाः साध्यतावच्छेकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वोपलक्षिततदभाव-
 प्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । जगदी-
 शमतेऽवच्छेदककोट्यन्तर्गतोपलक्षणस्यावच्छेदकत्वास्वीकारेण तद्-
 घटकीभूतप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणी-
 भूतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विरहात् प्र-
 तियोगितायान्तर्निवेशमपेक्ष्याभावांशे तन्निवेशस्य लघुत्वादिति प्रा-
 हुः । वस्तुतस्तु संयोगेन घटाभावस्य संयोगेन घटघटान्यप्रमेयो-
 मयाभावतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामा-
 न्यशून्यत्वाप्रसिद्धेरित्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ ७ ॥

यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव तदभावो ग्राह्य इति
 तत्तुच्छम् । धूमत्वप्रकारकप्रनाविशेष्यवान् बहेरित्यत्रातिव्याप्त्या-
 पत्तेः । लघुतया बहिर्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति धूम एव तादृश-
 प्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेरिति जगदीशः । नन्वत्र विषयितया रूपत्व-
 विशिष्टाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे
 तामपहाय कथमतिव्याप्तिर्जगदीशेन दत्तेति । न च साध्यतावच्छेद-
 कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया अवच्छेदकता तदाश्रयानतिरिक्तवृत्ति-

त्वं वाच्यम् वहित्वानिरूपितसमवायसम्बन्धेन वहित्वविशिष्टस्य
साध्यतायां धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । न च साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकानिष्ठत्वै-
तदुभयाभावविशिष्टावच्छेदकताश्रयानतिरिक्तवृत्तित्वं बोध्यम् । तथा
च विषयितया रूपत्वदर्दभावप्रतियोगितावच्छेदकतायान्तादृशोभ-
योः सत्त्वात्तादृशाभावमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवं सति
विषयितया गुणत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तेः गुणत्वनिष्ठावच्छेदक-
तायां तादृशोभयाभावसत्त्वादिति । मैवं साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
णनिष्ठत्वोभयाभावस्यावच्छेदकतायां विवक्षितत्वात् । साध्यतावच्छेद-
कसमानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम् ॥८॥

ननु तथापि धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्निरित्यादावति-
व्यप्तिः अयोगोलकावृत्त्यभावमादायैवं बारणसम्भवात्, मैवं तादा-
त्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां वन्त्यादिहेताव-
तिव्याप्त्यापत्तेर्लघुतया तादात्म्येन धूमविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
वच्छेदकस्य धूमत्वस्यायोगोलकावृत्तित्वस्यापि साध्यतावच्छेदक-
ताघटकतादात्म्यसम्बन्धेनाभाववाति धूम एव साध्यतावच्छेदकता-
घटकसम्बन्धेन धूमस्य वृत्तेः तत्रावृत्ति यद्धूमत्वादिकं तद्भिन्न-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्यभिप्रायो जगदीशसम्मत इत्य-
वधेयम् ॥ ९ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकानातिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् स्व-
समानवृत्तिकञ्चावच्छेदकं ग्राह्यमिति शिरोमणिः । प्रतियोगिताव-
च्छेदकञ्च विशिष्टोपादेयमिति जगदीशः । प्रतियोगितावच्छेदकं
यद्यत्तत्तदभाववदवृत्तिभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितमिति स-
मुदितार्थः । नन्वेवमपि महानसीयवन्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यन्महानसीयवहित्वं तदन्तःपातिवहित्वाभाववदवृत्तित्वस्य वहित्वे
सत्त्वेन वह्निमात्र धूमादित्यादावव्याप्तिः । न चैवं साध्यतावच्छेदकत-
दितरोभयानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया इति वाच्यम् । गु-
रुधर्मसाध्यतावच्छेदकस्थल उभयावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्याप-
त्तेः । मैवम् स्वेतरानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वादिति

तथा च महानसीयबन्धमावीयप्रतियोगितायाः स्वतरावच्छिन्नत्वा-
त् स्वपदं प्रतियोगितावच्छेदकपरम् । अत एव वह्निघटोभयादिकं
परित्यज्य वह्निघटवृत्तिद्वित्वताणां ताण्डहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभाव-
मादायाव्याप्तिरिति यदुक्तं तदपि सङ्गच्छते । न चैवं वह्निधूमोभय-
वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावप्रतियोगितायां स्वतरा-
वच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् व्यभिचारिस्थलाम्यत्वविशिष्टाभावमादाय
सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकस्य वह्निधूमोभयत्वसमानवृत्तिकत्वाभावेन तादृशोभय-
त्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति वा-
च्यम् । स्वसमानवृत्तिकत्वपदेन स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतव्यासज्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्य विवक्षितत्वादिति । तदभाववदवृ-
त्तितायां च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाभावव्याप्यधर्मावच्छिन्नानि-
रूपकतानिरूपितत्वं वाच्यम् तेन वह्निधूमोभयत्वस्यायोगोलकीयव-
ह्निवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः ॥ १० ॥

अथ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव पारिभाषिकाव-
च्छेदकत्वमिति कल्पे समवायेन ताणां ताणोभयन्वविशिष्टस्य सं-
योगसम्बन्धेन साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिः पर्याप्तिस-
म्बन्धेन तादृशोभयत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशो-
भयत्वस्य साध्यतावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वेन तदभाववदवृत्तित्वस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेद-
कत्वादिति । अत्र केचित् पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतास्थ-
ल एव ताणां ताणवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोषमभिदधानस्य
दीधितिकारस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
तानिवेशे तात्पर्यं तथा च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेऽव-
च्छेदकत्वाभावेन पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वविशिष्टाभावमादाय न
दोषः । ननु तादृशसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां
बन्धादावतिव्याप्तिरिति तत्र हेतुसमानाधिकरणधूमविशिष्टाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवदधूमत्वमेव इति तादृशाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वेनान्यविधामादस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिभि-
न्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । न च तादृशाभावाप्रसिद्ध्या
नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसाध्यकसद्वतावव्या-

व्यापत्तेः । यदि च तादात्म्येन तद्रव्यक्तिविशिष्टाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं तद्वक्तृत्वेव प्रसिद्धं तद्वक्तृत्वस्य तद्वक्तृतादात्म्यविशि-
ष्टसमवायस्वरूपतया तस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति
विभाव्यते तदा पूर्वोक्तसाध्यकव्याभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति चेन्न सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायां निवेशाच्च पूर्वोक्तस्यलेऽव्याप्तिरिति । अन्यत्सर्वं स्वयमूहनी-
यम् । परे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयाधिकरण-
त्वाभाववद्धेतुव्यधिकरणवृत्त्यभावीयं येन केनापि सम्बन्धोक्तवच्छिन्नं
प्रतियोगित्वमिति मते तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाच्च-
लक्षणघटकता इति ध्येयम् । एवंरीत्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन यद्धर्मव्यापकमि-
त्यादिकमित्यपि कल्पः परिष्कार्य इति ॥ १० ॥

ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमिति । लक्षणे द्र-
व्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि द्र-
व्यत्वसमानाधिकरणतादृशोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं पृथि-
वीतरासमवेतत्वं न तु तादृशोभयत्वं, गौत्वात्, तस्य च साध्यता-
वच्छेदकसमानवृत्तिकत्वाभावेन पारिभाषिकावच्छेदकमिभक्त्यस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् । न चैतदप्रामाणिकं, सिद्धान्तलक्षणे
यो यदीयपङ्क्तिव्याख्याने भट्टाचार्येण स्वयमेव लिखितत्वादिति ।
तथा च तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमेव
तस्य समानवृत्तिकत्वं विद्यत एव साध्यतावच्छेदकस्येति नाति-
व्याप्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

ननु प्रमेयस्य संयोगेन साध्यतायां भावत्वादिहेतावतिव्याप्तिवा-
रणाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्ति तत्त्वमित्यर्थः कृतो
जगदीशेन । तन्मते यत्राभाववतः संयोगेन साध्यता वाच्यत्वादिति
स्तत्रातिव्याप्तिस्तथाहि संयोगेन तादृशसाध्याभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं द्रव्यत्वमेव लाघवात् । तथा च तादृशाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकद्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूताभावव्यापकत्वाभावादिति

परिभाषिकावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वभिन्नत्वस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न भावाभावसाधारणाभावत्वं
यद्वक्ष्येऽप्यधि तस्य हेतुमन्निष्ठतादृशसाध्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात्तस्य च साध्यतावच्छेदकीभूताभावव्यापकत्वात् ।
एवं साध्यतावच्छेदकाभावव्यापकीभूतप्रमेयत्वस्य तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं स्वयमेव स्वीकृतमतो नातिव्याप्तिरिति ॥ १२ ॥

व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतरूपेण समानवृत्तिकत्वोक्तौ वह्नि-
त्ववारणसम्भवे स्वपर्याप्तित्यादिपर्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनमाह वि-
त्वादिकमिति जगदीशाननु व्यासज्यवृत्तित्वमेकत्वानवच्छिन्नपर्या-
प्तिकत्वं तथा च वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादौ वह्निधूमघटवृत्तित्रि-
त्वावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिस्तादृशत्रित्वनिष्ठं यदेकत्वानव-
च्छिन्नपर्याप्तिकत्वं तदन्यत्वस्य च तादृशोभयत्वेऽसत्त्वेन तद-
समानवृत्तिकत्वविरहादिति चेन्न व्यासज्यवृत्तित्वमत्र एकत्वावच्छि-
न्नपर्याप्तिकान्यत्वमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा वह्निधूमोभयाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्ववह्नित्वोभयत्वं तादृशाव-
च्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया तदभावस्य वह्निधूमत्वोभयत्वाव-
च्छिन्नाभावसामनैयत्येनानतिप्रसक्तत्वात् । तथा च एकत्वावच्छिन्न-
पर्याप्तिकान्यत्वरूपव्यासज्यवृत्तित्वस्य वह्निघटधूमैतन्निव वह्निधूमो-
भयत्वोभयसाधारणमेकमेवेति उक्ताव्याप्तिः सुदृढेवेति ध्येयम् ॥

यद्वा महानसीयवन्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकवान् वह्नेरित्यत्राति-
व्याप्तिः साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशावच्छेदक-
त्वापेक्षया लाघवाद् वह्नित्वमहानसीयत्वोभयत्वे कल्पनान् तद्वारणाय
एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकान्यत्वं वाच्यम् । वस्तुनस्तु वह्निधूमान्यतरा-
नुयोगिकसमवायेन वह्निधूमघटवृत्तित्रित्वविशिष्टस्य साध्यतायां व्य-
भिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं वह्निधूमोभयत्वे लाघवात् कल्पनीयं तस्य च प्रागुक्तत्रित्वसमान-
वृत्तिकत्वविरहादित्यभिप्रायेणैव पूर्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पानु-
सरणं तथा चात्र एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकान्यत्वं व्यासज्यवृत्तित्वं
वाच्यम् एतदतिव्याप्तिवारणायेति ध्येयम् ॥ १३ ॥

इदं तु चिन्त्यते । नञ्द्रव्यप्रवेशमपेक्ष्य लाघवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं यावत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेद-
कविशेषणमिति जगदीशः । नन्वत्र बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तार्णातार्णोभयत्वं प्रतियोगिता-
वच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्बन्धेन तदभाववति घटादौ साध्यतावच्छे-
दकताघटकसमवायेन बाह्वित्वस्यावृत्तेः । न च स्वसमानवृत्तिकत्वेना-
वच्छेदकं विशेषणीयमिति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरं तार्णाता-
र्णोभयत्वस्य बाह्वित्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति वाच्य-
म् तथाप्येतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ स्वसमानवृत्तिकहेतुमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकाभिसिद्ध्या अव्याप्तेः । न च तत्र पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्ट एतद्रूपत्वमेव तादृशावच्छेदकत्वेन प्रसिद्धमिति
वाच्यं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादिति चेन्न न-
ञ्द्रव्यप्रवेशकल्पेपि स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन सत्ताद्रव्यत्वो-
भयत्वविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां पृथिवीत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
तत्र साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात् द्रव्यत्वमेव तस्य
च साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिक-
त्वात् अन्यस्यापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्य-
तावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वाभावादत-
स्तद्वारणाय स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-
पर्याप्तिकत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं
तथा चैतत्कल्पेपि तन्निवेशादेव बहिमान् धूमादित्यादौ तादृशद्वि-
त्वावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा तदवच्छेदका-
तिरिक्तवृत्तिरूपपदेन तदवच्छिन्नाधिकरणताशून्यवृत्तिस्वावच्छिन्ना-
धिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वात् दोष इति । कंचित्तु स्वपर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्वसमानाधिकरण्योभयभाव-
वत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदके विवक्षितमतो न कुत्रापि दोष इति ।
यत्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वपर्याप्त्यवच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन तत्प्रत्येकाभाववति स्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति । तथा च बहिमान् धूमादित्यादौ ना-
व्याप्तिरिति तत्तुच्छम् । समवायेन तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वविशिष्ट-
स्य संयोगेन साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिश्च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वि-

त्वाविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वस्य स्वपर्याप्त्यवच्छेद-
 कत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकस्यावृत्तेः । न च
 साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं निवेशनीयं
 विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमादेव बह्वित्वनिरूपितसमवायेन बहि-
 त्वविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां धूमादिहेतौ नाव्याप्तिरिति वाच्यं
 तादात्म्येन बह्विविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिः । ता-
 दात्म्येन घटादिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताया घटत्वादिना अव-
 छेद्यतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वा-
 न्न । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धा-
 वच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणनिष्ठत्वोभयाभावनिवे-
 शान्नैष दोष इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यं तु साध्यतावच्छेदक-
 ताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वा नाद्यः ।
 रूपवान् पुण्यिषीत्वादित्यादौ विषयितया वाच्यत्वविशिष्टाभावमादा-
 याव्याप्तेः । न द्वितीयः तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य साध्यतायां व्यभिचा-
 रिण्यतिव्याप्तेः । वस्तुतस्तु हेतुमन्निष्ठताभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
 तार्णार्णदहनवृत्तिद्वित्वस्याभाववति प्रत्येकवह्नौ बह्वित्वस्य वृत्ते-
 र्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिविरहेण स्वसमानवृत्तिकत्वं नोपा-
 देयमिति । न चैवं बह्विधूमोभयवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वा-
 च्यम् । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूम-
 त्वस्याभाववति वह्नौ साध्यतावच्छेदकीभूतद्वित्वस्यावृत्त्यातिव्या-
 प्तिविरहादिति ॥ १४ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेपि तार्णार्णदहन-
 वृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय स्वसमानवृ-
 त्तिकत्वं निवेशितं जगदीशेन । अत्रेयमाशङ्क्य पूर्वकल्पे एव स्व-
 पर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नयत्किञ्चि-
 दभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशेनैव तद्दोष-
 वारणसम्भवे कृतमेतत्कल्पानुसरणेनेति चेन्न धूमवान् बह्वेरि-
 त्यादावतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोगितात्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकामावो निवेशितः । तत्र स्वपर्याप्त्यवच्छेदकी-
 भूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नत्वस्योपलक्षणाविधयापि निवे-
 शे प्रतियोग्यंशे उपलक्षणस्य उपलक्षणाविधया अवच्छेदकत्व-

स्वीकृततया गौरवात् । परकल्पे च साधनसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तदभाववदवृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगिता-
वच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ साधनसमानाधिकरणा-
भावादेरनिवेशादेव लाघवमिति प्राहुः । कश्चित् प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिस्वरूपत्वे बहिसामान्याभावीयप्रतियोगित्वमेव तार्णाताणो-
पयत्वावच्छिन्नं तथा च बहित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छि-
न्नपर्याप्तिकं यद्बहित्वं तदवच्छिन्ना या तादृशाभावीयप्रतियोगिता-
तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वस्य बहित्वे सत्त्वेन बहिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तितादवस्थमत्तः परकल्पानुसरणमिति । तन्मन्दम् । प्रतियोगित्वं
प्रतियोग्यभावोभयस्वरूपं प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे तु सामान्याभावी-
यविशेषाभावीयप्रतियोगित्वयोरैक्यापत्तेरित्यादिग्रन्थे प्रतियोगिता-
याः प्रतियोगिस्वरूपत्वखण्डनादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति शि-
रोमणिः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति समु-
देतार्थः । अत्र यद्धर्मवैशिष्ट्यं साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धेन बोध्यमित्युक्ते पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डविशिष्टस्य
साध्यत्वे महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिरिति जगदीशः । ननु संयोगेन
दण्डविशिष्टस्य साध्यत्वेऽप्यव्याप्तिरिति कथं पुरुषनिष्ठपर्यन्ता-
नुसरणमिति चेन्न महानसीयबहिवृत्तित्वाविशिष्टजातिमत्त्वान् धूमा-
दित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थं तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धद्रूपावच्छि-
न्नाधिकरणताविशिष्टसामान्यकत्वमिति लक्षणमीदृशं वक्तव्यं तथा
च महानसीयबहिवृत्तित्वाविशिष्टजात्यवच्छिन्नाभाववतिः पर्वतादौ
महानसीयबहिवृत्तित्वविशिष्टजातेर्जात्यनतिरिक्ततया तद्धर्मविशि-
ष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि न क्षतिरिति महानसीयबहिवृत्तित्वविशिष्टजाति-
त्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टमहानसीयबहिरसत्त्वात् । तथा च संयो-
गेन दण्डविशिष्टस्य साध्यतायां महाकालत्वादिहेतौ हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगेन गगन-
वृत्तित्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टगगनस्यासत्त्वेन त-
द्धर्मोभयत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वाभाव्याप्तिरत उक्तं पुरुषनिष्ठे-

ति । तथा च पुरुषनिष्ठसंयोगेन गगनवृत्तित्वाविशिष्टघटत्वावच्छिन्ना-
धिकरणताविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिर्द्वैवेति ॥ १६ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने धू-
मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुमन्निष्ठधूम-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्धूमत्वं त-
दवच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन
धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववैशिष्ट्यस्याप्रसिद्ध्या तस्याः सुदृढत्वा-
दिति जगदीशः । न च विषयित्वादिसम्बन्धेन वह्निंत्वाविशिष्टस्याभा-
वमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवसम्भवे कथमतिव्याप्ति-
र्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्त-
त्वसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वोभयाभाववत् प्रतियोगितावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानादिति ध्येयम् । प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकयत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यसम्बन्ध-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नसाध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदक-
विवक्षणात्त दोष इत्यपि कश्चित् ॥ १७ ॥

ननु हेत्वधिकरणायोगोलकासंयुक्तत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वस्य वैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धतया तादृशव्यभिचारि-
त्यलावृत्त्यभावमादाय एव नातिव्याप्तिस्तत् कथमुक्तं जगदी-
शेनेति चेन्न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटको योऽभावी-
यस्वरूपसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
स्य वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्ध्या एतादृशाभावमादाय नातिव्याप्तिवार-
णसम्भव इति प्राचामाशयः । केचित्तु अयोगोलकावृत्त्यभावमादा-
यात्रातिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगेन
साध्यतायां वन्त्यादिहेतावतिव्याप्तिः । तत्र धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति
धूमारम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन
धूमविशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन
सम्बद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति ।
नन्वेवमपि साध्यत्वप्रतियोगित्वान्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन

यद्धर्मवैशिष्ट्याभिधानादुक्तदोषवारणसम्भवेऽपि तादात्म्येन धूम-
वतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिस्तत्र धूमापेक्षया
लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति
धूमारम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायेन धूम-
विशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन
सम्बद्धत्वादिति कथमुक्तं जगदीशेन अयोगोलकावृत्त्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमस्य वैशि-
ष्ट्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति
तादात्म्येन धूमविशिष्टस्यासम्बद्धतया तादृशाभावमादायैव धूम-
स्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसिद्धेरिति चेन्न तादात्म्येन घटाभाव-
विशिष्टस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे वाच्यत्वादिहेतावतिव्या-
प्तिः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकवि-
शेषणताविशेषेण घटाभावविशिष्टस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्तस्येति ॥ १८ ॥

नन्वत्र कल्पे कालिकेन घटत्वविशिष्टस्य कालिकेन साध्यतायां म-
हाकालत्वादिहेतौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं
तदवच्छिन्नाभाववति महाकालादावन्यतरकालिकेन गगनत्वविशिष्टं
यज्जन्यं तस्य साध्यतावच्छेदककालिकेन सम्बन्धत्वात् पारिभाषिका-
वच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः स्यात् तत् कथं तत्परित्यज्या-
तिव्याप्तिरिति मैवम् । अत्र तादात्म्यसम्बन्धेन गगनविशिष्टाभावमा-
दायैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनं तदवच्छिन्नाभा-
ववति अन्यतरसम्बन्धेन गगनविशिष्टगगनस्य कालिकसम्बन्धेना-
सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारण-
सम्भवात् ॥ १९ ॥

ननु तथापि विषयितया घटत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन साध्यत्वे
महाकालत्वहेतौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं
तदवच्छिन्नाभाववति विषयितया गगनत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन
सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः स्यात्
तत् कथं परित्यज्यत इति चेन्न साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकसाध्य-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धः
एतदन्यतरसम्बन्धेनैव यद्धर्मवैशिष्ट्यस्योक्तत्वादिति । तथा च हे-

तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद् गगनत्वं साध्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तस्य वैशिष्ट्याप्र-
सिद्ध्या तादृशान्यतरसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वेन ग-
गनत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ २० ॥

यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्ना-
भाववति साध्यताघटकसम्बन्धेनासम्बद्धं तत्तत्सम्बन्धेन तादृशध-
र्मावच्छिन्नविशेष्यतामिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नविशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् कोपि दोष इति जगदीशः । अत्र तादृशविषयतामिन्न-
विषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणेनैव तादृशदोषवारणसम्भवे विशेष्य-
तामिन्नपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न व्याप्यधर्मघटितस्य लक्ष-
णत्वसम्भवे व्यापकधर्मघटितलक्षणस्य सम्प्रदायविरोधेनान्याय्य-
त्वादिति । न च तथापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतत्तन्निष्ठावच्छेदकता-
मिन्नावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव तादृशदोषवा-
रणसम्भवे विशेष्यतापर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । विषयि-
तावच्छेदकतासाधारणावच्छेदकतात्वस्थैकस्यास्वीकारेण तत्तदव-
च्छेदकतामिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे महागौरवादिति ॥ २१ ॥

केचित्तु तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभा-
वस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमिति पर्यवसितोर्थ इति जग-
दीशः । तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तस्य तादात्म्यसाध्यताघटकान्य-
तरसम्बन्धेन यद्गगनत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठस्तादृशान्यतर-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वादितिलक्षणसमन्वयः । अथात्र साध्यताघटकसम्बन्धेन य-
द्गर्मविशिष्टसम्बन्धित्वोक्तौ कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ
पारिभाषिकावच्छेदकप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यतोऽन्यतरत्वादिकमुक्तम् ।
न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः तादात्म्यसाध्यताघटका-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभावस्तत्प्रतियोगितान-
वच्छेदकतत्कत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये अन्यतरसम्बन्धानुसर-
णमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-

क्षेः साधनवन्निष्ठद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तस्य तादात्म्येन सत्तात्वविशिष्टसम्ब-
न्धिनि प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाभाव एव न तु तादृशविशिष्टसत्ता-
भावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकाव-
च्छेदकत्वादिति । यदि च तद्विवक्षणेऽपि तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैवे-
ति । साधनसमानाधिकरणघटान्यत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकघटान्यत्वस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि
घटं सत्त्वं वा तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न घटा-
न्यत्वविशिष्टाभावः । तादात्म्यसम्बन्धेन घटान्यत्वविशिष्टघटस्यैव
सम्बन्धत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्यान्यवि-
धाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदा द्रव्यं गग-
नत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तदिति । तदुपादाने गगनान्यत्वविशि-
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनान्यत्वस्य गगनस्य गगनान्यत्ववि-
शिष्टत्वाभावेन तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य द्र-
व्यत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनान्यत्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावाभाव्या-
प्तिरिति ॥

अथ तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठातादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकतत्कत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-
दले अन्यतरसम्बन्धनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न धूमवान् वह्नेरित्यादाव-
तिव्याप्तेः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वस्य
तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टस्य सम्बन्धिनि पर्वतादौ वर्त-
मानस्य तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणधूमाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकमिन्नत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वा-
दिति । यदि च व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वविशिष्टस्य पर्वतादेः पर्वतादौ
तादात्म्येन सम्बन्धतया तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वे
सत्त्वेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावमादायैव तत्र नातिव्याप्तिरिति
विभाव्यते तदा रूपत्ववान् रूपघटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
रूपत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि रूपे रूपत्वत्वविशिष्टस्य घटावृत्तित्ववि-

शिष्टस्य च तादात्म्येनासम्बन्धतया तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिव्य-
धिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदके रूपत्वत्वे घटावृत्तित्वे च सत्त्वादिति ।
यद्यप्यत्रापि तद्रूपान्यत्वाविशिष्टाभावमादाय नातिव्याप्तिरिति विभा-
व्यते तदा गगनत्वत्वविशिष्टस्य स्वरूपसम्बन्धेन गगनावृत्तेर्वा वि-
शेषणतया साध्यत्वे गगनगगनत्वान्यतरत्वादिहेतावतिव्याप्तिवार-
णाय तदिति ध्येयम् । केचित्तु तादात्म्यमात्रेण यद्धर्मविशिष्टसम्ब-
न्धित्वोक्तौ बहिर्धूमोभयवान् बहिरित्यादावतिव्याप्तिस्तादात्म्येन उभ-
यविशिष्टाप्रसिद्धा यद्धर्मपदेन बहिर्धूमोभयत्वस्य धर्तुमशक्य-
त्वात् । तादात्म्यमात्रेण प्रतियोगिवैयधिकरणयोक्तौ कालिकविषयि-
तान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावत्याप्तिः
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरित्याहुः ॥

न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादात्म्येन प्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वकत्वमिति विवक्षणेनैव
सामञ्जस्ये उभयदिश्यपि साध्यताघटकसम्बन्धप्रवेशो व्यर्थ इति-
वाच्यम् । सत्तावान् गगनत्वादित्यादौ घटावृत्तित्वविशिष्टसत्ताभा-
वमादायाव्याप्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगेन साध्यतायां बह्व्यादिहेतावति-
व्याप्तिस्तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुमन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति जगदीशः । नन्वत्र हेतुसमानाधि-
करणान्यतरमेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वे तादृशान्यतरसम्ब-
न्धेनान्यतरत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनान्यतरत्वस्य पारिभा-
षिकावच्छेदकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति । न चान्यतरत्वं मेदप्रतियो-
गितावच्छेदकमेव न भवति लघुतया धूमत्वस्यैव तथात्वादिति वा-
च्यम् गगनाभावेऽन्यतरमेदस्य प्रत्ययप्रसङ्गात् । न चान्यतरत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वएतदुभयत्वापेक्षया धूमत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वैतदुभयत्वस्य लघुत्वात्ता-
दृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसि-
द्ध्या अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनातिव्याप्तिः
सुहृदेवेति वाच्यम् गगनाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य धूमत्वा-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभाववतः अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात् । लघुनापि धूमत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति चेन्न
धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वप्रमेयत्वैतदन्यतरावशिष्टस्य धूमप्रति-
योगिकसंयोगेन साध्यतायां बह्वयादिहेतावतिव्याप्तितात्पर्यात् तादृ-
शान्यतरावशिष्टाभावावशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात् धूमत्वमेव,
तादृशान्यतरावशिष्टस्य भेदाप्रसिद्धानतिप्रसक्तत्वात् । न चैवं
सति अन्यतरत्वस्याखण्डस्येतिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् तेनान्यतर-
त्वस्याभावात्मकतयाभावस्य स्वरूपतोवच्छेदकत्वस्याविकृतत्वात्
तथा च गगनाभावमादायैवात्र नातिव्याप्तिरिति भावः । केचित्तु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये^{यथा} तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयात्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वो-
भयाभावस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे^{तथा} अन्यतरसम्बन्धेन यद्व-
र्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् अन्यथा धूमवान् बह्वरित्यादौ
धर्मान्तरावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वमादायातिव्याप्तिः ।
एवं सति लाघवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
या एव तादृशयादृशत्वेन लक्षणे निवेशनीयतया धूमगगनाभावान्य-
तरसाध्यकव्यभिचारिण्यातिव्याप्त्यभिधानमपि सङ्गच्छते, अन्यतर-
भेदप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वात् ॥

ननु तथाप्ययोगोलके संयोगेनावृत्तेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावमादायैव नातिव्याप्तिः । तथाहि हेतुमन्निष्ठ-
भावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तित्वस्य तादात्म्यसाध्यता-
घटकान्यतरसम्बन्धेन यद्वर्मविशिष्टस्य सम्बन्धिनो ये धूमगगनाभा-
वपर्वतादयः तन्निष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो नाऽयो-
गोलकावृत्त्यभावः अयोगोलकावृत्तिरूपतत्प्रतियोगिनो धूमगगना-
भावपर्वतादिषु अन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वान् किन्त्वयोगोलक-
संयुक्तगगनाद्यभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात् । तद्वर्मभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकं सत्त्वा-
न्नातिव्याप्तिरिति । मैवम् । बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्व-

विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताभा-
वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया अयोगोलकावृत्त्य-
भावस्य लक्षणाघटकतया अभावान्तरस्य लक्षणघटकतयातिव्याप्ति-
सङ्गातिरिति । परे तु धूमप्रतियोगिकसम्बन्धेन तादृशान्यतरसाध्य-
कव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरित्यत्रैव तात्पर्यात् इति । केचित्तु समवे-
तगगनाभावान्यतरस्य समवायेन साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गा-
त् । तत्र सामान्याद्यष्टात्तेत्वावाच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
लाघवेन समवेतत्वं एव कल्पनात् ॥ २२ ॥

तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यः स्वविशिष्टसम्बन्धी-
तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणोऽभावस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमिति लक्षणे रूपवान् घटत्वादित्यादौ
रूपत्वद्रव्यान्यतराभावमादायाव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन । तत्र सङ्ग-
च्छते बहिमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धस्थले विशेषणतासंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्पर्वता-
न्यत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिप्रसम्भवे तत्प्रागे सन्दर्भविरोधादिति
चेन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदका-
तिरिक्ताभावानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति ॥

न च तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टद्रव्य-
त्वावच्छिन्नाभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दत्तवस्थायि-
तिवाच्यम् । तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणस्य विशे-
षणतासंयोगघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टद्रव्य-
त्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनवाग्निष्ठा-
भावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वेन बह्वित्वस्य पारिभाषिका-
वच्छेदकत्वाभावादिति प्राहुः । केचित्तु एकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
विशिष्टस्य विषयित्वातिरिक्तसम्बन्धेनाधिकरणत्वं न स्वीक्रियते
इति मतेनेदम् । न केन्यद्वर्गविशिष्टसम्बन्धिनि इत्यत्र तादात्म्य-
सम्बन्धेन सम्बन्ध्यप्रसिद्धा गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य तादात्म्येन
सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ वर्तमानस्य तादृशान्यतरसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावेन साध्य-
ताघटकसम्बन्धनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । गगनाभावत्ववान् त-

शक्तित्वादित्यत्राव्याप्तेः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकस्य गगनाभावत्वत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यता-
वच्छेदकीभूतगगनाभावत्वत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनि गगनाभावत्वे व-
र्तमानस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेन गगनाभावत्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् ।
अन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वोपादाने च तादृशान्यतरसम्बन्धेन
गगनाभावत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि गगनाभावे अन्यतरसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्याधिकरणगगनाभावत्वत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके स-
त्त्वेन साध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावाभावाव्याप्ति-
रिति । एवं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेः विशि-
ष्टसत्तात्वविशिष्टस्य तादात्म्येन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धा यन्मपदेन
विशिष्टसत्तात्वस्य धर्तुमशक्यत्वेन धर्मान्तरस्यैव धर्तव्यतया
तद्भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्याहुः । तन्न समीचीनं माति
सर्वत्रासम्भवापत्तेः घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नस्य तादृ-
शान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धा तादृशान्यतरसम्बन्धेन व-
हित्वविशिष्टसम्बन्धिनि पर्वतादौ तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्याधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदके घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वे सत्त्वा-
दिति ॥ २३ ॥

रूपवान् घटत्वादित्यादौ रूपत्वद्रव्यान्यतराभावमादायाव्याप्तिं
वत्त्वा केचित्त्वित्यादिकल्पं परित्यक्तं जगदीशेन ॥ ० ॥

न च तादृशान्यतरीयतत्सम्बन्धेन यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तन्नि-
ष्ठतादृशान्यतरीयतत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणो यो ऽभावस्त-
त्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वविवक्षणादेव नाव्याप्तिरिति वाच्य-
म् । सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तेः । ता-
दृशान्यतरीयतादात्म्यसम्बन्धेन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि सत्ता-
दौ तादात्म्येन प्रतियोगिव्याधिकरणो न विशिष्टसत्ताभावः अपि तु
घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधि-
करणविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वेन सत्तात्वस्य
पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । न च तादृशयद्यत्सम्बन्धेन

यो यो यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धी तत्तत्सम्बन्धेन तत्तन्निष्ठप्रति-
योगिव्यधिकरणाभाव इत्युक्तौ समवायेन गुणे तदभावस्य प्रति-
योगिव्यधिकरणतया नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकगगनत्वस्य तादृशयद्यत्सम्बन्धेन तस्मान्निधत्वात्-
सिद्ध्या घटत्वविशिष्टसम्बन्धी यो यस्तत्तन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादसमानकालीनतत्तद्व्यक्तित्वे तत्तद-
च्छेदकत्वात् कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तेः । यदि चात्र
स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिताविशिष्टान्या या अन्यतरस-
म्बन्धावच्छिन्ना यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिता तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकतत्कत्वमित्युक्तौ नैष दोष इति विभाव्यते तदा घटान्यत्व-
विशिष्टप्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । साध्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकं लाघवात् घटभेदत्वमेव तथा च गगनाभावादि-
निष्ठा या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसम्ब-
न्धिता तस्या निरूपकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्ब-
न्धिताविशिष्टान्यत्वात् । तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव घट-
भेदत्वमतो यद्धर्मपदेन साध्यतावच्छेदकस्य धर्तुमशक्यत्वादिति
ध्येयम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमते तत्तद्वत्ता-
भावमादाय बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेति विभावनीयम् ॥२४॥

न च तथापि कालो घटवान् महाकालःवादित्यादावव्याप्तिवारणा-
यावृत्तिनिरूपिततादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यः स्वविशि-
ष्टसम्बन्धी तन्निष्ठो यस्तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो-
ऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वविवक्षणाश्लोक्तस्थले ऽव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ शब्दत्वगगनान्यत्वा-
राभावमादायाव्याप्तेस्तादृशान्यतरघटिततादृशवच्छेदकभेदकूटस्य
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वात् एवं संयोगनद्र-
व्यसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ आत्मान्यत्वविशिष्टद्रव्याभावमादायाव्या-
प्तेश्च ॥ २५ ॥

हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छेदधत्वसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिक-

रणं व्याप्तिरित्यत्र यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । अन्यथा वह्निमग्निष्ठाभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् धूमवान् वह्निरित्यादौ अतिव्याप्यापत्तेः । न च गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमप्रासिद्धमित्वाच्यम् । गोत्वमेदीयप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यादिति । अत एव प्रमेयधूमत्वमुपेक्षितं तदवच्छिन्नत्वस्य मेदीयप्रतियोगितायामप्यभावात् । यदि च गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः । गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नत्वमात्रघटिततादृशोभयत्वस्य लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन निवेशनीयमिति जगदीशेनोक्तम् ॥०॥

अत्रेदं चिन्त्यते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाभावीयप्रतियोगितायां गोत्वत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वात्तत्र गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वघटितोभयाभावासत्त्वात् कथं गवेतरासमवेतत्वावच्छेद्यत्वघटितोभयत्वस्यातिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वं न च गवेतरासमवेतत्वनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वात् तादृशोभयत्वमेवान्तिप्रसङ्गाद्यनापादकमित्यत्रैव तात्पर्यमिति वाच्यम् तथा सति गवेतरासमवेतत्वपर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यापत्तेः । मेदत्वानिरूपकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयत्वस्यैव लाघवेन तथात्वौचित्यात् । अथ संयोगसम्बन्धेन गोत्वाभावप्रतियोगितायां गवेतरासमवेतत्वमवच्छेदकं न भूतले गोत्वं नास्तीतिप्रतीतिसत्त्वात् तत्र गवेतरासमवेतं नास्तीत्यप्रत्ययात् गवेतरासमवेतत्वमात्रस्यातिप्रसङ्गाद्यापादकत्वात् किन्तु समवेतत्वे सति गवेतरासमवेतत्वं तथा च गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नत्वरूपगवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्नत्वघटितोभयत्वस्य लघुत्वाभावात् अत्र वदन्ति ॥

संयोगेन गोत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं गोसमवेतत्वं न तु समवेतत्वे सति गवेतरासमवेतत्वं तथा च गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयत्वमतिप्रसङ्गाद्यनापादकमेवेति नासङ्गतिः । न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगवेतरासमवेताभावीयप्रतियोगितायां गोत्वत्वाव-

च्छेद्यत्वघटितोभयाभावसत्त्वेन तत्र च गवेतरासमवेतत्वावच्छेद्यत्व-
 घटितोभयाभावासत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । संयोगेन गवेतरास-
 मवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन द्रव्यत्व एव कल्प-
 नात् । न च गवेतरासमवेतत्वं यदि गोत्वभावाप्रतियोगितानवच्छे-
 दकं तर्हि अनवच्छेदकपदेन तदुपादाय तदवच्छिन्नत्वघटितोभया-
 भावस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति कथमप्रसिद्धिरित्युक्तमिति वा-
 च्यम् । अनवच्छेदकयद्यद्धर्म इत्यस्यैव विवक्षणीयत्वादन्यथा सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशेपि धूमवान् वह्निरित्यादावतिव्याप्त्याप-
 क्षेः । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां वह्नित्वरूपानवच्छेदकधर्मावच्छि-
 न्नत्वाभावात् । तथा च गोत्वस्याप्यनवच्छेदकत्वात् तद्व्यति-
 भयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति अतोऽव्याप्तिपर्यन्तानुधावनामिति
 कश्चित् । तन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वनिवेशेपि य-
 द्धर्मावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावकूटनिवेशो वह्निमान् धूमादित्यादौ
 संयोगसम्बन्धेन यद्वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितान-
 वच्छेदकत्वस्य गोत्वत्वादावपि सत्त्वात् तदवच्छेद्यत्वघटितोभयाभा-
 वासत्त्वात् पुनरव्याप्त्यापत्तेरतः सामान्याभावनिवेशो युक्तस्तदा
 कथमप्रसिद्धिदानसङ्गतिः मैवम् इत्यस्वरसादेव यदि चेत्यस्योक्त-
 त्वात् । अन्ये तु गोत्वमेदप्रतियोगित्वनिष्ठं यद्गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वं
 संयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वं चैतदुभयत्वस्यैवातिप्रसङ्गाद्यनापादकस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्याहुः ॥ २६ ॥

गवेतरासमवेतत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
 दकताकत्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयत्वस्य गवेतरासमवेतत्वनिष्ठसामा-
 नाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसकलगोसमवेत-
 त्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वापेक्षया ल-
 भुत्वादतिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वाच्च । तादृशोभयाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वमित्यपि वदन्ति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता अवच्छेदक-
 त्वनिष्किपात्रिका समाप्ता ।

अथ विशेषव्याप्तिजागदीश्याः कालीशङ्करी-
क्रोडपत्रम् । (७)

प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
ना साध्येन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मूलोक्तलक्षणम् । अथात्र
नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादिहेतावव्याप्तिरिति शि-
रोमणिः । अथ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्यैकव्यक्तिसाध्यके ऽव्या-
प्तिविरहाभानाव्यक्तीति । जातित्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः सा-
ध्यत्वे ऽव्याप्त्यभावाद्रूपादीत्युक्तमिति जगदीशः । तत्र सङ्गच्छते
शब्दत्वेन साध्यतास्थले गगनत्वादिहेतोरेव सङ्गेतुतया तस्य पृथिवी
त्वादिहेतुत्वान्तर्भावादेव धर्तुमशक्यत्वात् । न चादिपदेन गगनत्वहेतु-
संग्रहान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् तथा सति रूपवान् तद्रसादित्यत्र
तद्रसहेतोरादिपदग्राह्यत्वापत्त्याऽसङ्गतिभयेन नानाधिकरणकैकव्य-
क्तिहेतोरेव पृथिवीत्वपदस्वरसेन शब्दत्वादिति चेन्न स्ववृत्तिश-
ब्दत्ववत्त्वसम्बन्धेन शब्दसाध्यकस्थले आदिपदग्राह्यनानाधिक-
रणप्रत्यासन्नैकव्यक्तिशब्दत्वादिहेतोः सङ्ग्राह्यासङ्गतिरिति ध्येयम् ।
वस्तुतः शब्दत्वेन साध्यतायामित्यस्य शक्तिसम्बन्धेन साध्यता-
यामित्यर्थः । तत्र पृथिवीत्वहेतोरेपि सङ्गेतुत्वात् पृथिव्यादिश-
ब्दानां हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावान्नासङ्गतिरिति मन्तव्यम् ।
ननूक्तमिदं नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकत्वं न तावत् स्वप्रतियोगिवृ-
त्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसाध्यतावच्छेद-
ककत्वं जातिसाध्यकस्थलेपि तत् सत्त्वात् अपि तु स्वप्रतियोगिवृत्ति-
त्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदवृत्तित्वे सति
स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसां-
ध्यतावच्छेदककत्वमिति फलितार्थः । अत्र वृत्तित्वं साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन द्वितीयन्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बो-
ध्यमिति ।

उक्तजातिसाध्यकस्य तु उभयसम्बन्धेन भेदवत्सत्ता-
दिवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वाभासङ्गतिः । न च सत्तान्यजा-

तिमान् सत्त्वादित्यादावव्याप्त्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति वाच्यम् ।
 सकलस्थले व्याप्त्यप्रदर्शनेन मूलन्यूनताया अकिञ्चित्करत्वाद्-
 न्यथा संख्यान्यगुणवान् गुणावृत्तिजातिमत्त्वादित्यादिनानाव्यक्तिहे-
 तुके व्याप्त्यप्रदर्शनेन एकव्यक्तिहेतुके व्याप्तिनादिनो दीधितिका-
 रस्य तथापत्तेरिति । नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकरसादिहेतावव्या-
 प्तिविरहेण हेतौ एकव्यक्तीत्युक्तम् । एकव्यक्तितद्सादिहेतावव्या-
 प्तिविरहेण पृथिवीत्वादीत्युक्तम् एकव्यक्तिपृथिवीत्वादिहेतुकत्वं
 तु नानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकैकव्यक्तिमात्रवृत्तिहेतुतावच्छेदक-
 कत्वम् । तच्च स्वप्रतियोगिवृत्तितावच्छेदकत्वस्वानुयोगिवृत्तिता-
 वच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन भेदवत्त्वे सति स्वप्रतियोगिवृत्तिवत्त्वा-
 नुयोगिवृत्तिवोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमि-
 ति । सम्बन्धघटकीभूतप्रथमवृत्तिवत् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बो-
 ध्यम् । द्वितीयं तु हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनेति केचित् । परं
 तु हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावृत्तिसाध्यतावच्छेदककसं-
 जेतुत्वमेव नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वहेतुकत्वमिति
 समुदितार्थः । यद्धेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोग्यवृत्तिसा-
 ध्यतावच्छेदकत्वमिति अवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वञ्च वैशिष्ट्यव्या-
 सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नमित्याहुः । नन्वेवं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति-
 धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकामावमादाय साध्यस्य हेतुम-
 न्निष्ठाभावप्रतियोगित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितः । न च तद्रूपवान्
 तद्सादित्यादौ तद्रूपैतद्रूपोभयामावस्य हेतुसमानाधिकरण्येपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणाघटकतया
 व्याप्तिविरहात्तासम्भव इति वाच्यम् । रूपघटोभयामावस्य लक्ष-
 णघटकत्वसम्भवात् तत्र प्रतियोगिनावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 त्वस्य कपाले एव प्रसिद्ध्या न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्नाधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेन्न वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-
 न्नसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं न
 त्वविशिष्टसाध्यकस्थले तत्र यथाश्रुतमेव प्रतियोगिवैयधिकर-
 ण्यं निवेद्यम् । तथा च रूपघटोभयामावस्य प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यविरहात् तदभावमादायाव्याप्तिरिति । न चाविशिष्टसाध्य-
 कस्थलीयलक्षणस्य विशिष्टसाध्यक्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणा-

धर्मवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेशनीयमि-
ति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वतीयस्वरूपसम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावस्य हेत्वाधिकरणे विवक्षणीयत्वादि-
ति । वस्तुतस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदेन साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वस्वप्रतियोग्यधिकरणत्वोभयाभावविशिष्टहेत्वाधि-
करणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् कोपि दोष इति ध्येयम् । परे तु
तादात्म्यसम्बन्धेन तद्रूपादेः साध्यत्वे तद्व्यक्तित्वादिहेतौ लक्षणग-
मनाग्रासम्भवः प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणो न विशिष्टाभाव उभयाभावश्च प्रतियोगितावच्छेदकता-
दात्म्यसम्बन्धेन तादृशविशिष्टाभावोभयाभावप्रतियोगिनः सम्बन्धि-
त्वस्य हेतुमति सत्त्वादिति । अथ तथापि तदग्रहस्य व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण जगदीशेनोक्ततया तत्र प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यानिवेशात् तत्स्थलीयलक्षणस्यासम्भवताद्वयस्यमिति
वाच्यम् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणगमनात् वाच्यत्वगगनत्वोभयं
नास्तीति प्रतीतेः गगनत्वाद्यभावविषयकत्वेनोपपत्तौ अतिरिक्ताहः
शोभयाभावे मानाभावात् । न चैवमपसिद्धान्त इति वाच्यम् घट-
पटोभयं नास्तीति प्रतीतेरभावद्वयविषयकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वेना-
तिरिक्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावविषयकत्वस्वीकारेपि
वाच्यत्वगगनत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः प्रकारीभूतगगनत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वेनोपपत्तौ युक्त्यन्तरविरहेणा-
तिरिक्ताभावविषयकत्वास्वीकारात् । एतदेव ननु घटपटौ न स्तः
बहिर्द्वौ न स्त इत्यादिप्रतीतेरधिकरणभेदेन नानाभावविषयकत्व-
मनुभवविरुद्धमेकाभावविषयकत्वस्यानुभवासिद्धत्वात् तादृशानु-
भवापलापेनातिरिक्ताभावस्याप्रसिद्धापत्तेरित्यादिना मथुरानाथेनाग्रे
व्यकीकृतम् । न चैवं सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यग्राव्यासिदा-
नासङ्गतिः सत्तागुणत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः गुणत्वाभावविषय-
कत्वेनोपपत्तौ तादृशोभयाभावे मानाभावादिति वाच्यम् सत्ताधिक-
रणतावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणत्वघटान्यत्वोभयाभाव-
मादायाव्याप्तिदानस्यैव तदग्रन्थतात्पर्यादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च येन रूपेण तद्रूपा-
वच्छिन्नव्याप्यत्वं तेनैव प्रतीतिरिति तेनैव प्रतीतिरिति न च तेनैव शङ्कित-

म। अथ प्रमेयधूमत्वं गौरवेन न सामानाधिकरण्यप्रतियोगिताव-
च्छेदकं विवक्षितं चात्र तथेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेति तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेद-
कयद्धर्मावच्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावलीढ-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्य-
निरूपकताया अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसम्ब-
न्धरूपं स्वरूपसम्बन्धमात्रं वेति जगदीशः ॥

ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकयद्धर्माव-
च्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्तित्वे गौरवं द्विधा सामानाधिकरण्यप्रवेशात् तद-
पेक्षया लाघवात् तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
कनिष्ठतादृशावच्छेदकतानिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्यैव
व्याप्तित्वकथनमुचितामिति चेन्न व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारे
समवायेन गगनस्य एवं प्रमेयधूमस्य च घटत्वव्यापकत्वापत्तेः स-
मवायेन गगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या समवायेन प्रतियोगिव्याधिक-
रणाभावान्तरप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य गगनत्वे सत्त्वात् ।
अस्माकं तु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य
गगनत्वेऽसत्त्वात् न तल्लक्षणातिव्याप्तिरिति । अथ भवन्मतेऽपि
साधननिष्ठपदं व्यर्थं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वविव-
क्षणादेव व्यापकत्वलक्षणातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति । न चास-
मानाधिकरणधूमकवह्निव्याक्तिवृत्तितया वह्निःश्वमपि नावच्छेदक-
मित्युत्तरदीधितिसङ्गमनार्थमेव तादिति चाच्यम् प्रयोजनान्तरवि-
हेण केवलं तत्सङ्गमनार्थं तादृशविशेषणस्य वैयर्थ्यादिति ध्येयम् ।
यत्तु विषयितासम्बन्धेन प्रमेयधूमस्य साध्यतायां घटत्वादिर्विरुद्धः
हेतौ व्यापकत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । विषयित्वादेर्वृत्त्यनियामक-
तया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
योगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च प्रमेयधूमत्वे सत्त्वात् अस्माकं तु
तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि साधननिष्ठतादृशसामाना-
धिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति तत्तुच्छम् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तादृशविशेषणदानेऽपि

तादृशसाध्यकव्यमिचारिणि ज्ञानत्वादिहेतावतिव्याप्तेरुद्धरत्वात् ॥ २ ॥
न च पूर्वलक्षण इवात्रापि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्वि-
श्वधर्मवता सामानाधिकरण्यामित्युक्तौ निस्तार इति वाच्यम् । ता-
दृशप्रतियोगित्वाभावोऽत्र विशिष्य तत्तत्प्रतियोगित्वाभावेकूट-
त्वेन निवेद्यः अन्यथा गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वापत्तेः ।
तथा च बहिमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूतघटत्वादेः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः ।
घटादौ पटाद्यभावप्रतियोगित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदक-
त्वानपेक्षणादिति जगदीशः । अयं सर्वत्रैव लक्षणागमनादसम्भव
एव वक्तुमुचितः कथमव्याप्तिरिति चेन्न विषयितासम्बन्धेन पटा-
दिसाध्यकतज्ज्ञानत्वादिहेतौ लक्षणगमनात् विषयितासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यत् प्रमेय-
त्वं तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीया यावत्तः प्रतियोगिता-
स्तत्तदभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः प्रमेय-
त्वस्य तादृशसकलप्रतियोगितासामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् ।
अथात्र कल्पे बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरसङ्गतिः । तत्पर्वतान्य-
त्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तत्पर्वतान्यत्वं तस्य स्व-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावीयप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिका-
वच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति चेन्न तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टाभावीयप्रतियो-
गितावच्छेदकं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्पर्वतान्यत्वमेव न तु
तत्पर्वतावृत्तित्वमेवातो बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरसङ्गतिः । न
च तादृशपर्वतविशेषबहुयादौ तत्पर्वतवृत्तित्वमेव न तु तत्पर्व-
तावृत्तित्वमतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । तादृशस्थले मानाभवा-
त् । केचित्तु तादृशस्थलाभ्युपगमे प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवे-
शेन लाघवात् प्रतियोगिताद्वयं विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं
दीधितिकारेण विवक्षितं तदभिप्रायेणेदं तथा च स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्पर्वतान्यत्वस्य

यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकता-
दृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगित्वाभावकूटाव-
च्छेदकत्वविरहात् पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिः । न चैवं सति
सर्वत्रैव तादृशपारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भव एव वक्तु-
मुचिन इति वाच्यम् । एतन्मते ऽव्याप्तिपदस्याऽसम्भवपरतया त-
थैवोक्तत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अयं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेद-
कं तद्धर्ममिश्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यं व्याप्ति-
रित्युक्तौ नाव्याप्यवकाश इति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यदूघटत्वादि तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयघटत्वसमानाधि-
करणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्र-
सिद्धेरिति चेन्न तदूघटत्वाद् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । हेतुमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदूघटत्वादिकं तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-
प्रतियोगिव्यधिरण्णाभावीयतदूघटत्वसमानाधिकरणतत्तदूघटाभा-
वीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या हेतुमन्निष्ठपटाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यत् पटत्वादिकं तस्य पटत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतत्तत्पटाभा-
वीयपटत्वसमानाधिकरणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन
तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । न चात्रापि तदूघटत्वावि-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठघटपटोभयाभावीयतदूघटत्वसमानाधिकरणप्रति-
गित्वाभावावच्छेदकत्वेन तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभाति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्येन सम्बन्धेन गगनस्य साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवेशेन
लाघवाद् प्रतियोगितायामेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं दीधितिकारेण
विवक्षितं तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकव्यभिचारिस्थले
च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनत्वस्य पा-
रिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतं यद्गगनत्वं तत्समानाधिकरण-
गगनत्वविविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनघटोभयभेदीयप्रतियोगित्वस्या-
भावावच्छेदकत्वेन नातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् यथा श्रुतप्रति-
योगिव्यधिरण्णामिप्रायेण तस्यैवोक्तत्वादिति । केचित्तु लाघ-
वामिप्रायेण तद्विवक्षणे ऽतिलाघवेन प्रतियोगिताया विशेषणतावि-

शेषावच्छिन्नत्वं तेनैव विवक्षितं तदाभिप्रायेणेदम् । तथा च धूम-
वान् बह्विरत्यादावातिव्याप्तिः साधनसमानाधिशरणस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारिस्थलान्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-
वच्छेदकं यद्व्यभिचारिस्थलभेदत्वादिकं तस्य धूमत्वसमानाधिकर-
णधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
धुमाभावीयप्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकत्वा-
नङ्गीकारात् । न च स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभाव-
मादाय धूमत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम्
लाघवात् व्यभिचारिस्थलभेदत्वस्यैव व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वकल्पनादिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अत्रेदं चिन्त्यते । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं य-
द्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्धर्मभिन्न-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणान्न कोऽपि दोषः । उक्तगगनसाध्य-
कव्यभिचारिणि तत्तद्घटान्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यभिचारि-
स्थलान्यत्वं तस्य गगनत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकसमानाधिकरणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन
गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति । विशिष्टा-
यस्तु साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मस-
मानाधिकरणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगित्वाभावकूटाव-
च्छेदकं तद्धर्मवस्वमेव पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अथ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावीयतत्तत्प्रतियोगिताप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकं तद्धर्म-
भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणान्नाव्याप्तिरिति तथा च हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभा-
वीयप्रतियोगितात्ववन्निष्ठभेदीयप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवस्व-
मेव पारिभाषिकावच्छेदकमिति पर्यवसितार्थः अवच्छेदकत्वं स्था-
वच्छेद्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन बोध्यामिति । धूमवन्निष्ठघटा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तस्य घटत्वविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठपटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगित्वतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वैतदन्यतराभावावच्छेदकत्वेन

पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य घटत्वादौ प्रसिद्धेरिति । न चैवं
 रित्या वह्निमान् घूमादित्यादावव्याप्तिः घूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकं यद् घटत्वादिकं तस्य वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 त्वावच्छेदकस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितातद्घटत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिता एतदुभयाभावस्यावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य
 साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशोभयाभावस्य व्याप्य-
 वृत्तित्वेन घटत्वादाववच्छेदकत्वविरहात् । तथाहि घटत्वे तादृशाव-
 च्छेदकत्वस्वीकारे तद्घटत्वेपि तत् स्वीकरणीयं तुल्यन्यायात् एवं
 सति तादृशोभयाभावानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या स्वसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगित्वलक्षणाव्याप्यवृत्तित्वविरहादिति चेन्न तादृशप्रतियोगि-
 त्वाभावविशेषणीभूतयावत्त्वस्य तत्परित्यागेन प्रतियोगिताविशेष-
 णत्वे यथासंनिवेशेन वैयर्थ्यविरहादिति केचित् प्रलपन्ति ॥ ० ॥

अथवानौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत् यत्समानाधिकरणा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्तत्प्रतियोगिकात्यन्ता-
 भावसमानाधिकरणं यत्तेन समं सामानाधिकरण्यमिति मूलं साध-
 नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा य-
 द्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
 स्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एतेन सर्वत्र तादृशैर्यथ-
 न्निरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चापि
 प्रसङ्गकाद्यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसि-
 द्धिः । तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावानामधिकरणस्या-
 पि प्रायशस्तथा इति शिरोमणिः । अथात्र वाच्यं गगनत्वादि-
 त्याद्येकव्यक्तिवृत्तिसाधनस्थले तादृशयावद्भाववत्त्वं साधनवत्त्वेन
 प्रसिद्धमतः प्रायश इत्युक्तमिति जगदीशेनोक्तं तत् कथं सङ्गच्छते
 तत्रापि तादृशयावद्भावान्तर्गतगुणसामान्याभावाभावस्य गुणत्व-
 पस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिस्तत्त्वादिति चेन्न अभावाभावस्याति-
 रिक्तत्वमते तादृशयावद्भावान्तर्गतस्य गुणसामान्याभावाभावस्य
 तिरिक्ततया साधनवत्त्वेव तद्वत्त्वसम्भवादव्याप्तिविरहेण प्रायश इत्यु-
 क्तम् । वह्निमान् घूमात् द्रव्यं पृथिवीत्वादिनानाव्यक्तिवृत्तिसाधन-
 पर्वतावृत्त्यभावस्य चत्वरानवृत्त्यभावस्यातिरिक्तत्वेपि तादृशभावक-
 धिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्बोध्या । अथवा भावभिन्नत्वनिवेशाभिप्राये

जेदं गुणसामान्याभावाभावस्य गुणत्वरूपत्वेन भावभिन्नत्वाविरहा-
दिति । वस्तुतस्तु साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावा-
स्तत् कूटाधिकरणवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायेणेदमिति
ध्येयम् । वयं तु हेत्वधिकरणावृत्त्यभावातिरूपितत्वेन स्वनिष्ठानुयोगिता-
निरूपितत्वस्वेतरनिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशि-
ष्टान्यत्वेन वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वाभोक्ता-
भावमादायाव्याप्तिरिति समाधानम् ॥ ० ॥

अथ साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकर-
णास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभावस्तु भावभिन्नो-
प्राह्यः तेनेदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ रूपसामान्याभावाभावमादाया-
व्याप्तिरिति दीधितिकारः । ननु तादृशरीत्या वह्निमान् धूमादित्य-
व्याप्तिसम्भवे प्रसिद्धस्थलपरित्यागे बीजाभावः । न च साधन-
समानाधिकरणाभावे निरवच्छिन्नत्वविशेषणात् पर्वतवृत्तिरूपादेः नि-
रवच्छिन्नत्वाभावेन तदभावस्य घर्तुमशक्यत्वाद् अत्र स्नेहवानि जलीय-
परमाणौ रूपस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवादतस्तादृशस्थलानुधावनमि-
ति वाच्यम् समवेतसामान्याभावाभावस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवेन
तादृशाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवात् । न च
तादृशाभावाभावः सत्तास्वरूप एव वाच्यो लाघवादिति वाच्यम् ।
तावतापि रूपवन्मात्रसमवेताभावाभावमादायाव्याप्तिसम्भवात् ।
न हि तादृशाभावो द्रव्यत्वस्वरूपः कल्पयितुं शक्यते बाष्पादेरपि
तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेरिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकताघ-
टेकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावनिवेशात् तत्र नाव्याप्तिरि-
त्यभिप्रायेणेदम् । न च वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वविशिष्ट-
स्य साध्यतायां धूमादिहेतौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताक-
स्य हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र च सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यानिवेशेन वह्नि-
त्वविशिष्टवह्निः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यद्ध-
र्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्यादिति । न च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादा-

व्याप्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्धभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या-
पि निरूपयावदन्तर्गततया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहा-
दिति वाच्यम् प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणात् एक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगित्वं तथा
च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताक-
यावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यमिति फलितार्थ इत्याहुः । तत्र
सङ्गच्छते । सत्ताभावतेजस्त्वाभावैतदन्यतराभावाभावमादाय वक्ष्य-
माणाव्याप्तिदानासङ्गतेः । वस्तुतः प्रयासगौरवादेव प्रसिद्धस्थलोः
पेक्षेति ध्येयम् । न च घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यत्र घटाभावमे-
दाभावस्य तादात्म्येन घटाभावात्मकतया स्वस्वरूपसम्बन्धेन
साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तत्रापि वृत्ति-
त्वद्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तथा च घटाभावमेदाभाव-
स्य तादात्म्येन हेत्वधिकरणीभूतघटाभावनिरूपितवृत्तित्वेपि तेन
सम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति भावः ।
अत्रेदं चिन्त्यते साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकं यद्धर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वं तु स्व-
प्रतियोगिमत्त्वग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन तथा च धूमवान् वहे-
रित्यादावतिव्याप्तिः । कालिकसम्बन्धस्यापि तादृशत्वेन तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य धूमाद्यसावे सत्त्वादिति सिद्धान्तस्तु अनुगम-
पत्रिकायां विवेचनीयः । अथैतत्कल्पे तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिः तद्रूपभेदाभावस्य तद्रूपत्वानतिरिक्ततया भावभिन्नत्वा-
भावात् साधनसमानाधिकरणस्यान्यविधाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावे यद्धर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यसत्त्वादिति चेन्न । तद्रूपवत्त्वप्रकारकयत्किञ्चिज्जन्य-
ज्ञानविषयत्वतद्रूपभेदैतदन्यतराभावस्य भावभिन्नतया साधनसमा-
नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावे यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमावादिति ॥ ० ॥

तेजस्त्वाभावसत्ताभावैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य साध-

नसमानाधिकरणतादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्ना-
 भावस्य सत्ताभावाद्यात्मकतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्याभावेन
 वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यस्वरसाद्भेदन्तीत्युक्तमिति जग-
 दीशः । तत्र सङ्गच्छते तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावत्वं तेज-
 स्वाभाव एव स्वीकरणीयम् न तु सत्ताभावेपीति अतिप्रसङ्गाद्य-
 भावात् तादृशभावे साध्यसामानाधिकरण्यसम्भवात्तमादायाव्या-
 सिदानासङ्गतारिति चेन्न । अभावान्तरमादायैवाव्याप्तेः तथाहि गु-
 णत्वप्रकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वगुणभिन्नत्वैतदन्यतराभावः
 द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्यान्य-
 तरस्वरूपतया साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाश्रयगुणभिन्नत्वगुणत्वप्रकारकय-
 त्किञ्चिन्नप्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावस्य साध्यसामानाधिकर-
 ण्याभावादिति । अथवा रूपभेदरूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्य-
 प्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावः गुणत्वाभावैतदन्यतराभावाभावस्य
 एतदन्यतरस्वरूपस्य रूपभेदरूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानवि-
 षयत्वैतदन्यतराभावस्वरूपतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहा-
 दव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् । केचित्तु अभावाभावत्वं प्रतियोगित्व-
 मिति मतेनेदं तथा चान्यतरात्मकतया तादृशसत्ताभावे साध्यसामा-
 नाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिदानं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अन्यथाऽन्य-
 न्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्ववादिनां प्राचां मते प्रागभावध्वं-
 सादिसाधारणरूपसामान्याभावाभावत्वमङ्गीकृत्य यद्वर्मावच्छिन्नाभा-
 वत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नाभावेन सामानाधिकरण्यमित्यादि-
 निवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । न चैवं सति समवेताभावाभावमादाय
 वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवे इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्रा-
 व्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् तादृशस्थलेऽप्यव्याप्तेरिष्टत्वा-
 दत एव समवेताभावाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्य-
 पि द्रष्टव्यमित्यादिग्रहणेन भवतापि तत्राव्याप्तिः स्वीकृतेत्याहुः ॥
 यत्तु जन्यत्वाभावजलमित्याकारकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषय-
 त्वाभावैतदन्यतराभावाभावमादायोक्तस्थलेऽव्याप्तिरिति तत्तुच्छम्
 तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावत्वं जलत्वप्रकारतानिरूपितविशे-

व्यत्वाभावे कल्पनीयम् । न तु जन्यत्वाभावेऽपि अतिप्रसङ्गाद्यभावा-
दिति ।

साम्प्रदायिकास्तु भावभिन्नत्वपदेन वास्तवात्यन्ताभावो प्रा-
ह्यः । ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिरभावप्रतियोगिता-
कामावमात्रस्याधिकरणस्वरूपतया घटात्यन्ताभावादेवृत्तेर्घटध्वंस-
त्वाभावस्य घटात्यन्ताभावस्वरूपस्य घटध्वंसत्वादिरूपसाध्यसामाना-
धिकरण्यादिति जगदीशः । ननु घटात्यन्ताभावाविष्टस्य घटध्वंसत्वा-
भावस्य वास्तवात्यन्ताभावतया साध्यसामानाधिकरण्येऽपि तादृशरी-
त्या जन्यत्वाभावाविष्टस्य घटध्वंसत्वाभावस्य तत्स्वरूपतया तस्यापि
यावदन्तर्गतत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यासम्भवात् कथमतिव्याप्ति-
सङ्गतिरिति चेदत्र केचित् जन्यत्वाभावाज्ञानदशायामेव तदुत्थापन-
सम्भवादित्यथा घटध्वंसत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादेरुपस्थि-
तिसम्भवात् तादृशग्रन्थानवतारप्रसङ्गादित्याहुः । यन्तु ध्वंसादिनि-
ष्ठजन्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्य घटध्वंसरूपतया तदभावस्या-
भावप्रतियोगिकत्वेन घटाभावादिरूपाधिकरणस्वरूपतया तस्यापि
साध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिसङ्गतिरित्याहुः । तत्तुच्छम् जन्य-
त्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावात्मकसाध्याभावे साध्यसामानाधिकर-
ण्याभावादिति । न चात्रापि जन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभाव-
स्यापि ध्वंसवृत्तिजन्यत्वप्रतियोगिकतया सोऽपि घटात्यन्ताभावादिरू-
पाधिकरणस्वरूप एव तदात्मकसाध्याभावे सामानाधिकरण्यस-
त्वादतिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् अभावमात्रप्रतियोगिकाभावमात्र-
स्यैवाधिकरणस्वरूपत्वं न तु भावाभावोभयप्रतियोगिकस्यापि
तथात्वं कल्प्यते अन्यथा घटात्यन्ताभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वावि-
शिष्टघटाभावाभावप्रतियोगिकतया तस्याप्यधिकरणस्वरूपताप्रसङ्गः
न चेष्टापत्तिः अभावमात्रस्यैवाभेदप्रसङ्गात् तत्रापीष्टापत्तौ महानुभ-
वविरोधः । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभावाविष्टस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभा-
वात्मकतया बहिःसामानाधिकरण्याभावेन बहिःमान् धूमादित्यत्राव्या-
प्तिसम्भवे घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिपर्यन्तानुधावन-
स्य सन्दर्भविरोधापत्तेरित्यन्तेनाव्याप्तिदानासङ्गतेः । अभावमात्रस्यै-
वाभावप्रतियोगिकत्वेनाधिकरणस्वरूपतयाऽत्यन्ताभावस्यासिद्धत्वे-

नासम्भवस्यैव सम्भवादिति । वस्तुनस्तु नित्यप्रतियोगिकत्वघट-
ध्वंसत्वैतदन्यतरस्य साध्यतायां ध्वंसत्वादिहेतावतिव्याप्तिः जन्य-
त्वाभावे तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तमादाया-
तिव्याप्तिवारणस्यावश्यकत्वात् तस्यैव ग्रहणे तात्पर्यमित्यवध्येयम् ॥
नव्यास्तु भावेन भिन्न प्रतियोगिविधया सम्भिन्न भावमात्रप्रतियोगि-
क इति यावत् तेन स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणस्य हिमावृत्त्यभावस्वरू-
पाभावस्य प्रतियोगिनावच्छेदकं यद्धिमावृत्तेरभावत्वं तदवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्य यावद्धिमावृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यास-
मानाधिकरणत्वेऽपि इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्र नान्व्याप्तिः हिमावृत्तेर-
भावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वात् तदवच्छिन्नाभावस्य भावमा-
त्रप्रतियोगिकत्वाभावादिति जगदीशः । ननु भावमात्रप्रतियोगिकत्वं
न भावेनराप्रतियोगिकत्वं साधनसमानाधिकरणस्य घटाभावस्यापि
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावप्रतियोगिकतया भावेतरप्रतियो-
गिकत्वाल्लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः । किन्तु भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वं तथा च घटाभावस्य भावमात्रवृत्तिधर्मघटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वाल्लक्षणलघटकत्वोपपत्तिरिति । अत्रेयमापत्तिः
ननु हिमावृत्तेरभावः यदि हिमत्वस्वरूपः तदा कथमभावेऽपि सत्त्व-
मित्युक्तम् यद्यतिरिक्तस्तदा कथमभावे सत्त्वम् उभययैव हिमावृत्ते-
रभावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वादित्यादिग्रन्थासङ्गतेः एवं रूपसा-
मान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि भावमात्रवृत्तिविशेष्य-
तात्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य निखिलरूपस्वरूपस्य जल-
त्वसामानाधिकरण्यविरहादिदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्रान्व्याप्तिः सुरदै-
वेति । यदि रूपसामान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावो न रूप-
स्वरूपस्तदा द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वा-
नतिरिक्तत्वादिति ग्रन्थासङ्गतिरिति । भवं हिमावृत्त्यभावत्वं हिमवृत्ति-
यावत्पदार्थ एव कल्पनीयं तादृशव्यवहारात् तथा च हिमवृत्तिज-
लत्वाभावप्रतियोगिकत्वेन भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वाभावात् तमादायाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगि-
ताकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्व-
मिति मूलम् । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावक-
 त्वमर्थः केवलान्वयिस्थले चाकाशादिरेव तथा विधोऽभावः
 प्रसिद्ध इति सम्प्रदाय इति दीधितिकारः । अत एव वह्नि-
 मान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकस्य ह्रदवृत्तित्वविशिष्ट-
 द्रव्यत्वाभावस्य योऽभावो द्रव्यत्वादित्त्र हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव
 सत्त्वादित्यस्वरसः सम्प्रदाय इत्यनेन सूचित इति जगदीशः । अत्रेय-
 मनुपपत्तिः । ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वस्य साध्यव्यापकताव-
 च्छेदकत्वमेव न सम्भवति कुतोऽव्याप्तिः ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वा-
 भावस्य तादृशविशिष्टद्रव्यत्वस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वादिति चेन्न तदघटमिन्नं द्रव्यत्वादित्वादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप-
 कनाशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकतया ऽव्याप्तिस-
 ङ्गतेरिति । यद्यपि तदघटभेदाभावस्य तदघटत्वात्मकतया लक्षण-
 घटकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतं यदघटमिन्नत्वतदघटत्व-
 प्रकारकयत्किञ्चित्तज्जन्यज्ञानविशेष्यत्वैतदन्यतरत्वं तदवाच्छिन्नाभा-
 वे साधनसामानाधिकरण्याभावासत्त्वेन तत्रातिव्याप्त्यसम्भवादि-
 दमयुक्तम् तथापि तस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन साध्यसामानाधि-
 करणतया तादृशसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रातेर्योगितानवच्छेद-
 कगगनाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य गगनात्मकतया तादृशयावदभाव
 एव साधनसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन गतिव्याप्तिभिर्या तन्निवेशस्या-
 वश्यकत्वादिति । न च तथापि स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघट-
 घटकसम्बन्धेनाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेनातिव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । तावतापि कालिकसम्बन्धस्य व्यावर्तयितुमशक्य-
 त्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाभावस्य स्वा-
 त्मकतया स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकस्वाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धत्व-
 स्य कालिकेऽपि सत्त्वात् व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
 वेशापेक्षया स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेनाभावे वृ-
 त्तित्वनिवेशस्य गुरुतायाश्चक्रवर्तिलक्षणव्याख्यानप्रस्तावे स्वयमु-
 क्त्वाच्च । न च व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे संयो-
 गाभावमादायासम्भवः स्यादिति वाच्यम् साध्यव्यापकतावच्छेद-
 कावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वात् । केचित्तु स-

अप्रदायविदो मते ऽभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपतया घटा-
भावभिन्नमभावत्वादित्यादावतिव्याप्तिभिया साध्याधिकरणवृत्तिताय-
च्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छि-
न्नाभावे साधनसामानाधिकरण्याभावस्य विवक्षणीयतयोक्तस्थलेऽव्या-
प्तिसङ्गतिरित्याहुः । तन्मन्दम् घटाभावभिन्नत्वाभावस्याभावप्रतियो-
गिकस्य घटाद्यभावस्वरूपत्वेपि साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
भावस्याभावाप्रतियोगिकस्यातिरिक्ततया तमादायातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात् तन्निवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं
तत्त्वमित्यर्थः न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन
विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थ-
लामादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् ।
तादृशानां यावतामिन्धनादीनामैकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति शिरोमणिः ।
एकाधिकरणस्येति तेषां प्रत्येकाश्रयत्वप्रवेशे तु तादृशतत्तद्वाङ्मिस्व-
स्य धूमाव्यापकत्वादव्याप्तिरसम्भवो वेति भाव इति जगदीशः ।
तस्यायमाशयः साध्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वनिवेशे विषयिता-
सम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्वादिहेतौ लक्षणगमनादव्या-
प्तिः । तदनिवेशे चासम्भवो बोध्यः । केचित्तु साध्याधिकरणवृ-
त्तित्वेन तादृशानवच्छेदकवतो विशेषणीयत्वे तु शब्दवान् गगनत्वा-
दित्याद्येकव्यक्तिवृत्तिसाध्यकस्थले लक्षणगमनादव्याप्तिः । तदन-
मिप्राये त्वसम्भव इत्याहुः ॥

नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृशव-
मान्तराघटितत्वेन निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद्धूम-
प्रागभावत्वादिसङ्ग्रह इति शिरोमणिः । वस्तुतः स्वमते
नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेवातो वारणीयत्वे त्वित्युक्तम् । द्रव्यं
विशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य स्वसमानाधिकरणं यद्-
गुणान्यत्वं धर्मान्तरं तद्घटितत्वादव्याप्तिरतस्तादृशपदम् । स्वाधिक-
रणवृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तित्वं बोध्यम् न
तु तेनैव सम्बन्धेन तथा सति धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेस्त-
यापत्तेरिति जगदीशः । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्वसमाना-
धिकरणसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं यद्रूपं तदनवच्छिन्नप्रकारताव-

च्छेदकमिति समुदितार्थः । अथात्र वाच्यं हेयात् प्रमेयादित्यत्राव्या-
 प्तिः । तत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्वसमावाधिकरणपदेन
 स्वव्यापकत्वस्योक्तत्वात् तथा च ज्ञानत्वस्य प्रमेयत्वहेयत्वाव्याप-
 कतया तदघटितत्वेऽपि नाव्याप्तिः । न चैवं बहिमान् धूमवदन्यास-
 संयुक्तत्वविशिष्टसंयुक्तप्रागभावादित्यादावव्याप्तिः । तादृशप्रागभा-
 वत्वसमानाधिकरणं तादृशं यद्धूमवदन्यासंयुक्तत्वं तदघटितत्वादि-
 ति वाच्यम् धूमवदन्यासंयुक्तत्वस्य वाच्यत्वादिसाधारणतया तादृ-
 शत्वाभावात् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यताया अवच्छेदकत्वे-
 पि हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यैव लक्षणे
 निवेश्यत्वादिति । धूमप्रागभावादिहेतुके ऽव्याप्तिवारकस्वसमानाधि-
 करणपदव्यावृत्तेर्धूमविशिष्टरासमादावव्याप्तिवारकत्वेन स्वयमेव
 बध्यमणत्वादिति । न च तथापि सामानाधिकरण्यपदं व्यर्थं धूम-
 विशिष्टरासमत्वाद् : स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरधूमेन घटित-
 तया व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । आदिपदेन धूमप्राग-
 भावध्वंसत्वाद् : संप्राप्ततया तत्राव्याप्तिवारकत्वेनैव तत्सार्थ-
 क्यादिति । धूमादौ धूमात्यन्ताभावाभावत्वस्वीकारमते धूमात्यन्ता-
 भावाभावत्वस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववन्नेष्यत एव व्याप्य-
 तावच्छेदकत्वम् । अथ द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादा-
 वव्याप्तिवारणप्रयोजनकतादृशपदं व्यर्थं विशेषणतासमवाय्यघटित-
 सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मन्यत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदक-
 त्वादिति चेन्न द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टादित्यादौ गुणकर्मन्यत्व-
 स्य स्वसमानाधिकरणस्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतेन गु-
 णान्यत्वेन कर्मन्यत्वेन च घटितत्वात् । अथ स्वानवच्छिन्नप्रका-
 रतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकध-
 र्मवत्त्वं व्याप्तिरित्यत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छे-
 दकत्वं यत्सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्य-
 था धूमत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकताघटकयत्किञ्चित्सम्बन्धेन
 स्वसमानाधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
 दकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् बहिमान् धूमप्रागभावादित्यादावव्या-
 प्तिः । तथा च बहिमान् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यादित्यादौ सम-
 वायेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वसमानाधिकरणधूमत्वस्याधेयतासम्ब-

न्धेन एव स्वघटकत्वात् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य व्याप्तित्वा-
पत्तिरिति चेन्न आधेयतासम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वे व्या-
प्तित्वस्येष्टत्वादिति ॥

न चैवं हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्तित्वो-
क्तौ धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यदित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशप्र-
न्धविरोध इति वाच्यम् विषयितासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रमाविशेष्य-
त्वे व्याप्तित्वास्वीकारात् तादृशप्रमाविशेष्यत्वे ऽतिव्याप्तिपरतयैव त-
द्ग्रन्थसङ्गतेरित्यादिकं सुधीभिरालोचनीयमिति व्यर्थत्वं च स्व-
समानाधिकरणतादृशधर्मान्तरघटितघटकत्वे सति स्वसमानाधिक-
रणतादृशधर्मान्तराघटकत्वम् । स्वपदं व्यर्थविशेषणघटितधर्मपरं
घटकत्वं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकतत्कत्वं
तत्पदं घटितपरम् ॥ ० ॥

उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानस्योक्तौ इदमेतद्रूप-
भिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्यादत आह येन येनेति ज-
गदीशः । ननु वाच्यं तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकतादात्म्येन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिसम्भवे
कथमतिव्याप्तिदानमिति चेदत्र केचित् १ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशकृतं विशेषव्याप्तिजागदी-
शोक्तोपपन्नम् ।

१ अत्र कश्चिदंशो निपातित आदर्शपुस्तकेष्विति प्रतिपादितः ।

अथ व्याप्त्यनुगमजागदीश्याः
कालीशङ्करविरचितं कोटपत्रम् । (८) ।

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वग्रहविरोधित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वबुद्धीनां कारणत्वं दीधितिकारसम्मतम् । तत्र प्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवि-
रोधित्वं यदि तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वमात्रं
तदा वह्नित्वं तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकं भूतलं च घटवत्
इति तादृशसमूहालम्बनग्रहनिष्ठभूतलधर्मिकघटप्रकारकबुद्धित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनो भूतलं घटाभावव-
दिति ग्रहस्यापि अनुमितिकारणतापक्षिरतस्तादृशभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकत्वमेव तादृशविरोधितान्तपदेन जगदीशेन विवक्षित-
तम् । तथा च भूतलविशेष्यत्वावच्छिन्नघटप्रकारिता न तादृशभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापिका किन्तु तादृशभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितैव तदवच्छिन्नत्वं च न भूतलधर्मि-
कघटप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामतो घटाभाववद्भूत-
लमिति ज्ञानस्य नानुमितिकारणत्वम् । ननु भूतलधर्मिकघटप्र-
कारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अवच्छेदकत्वस्य तादृशभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वे विरहात् तादृशभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवे-
शेपि भूतलं घटाभाववादिति ज्ञानवारणसम्भवात् तादृशभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलम्
न च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धेरसङ्गहापत्तिः तन्नि-

अथप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनैवावच्छेद्यतया तत्प्रतिबध्यता-
वच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयताया अनिवेशादिति वा-
च्यम् । यतः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नतादृशप्रकारितानिष्ठावच्छेदकता-
कत्वं न प्रतिबध्यतायां निवेश्यते किन्तु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदक-
ताकत्वमेव तथा च नीलघटवद्भूतलमितिज्ञानीयनीलघटत्वावच्छि-
न्ननिरूपितप्रकारिता यथा घटत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रकारितात्वेन घट-
सामान्याभाववानिति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका अत एवोक्तम-
वगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्तामिति तथा
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वप्रकारितापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
कारितात्वेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहि-
त्वमिति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका इति तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिब-
न्धकताकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहि-
त्वमिति ज्ञाने ऽप्यस्तीति न तदसङ्ग्रहः तथा च जगदीशेन कुतस्ता-
दृशप्रकारितान्यापकत्वनिवेशनं कृतमिति ।

अत्रोच्यते । प्रकारित्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्तु स्वरूपसम्बन्धवि-
शेष एव तथा च स्वरूपसम्बन्धात्मिका प्रतियोगिता यथा प्रतियोगिस्व-
रूपा तथा प्रकारिता ज्ञानस्वरूपा एव तथा च तादृशाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं भूतलं च घटवदिति समूहालम्बनज्ञानीयघटप्रकारित्वं
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वं च तज्ज्ञानस्वरूपमेव
अत एव ज्ञानभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव विषयितानामित्यादिग्रन्थो-
पपे सङ्गच्छते तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्मकतादृशज्ञानीयघटप्रकारित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबध्यताया अपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
रितावच्छिन्नतया तन्निरूपितप्रतिबन्धकताशालिनो भूतलं घटाभाव-
वदितिज्ञानस्य चारणमशक्यमेव । यदि च तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वं प्र-

तिवध्यतायां निवेश्यमतो न दोषः । तथाहि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया ज्ञानस्वरूप-
घटप्रकारितास्वरूपत्वेऽपि भूतलं घटाभाववादिति निश्चयनिरूपितप्र-
तिवध्यतायां निवेशादेव घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानवारणसम्भव
इत्युच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
त्वमिति ज्ञानस्य दु संप्रहापत्तेः तादृशनिश्चयनिरूपितप्रतिवध्यतायाः
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वप्रकारितात्वेन तादृशप्रकारितानवच्छिन्नत्वात् प्रतियोगिव्यधिकर-
णहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापक-
त्वप्रवेशे तु भूतलधर्मिकघटप्रकारितायास्तादृशभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वाविरहादेव न घटाभावशक्तिं ज्ञानाद-
नुमितिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु समानप्रकारकज्ञानीयविषयिताया ऐक्यमते प्रकारि-
ताया ज्ञानानात्मकत्वात् तन्मते प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं प्रकारिताया-
मवश्यं निवेशनीयम् । अन्यथा प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया अपि प्र-
तियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
प्रकारित्वात् तादृशप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रति-
बन्धकताशालितादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः एवं प्रकारेणैव धूमसमानाधिकरणम-
हानसत्त्वभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धूमसमानाधि-
करणघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्य-
नुमितिप्रसङ्गः प्रकारिनायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापक-
त्वप्रवेशे च प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वादेर्धूमादौ महानसीयत्वाद्यनव-
गाहिवह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमिति ज्ञानेऽसत्त्वाच्च तादृशप्रकारित्वादेः प्रतियोगिव्यधि-
करणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्या-
पकत्वं न च प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपकत्वावच्छिन्नप्र-

तिवध्यत्वनिवेशेनैव उक्तदोषवारणसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तानुधावनं
 विफलं प्रतियोगिव्याधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतावच्छेदकताया अवच्छेदकतावच्छे-
 दकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारमते महानसाद्यन्तभावेनैव पर्या-
 सत्वादिति वाच्यम् । यतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकतात्वपर्यासावच्छेदकताकत्वस्य प्रकारितायां निवेशे ऽवृत्तिगगना-
 दिहेतुकस्थले गगनाधिकरणाप्रसिद्ध्या गगनसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धतया तत्पर्यासावच्छेदकताकत्वस्य
 प्रकारितायां विरहात् गगनहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरनो हेतुतावच्छेदक
 पर्यासावच्छेदकताकविषयतानिरूपिताधिकरणत्वपर्यासावच्छेदकता-
 कविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वपर्यासावच्छेदकताकविषयतानिरूपित-
 इत्यादिक्रमेण प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्ववधटकसकलपदार्थविषयतावच्छेदकतायां पर्या-
 सिर्निवेशनीया नत्पर्यासावच्छेदकताकत्वं च जगदांशमते तत्तन्निष्ठा-
 वच्छेदकतामिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं प्रतियोगिव्याधिकरण-
 हेतुसमानाधिकरणाभावविषयतायां च प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 निष्ठावच्छेदकतामिन्ना सती हेतुसमानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकता-
 मिन्ना सती अभावत्वनिष्ठावच्छेदकतामिन्ना यावच्छेदकता त-
 दनिरूपकत्वमेव निवेशनीयम् । एवं च प्रत्येकपदार्थविषयताव-
 च्छेदकतापर्यासिनिवेशे महागौरवम् । अतस्तादृशप्रकारिताव्यापक-
 त्वस्य प्रकारितायां निवेशः । ननु साध्यतावच्छेदकविशेषित्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वप्रकारितायाः समानाकारकज्ञानैकविषयतामतेऽपि निरूपक-
 भेदेन निरूपकतावच्छेदकभेदेन च भिन्नतया धूमत्वादिना पर्वतीय-
 धूमावगाहिप्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावगाहिज्ञाने धूमत्वादिना महानसीयधूमावगाहितादृशज्ञाने प्रति-
 योगिव्याधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकं बह्वित्वमितिज्ञाने च प्रतियोगिव्याधिकरणधूमसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितैकप्रकारित्वाभावात् कस्या
 अपि प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रकारिताया न प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव-

प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्या-
पकत्वं सम्भवति तादृशयत्किञ्चित्प्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वाभावरूपव्यापकत्वनिवेशे च प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधू-
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञाना-
दप्यनुमित्यापत्तिरेव ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभ्युपगमे तु तादृश-
प्रकारितासामान्यव्यापकत्वं सुतरामेव न सम्भवति तन्मते यत्कि-
ञ्चित्प्रकारिताव्यापकत्वनिवेशे च घटाभाववद्भूतलमित्यादिज्ञानाद-
प्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य
प्रतिवध्यतायां निवेशान्न कोऽपि दोषः । तथाहि महानसीय-
धूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरू-
पितवृत्तिवत्त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वाव-
च्छिन्नविषयतानिरूपकत्वमेव महानसीयधूमसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकं वहित्वमिति निश्चयनिरूपितप्रतिवध्यताया
वच्छेदकं प्रकारतानिरूपकत्वस्वरूपप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं च रूपं न प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छे-
दकं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं वहित्वमिति ज्ञाने महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वं नास्तीति प्रतीतेः । प्रतियोगिव्यधिकर-
णहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापक-
तावच्छेदकं च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
प्रकारितात्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारितात्वं च तयोश्च न महानसीयधूमसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानीयप्रतिवध्यताया
यत्प्रकारितानिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं म-
हानसीयत्वान्तर्भावेणैव तदवच्छेदकतापर्याप्तेः निरूपकव्यापकताव-
च्छेदकयोस्तयोः प्रत्येकमादाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकं वहित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगि-

तानवच्छेदकं बहित्वमिति ज्ञानयोः संग्रहः ॥ ० ॥

अथवा साध्यतावच्छेदकविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरण-
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं
प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् । व्यापकत्वं च स्वावच्छेदकीभूतप्रका-
रित्वसम्बन्धेन स्वं प्रतिबध्यत्वम् । एतल्लाभार्थमेव तादृशावच्छेद-
कत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां दत्तम् । न
च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारिताव्यापकत्वनिवेशेनैव घ-
टाभाववद्भूतलमिति ज्ञानधारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां स्वाव-
च्छेदकीभूतप्रकारित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्यापकत्वनिवेशनमफल-
मिति वाच्यम् । प्रतिबध्यतायाः प्रतिबध्यीभूतज्ञानभेदेन नानात्वे
कस्याश्चिदपि प्रतिबध्यतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वासम्भवात् न च प्रतिबध्यतायाः
प्रतिबध्यभेदेन नानात्वे तज्ज्ञानीयप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया एव तज्ज्ञाननिष्ठप्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वं न तु ज्ञानान्तरीयप्रकारितायास्तस्यास्तत्प्रतिब-
ध्यताव्यधिकरणत्वात् तथा च ज्ञानान्तरसाधारणप्रतियोगिव्यधि-
करणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्या-
पकत्वं स्वावच्छेदकीभूतप्रकारित्वसम्बन्धेनापि प्रतिबध्यतायामप्रसि-
द्धमिति वाच्यं प्रतिबध्यभेदेन प्रतिबध्यताया नानात्वेऽपि प्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनानुगतधर्मेण
सर्वासामेव प्रकारितानां प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नसकलप्रतिबध्य-
तावच्छेदकत्वात् अत एव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकार-
कबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामवच्छेदकत्वस्यापि हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं बहित्वमिति ज्ञानीयप्रकारि-
तायामभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेन सत्त्वात् अ-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहित्वमिति ज्ञानधारणाय हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्र-
कारित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशेनाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं बहित्वमिति ज्ञानादप्यनुमित्यापात्तिर्वास्ता जगदी-

शेषेन । न च तादृशग्रन्थः प्रतिबध्यभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्र-
 तिबध्यताया ऐक्यमिति मतेनेति वाच्यम् । तथा सति प्रतिबध्यतायां
 हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञाना-
 वृत्तिवनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वा-
 नवच्छिन्नत्वस्य निष्फलत्वापत्तेः न च तथापि हेतुसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य
 प्रतिबध्यतायां निवेशेनैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नि-
 त्वमित्यभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानवारणसम्भवः
 वह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्न-
 प्रतिबध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
 प्रकारिताभिन्नयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितयाप्यवच्छेदा-
 त् अभावधर्मिकहेतुसमानाधिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति-
 बध्यतायाश्च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नया अ-
 भावो हेतुसमानाधिकरणइति ज्ञानीयहेतुसमानाधिकरण्यप्रकारितया
 अवच्छेदात् तथा च कथं तदुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रति-
 बध्यतायां निवेशितमिति वाच्यम् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताया ऐक्यवत् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताया
 ऐक्यमिति मते साध्यतावच्छेदकविशेष्यत्वावच्छिन्नहेतुसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता ता-
 दृशप्रकारित्वाभिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्व
 प्रकारित्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वादि-
 मिरप्यवच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानव-
 च्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरतस्तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
 त्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशितम् तथा च हेतुसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयायाः कस्याश्चिदपि
 प्रकारिताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारि-
 ताशून्यज्ञानवृत्तिविरहात् तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्ति अभावप्रति-
 योगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिताभिरनवच्छिन्नां हेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिब-
 ध्यतामादाम तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञान-

संग्रहः ॥

ननु तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिवध्यतायां निवेशेनैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानव्युदाससम्भवात् तज्ज्ञानीयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितत्वेनैव प्रकारित्वावच्छिन्नत्वात् न च धूमत्वादिना वाष्पाद्यवगाहिधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानस्यापि तादृशानवच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानप्रतिवध्यताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतात्वं न तादृशप्रतिवध्यतायां सम्भवतीति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वरूपप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिवध्यतायां निवेशादिति चेदत्र भ्रमः यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवहित्वमिति ज्ञाने हेतुतावच्छेदकरूपेण न कस्यापि धर्मस्य भ्रमः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमिति ज्ञाने च हेतुतावच्छेदकप्रकारेण पदार्थान्तरभ्रमः तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानीयप्रतिवध्यतावच्छेदकता प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितत्वेनैव न तु परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वेनैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानीयप्रतिवध्यतावच्छेदकता च परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वेन अन्यथा तादृशभ्रमस्य प्रतिवध्यत्वानुपपत्तेः । तथा चाखण्डहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वस्य निवेशे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानासंग्रहः । परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य निवेशे तु प्रतियोगिव्य-

धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यताव-
च्छेदकमितिज्ञानासंग्रहः । तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रका-
रित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे तु तादृशस्यलविशेषेपि
तदुभयोः संग्रह इति जगदीशतात्पर्यावधारणात् ॥

ननु प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादित्यादौ प्रति-
योगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्याहार्यतया तन्नि-
रूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशवि-
रोधित्वेनानुगमासम्भवात् अतः प्रतिबध्यभूतज्ञाने साध्य-
तावच्छेदकधर्मिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेन ज-
गदीशेनानुगमः कृतः । अत्र यदि तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वं तादृशग्र-
हनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामात्रं तदा वह्नित्वं प्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं
च घटवदिति समूहालम्बनज्ञाननिष्ठवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटप्र-
कारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकी-
भूतघटाभावप्रकारित्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानमा-
दायातिप्रसङ्गः यदि च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं तदा प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नायाः
कस्याश्चिदपि प्रतिबध्यतायाः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
कारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठाव-
च्छेदकताकत्वासम्भवः । घटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्व-तादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वपतदुभयधर्मस्यैव पटत्व-
त्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसाधारण-
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् यदि च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशाभा-

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकरूपपर्या-
 सावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वं प्रतिबध्यतायां निवे-
 श्य घटत्वादिधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगिताकत्वप्रकारकबुद्धित्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबध्यता संगृहीतुं शक्यते तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रकारि-
 तानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकयोरुक्तधर्मयोर्घटत्वादिधर्मिकतादृशाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकत्वादि-
 त्युच्यते तदा जातित्वसामानाधिकरण्येन घटत्वादिसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवगाह्य जातिस्तादृशाभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदिकेति ज्ञानादपि जातिविशिष्टावच्छिन्नविधेयताकानुमितेर-
 नुभवंसिद्धतया तस्यापलापप्रसङ्गः । तथाहि जातित्वसामानाधिक-
 रण्येन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशाभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकत्वग्रहस्याप्रतिबध्यतया जातित्वव्यापकत्वविशिष्टता-
 दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिग्रहत्वमेव तादृ-
 शाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकं वक्तव्यं
 तथा च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वप्रकारितात्वयोजातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वग्रहसाधारणजातिस्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मि-
 कतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकतानवच्छेदात् । ए-
 तेन प्रतिबध्यमानेनानेन यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वमनिवेश्य तादृशा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्या-
 सावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्व-
 निष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वमेव
 प्रतिबध्यतायां निवेश्यते तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नघटत्वत्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया एव तादृशधर्माक्रान्ततया
 तमादायैवानुगमः कर्तव्यः विशेष्यतायां मुख्यत्वानिवेशे तादृशाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रकारितात्मकवाहित्वत्वा-
 वच्छिन्नविशेष्यताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नवाहित्वं प्रतियोगिव्यधिक-
 रणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवाहित्ववदिति ज्ञा-
 ननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालितादृशाभावप्रतियोगि-

तावच्छेदकवह्निताभाववद् वह्नित्वमिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गः
स्यादतः तन्निवेश इत्यपि निरस्तम् ॥

जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
ग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ जातित्वव्यापकतादृशावच्छेदकत्वप्रका-
रिताया एव निवेशनीयतया तादृशप्रकारितात्वस्य जातित्वसामाना-
धिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहसाधारणतादृशप्रकारि-
ताव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् । न च यत् किञ्चिद्धर्माव्यापक-
त्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नता-
दृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्व-
स्य प्रकारितानिष्ठावच्छेदकतायां निवेशात् जातित्वसामानाधि-
करण्येन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्यासंग्रहापत्तिरिति वाच्य-
म् । यत्किञ्चिद्धर्माधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
व्यापकतावच्छेदकताघटकप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकतादि-
तरोभयानवच्छिन्नत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा विशिष्टाभावा-
दिकमादाय सर्वेषामेव धर्माणां यत्किञ्चिद्धर्माधिकर-
णवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकाप्रसिद्धेः । तथा
च प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वत्वतादितरोभयधर्मानवच्छिन्नतादृशयत्किञ्चिद्धर्माधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकताव-
च्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्वमेव प्रकारितानिष्ठावच्छेदकताया निवे-
शनीयम् । एवं सति तादृशावच्छेदकताकप्रतिबध्यतायां हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वा-
नवच्छिन्नत्वस्य निवेशेपि वह्निवत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छे-
दकत्वसामान्याभावावगाहिबह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति-
ज्ञानमादायातिप्रसङ्गवारणं दुःशक्यमेवेति अभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वत्वावच्छिन्नवह्निवत्वव्यापकताया अपि अभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वत्वतादितरोभयधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताघटिततया अभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नवह्निवत्वव्यापकतायाः प्रतियो-
गिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाव-
च्छिन्ने वह्निवत्वव्यापकताभिन्नतया वह्निवत्वावच्छेदेन अभावप्र-

तियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति वहित्वत्वावच्छेदेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्र-
ति च पृथगेव वहित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति प्र-
हस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं सामान्यधर्मावच्छिन्नव्यापकतातो
विशेषधर्मावच्छिन्नव्यापकताया भिन्नत्वं भट्टाचार्यस्यापि सम्मतम् ।
अत एव गुणत्वावच्छिन्नघटत्वव्यापकताया विशेषगुणत्वाव-
च्छिन्नघटत्वव्यापकतातो भिन्नत्वमुक्तं सामान्यनिरुक्तौ । एवञ्च
वहित्वत्वव्यापकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छे-
दकत्वप्रकारिताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नाया अभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं वहित्वमिति ज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यताया अभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं वहित्वमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन तादृश-
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
वहित्वमिति ज्ञानेऽपि सत्त्वादिति । अत्रोच्यते स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-
कारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्ति-
प्रकारित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्र-
कारिता तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारित्वा-
वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमाच्च को प्रपि
दोषः । तथाहि वहित्वत्वसामानाधिकरण्येन प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारक-
वुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति वहित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टप्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्र-
तियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभाव-
प्रकारिताशालिनिश्चयत्वेन एवं वहित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नं प्र-

ति वह्निवत्त्वावच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वनिश्चयत्वेन वह्निवत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन च तत्र स्व-
 रूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्या-
 पकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानि-
 रूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छे-
 दकताकत्वं वह्निवत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदक-
 त्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामेव तन्निरूपितप्रतिव-
 न्धकतावच्छेदकत्वञ्च वह्निवत्त्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेद-
 कत्वाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभा-
 वप्रकारितायामेव तदवच्छिन्ना च वह्निवत्त्वावच्छेदेन तादृशाव-
 च्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता वह्निवत्त्व-
 सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयसाधारणप्रति-
 देन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयसाधारणप्रति-
 बन्धकनापि तदवच्छेदकीभूता या वह्निवत्त्वसामानाधिकरण्येन ता-
 दृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिता तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशे-
 ष्यताकज्ञानत्वस्य वह्निवत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदक-
 त्वाभावनिश्चयेऽपि सत्त्वाच्च वह्निवत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशा-
 वच्छेदकत्वाभावनिश्चयादनुमित्यनुपपत्तिः । अभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकं वह्निवत्त्वमितिज्ञानानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपिता या वह्निव-
 त्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धाव-
 च्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता सा
 न स्वरूपसम्बन्धेन वह्निवत्त्वव्यापकत्वावगाहिस्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानसाधारणस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्ता-
 वच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठाव-
 च्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताका किन्तु वह्नि-
 त्वत्वसामानाधिकरण्येन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतैव तस्याश्च न हेतु-
 सामानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृ-
 त्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वमिति नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं व-

हित्वमिति ज्ञानसंग्रहः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकवह्निवाध-
 यवान् धूमादित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशवह्निवत्त्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तादृशमुख्यविशेष्यत्वावच्छि-
 न्नप्रतिबध्यता नोक्तानुगमकतावच्छेदकीभूतधर्मघटिका किन्तु ता-
 दृशावच्छेदकत्वप्रकारकघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धित्वावच्छि-
 न्नप्रतिबध्यतैव तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या घट-
 त्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिता
 तद्वर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि तादृशप्रकारितायामेव
 तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशे-
 ष्यतायामसत्त्वात् कथं प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निवं तादृशाभा-
 वप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानसंग्रह इति वाच्यम् घटत्वत्वाव-
 च्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहं प्रति घटत्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशाव-
 च्छेदकत्वाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदक-
 त्वाभावप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्य-
 ताशालिज्ञानत्वेनैकप्रतिबन्धकता अपरा च घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशा-
 वच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदक-
 वाभावप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्य-
 ताशालिज्ञानत्वेन । अत्र निरुक्तानुगमघटकमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका घटत्वत्वावच्छेदेन प्र-
 तियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 प्रकारितैव तदवच्छिन्ना या घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वत्वावच्छे-
 देन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता त-
 दवच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिष्ठं यदवच्छेदकत्वं तदवच्छेदिका या अ-
 भावनिष्ठावच्छेदकता तदवच्छेदिका च यावच्छिन्नत्वानिष्ठावच्छेद-
 कता तदवच्छेदिका याभिन्नत्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिका या
 प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकता तादृशावच्छे-
 दकत्वरूपपरम्परया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तानुगमे नि-
 वेशनीयनया घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया निरुक्तपरम्परयाव-

च्छेदकत्वस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्निवत्त्वावच्छिन्ननिरुक्ता-
नवच्छेदकत्वप्रकारितायां सत्त्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
मिति ज्ञानसंग्रहान्न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ० ॥

ननु वह्निमान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमादित्युपयुक्तायाः वह्निं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-
वदभाववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभाववदित्युद्धेरपि वह्निवधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वव-
त्ताबुद्धिसामान्यं प्रति अभावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
वनिश्चयविशिष्टवह्निवधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं य-
दभाववान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववान् अभाववद्वह्निवमिति
ज्ञानसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तदाक्रान्ततया तत एव तादृशबुद्ध्युत्तरं
वह्निं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति बुद्ध्यनुत्पादेन तादृश-
बुद्धिं प्रति वह्निवधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्
कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकार-
ताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरं न कल्प्यते तथा च हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यवह्निवमभावप्र-
तियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नतया तादृशप्र-
तिबन्धतामादाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधू-
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निवमिति ज्ञानासं-
ग्रहः । न च तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
रिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नं यत् प्रतियोगिव्याधिकरणहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रका-
रिताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तान्नरूपतप्रतिबन्धताशा-
लित्वेनानुगमात् न तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निवमिति ज्ञाना-
संग्रहः । तथाहि वह्निवधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकार-
कबुद्धिसामान्यं प्रत्यभावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्च-
यविशिष्टवह्निवधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नावश्यकल्प्य-
प्रतिबन्धकत्वेन वह्निवधर्मिकतादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिबुद्धिं प्रति तादृशधूमसमानाधिकर-

णामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
 ताया दूरीकरणोपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्तिवमिति
 ज्ञानं प्रति वह्तिवधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिब-
 न्धकतायाः केनाप्यदूरीकरणात् तादृशप्रतिबन्धकताया एव तादृशहे-
 तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृ-
 त्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नतया तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता-
 मादायैव तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं व-
 ह्तिवमिति ज्ञानसंग्रहादिति वाच्यम् । एवमपि भेदाभाववत्प्रतियो-
 गितावच्छेदकत्ववत्कालीनधूमहेतुकस्थले साध्यतावच्छेदकं ता-
 दृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवदिति ज्ञान-
 स्य बुःसंग्रहापत्तेः तथाहि वह्तिवधर्मिकभेदवत्तावुद्धिसामान्यं प्रति
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टव-
 ह्तिवधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत्
 प्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्भेदसामान्याभाववद्वह्तिवत् च प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्ववदिति ज्ञानसाधारणावश्यकल्प्यप्रतिबन्धकत्वं तेनैव
 तादृशनिरुक्तहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रकार-
 कबुद्धौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारताशा-
 लिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया दूरीकृततया तादृशहेतुसमानाधिकर-
 णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयवृत्तिप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टवह्तिवधर्मिकप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाश्च ता-
 दृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
 ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नतया कामपि प्रतिबन्धकतामादाय तादृशा-
 वच्छेदकभेदवत्तावुद्धेः संगृहीतुमशक्यत्वादिति न च तादृशहेतुकस्थ-
 ले हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञा-
 नवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नं यत् तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
 त्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवेति तदादायैव तादृशावच्छेदकभेदवत्तावु-
 द्धेः संग्रहादिति वाच्यम् । भेदाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाभावंवदभाववत्कालीनधूमहेतुकस्थले तादृशहे-
 तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्साध्यतावच्छेद-

कमितिज्ञानस्य दुःसंग्रहापत्तेः । तथाहि साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रति-
 योगिनावच्छेदकत्ववत्तावुद्दि सामान्यं प्रति भेदावच्छेदेन प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वाभावनिश्रयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मिकभेदवत्ता-
 निश्रयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन तादृशहेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्तावुद्दि प्रति तादृशप्रतियोगितावच्छे-
 दकभेदवत्तानिश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः साध्यतावच्छेदकधर्मिक-
 भेदवत्तावुद्दि सामान्यं प्रति च प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदेन
 भेदसामान्याभावनिश्रयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वप्रकारकानिश्रयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन च
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकानिश्रयत्वेन प्रतिबन्धक-
 ताया दूरीकरणात् प्रतिबध्यतायां वा हेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
 त्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशे तादृशहेतुकस्थले तादृशहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्तावुद्देः संग्रहस्यातिदुः-
 शक्यत्वापत्तेः । न चैतदोपमिया तादृशहेतुकस्थले तादृशप्रकारिता-
 शून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां प्रतिबन्धकता-
 यां वा निवेश्य वयमनुगमं न ब्रूमहे किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्रयप्रतिबध्यतावच्छेदक-
 स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रतियो-
 गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
 रिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशा-
 लित्वेन तथा च धूमहेतुकवह्नि साध्यकस्थले वह्निवधर्मिकप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकानिश्रयत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
 तत्वेऽपि तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यन्त-
 र्गतायां प्रतियोगितावच्छेदकं वह्निवधर्मिकप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वविषयितायां धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वसामान्याभावप्रकारकानिश्रयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबध्यतावच्छेदकत्वाविरहात् अत्र स्वपदेन तत्प्रतिबन्धकता
 धर्तुं न शक्यते किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रतियोगिव्यधिक-
 रणहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारक-
 निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैव स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदक-
 त्वं चावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः सा-
 क्षादवच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यं तेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि-
 करणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासा-
 मान्यान्तर्गतायां प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववद्वह्निवमितिज्ञानीयप्रकारिताया-
 मेवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकं बह्निवमितिज्ञानीयप्रतियोगिव्यैयधिकरण्यविषयतायां च हे-
 तुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावननिश्चय-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न प्रतियोगिव्यैयधिकरण्यध-
 रितिव्यापकताज्ञानासंग्रहः आद्यज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यताया अवच्छेद-
 कत्वप्रकारितात्वेन प्रकारित्वानवच्छेदात् द्वितीयज्ञाननिष्ठसाक्षादव-
 च्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः साक्षादवच्छेदकत्वस्य प्रति-
 योगिव्यैयधिकरण्यविषयतायां विरहात् प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वाभाववदभाववत्कालीनधूमहेतुकवह्नादिसाध्यकस्थले च बह्नि-
 त्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमा-
 नाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्च-
 यनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासा-
 मान्ये तादृशनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य सुतरां सत्त्वात् स्व-
 पदेन तादृशप्रतिबन्धकता धर्तुं शक्यत इति न तादृशप्रतिबन्धकता-
 शालिज्ञानासंग्रहः भेदसामान्याभाववत्प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्-
 कालीनधूमहेतुकवह्नादिसाध्यकस्थले च तादृशहेतुसमानाधिक-
 रणभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमितिज्ञानवृत्तिप्रति-
 बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूततादृशवच्छेदकत्वत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारितायां तादृशहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वसामान्याभावननिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्ता-
 दृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानस्यापि संग्रह इति वाच्यम् एवमपि प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमहेतुकवह्नादिसाध्य-

कस्थले वहित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानस्यापि संग्रहापत्तेः
तथाहि तादृशज्ञानवृत्तिवहित्वादिधर्मिकप्रतियांगितावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत् प्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपि-
तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्तर्गतप्रतियोगिताव-
च्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानीयविषयितायामपि तादृशधूमसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टा-
भावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चयविशिष्ट-
वहित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् स्वपदेन वहित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया घर्तुं
शक्यत्वादिति चेदत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रति-
योगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
कारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताक-
ज्ञानत्वेनानुगमाच्च प्रागुक्तदोषानामवकाशः । अत्र स्वपदं तादृश-
प्रकारितापरं तथा च प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्का-
लीनधूमहेतुकवह्ययादिसाध्यकस्थले वहित्वं तादृशहेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नं य-
त्तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वं तन्नि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्ये तादृशहेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकग्रहप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् स्वपदेन तादृशप्रतियोगितान-
वच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिताया घर्तुं शक्यतया तादृ-
शप्रकारिताशालिज्ञानसंग्रहः तादृशस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकं
वहित्वमितिज्ञानीयप्रकारिता स्वपदेन घर्तुमशक्यैव । तादृशप्र-
कारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवि-
षयितासामान्यान्तर्गतायां वहित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमितिज्ञा-
नीयप्रकारितायां तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । मे-

दाभाववत् प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्कालीनधूमहेतुकवह्निसाध्य-
कस्थले च तादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
भेदवादेति ज्ञानवृत्तितादृशभेदवत्तावुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्ये तादृशावच्छे-
दकत्वाभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् तादृशज्ञान-
स्यापि संग्रहः ॥ ० ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवाच्छिन्नत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतायां निवेशितं जगदीशेन । तादृशनिवेशे चा-
भावो न हेतुसमानाधिकरणः अभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कं वह्नित्वमित्यादिज्ञानेषु तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकी-
भूतप्रकारित्वावच्छिन्ना या अभावधर्मिकहेतुसमानाधिकरण्यप्रका-
रवुद्धित्वावच्छिन्ना प्रतिबध्यता तस्या वह्नित्वधर्मिकाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं यदभावो हेतुसमानाधिकरण-
इतिज्ञानं यच्च वह्नित्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकमितिज्ञानं यच्च हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानं तज्ज्ञा-
नीयप्रकारताभिः प्रत्येकमवच्छिन्नतया न निरुक्तप्रतिबध्यताश्रया-
णां तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवाच्छिन्नत्वम् । अत्रे-
यमापत्तिः । ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
प्रकारिताशून्यज्ञाननिरूपितत्वस्य तादृशप्रकारिताव्यापकीभूतप्रका-
रित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायां निवेशे चाभावो
न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानत्रयाणां वारणसम्भवात् प्रतिबध्य-
तायां गुरुतरतादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवाच्छिन्नत्व-
निवेशनमफलमिति चेन्न प्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वपदार्थत्वात् । वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्ववत्तावुद्धिं प्रति या वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धक-
ता सैव वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावाभावप्रकारकवुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता का-
रणीभूतवह्नित्वधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयाभावस्य प्रति-

योगितारूपायाः प्रतिबन्धकतायाः प्रतिबन्धभेदेऽपि भेदाभावा-
त् एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यात् । तथा च व-
ह्निधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारि-
ताशून्यं यद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावाभाववदितिज्ञानं तदनिरूपिता न वह्निध्वधर्मिकहेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकता भवतीति वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमितिज्ञानस्य संग्रहो न जायते अतः प्रतिबन्ध-
तायां तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं निवेशि-
तम् तथा च वह्निध्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धताया एव तादृश-
त्वात् तादृशप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकनामादायैव वह्नित्वं ता-
दृशप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानद्वययोः संग्रहात् । न च तथापि
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञाना-
निरूपितत्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयमेवं च वह्नित्वं हे-
तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववद्वेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च वह्नित्वे इतिज्ञाननि-
रूपितत्वस्य वह्निध्वधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्र-
कारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि निरुक्तज्ञान-
योर्हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यत्व-
विरहात् न तादृशप्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्यासंग्रह इति वाच्यम् ।
यत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वस्य
साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशवह्निध्वधर्मिकभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि हे-
तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानि-
रूपितत्वात्तत्प्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्य संग्रहापत्तेः हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितविषयितायां धर्मिताव-
च्छेदकतानात्मकत्वविशेषणदानेन तादृशापत्तिवारणसम्भवे यत्र
ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यता ज्ञे-
यत्वं च हेतुस्तत्र ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वाव-

च्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि धर्मितावच्छेदकतानात्मकहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपित-
 त्वात्तदोश्रयस्याप्यनुमितिहेतुत्वापत्तिः धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्व-
 स्येव विशेष्यताभिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वविषयितायां निवेशे हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वहित्वे इति ज्ञानस्यापि तादृशविषयि-
 ताशून्यतया तन्निरूपितैव वहित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 ता न तद्वन्निरूपितेति तादृशप्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्यासंग्रहाप-
 चेति ध्येयम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
 कारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिव्याधिकरण-
 हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकी-
 भूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामभावो न हेतुसमानाधिकरण-
 इत्यादिज्ञानवारणाय निवेशितम् । ननु अभावधर्मिकहेतुसमाना-
 धिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया वहित्वधर्मिका-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
 याश्च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
 यदभावो हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानं यच्चाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकम् इति ज्ञानम् एतदन्यतरनिरूपिततया तादृशप्र-
 तिबन्धकताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
 रिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वविशेषणेनैव वारणसम्भवात् तादृशप्र-
 तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायाभावो न हेतुसमानाधि-
 करणः वहित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानान्नानुमि-
 त्यापत्तिरिति कथं तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितान-
 वच्छिन्नत्वं गुरुतरं निवेशितामिति चेन्न यत्र धूमसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवहित्वस्य साध्यताव-
 च्छेदकता तत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 कालीनवहित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपिततया तत्प्र-
 तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-

योगितावच्छेदककालीनवह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति-
 ज्ञानादनुमित्यापत्तिरतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वं निवेशनीयम् । एवं च
 हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वमभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानस्यावच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छे-
 दकत्वप्रकारिताशून्यत्वेन तदतिरूपितत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वकाली-
 नवह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वाव-
 च्छिन्नधर्मिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
 बन्धकतायां विरहात् न तत्प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गः ।
 एवं च हेतु समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नि-
 प्रमेयमिति ज्ञानस्यापि अवच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छेदकत्वप्रका-
 रिताशून्यत्वेन तदतिरूपितत्वस्य वह्निवधर्मिकहेतुसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
 कतायामसत्त्वात् वह्नि- तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 मिति ज्ञानस्याप्यसंग्रहापत्तिरतः प्रतिबन्धकतायां तादृशाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्न-
 त्वनिवेशे च भेदप्रतियोगिप्रकारितायाम् अवच्छेदकताना-
 त्मकमिव भेददानुयोगिप्रकारितायामपि अवच्छेदकतानात्मकत्व-
 स्य निवेशनीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकवह्नि- प्रमेयमिति ज्ञानीयावच्छेदकत्वप्रकारिताया अवच्छेदक-
 तानात्मकत्वविरहेण अवच्छेदकतानात्मिका या ज्ञानान्तरीया प्रका-
 रिता तदनवच्छेदकत्वस्य वह्निवधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स-
 त्त्वाच्च तादृशप्रतिबन्धकताया असंग्रहः । न च साध्यतावच्छे-
 दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपितत्व-
 स्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैव हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वाश्रयवान् इत्यत्र हेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वावच्छिन्नधर्मि-
 कतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं तादृशावच्छेदककालीनव-
 ह्नि- अभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानं तन्निरूपित-

प्रतिबन्धकतामादाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदककालनिवह्नित्वम-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानान्नानुमितिरिति वाच्य-
 म् एवं सति प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादि-
 त्यत्र प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्ववाचिञ्चधार्मिकहेतुसमा-
 नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्र-
 तिबन्धकताप्रसिद्ध्या प्रतिबन्धदिशि साध्यतावच्छेदक-
 मनिवेश्य पटत्वादिधार्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय तत्प्रति-
 बन्धकतावच्छेदकीभूतो यो निश्चयत्वघटकीभूतो भेद-
 स्तत्प्रतियोगिकप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञान-
 मन्दाय ग्रन्थकृतोऽनुगमस्यासंगत्यापत्तेः । एवं वह्नित्वत्वध-
 र्मिकावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वेन प्रतिबन्धत्वे वह्नित्वत्वघटकी-
 भूतवह्नीतरावृत्तित्वादेरखण्डस्य निवेशे इतरत्वप्रतियोगिनि-
 वह्नित्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमस्यासंग्रहः अतः साध्य-
 तावच्छेदकताघटकपदार्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नवि-
 षयिताशालित्वमेव निवेशनीयम् । तथा च महागौरवमिति
 साध्यतावच्छेदकविषयितामनिवेश्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यत्वस्य ज्ञाने निवेश एव
 लघवमित्यस्याधिकविवेचनाऽस्मत्पत्रान्तरेऽनुसन्धेया इति ।

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वग्रहविरोधिधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वे धूमसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धूमवांश्च पर्व-
 त इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । यदि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकीभूताविषयतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकविषयता त-
 न्निरूपिता याधिकरणविषयता तन्निरूपिता या वृत्ति-
 त्वविषयता तन्निरूपिता या धूमत्वावच्छिन्नविषयता तन्निरू-
 पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन कारणत्वो-
 पगमात् न तादृशसमूहालम्बनज्ञानादनुमित्यापत्तिः तादृशसमूहा-
 लम्बनज्ञाने तादृशानिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकत्वविरहात् ।
 न च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तद्विज्ञेन

वावच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानिति विशेषणतावच्छे-
दकांशे संशयाकारे विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानेऽपि सत्त्वात्
तज्ज्ञानमादायानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधितावच्छेद-
कीभूतविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानि-
रूपिताया विषयता तन्निरूपिताधिकरणविषयता इत्यादिक्रमेणा-
नुगमे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावात्मकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभाववता वह्निवत्वेनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् प-
र्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः तादृशज्ञानीयहेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयतायाः प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववता-
वच्छिन्नतया प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावाभावत्वावच्छिन्नाया अपरकोटितायाश्च हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारतात्वेन तादृ-
शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशसंसर्गायप्रकारताया अपि
न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदा-
सीनविषयतायामेव तदनिरूपितत्वस्य तादृशविषयतायां
सत्त्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकवह्निवत्त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मक-
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निवत्त्वावच्छिन्नस-
मानाधिकरणधूमवान् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकवह्निवत्त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मकप्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
त्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् वा इति संशयीयविषय-
ताद्वयोरपि न तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानिरू-
पितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिताधिक-
रणविषयतानिरूपितवृत्तित्वाविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छि-

अविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदासीनविषयतायामेव त-
 दनिरूपितत्वस्य तादृशसंशयीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषय-
 तायां सत्त्वात् तस्मादनुमित्यापत्तिः अधिकं त्वित्यादिन्यायेन
 यथा महानसीयवह्निसामान्याभाववान् पर्वत इति संशयो भव-
 ति तथा महानसीयवह्निमान् प्रमेयात्मकवह्निसामान्याभाववान्
 इति संशयोऽपि प्रतियोग्यंशेऽभावांशेऽधिकमवगाह्य जायते तत्तु-
 ल्यन्यायेन तथा उक्तसंशयेऽपि विवादाभाव इति हेतुस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयप्रतियोगिव्य-
 धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्च-
 यसाधारणैकनिश्चयत्वं सम्भवति इति पृथक् पृथक् निश्च-
 यत्वप्रवेशेनानुगतरूपेण न सम्भवति इति दोषः इदन्तु चिन्त्यते
 इत्यादिना जगदीशेनोक्तः । ननु घटत्वत्वावच्छेदेन हेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्तावुद्धिं प्रति घ-
 टत्वत्वधर्मितावच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन ता-
 दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकानिश्चयघटत्वत्वाव-
 च्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वं
 न सम्भवति तथाहि घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वा-
 भावप्रकारकनिश्चयसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकं घटत्वमिति बुद्ध्युत्पादात् घटत्वत्वावच्छेदेन हेतुस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववति तादृ-
 शावच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यं ता-
 दृशप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयम् ।
 एवं च घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वा-
 भावनिश्चये तादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे घटत्वत्वावच्छेदेन तादृ-
 शावच्छेदकत्वबुद्ध्युत्पादापत्तिरतो घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशाप्रा-
 माण्यज्ञानाभावविशिष्टघटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभा-
 ववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् अपरं च घटत्वत्वसामाना-
 धिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावाभाववति घटत्वत्वसामाना-
 धिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन तथा चा-
 वच्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छि-

आ या प्रतिबन्धकता तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अवच्छे-
दावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारता तदवच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रकारतायां
न सम्भवतीति कथं जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छे-
दकत्वाभावग्रहात् जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकविधेयताका-
नुमित्युत्पादः इति चेन्न निरुक्तावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छिन्ना या प्रतिबन्धयता तदवच्छे-
दकीभूतविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकीभूतप्र-
कारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमान्न-
दोषः तथा चावच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधा-
रणतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रामाण्यज्ञानव्यकी-
नां विशिष्य उत्तेजकत्वानुरोधेन एकप्रतिबन्धकत्वासम्भवेऽपि
अवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधारणतादृशाव-
च्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतायां प्रतिबन्धयता-
वच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञानाद्यभावस्यानिवेशात् ऐक्यसम्भवेनाव-
च्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्ना याऽव-
च्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रका-
रकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतावच्छेदिका या सामानाधिकरण्येन
तादृशावच्छेदकत्वाभावाविषयिता तदवच्छिन्ना सामानाधिकरण्येन
तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धकता
निश्चयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगिविधया तदवच्छेदिका या प्रकारिता
तदवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकविषयितायां वर्तत इत्यपरानुगम-
पन्थाः ।

यत्समानाधिकरणा यावन्तो धर्माः साध्यसमानाधिकरणा-
स्तत्त्वम् । अत्र यावत्त्वस्य व्यापकत्वं विना दुर्वचत्वात् यत्समा-
नाधिकरण्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यसमानाधि-
करण्यत्वं तत्त्वमेव व्याप्तिः । अत्र यदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वव-
त्त्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषसम्बन्धेन वक्तव्यम् अन्यथा व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरण्यवति घटाभावे व-
ह्निमयनधिकरणावच्छेदेन वह्निसमानाधिकरण्यभावसत्त्वात् वह्नि-
समानाधिकरण्येऽपि धूमसमानाधिकरण्यव्यापकत्वानुपपत्तिः ।

किन्तु वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रैव लक्षणसमन्वयः सम्भवति वा-
 च्यत्वानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या वाच्यत्वसामानाधिकरण्याभावस्या-
 व्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् एवं च वह्निमान् धूमादित्यत्र घटाभा-
 वेऽपि धूमसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया घटाभावेऽपि निर-
 वच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यवत्ताप्रसिद्धिः प-
 र्वतनिष्ठतत्त्वव्यक्तित्वादावपि कालिकसंबन्धेन यत्तद्व्यक्त्यधिकरणं
 सृष्टिकालादि तदवच्छेदेन धूमाधिकरणनिरूपितत्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नवृत्तित्वाभावसत्त्वात् तद्व्यक्तित्वे हेत्वधिकरणनिरूपित-
 स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेणा-
 धिकरणत्वाप्रसिद्धिः अतः साध्यसामानाधिकरण्याभावव्याप-
 कतावच्छेदकं हेतुसामानाधिकरण्याभावत्वे ध्रुवक्षितम् अत्र
 साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण
 वक्तव्यम् अन्यथा वह्न्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वह्निसामाना-
 धिकरण्याभाववति घटाभावे धूमसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात्
 अव्याप्तितादवस्थापत्तेः अतः पूर्वलक्षणेऽपि व्यापकताघटकहेतु-
 सामानाधिकरण्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेणोच्यते
 तदा धूमसामानाधिकरण्यवति घटाभावे निरवच्छिन्नविशेषणता-
 सम्बन्धेन वह्निसामानाधिकरण्याभावस्यासत्त्वात् नाव्याप्तिरिति-
 गुरुतरलक्षणारम्भेत्यर्थः । अत्राभावत्वरूपव्याप्यावृत्तिसाधार-
 णरूपेण यद्यव्याप्यवृत्तेः वह्निसामानाधिकरण्याभावस्यापि व्या-
 प्यवृत्तित्वं तदा वह्निसामानाधिकरण्याभावोऽपि अभावत्वेन
 घटा रभावे निरवच्छिन्नवृत्तिको भवति इत्यव्याप्तिवार-
 णं न जापते अत एव हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्ति-
 काभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव
 कपिसंयोगेतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणसम्भवे हेतुसामानाधि-
 करण्यव्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्येऽनुसरणं दीधिति-
 कृतो विरुध्यते तत्रापि अभावत्वेन कपिसंयोगाभावस्य वृक्षे
 निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वसम्भावनयैव तादृशलक्षणं परित्यक्त-
 म् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रमेयधूम-
 त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः अतः
 साध्याधिकरणवृत्तयो यावत्यव्यक्तयः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटव्यापकता-

वच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणतत्तद्वाकिमेदकूटत्वे निवेश-
 नीयम् एवमेव प्रकारोऽच्छेदकत्वनिश्चयशेषे जगदीशेन प्रप-
 त्तितः । इदं तु बोध्यम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्ति-
 त्वेऽपि सामानाधिकरण्यत्वस्य व्याप्यवृत्तितया हेतुसामा-
 नाधिकरण्यत्वव्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यत्वे विव-
 क्षायां सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वनिबन्धनो जगदीशो-
 क्तदोषो न सङ्गच्छते किंतु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे प्रमेय-
 धूमवान् बहोरित्यत्रातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता व्याप्त्यनुगमजा-
 गदीशीपत्रिका सम्पूर्णा ।

अथ तर्कजागदीशीक्रोडपत्रम् । (२)

स्वारसिकापादकवत्तायास्तर्ककारणीभूतेनापादकभावव्याप्या-
पाद्याभाववत्तानिश्चयेनापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्या-
भाववत्तानिश्चयेनापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनैव वा प्र-
तिबन्धादाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाः प्रतिबन्ध एव फलं भवति अ-
द्यप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादा-
हार्यशङ्काया अनुत्पाद इति च मिथ्यादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति
जगदीशः । अथापादकभावव्याप्यापाद्यामा-
रणत्वमेवासिद्धं पक्षे आपाद्यव्याप्यापाद-
ययोरेव हेतुत्वात् न च सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यापादकवत्ता-
सम्पादकतयैव तस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् आहार्यापादकव-
त्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनैवेत्यनेनापादकभाववत्तानिश्चयस्यै-
वाहार्यसम्पादकत्वेनाभिधानात् । न च वस्तुगत्याहार्यसम्पाद-
कं तत्र वर्तत एवेति तत्र सम्पादकतया तर्कका-
वर्तत इति वाच्यम् आहार्यापादकवत्ताज्ञानस-
तर्ककारणत्वासम्भवादन्वया तत्सम्पादकेच्छादेरपि तत्कारणत्वा-
पत्तेः । न च तर्ककारणीभूतेत्यनेनाहार्यापादकनिश्चयस्य तर्क-
कारणत्वं ग्रन्थकृदभिमतं न विरुध्येतेति वाच्यम् । तेन स-
मं तस्यान्वयस्यैवासिद्धेस्त्वृतीयान्तदलेनैवान्वयादिति चेन्न
एतन्मते विपर्ययानुमित्यर्थमापादकभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानि-
श्चयस्यावश्यकत्वेन कारणत्वसम्भवात् । न च विपर्ययानुमि-
त्यर्थं तस्यावश्यकत्वेऽपि कुतस्तर्कं प्रति तस्य हेतुत्वमिति वा-
च्यम् तर्कं प्रति तस्याहेतुत्वे तर्कोत्तरविपर्ययानुमितेरवश्यस-
म्भवात् । न च तर्कोत्तरमापादकभावव्याप्यापाद्याभाववत्ता-
निश्चयेनोत्पन्नेन विपर्ययानुमितिसम्भवात् तदर्थं तर्कं

प्रति तस्य हेतुत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यं तथा सत्यसति
 बाधके तर्काव्यवहितोत्तरमनुत्पन्नायास्तादृशानुमितेस्तर्कफलत्वा-
 सम्भवात् । न हि यदा कदाचिदुत्तरमुत्पन्नव्यक्तेस्तत्फलता-
 तान्त्रिकानां तथासिद्धान्तविरहात् न चैतत्पूर्वम् आपादक-
 वत्त्वांशे आहार्यापाद्यव्याप्यवत्तानिश्चयबाधनिश्चययोरेव तर्कहेतु-
 त्वेनोपादानासङ्गतिरिति वाच्यं नव्यमते तयोरेव हेतुत्वात् ।
 न च तर्कोत्तरमापादकाभावानुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं क्षतिवि-
 रहात् । न च विपर्ययानुमितेस्तर्कफलत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् ।
 तस्यैवाप्रसिद्धेः । न च विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनः त-
 र्कस्येति दीधितिः कृतो ग्रन्थविरोध इति वाच्यं तद्ग्रन्थेन वि-
 पर्ययानुमितेस्तर्कफलत्वाप्रतिपादनात् ग्रन्थकृतापि दीधितिग्र-
 न्थस्य तथैव व्याख्यातत्वात् तथाहि विपर्यये स्वविपक्ष-
 कापादकाभाववत्त्वानुमाने तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनस्तन्मात्रविधे-
 यताकस्येत्यर्थः तथा च विपर्ययानुमितेस्तर्कपक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्ने यदा भविष्यति तदा यद्धर्मावच्छिन्नाविधेयता तद्धर्मा-
 वच्छिन्नाभावकोटिकशङ्कानिवर्तकत्वं तर्कस्य न तु तर्काव्यवहितो-
 त्तरं तदनुमितिरपेक्षणीया इति नव्यानामाशय इति तदभिप्रा-
 येण दीधितिकृता विपर्यये इत्याभिहितमिति । अथाहार्यापाद-
 कवत्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयस्य तर्कोत्पत्तिसमये नाशात्
 कथं तस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भवः । न च तर्कद्वारा तस्य प्र-
 तिबन्धकतायामुपयोगितामात्रं न साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमिति वा-
 च्यं तथा सति विवाक्षितविवेकेन तर्कोपपादकतया तस्य प्रति-
 बन्धकतायामुपयोगित्वे सिद्धे आपाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्यो-
 पेक्षायां निर्वाजत्वापत्तेः । न चापेक्षाबुद्ध्यात्मकस्याहार्यसम्पादकत्वं
 वक्तव्यमिति वाच्यम् सर्वत्र तथात्वे प्रमाणाभावात् । न च
 समूहालम्बनरूपबाधनिश्चयात्मकमापादकवत्ताज्ञानं तर्कसम्पादक-
 मिति वाच्यं नियतसमूहालम्बनस्यैवासिद्धेरिति चेन्न
 आपादकाभाववान् धूम आपाद्यव्याप्यापादकवानित्याकार-
 काहार्यपरामर्शस्यैव तर्कजनकत्वोपगमात् न चापादकावच्छि-
 न्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्शात्
 कथं शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपात्तिः न हि नीलपर्वतो

बहिःप्राप्यवानिति परामर्शात् पर्वतो वह्निमानिति वह्न्यनुमितिरिति
वाच्यम् अनुमितेस्तथात्वासम्भवेऽप्यापत्तेः सर्वथैव तथानियमा-
त् । केचित्तु आपादकाभाववत्पक्षनिश्चयोत्तरमुत्पन्नापाद्यव्याप्या-
पादकवत्तानिश्चयादप्यापत्तेरनुभवसिद्धतया आपादकाभावाव-
च्छिन्नपक्षविशेष्यकापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेनापत्तिहेतुत्वा-
त् अपि त्वापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेन न चापाद्यव्याप्या-
पादकवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तौ कथमनाहार्यव्यावर्तनमिति वाच्य-
म् इच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव तदुपपत्तेः न चाहार्यापादकवत्ताज्ञान-
सम्पादकतद्वाधनिश्चयेन शङ्काप्रतिबन्धादित्यस्यासङ्गतिरापत्तिसम-
ये तस्यासत्त्वादिति वाच्यम् एतत्कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरात् अत एव
तत्सूचनाय तद्वाधनिश्चयेनैव वेत्यनेन वाकार उपदर्शित इति व्या-
चक्षुस्तदसत् । आपादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया
आपादकाभावावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वान्तर्भावेन कारणत्वकल्पना-
दापादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशे विरोधिज्ञानान्तरसम-
वधानदशायामुत्पन्नापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयादप्यापत्त्यापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानि-
श्चयस्यापि सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यसम्पादकत्वसम्भवे, तत्र त-
दनभिधायीहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनैव इत्यनेन
विशेषाभिधानात् । अथ यद्यनिष्टप्रदर्शनेनेच्छाविच्छेदात् कारणा-
भावादाहार्यशङ्काया अनुत्पादस्तदापादकाभावव्याप्यापाद्याभावव-
त्तानिश्चयादेः कथं शङ्काप्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकतायामनुपयोगि-
त्वात्तादृशशङ्काया आहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वाच्च । मैवम् इच्छाविच्छे-
दोपयोगितयैव तेषामुपयोगित्वसम्भव इति ह्यनिष्टप्रदर्शनेनेत्या-
दिना तथैव विवरणात् न चापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयस्याप्य-
निष्टप्रदर्शनोपयोगित्वसम्भवात्तदुपेक्षायां निर्वाजत्वापत्तिरिति वा-
च्यम् आहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनेत्यभिधाना-
दनाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाश्छलतो निरासात् आपाद्यव्याप्यापाद-
कवत्तानिश्चयत्वेनेत्यभिधाने एतदसम्भवात्तस्याहार्यत्वात् । यस्ता-
वत्तादृशवाधनिश्चयेनानिष्टप्रदर्शनद्वारेच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृत्ति-
रिति तर्कानन्तरं शङ्कामात्रं नोत्पद्यते । न चाहार्यशङ्कायां फलत्वं
नाभिहितमिति वाच्यम् तत्र शङ्कानधीनत्वेऽपि तत्प्रयोजकवाध-

निश्चयाधीनत्वादिति सम्प्रदायः । नञ्यास्तु स्वारासिकशङ्काया
इत्यस्यानाहार्यशङ्काया इत्यर्थकत्वात् तत्र तु स्मृतिप्रतिबन्धादेतत्
पर्यन्तमेवैको ग्रन्थस्तथा चानिष्टप्रदर्शनेनेच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृ-
त्तिस्तु तत्प्रतिबन्धादेवेति शेषं पूर्ववदिति प्राञ्चः । नन्वापादका-
भावनिश्चयस्तर्कोत्पत्तिक्षणे यदा वर्तते तदा तदुत्तरं विपर्ययानुमानं
न स्यात् तदव्यवहितपूर्वं सिद्धिसत्त्वात् ज्ञानेच्छयोर्योगपद्येना-
नुमितिपूर्वमिच्छाया असम्भवात्तर्कोत्तरम् इच्छोत्पत्तिसम्भवेऽपि
तदानीं परामर्शानुपस्थितेः । न च तदनन्तरं परामर्शोत्पत्त्या अनुमि-
तिरिति वाच्यम् । आपत्तेरुत्तरं परामर्शोत्पत्त्यैवानुमितिसम्भवेऽन्तरा
इच्छाकल्पनस्यानर्थक्यापत्तेः न च तदेवास्त्विति वाच्यम् आपत्तिफ-
लत्वानुपपत्तौ पादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य तर्ककार-
णत्वानुपपत्तिश्च आपत्त्यव्यवहितोत्तरं विपर्ययानुमित्यर्थमेव तस्य
कारणत्वस्वीकारादिति चेन्नाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकेच्छाया
एवानुमिति विषयत्वोपगमात् न चेच्छाया अपि आपत्तिसमये वि-
नाशात् कथं तदनन्तरमनुमितिरिति वाच्यं तदानीमपि
इच्छाया असत्त्वेऽपि इच्छाया योग्यतासत्त्वादिच्छायोग्यता-
या अनुमितिहेतुत्वस्य मिश्रैरुपगमात् अत एव तदभिप्रायेण
मिश्रादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति ग्रन्थकृताऽभिहितमिति
संक्षेपः ॥

स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयच-
क्रानवस्थाप्रमाणवाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्र
स्वापेक्षापादकप्रसङ्गः आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ
स्थितौ चेति तत्राद्या यथा एतद्व्यटज्ञानं यदि एतद्व्य-
टज्ञानजन्यं स्यादेतद्व्यटज्ञानमिदं स्यात् । द्वितीया यथा
एतद्व्यटो यद्येतद्व्यटजन्यः स्यादेतद्व्यटमिदं स्यात् । तृ-
तीया यथा एतद्व्यटो यद्येतद्व्यटवृत्तिः स्यात्तथात्वेनोपलभ्येते-
ति जगदीशः । नन्वत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग इत्यस्य स्वस्मिन्-
पेक्षा यस्य स स्वापेक्षः स एव आपादको यस्य स उदा-
हरणं यत्र तादात्म्यसम्बन्धेनापादकता इत्यर्थश्च न सम्भवति
तादृशार्थे जनकतादिरूपस्यापेक्षापदार्थस्य प्रागुक्ततया एतद्व्य-
टज्ञानं यद्येतद्व्यटज्ञानजन्यं स्यात् इत्यादिना जन्यताया ए-

आपेक्षापदार्थत्वकथनस्याभुक्तवान्ततापत्तेः । न च स्वस्यापेक्षा यस्येति बहुव्रीहिरिति वाच्यम् तथा सत्यप्यन्योन्याश्रयादौ स्वापेक्षापेक्षितत्वनिवन्धनकथनेनापेक्षाया एवापादकताप्राप्तेः संदर्भविरोधापत्तेरिति चेन्न स्वस्यापेक्षा इति तत्पुरुषस्यैव तत्र वृत्तित्वात् । सर्वत्र स्वापेक्षाया एवापादकत्वात् अपेक्षात्वं तु ज्ञप्तिस्थाने स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम् उत्पत्तिस्थाने स्वनिष्ठजनतानिरूपितजन्यतात्वं स्थितिस्थाने च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वात्वं न चैतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानमिन्नं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयत्वानुपपत्तिस्तस्यैतादृशापेक्षापादकत्वाभावादिति वाच्यं स्वविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयतावत् स्वविषयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया अपि अपेक्षा तुल्ययुक्तेः तथा चैतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानमिन्नं स्यादिति तर्कस्यापेक्षापादकत्वं तथाहि एतद्घटज्ञानमिन्नत्वव्याप्यैतद्घटज्ञानजन्यत्ववदेतद्घटज्ञानमिति परामर्शे एतद्घटज्ञानत्वावच्छेदेन एतद्घटज्ञानजन्यत्वावगाहित्वेनैतद्घटज्ञानजन्यतायाम् एतद्घटविषयत्वावच्छिन्नत्वं भासत इति तादृशतर्कस्य स्वापेक्षापादकत्वं सुलभमेव न च तर्हि एतद्घटो यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतद्घटविषयः स्यात् एतद्घटमिन्नः स्यादित्यस्यापि स्वापेक्षापादकत्वमस्त्विति इति वाच्यम् इष्टापत्तेः न च जनकताया एतादृशापेक्षत्वाभावादेतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजनकं स्यादेतद्घटज्ञानमिन्नं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयानुपपत्तिरिष्टत्वाच्चैवं तर्कस्य पञ्च विषयत्वानुपपत्तिः जनकतापादकतर्कस्याधिक्यादिति वाच्यम् अन्यथासिद्धीनां पञ्चमे चरितार्थत्ववदस्यापि पञ्चविधत्वोपपत्तेः अन्यथा चक्रकस्थल इवात्माश्रयस्थले साक्षात्परम्परासाधारणापेक्षयैवान्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयान्तर्गतत्वापत्तेः । अस्तुतस्तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्स्वनिश्चयस्य विषयपरिशोधकतर्कं प्रति हेतुत्वोपगमेन तादृशतर्कोत्तरं विषयस्यापादकाभावस्य सिद्धिसम्भवात् । तादृशतर्कस्यैव विषयपरिशोधकत्वं तर्कान्तरानां तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्स्वनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वोपगमात् न सम्भवत्येव विषयपरिशो-

धकत्वम् अत एव मिश्रादीनां तर्कमात्रं प्रत्यापादकाभावव्याप्या-
 पाद्याभाववत्त्वनिश्चयत्वेनैव हेतुतायामस्वरसमूचनाय मिश्रादिसं-
 ममतः प्राचीनः पन्था इत्यभिधानमपि सङ्गच्छते तथा चान्योन्याश्र-
 यादिकं प्रति आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयत्वेन हेतु-
 तानुपगमेन न विषयस्यापादकाभाववत्त्वस्य सिद्ध्युपपा-
 दकत्वम् आत्माश्रयादितर्कस्य न शङ्कास्पदत्वमपि न चा-
 पाद्यव्याप्यापादकवत्त्वपरामर्शकोले सन्निकर्षादिवशादापादका-
 भावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वज्ञानं तादृशसमूहालम्बनपरामर्श-
 दुत्पन्ने आत्माश्रयातिरिक्तप्रमाणवाधितार्थकत्वं स्यात्तस्य वि-
 षयपरिशोधकत्वादिति वाच्यं कुत्रचित्तर्के विषयपरिशो-
 धकत्वेऽपि सर्वत्रातथात्वात् विभागग्राह्यतानुपपत्तेः न चै-
 तत्तर्के आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य हेतुत्वोपगमे
 आपादकवत्त्वांशे आहार्यापाद्यव्याप्यापादकवत्त्वानिश्चयापाद्याभावव-
 त्वनिश्चययोरेव हेतुत्वकथनं विरुद्धेतेति वाच्यं तर्कसामान्ये यत्र
 यत्र हेतुत्वं तत्कथनेन तदग्रन्थविरोधाभावात् । न च घटो यदि वह्नि-
 व्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कस्यापि आत्माश्रयत्वापत्तिः
 वह्निजन्यत्वस्य बह्व्यपेक्षत्वेन तदापादककत्वात्तादृशतर्कस्येति वाच्यं
 स्वपदस्य तर्कपक्षबोधकत्वात् तथा च तादृशतर्कस्य पक्षतया
 तदपेक्षापादककत्वविरहान्नात्माश्रयत्वं न च तथा सति एतद्व्यवधानं
 यद्येतद्व्यवधानजन्यं स्यात् एतद्व्यवधानमिन्नं स्यादिति तर्कस्या-
 त्माश्रयत्वानुपपत्तिः तादृशतर्कपक्षस्य स्वप्रतिपाद्यत्वाभावात् । न च
 तथात्वेऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् एतद्व्यवधाने एतद्व्यवधान-
 नजन्यत्वसत्त्वेन स्वानपेक्षितत्वसम्भवात् ज्ञानद्वयमादायैव त-
 दुपपत्तेः । न चैतद्व्यवधानत्वावच्छेदेन पक्षतास्थल एवात्माश्र-
 यप्रसङ्ग इति वाच्यं तत्र मित्रज्ञानमादाय स्वापेक्षितत्ववि-
 रहसम्भवादेतत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न चैतत्पदं ज्ञानविशेषसं-
 ग्राहकमिति वाच्यं तथा सति अयं घटो यद्येतद्व्यवधानजन्य इत्य-
 नेन सामान्यात् ज्ञानस्थलीयोदाहरणत्वेन पृथगाभिधानस्योन्म-
 त्तप्रलपितत्वापत्तेरिति चेन्न एतद्व्यवधानं यद्येतद्व्यवधानजन्यज्ञा-
 नविषयः स्यात् एतद्व्यवधानाविषयः स्यादित्यत्र तादृशस्य ता-
 दार्यापादकतर्कवत्तथा विषयजन्यत्वापादकस्यापि प्रमाणवाधिता

र्थत्वोपगमादिति सम्प्रदायविदः । नव्यास्तु स्वज्ञानपक्षकस्वज्ञा-
 नजन्यत्वपरामर्शत्वपक्षकस्य । जन्यत्वपरामर्शादितर्कानामात्मा-
 श्रयत्वं स्वज्ञानजनकत्वस्वज्ञानविषयत्वस्वाधिकरणत्वापादकका-
 पत्तेरप्यात्माश्रयत्वस्यानुभवसिद्धतया तेषां परामर्शोऽपि अन्यत-
 मशरीरे निवेशनीयः इत्थं च विषयपरिशोधकतर्कं प्रति आपाद-
 काभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वानिश्चयस्यापेक्षागौरवमपि नेति प्रा-
 हुः । अथ सम्प्रदायमते ज्ञप्तिस्थले ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यैवापेक्षा-
 पदार्थतया एतद्व्युत्पन्नं यद्येतद्व्युत्पन्नजन्यजन्यं स्यादिति
 तर्कस्यान्योन्याश्रयत्वानुपपत्तिः स्वापेक्षापेक्षितत्वापादकत्वाविरहाद्
 प्रत्युत एतद्व्युत्पन्नं यद्येतद्व्युत्पन्नजन्यज्ञानविषयज्ञानजन्यज्ञानविषयः
 स्यादेतद्व्युत्पन्नमिन्नः स्यादित्यस्य तथात्वापत्तिरिति चेन्न यतः स्वापे-
 क्षाशब्देनैव स्वस्मिन् स्वापेक्षाबोधनात् ज्ञप्तिस्थले स्वपक्षकस्वज्ञान-
 जन्यज्ञानविषयत्वापादकतर्कस्यैवात्माश्रयत्वम् । स्वापेक्षापेक्षित-
 त्वशब्देन तु स्वस्मिन् स्वापेक्षापेक्षित्वं बोध्यते तदन्तर्गतस्वापेक्षा तु
 स्वस्मिन् स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं तदाश्रयज्ञानजन्यज्ञानविषयत्व-
 मेव अपेक्षितत्वं तदापादकतर्कस्यैवान्योन्याश्रयत्वम् । अत्रैव-
 तद्व्युत्पन्नं यद्येतद्व्युत्पन्नजन्यजन्यं स्यादेतद्व्युत्पन्नमिन्नं
 स्यात् इत्यस्यापि तात्पर्यं चक्रकस्थलेऽपि स्वापेक्षापेक्षित-
 स्वापेक्षितत्वशब्दः स्वस्मिन् सापेक्षापेक्षे न स्वापेक्षत्वं शेषयति ।
 अथ सापेक्षापादकत्वं किं तावत् न स्वापेक्षापादिका यत्र
 प्रसङ्गे स एव आत्माश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यं तथा सत्यापि
 तत्र स्वपदार्थस्य प्रवेशात् प्रकृतासङ्गतेरिति चेन्न स्वा-
 पेक्षापादिका आपाद्यव्याप्यतया स्वस्मिन् प्रकारा यत्र इति बहु-
 ब्रीहिणा स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपकपरामर्शो लभ्यते तदनन्तरं पञ्चमीतत्पु-
 र्पादरवलात् न च सम्प्रदायमते एतद्व्युत्पन्नं यद्येतद्व्युत्पन्नजन-
 न्यज्ञानविषयः स्यादेतद्व्युत्पन्नमिन्नः स्यात् इत्यर्थतात्पर्यकत्वेन तत्रैत्य-
 र्थसङ्गतिः सम्भवेऽपि नव्यमते तत्तद्व्युत्पन्नजन्यधर्मिकैतद्व्युत्पन्नजन-
 न्यत्वापादकपरामर्शजन्यापत्तेरेवात्माश्रयत्वोपगमेन तत्रैतादृशा-
 र्थासङ्गतिः एतद्व्युत्पन्नजन्यधर्मिकैतद्व्युत्पन्नजन्यत्ववत्त्वापरामर्शस्य स्व-
 निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकार-

ताकत्वविरहादिति वाच्यं तन्मते बहुव्रीहिसम्पादकव्यासघटकस्य
 स्वधर्मिणीत्यस्य स्वापेक्षा इत्यस्य घटकस्वज्ञानस्यैव बोधकत्वेन
 स्वज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वज्ञानजन्यत्वरूपस्वापेक्षानिष्ठापाद्य-
 व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यात्माश्रयजनकीभूतपरामर्शाक्षतत्वात्
 अन्योन्याश्रयादिस्थलेऽपि एवं रीत्या परिष्कार्यमिति सङ्क्षेपः ॥
 अथैतद्व्यतिरेकविशिष्टबुद्धौ एतद्व्यतिरेकज्ञानजन्यत्वस्य सत्त्वेन पुनर्व्यभि-
 चारः एतद्व्यतिरेकज्ञानभिन्नत्वरूपापाद्यविरहादिति चेन्न आपाद्यघटकै-
 तद्व्यतिरेकज्ञानपदस्य एतद्व्यतिरेकमुख्यविशेष्यताकज्ञानपरत्वात् तथा चै-
 तद्व्यतिरेकविशिष्टबुद्धौ एतद्व्यतिरेकमुख्यविशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वरूपापा-
 दस्यापि सत्त्वाच्च व्यभिचार इति न चैतद्व्यतिरेकवद्भूतलम् एतद्व्यतिरे-
 कश्चेति समूहालम्बनज्ञानेऽपि एतद्व्यतिरेकज्ञानजन्यत्वसत्त्वात् तत्र
 एतद्व्यतिरेकमुख्यविशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वस्यासत्त्वाच्च व्यभिचारतादवस्थ-
 मेवेति वाच्यम् एतद्व्यतिरेकमुख्यविशेष्यताकत्वस्य एतद्व्यतिरेकमात्रमुख्य-
 विशेष्यताकान्यार्थत्वात् न चैतद्व्यतिरेकवान् एतद्व्यतिरेक एतद्व्यतिरेकीय
 इति समूहालम्बनज्ञाने व्यभिचारतादवस्थमेव तत्रैतद्व्यतिरेक-
 मात्रमुख्यविशेष्यताकत्वसत्त्वादिति वाच्यम् किञ्चिदवच्छिन्नमु-
 ख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात् न चैत-
 द्व्यतिरेकवान् एतद्व्यतिरेकीयश्चेति निर्धर्मितावच्छेदकैतद्व्यतिरेकप्रकार-
 कज्ञाने व्यभिचारस्तत्र किञ्चिदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरू-
 पकत्वस्य एतद्व्यतिरेकमात्रमुख्यविशेष्यकत्वस्य च सत्त्वादिति वा-
 च्यं किञ्चिदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सतीत्यप्रहाय
 मुख्यविशेष्यताद्वयानिरूपकत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वात् इति ।
 नन्वत्र आगासिद्धिः एतद्व्यतिरेकविकल्पकज्ञाने एतादृशापादकास-
 त्वात् न च सामानाधिकरण्येन पक्षत्वाद् आगासिद्धिर्न दोषायेति
 वाच्यं सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे विशिष्टबुद्धौ विभागापत्तिसम्भ-
 वात् इति चेन्न आपत्तौ स्वरूपासिद्धेरेव प्रतिकूलत्वात् न
 चापाद्याभावेनापादकामावानुमाने सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।
 अवच्छेदावच्छेदेन पक्षतास्थलेऽंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादव-
 च्छेदावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरेव प्रतिबन्धक-
 त्वात् । एतेनैतद्व्यतिरेकज्ञानत्वेन एतद्व्यतिरेकविकल्पकस्यैव पक्षत्वाच्चे-
 द्वापत्तिसम्भवे इति कस्यचित् प्रलपितमप्यपायेतम् तत्र स्वरूपा-

सिद्धेरदोषत्वेऽपि आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने सिद्धसाध-
नापत्तेः । अप्रामाणिकानन्त्यप्रवाहमूलकप्रसङ्गोऽनवस्था प्रामाणिकं
कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणसिद्धं तदन्यत्वं अप्रामाणिकत्वमन-
न्तं विश्रान्तिरहितत्वमिति वाच्यं प्रमाणागम्यवस्त्वप्रसिद्धेः
न च घटं प्रति दण्डस्य कारणतायां कथं नानवस्था घ-
टं प्रति कपालं हेतु तं प्रति तदवयव इत्यादिक्रमेण प्रवाहस्य त-
त्र सम्भवादिति वाच्यं यथाश्रुतप्रवाहसत्त्वेऽपि तत्प्रवाहस्य प-
रमाणौ विश्रामात् विश्रान्तिरहितत्वरूपस्यानन्त्यस्य तादृशप्र-
वाहविरहात् सजातीयानां क्रमिकानेकरूपप्रवाहत्वस्य तादृश-
कारणपरम्परायामसत्त्वाच्च न च सजातीयानां क्रमिकानेकत्वं यदि
प्रवाहत्वं तदा व्याप्तिग्रहं प्रति तर्कस्य हेतुत्वे कथमनवस्था व्या-
प्तिग्रहतर्कयोर्द्वयोरेकरूपेण तदुपपादकतया सजातीयानां क्रमिकाने-
करूपप्रवाहत्वस्य तत्रापि सम्भवात् न चाप्रामाणिकप्रवाहमूलक-
प्रसङ्ग एवास्त्वनवस्था अनन्तत्वनिवेशो व्यर्थः घटकारणपर-
म्परायाः सजातीयक्रमिकत्वरूपप्रवाहत्वविरहादिति वाच्यं त-
था सति घटत्वं यदि कियद्घटहेतुवृत्ति स्याद्घटाजनकवृत्ति
न स्यादित्यादेरपि अनवस्थापत्तेः । अथ घटत्वं यदि याव-
द्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटाजनकवृत्तिर्न स्यादित्यादौ यावद्घट-
हेतुवृत्तित्वं मेयत्वादौ व्यभिचारीति । न च समवायसम्बन्धेन
वृत्तित्वं वाच्यं तथा सत्यपि द्रव्यत्वादौ व्यभिचारस्य दुर्वात्त्वा-
पत्तेरिति चेन्न तन्मात्रवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।
व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी
स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इत्येतत्कारणीभूतवाह-
जन्यत्वाभावव्याप्यवह्निव्यभिचारित्ववानिति निश्चयप्रतिबन्धकं
यत् व्यभिचारज्ञानं तन्निवर्तकतर्को यथा वह्निव्यभिचारित्वं य-
दि वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि स्यात् तदा वह्निव्याप्यपदा-
र्थवृत्ति स्यादिति एतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धक-
व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि-
त्वं यदि वह्निव्याप्यपदार्थवृत्तित्वव्यभिचारि स्यात्तदा वह्निव्या-
प्यपदार्थवृत्तिधर्मावृत्ति स्यादित्येतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्र-
तिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निव्याप्यपदार्थवृत्ति-

धर्मावृत्तित्वव्यभिचारि स्यात्तदा वह्नव्याप्यपदार्थवृत्तिधर्मावृत्ति न
 स्यादित्यादिसर्वत्र प्रथमहेतुः पक्षः आपाद्यव्यभिचारित्वमापाद-
 कम् आपाद्यं च यथायोग्यमूहनीयमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
 तर्कजागदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

अत्र बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं च नियामकमिति शिरोमणिः । न च लौकिकसन्निकर्षस्य नानात्वात् संयोगाद्येकतरनिवेशेऽन्यतो ज्ञानमानप्रत्यक्षस्थले व्याभिचार इति वाच्यम् चक्षुर्लौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वेन चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रविष्टत्वादिति ज्ञानीयः । न च चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वेन निवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं लौकिकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् कालिकसम्बन्धेन चक्षुःप्रकारकघटादिविषयकचाक्षुषोत्तरं कालिकसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलाभ्यचाक्षुषोपपादनायेन्द्रियसम्बन्धविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नचक्षुषोऽपि कालिकेन चक्षुःप्रकारकचाक्षुषं प्रति कालिकसम्बन्धेन हेतुतया चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकचक्षुर्निरूपितकालिकसम्बन्धमादाय चाक्षुषापत्तेरिति । केचित्तु कालिकसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेन चक्षुषेन सामान्यकारणतया कालिकस्यापि चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धतया तमादाय चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चाक्षुषापत्तिरतः लौकिकेति लौकिकविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतालाभाय । न च चक्षुर्निष्ठलौकिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताघटकेत्यस्य सामञ्जस्ये चाक्षुषपदं व्यर्थमिति वाच्यम् लौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयत्वेन हेतुतया तादात्म्यस्यापि निरुक्तसम्बन्धत्वात् द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चक्षुःसंयोगानाशेऽपि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितनिरुक्तजनकताघटकतादात्म्यसम्बन्धाश्रयचक्षुर्विशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वादतश्चाक्षुषपदं चाक्षुषत्वावच्छिन्नार्थकमित्याहुः । अथैवमपि चक्षुर्निष्ठेति व्यर्थं लौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादेः समवायेन हेतुतया द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषाभिमिलितनय-

नस्यापि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसमवायसम्बन्धाश्रयचक्षुरवयवविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् न च तथापि संयुक्तसमवायस्य तथात्वेन तस्य च साक्षाच्चक्षुर्निरूपितत्वसत्त्वेन स्वावयवे चक्षुषस्तादृशसन्निकर्षमादायोक्तदोषतादवस्थ्यामिति वाच्यं चक्षुःसन्निकृष्टधर्मिकेत्यनेन तादृशजनकताघटकसम्बन्धेन चक्षुर्विशिष्टेत्यस्य वाच्यत्वात् तथा च येन रूपेण जनकताघटकसंसर्गता तेन रूपेण चक्षुर्वैशिष्ट्यं निवेशितं तेन तस्य चक्षुर्निरूपितसंसर्गतालाभः अतो न पूर्वानुपपत्तिः एवं संयोगत्वेन सामान्यतो जनकताघटकसंसर्गतया वाच्यादिसंयोगमादायापि नातिप्रसङ्गः । न चैवं चक्षुर्निष्ठत्वं चाक्षुषनिरूपितत्वं च द्वयमपि जनकतायामनिवेश्य चक्षुषावच्छिन्नलौकिकविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव निवेश्यते तदेव नोक्तदोष इति वाच्यं प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादुपकत्वात् । अथवा तदेव निवेश्यं चाक्षुषनिरूपितत्वादिकं च उपलक्षणीयम् यदि च विनश्यदवस्थचक्षुःसंयोगाश्रयघटादिविशेष्यकद्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं गगनादौ चक्षुःसंयोगस्तदानीमपि चक्षुःसन्निकृष्टगगनादिविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् तदुत्तरं द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तिरतस्तद्वारणाय चक्षुःसन्निकृष्टायोग्यत्वं निवेश्यं तथा च चक्षुरवयवस्यायोग्यत्वात्तद्विशेष्यकचाक्षुषसत्त्वेऽपि तत एव निमीलितनयनस्य मोक्तस्थले चाक्षुषापत्तिरित्युच्यते तदा समवायस्यैक्यमते चक्षुर्निरूपितसमवायसम्बन्धस्य घटादावपि सत्त्वेन तद्विशेष्यकचाक्षुषमादाय निमीलितनयनस्य उक्तस्थले चाक्षुषापत्तिरतस्तद्वारणाय चक्षुर्निष्ठेत्यस्य सार्धक्यं कथंचित् समर्थनीयमिति तु विभावनीयम् ॥

एवं चामुत्वेन यत्किञ्चिद्रूपस्थितावपि सकलानुगोचरो मानसो बोध इति शिरोमणिः । बहिःपर्यन्तस्य फलमाह एव चामुत्वेनेत्यादि जगदीशः । अत्र लौकिकसन्निकर्षापेक्षायामनुत्वस्य मानवलौकिकसन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानाप्रकारकत्वात्तत्प्रत्यासत्त्या स फलानुगोचरो मानसो बोधो न स्यादिति भावः । अत्र केचिदनुत्वेनेति सावसाधारणम् अन्यथामुत्वेन यत्किञ्चिद्रूपस्थि-

तावपि द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिसम्भवात् सकलानुगोचर-
मानसबोधोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्च यत्किञ्चिदनुपस्थि-
तावित्यस्यान्वन्तरानुपस्थितिकालनियत्किञ्चिदनुपस्थितिपर्यवसा-
नात् यत्किञ्चिदनुमात्रोपस्थितिपरताया आवश्यकत्वेन द्रव्य-
त्वेन सकलानूपस्थितिदशायां सावधारणत्वासम्भवादन्वया-
नुत्वेन सकलानुपस्थितावित्यर्थकतायाः सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन
द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिमादाय तद्दोषतादवस्थभयेनावधारण-
परत्वमावश्यकमिति वाच्यम् यत्किञ्चिदनुपस्थितावित्यस्यान्व-
न्तरानुपस्थितिकालीनतदनुव्यक्त्युपस्थित्यर्थकतायाः सर्वानुभव-
सिद्धत्वात्तत्रैवमुपस्थितावणुत्वेन इत्यस्याणुत्वप्रकारकत्वस्यान्वया-
दिति भावः ।

बाहिरिन्द्रियस्य स्वायोग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञाना-
जनकत्वादिति ~~ज्ञानमपेक्षी~~ । अथात्र स्वायोग्यमात्रनि-
ष्ठत्वं स्वयोग्यावृत्तित्वे सति स्वायोग्यवृत्तित्वं तच्च सौर-
भमात्रविशेष्यकसौरभमित्यादिज्ञाने सम्भवति अतस्तदजनकत्व-
नियमोऽपि बाहिरिन्द्रियस्येति । अथैवं सति प्रमेयत्वसामान्य-
प्रयोज्यविशेष्यताया नानात्वं तज्जन्यसौरभमुख्यविशेष्यकं प्रमे-
यमित्याकारकज्ञानमपि न स्यात्तस्यापि स्वायोग्यमुख्यविशेष्य-
कत्वादिति । न चेष्टापत्तिः स्वायोग्यमात्रनिष्ठेत्यादौ मात्रपदस्य
व्यर्थतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । न च स्वायोग्यनिष्ठमुख्यविशेष्यत्वा-
निरूपितत्वस्वायोग्यनिष्ठमुख्य विशेष्यतानिरूपितत्वाभेदसम्बन्धेन
स्वविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानाजनकत्वस्यैव नियमः स्वं चक्षुरा-
दि अतो न प्रमेयत्वं सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षस्य बाध इति
वाच्यं तथा सति सौरभत्वादिरूपेण चन्दनविशेष्यकभ्रमका-
ले सौरभत्वादिरूपेण सौरभमुख्यविशेष्यकमपि चाक्षुषं स्या-
त् प्रकारतायाः प्रकारस्वरूपेणैक्यात् न स्याच्च प्रमेयरूपेण
प्रमेयप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षं तदीयतादृशप्रताया ना-
नात्वात् विशेष्यताया भेदेन प्रकारताभेदस्वीकारे तु प्रमेयत्व
सामान्यलक्षणाजन्य प्रत्यक्षस्यैवासंग्रहापत्तिः तथा प्रमेयत्वसामा-
न्यलक्षणाजन्यस्य जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जात्युपस्थित्यनन्त-
रं सौरभाद्यंशे तादृशजातेर्भ्रमात्मकोपनीतभानात्मकनिखिलप्रमे-

यविशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यानुदयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वमिति फलितार्थः स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यत्वञ्च स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकीभूतालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यं ग्राह्यं तेन प्रमेयत्वसामान्यलक्षणजन्यप्रत्यक्षस्य नासंग्रहः सौरमादिनिष्ठलौकिकालौकिकमुख्यविशेष्यताकसौरभत्वप्रकारकचाक्षुषादेश्च नासंग्रहः । अथवा लाघवात् स्वयोग्येतरनिष्ठत्वस्वयोग्यवृत्तिमुख्यविशेष्यताप्रयोजकालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वाविशिष्टमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वं स्वस्येति अयमेकफलितार्थो वाच्य इति विभावनीयम् । केचित्तु स्वयोग्यवृत्तिविषयतावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसामान्यलक्षणासंसर्गावच्छिन्नकारणत्वाभाववत्त्वमेव वहिरिन्द्रिये स्वाग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वं तथा च सामान्यलक्षणज्ञानलक्षणादिसम्बन्धेन चक्षुरादेरेव जनकत्वं तस्य तेषामलौकिकसन्निकर्षत्वात् सामान्यलक्षणादेस्तादृशकारणतावच्छेदकसंसर्गत्वञ्च स्वजन्यचाक्षुषादिसामग्रीकालीनसामान्यविषयकज्ञानसम्बन्धेन तादृशज्ञानस्य विषयानिष्ठत्वञ्च यथोक्तसम्बन्धेन वाच्यमतो न काप्यनुपपत्तिरित्याहुस्तच्चिन्त्यं यत्तु स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वस्वयोग्यमात्रवृत्तिधर्मेनिष्ठप्रकारतान्यतरवत्स्वयोग्योत्तरनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानाजनकत्वमिति फलितम् । तेन प्रमेयत्वसामान्यसौरभत्वाद्युपनीतभानात्मकप्रमेयं सौरभमित्याकारकसौरभमुख्यविशेष्यताकप्रत्यक्षप्रसङ्गः स्यादिति परास्तम् । तन्न सामान्यविषयकज्ञानस्यैतन्मते प्रत्यासत्तिवत्तदानीं सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः सत्त्वेन तस्या एव विशेष्यतान्तरप्रयोजकत्वेन पूर्वकल्पेऽस्यैव सम्यक्त्वात् न तादृशविशेष्यतायां स्वायोग्यमात्रवृत्तिधर्मप्रकारतानिरूपितत्वनिवेश इति न काप्यनुपपत्तिरिति सुधीर्भाव्यम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यविशेष्यताया ऐक्याभिप्रायेणेदमभिहितं तादृशविशेष्यताया नानात्वस्वीकारे तु सौरभत्वादिनिर्विकल्पकचाक्षुषमिव वस्तुत इति कल्पेनैवाग्रे तादृशतादृशरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनया वारणीयमिति भावः ।

धूलीपटले धूमत्वभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रा-
सता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनात् बहुयनुमि-
तिर्न स्यात् इति शिरोमणिः । अत्र तु विशेषणपदस्य धर्मार्थक-
कत्वे दोषमाह धूलीपटलेत्यादि जगदीश्वरी । अत्रेयमाशङ्का धूली-
पटले धूमत्वभ्रमदशायां धूमत्वेन सकलधूमानुपस्थितावपि न क्ष-
तिः । तदानीं धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य चक्षुःसन्नि-
कृष्टतया तद्वृत्तितादृशसामानाधिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यैव तादृश-
सामानाधिकरण्यरूपसकलव्यक्त्युपस्थितौ बाधकाभावेन का-
लान्तरे पर्वते धूमदर्शनात्तादृशव्याप्तिस्मृतिसम्भवेन परमर्शस्या-
प्यनुपपत्त्यसम्भवात् । न च गुञ्जापुञ्जे वह्नित्वभ्रमकालीनतत्स-
मानाधिकरणधूलीपटलधर्मिकधूमत्वभ्रमदशायां तादृशसामाना-
धिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यापि व्याप्त्युपस्थित्यसम्भवस्तत्रैव दीधि-
तिकृता दोषप्रदानादिति वाच्यं तथासति धूमत्वभ्रमपर्यन्ता-
नुधावनवैयर्थ्यापत्तेः वह्निसामानाधिकरण्यस्यैवासन्निकृष्टतया व्या-
प्तिग्रहासम्भवात् । अत्र केचित् । धूमव्यापकवह्निसामानाधि-
करण्यत्वस्य चक्षुःसन्निकृष्टवृत्तितया तद्रूपेण सकलव्याप्त्युपस्थि-
तावपि तादृशभ्रमदशायां स्थलान्तरे धूमदर्शनात् व्याप्तिस्मृता-
वपि न तत्र व्याप्तिग्रहसम्भवः यो यत्र विशिष्य पूर्वं गृहीतः स एव
तत्र संस्कारवशात् अयथार्थप्रत्यक्षे भासत इति नियमादिति त-
दानीं धूमोपस्थित्यर्थे चक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्न-
पर्यन्तनिवेश इत्याहुः । तच्चिन्त्यं विशिष्टधूमत्वस्मृतेरसम्भवेऽपि
व्याप्तिविशेष्यकस्मरणानन्तरं तादृशस्मरणरूपज्ञानलक्षणया व्या-
प्त्यंशेऽलौकिकपरामर्शसम्भवात् । अत्र धूमधर्मिकव्याप्तिप्रत्यक्षे
न व्याप्त्यंशे लौकिकविषयता तद्व्यटक्यावत्पदार्थेषु लौकिकस-
न्निकर्षासम्भवात् किं तु तदंशेऽलौकिकविषयतैव तत्र व्या-
प्तिव्यटकधूमातिरिक्त्यावत्पदार्थोपस्थितौ धूलीपटले धूमत्वभ्रमद-
शायां धूमोपस्थित्यभावे तदानीं तद्व्यटितव्याप्तिग्रहासम्भवेन का-
लान्तरे धूमदर्शनात् धूमव्यटितव्याप्तिस्मरणभावेन परामर्श-
स्यासम्भव एव दोषो दीधितिक्कतामाशयः । न च वह्निरिन्द्रियज-
न्यप्रत्यक्ष एव लौकिकसन्निकर्षाश्रयवृत्तित्वापेक्षणात् धूमत्वभ्रमा-
नन्तरं धूमत्वरूपेण यावद्धूमविषयकमानसबोधे बाधकाभावात्

तत एव तदानीं धूमघटितव्याप्तिग्रहस्यासम्भवात् इति वाच्यं
यत्र तादृशभ्रमानन्तरं त्रिचतुरादिक्षणपर्यन्तं चाक्षुषसामग्री-
विगमो न जातः जातो वा पदार्थान्तरश्रवणादिसामग्रीं सर्वापेक्षया
मानससामान्या दुर्बलत्वेन तत्र तदानीं मानसस्यापि व्याप्ति-
ग्रहस्यासम्भवादिति । न च तादृशभ्रमदशायां धूमोपस्थितावपि
तद्वद्वितव्याप्तिग्रहो मानसात्मक एव इति सिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं
धूलीपटलांशे श्लौकिकविषयताशालिनस्तदंशे लौकिकविषयता-
शालिनश्चाक्षुषस्यैव सम्भवात् ॥

धूलीपटले धूमत्वभ्रम इत्यादिद्विधितिः । तथा च
चक्षुःसन्निकृष्टधूलीपटलवृत्तित्वस्य धूमत्वेऽसत्त्वात् यावद्धूम-
त्वाश्रयप्रत्यक्षासम्भवेन व्याप्तिग्रहस्य तादृशसामान्याश्रयधू-
मधर्मिकत्वाभावात् पर्वतीयधूमदर्शनात् वह्न्यनुमितिनं स्या-
त् धूलीपटलविशेष्यकव्याप्तिस्मरणेऽपि तस्य तादृशव्याप्ति-
प्रकारेण पर्वतीयधूमविशेष्यकत्वाभावात् अभ्रान्तपुरुषस्य व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शसम्भवादानुपपत्तेराशङ्केति भावः ।
अथात्र वह्निव्याप्यो धूम इति धूलीपटलविशेष्यकव्याप्तिग्रहकाले
व्याप्तिवसामान्यलक्षणया निखिलधूमादिग्रहो भविष्यत्येव तत एव
धूलीपटलविशेष्यकनिखिलव्याप्तिप्रकारकानुभवसम्भवात् । पर्व-
तीयधूमदर्शनोत्तरं तन्मूलकसंस्कारतो जायमाननिखिलव्याप्तिप्र-
कारकस्मरणात् स्मरणद्वितीयक्षणे धूमो वह्निव्याप्य इति पर्वती-
यधूमविशेष्यकव्याप्युपनीतमानसम्भवेन तदुत्तरक्षणेऽभ्रान्तस्य
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शसम्भवान्नानुपपत्तिः क्षणवि-
लम्बस्य श्लेषनिर्णेतव्यत्वादिति चेन्न धूलीपटलविशेष्यकव्या-
प्तिस्मरणद्वितीयक्षणे घटादिविधेयकानुमितिसामग्री तत्क्षणे
विशेषणज्ञानमूलकधूमविशेष्यकवह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानसम्भवे-
ऽपि तत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्तदु-
त्तरक्षणे विशिष्टपरामर्शसम्भवेनानुमित्युत्पादापत्तेरिति अस्माकं
तु सामान्युत्तरक्षणे तादृशपरामर्श बाधकाभावान्नानुपपत्तिरि-
ति । यस्तुतस्तु हेतुविशेषिताधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकवह्निवावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन तदानीं-
धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमज्ञानस्यासम्भवेन तद्वद्विततादृशवि-

शिष्टव्याप्तिज्ञानस्याप्यसम्भवात्तादृशज्ञानमूलकस्मरणादितोऽनुमित्यु-
त्पत्तेरयोग इत्यवधेयम् ॥

तथा च तत्पुरुषीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषं प्रति त-
त्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकतदीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वेन
हेतुत्वमत्रापि कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वं कारणस्य तु
स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरिति ज-
गदीशः । अथ द्रव्यत्वप्रकारकविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वनिर्वि-
कल्पकोत्तरं जायमाने घटांशे लौकिकघटत्वप्रकारकद्रव्य-
त्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारस्तादृशघटत्वप्रकारकचाक्षुष-
स्यैवालौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पटादावपि सत्त्वेन तत्रोक्त-
सम्बन्धेन घटत्वप्रकारकचाक्षुषात्मकहेतोरसत्त्वादिति घटत्वाश्रय-
निष्ठा लौकिकमुख्यविशेष्यत्वस्य कार्यताघटकसंसर्गाकावपि उक्त-
व्यभिचारो दुर्वारः तादृशसम्बन्धेनाप्युक्तज्ञानस्य घटादेवोत्प-
त्त्या तत्र घटत्वप्रकारकचाक्षुषस्यासत्त्वात् । न च कार्य-
तावच्छेदककोटौ प्रकारतायामलौकिकत्वनिवेशाशेष दोष इति
वाच्यं तथाप्युक्तीरित्या उपनयमर्यादया घटत्वप्रकारकद्रव्यत्वसा-
मान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति मैवं घटत्वप्रकारता-
निरूपितघटत्वाश्रयनिष्ठा लौकिकविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकस-
म्बन्धत्वादेवोक्तदोषाणामनवकाशादिति ध्येयम् ॥

तथा च स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन त-
त्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्ब-
न्धेन तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु चक्षुरादीन्द्रियमेदेन द्विधा त-
त्पुरुषीयत्वनिवेशेन कार्यकारणभावो गौरवात् न च निर्दिक्कल्पकोत्तरं
घट इति प्रत्यक्षस्य यावद्घटमुख्यविशेष्यकत्वापात्तिरिति वाच्यम्
इष्टत्वात् । न च तद्विषयकत्वतत्प्रकारकत्वयोः समशरीरतया
तद्विषयकत्वेनैव हेतुत्वमिति विनिगमकाभाव इति वाच्यं प्राथ-
मिके विशिष्टप्रत्यक्षे सौरमादिमुख्यविशेष्यकज्ञानोत्तरं जायमाने
सुरमिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारादेव तत्प्रकारकज्ञान-
त्वेन हेतुत्वासम्भवादिति जगदीशः । अथात्र कार्यकारणभावे
तत्पुरुषीयत्वानिवेशात् यस्य कस्यचित् पुरुषस्यान्तत ईश्वरस्य
च घटत्वसौरमादिप्रकारकज्ञानसत्त्वात् कथं व्यभिचार इति ?

न च तत्पुरुषीयत्वानिवेशे एकपुरुषस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानद-
 शयां पुरुषान्तरस्य घटे चक्षुःसंयोगदशायामपि सामान्यल-
 क्षणाजन्यप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं समवायघटितसामानाधि-
 करण्यप्रत्यासत्त्या विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया
 तदापत्तिविरहादिति चेन्न समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानदशयां
 कालिकेन पुरुषान्तरस्य घटत्वप्रकारकज्ञानं तत्र समवायेन घ-
 टत्वप्रकारकज्ञानवतः पुरुषस्य कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयप्र-
 त्यक्षापत्तिस्तदानीं कालिकेतरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषय-
 ताशालिपुमन्तरीयज्ञानसत्त्वादतो नव्यमतेपि कार्यकारणोभयांशे
 तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रकारकत्वेन हेतुत्वे चन्दने
 सौरभमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे
 व्यभिचारो दुर्वार इति तत्परित्यज्य तद्विषयताशालिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमुक्तमिति न च समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
 कथं कार्यकारणभावः परित्यक्त इति वाच्यं समवायघटित-
 सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे यावदाश्रयमानस्य
 कारणानियम्यतया यावदाश्रयमानस्य कारणनियम्यानुरोधेन
 तत्परित्यज्य तादृशसम्बन्धेन कार्यकारणभावस्योक्तत्वादिति
 भावः । केचित्तु प्रत्यक्षविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन
 सन्निकर्षस्य व्याप्यत्वमिति नियमात् सन्निकर्षस्य विषयप्रत्यासन्न-
 स्यैव हेतुत्वमिति मतमभ्युपेत्य समवायसम्बन्धेन कार्यकारणभावः
 परित्यक्तः । न च विषयत्वस्य घटत्वेऽपि सत्त्वात् तत्र सन्निक-
 र्षभावात् कथं व्यापकत्वमिति वाच्यं स्वप्रयोज्यप्रत्यक्षस्य विषय-
 त्वस्य सन्निकर्षव्याप्यत्वानियमात् । न च समवायेन ज्ञानलक्षणायाः
 कार्यकारणभावस्य निर्वाच्यत्वेन तन्नियमो ग्रन्थकृतामनाभिप्रेत इति
 वाच्यं तत्रापि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षं प्रति विष-
 यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत-
 त्वादित्याहुः । यद्यपि स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतास-
 म्बन्धेन तदीयप्रत्यक्षं प्रति स्वाविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविष-
 यतासम्बन्धेन तदीयज्ञानत्वेन हेतुत्वेनैवोपपत्तौ कार्यतावच्छेदके
 घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कारणतावच्छेदके घटत्वादिविषयकत्वस्य
 च निवेशो व्यर्थः । न चैवं समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात् कालि-

कसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वप्रकारताश्रयं यत्सामान्यं तदाश्रयनिष्ठविशेष्यतास-
म्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नस्वविषयताश्रयं
यत्सामान्यं तदाश्रयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य
वक्तव्यत्वात्तथापि सम्बन्धघटकत्वेन सम्बन्धमानानङ्गीकर्तृनये
समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयवन्निष्ठविशेष्यत्वादेः कार्य-
तावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावेन कार्यतावच्छेदकादौ घटत्वप्रकारक-
त्वादिनिवेशनमावश्यकमिति विमावनीयम् ॥

वस्तुतस्तुकल्पे तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे समवायेन घट-
त्वप्रकारकज्ञानात् कालिकेन तदाश्रयस्य कालादेः प्रत्यक्षापत्त्या
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धा-
नवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तं जम्बूद्वीपे । अत्र
कल्पे प्राथमिकघटत्वविशिष्टबुद्ध्युत्तरं घटत्वं जानामीत्यनुव्यव-
साये व्यभिचारः तदनुव्यवसायस्य विषयतासम्बन्धेन सामा-
न्यलक्षणास्थले तादृशसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नत्वमनिवेश्य घटत्वविषयताशालिज्ञानत्वे-
नैव हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

न चैवं घटवदित्युपनीतचाक्षुषस्यापि घटादिमुख्यविशेष्यक-
त्वापत्तिः उक्तकार्यकारणभावस्यापादकत्वादिष्टापत्तौ च उपनीतं
विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति वाच्यं मुख्यविशेष्यतया
द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुरादिलौकिकसन्निकर्षाभाव-
विशिष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबन्धकत्वादत एव सत्यपि
भूतलादिविषयकज्ञाने लौकिकसन्निकर्षदशायां तन्मुख्यविशेष्यक-
लौकिकप्रत्यक्षमिति ध्येयमिति जम्बूद्वीपः । ननु मुख्यविशे-
ष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशप्रतिबन्धकत्वं
कल्पयितुमुचितं तावतैव घटाद्युपनीतचाक्षुषस्य घटादिमुख्य-
विशेष्यकत्वापत्तिवारणसम्भवात् किं द्रव्यपदोपादानेनेति गुणा-
द्युपनीतचाक्षुषस्य गुणादिमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिरतो मुख्यवि-
शेष्यतासम्बन्धेन गुणादिचाक्षुषादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्तरक-
ल्पनमप्यपास्तं न च प्रतिबन्धकतायां चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षस्य ना-
नात्वेन संयोगत्वेन संयोगस्योत्तेजकत्वे गुणप्रकारकज्ञानोत्तरं

गुणादौ लौकिकसन्निकर्षात् गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुषं न
 स्यात् तत्र चक्षुःसंयोगाभावविशिष्टज्ञानस्य सत्त्वादतो लौ-
 किकसन्निकर्षस्य उत्तेजकत्वानुरोधेन द्रव्यगुणाद्यन्तर्भावेनैव
 पृथक् प्रतिबन्धकत्वं युक्तमिति वाच्यं स्वरूपसमवायान्यतर-
 सम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वस्वरूप-
 संयोगसंयुक्तसमवायादिसाधारणरूपेणैवाभावस्य निवेशनीय-
 त्वात् इति चेन्न यत्र घटत्वप्रकारकघटज्ञानं घटेऽपि लौकिकस-
 न्निकर्षः नालोकसमवधानं भूतलादौ लौकिकसन्निकर्ष आलोक-
 संयोगश्च तदुत्तरं भूतलं घटवदिति घटोपनीतचाक्षुषस्य घ-
 टमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावे विशिष्टज्ञा-
 नाभावसत्त्वात् न चेष्टापत्तिः उपनीतं विशेषणतयैव भासते
 इति नियममङ्गप्रसङ्गात् न च तत्र लौकिकसन्निकर्षमर्यादयैव
 घटमुख्यविशेष्यकत्वमिति वाच्यं लौकिकविषयतासम्बन्धेन द्र-
 व्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति आलोकसंयोगस्य हेतुतया घटादौ
 तदानीं तद्विरहात् तस्माल्लौकिकसन्निकर्षालोकसंयोगोभया-
 भावविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् एवं सति द्रव्यप-
 दानुक्तौ गुणमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गः । गुणादौ आलोक-
 संयोगाभावादोभयाभावविशिष्टज्ञानसत्त्वात् द्रव्यपदोपादाने च
 मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति समवाय-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुःसंयोगालोकसंयोगोभयाभाव-
 विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकमिति विशिष्यैव पृथक् पृथक् प्रति-
 बन्धकत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति न च तथापि स्वरूपसमवायान्य-
 तरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकता-
 घटकसंसर्गालोकिनिष्ठचाक्षुषजनकताघटकसंसर्ग एतदुभयाभा-
 वविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वो-
 पगमेनैव गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुषोत्पादसम्भवाद्व्यर्थं द्रव्यप-
 दोपादानमिति वाच्यं यत्र कपालादौ चक्षुःसंयोगादिदशायां
 घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटवत् कपालमित्याद्युपनीतचाक्षुषोत्पाद-
 स्तत्र तादृशचाक्षुषस्य घटमुख्यविशेष्यकत्वापत्तेः तादृशान्यत-
 रसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकचक्षुःसंयुक्तस-
 मवायादेः घटादौ सत्त्वेन तादृशोभयाभावविशिष्टज्ञानस्यासत्त्वा-

द्वित्यवधेयम् । चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यं च चक्षुराग्न्य-
वृत्तिलौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यरूपं ग्राह्यम् अन्यथा यत्र पर-
माणौ सन्निकर्षस्तस्य ज्ञानं च घटादौ च सन्निकर्षस्त-
दुत्तरं परमाणुकालीनो घट इति घटमुख्यविशेष्यकपरमाणु-
मुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः परमाणौ लौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्ट-
ज्ञानाभावस्य सत्त्वात् न चेष्टापत्तिरुपनीतं विशेषणतयैव भा-
सत इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् न च लौकिकसन्निकर्षमर्यादयैव त-
स्य परमाणुमुख्यविशेष्यकत्वं, लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुषत्वा-
वच्छिन्नं प्रति महत्त्वादेहेतुतया परमाणौ तद्विरहादिति ॥

अथैवमुक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षु-
षाद्युत्तरं तज्जन्यचाक्षुषधारानुपपत्तिः इष्टापत्तौ च अपेक्षणीयं चेत्या-
दिना दीधितिकारेण तदिन्द्रियकरणकतदर्थवत्त्वबोधसामान्याः
सहकारित्वकल्पनवैयर्थ्यमुक्तप्रतिबन्धकबलादेवान्वतमसे सौदामि-
नीसंपातजनितद्रव्यप्रत्यक्षोत्तरनिखिलद्रव्यसाक्षात्कारासम्भवात् न
च विनश्यदवस्थसौदामिनीसंपातजनितनिर्विकल्पकोत्तरमन्धत-
मसेऽपि निखिलद्रव्यचाक्षुषापत्तिर्निरुक्तप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य
तदानीं घटादावसत्त्वात् अतस्तद्वारणायैव लौकिकप्रत्यक्षसा-
मन्याः सहकारित्वकल्पनमिति वाच्यम् एवमपि चरमं
चाक्षुषो न निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इत्यत्र सन्तानत्वो-
त्कीर्तनस्य वैफल्यपत्तेरिति चेदत्र केचित् । उक्तप्रतिबन्धकताव-
च्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षनिष्ठकारणाघटकसम्बन्धेन लौ-
किकसन्निकर्षाभावो न निवेश्यते किं तु स्वसमानाधिकरणविषय-
त्वानिरूपितप्रकारत्वानिरूपितविषयतासम्बन्धेनैव एवं च सामान्य-
लक्षणाजन्यचाक्षुषाद्युत्तरं यत्किञ्चिद्घटनिष्ठचक्षुःसन्निकर्षस्यो-
क्तपरम्परासम्बन्धेन निखिलघट एव सत्त्वात् तादृशसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकलौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानस्य घटा-
दावसत्त्वेन तदानीं न तादृशचाक्षुषधारानुपपत्तिरित्याहुः । तत्र स-
मीचीनम् । एतावता सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चाक्षुषधारो-
पपादने ऽपि दीधितिकारीयसन्तानोत्कीर्तनस्यानर्थक्यमेवा-
न्धतमसे आलोकाभावादेवोक्तसम्बन्धावच्छिन्नसन्निकर्षघटितो-
भयाभावविशिष्टज्ञानात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वेन चाक्षुषसन्तानास-

म्भवात् इति ध्येयम् ॥

केचित्तु घटत्वपटत्वादीनां तद्विषयकज्ञानानां वा यदूनां प्रत्या-
सत्तित्वे कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तेरेव
प्रत्यासत्तित्वं तस्याः स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति तद्वुद्विग्य-
क्तित्वेनैव हेतुत्वं नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वात् स्वाश्रयविषयकहे-
तुयत्किञ्चित्संश्लेषदर्शनायां जगद्गोचरनिर्विकल्पकोत्तरं सार्वश्या-
पत्तिरतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणम् । स्वाश्रयस्तु विषयतया
ग्राह्य इति जगदीशः । अत्र स्वाश्रयत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रयो-
जनविरहात् किं तु विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
विषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्हेतुत्वमित्यस्य लाभाय स्वा-
श्रय इत्युक्तम् । अत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानसत्त्वे
कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयस्य तेन सम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारक-
प्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकारः सिद्धान्तविरुद्धः केचिदित्युक्त्या सूचितः ॥

अत एव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भान-
मिति शिरोमणिः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्य-
वसायस्य च परिग्रह इति जगदीशः । सौरभत्वेन चन्दनमहं
जानामीत्यनुव्यवसायस्येत्यर्थः । अथ सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्ष-
णायाः प्रत्यासत्तिस्वीकारोऽनुचितः सामान्यलक्षणायां सौरभत्व-
प्रकारेण सौरभभानस्वीकारेणैवोपपत्तेः सौरभमुख्यविशेष्यकमा-
नसे तादात्म्येन सौरभस्याप्रतिबन्धकत्वात् । न च तत्रापि च-
न्दनांशे सौरभत्वप्रकारताप्रयोजिका ज्ञानलक्षणैवेति वाच्यं तथा
सति न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भव इति जगदीशग्रन्था-
नुत्थितप्रसङ्गात्, तत्रापि सौरभस्य भानसत्त्वेऽपि चन्दनांशे
सौरभत्वप्रकारताप्रयोजकत्वेन ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वस्या-
वश्यकत्वादिति सिद्धान्तोऽत्रानुसन्धातव्यः ॥

न चैवं निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधा-
नेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिर्विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया
विषयोपनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्य तस्यातीन्द्रियत्वोपगमात्
इति वाच्यं सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवाद्दृष्ट्वेनैव
निर्विकल्पकत्वकल्पनेनापि तादात्म्येन विरोधित्वकल्पनादेव निर्वि-
कल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति जगदीशः । अथ प्रत्यक्षसामान्यं प्रति

तादात्म्येन निर्विकल्पकमात्रस्य यदि प्रतिबन्धकत्वं तदा द्रव्यं
घटघटत्वे इति निर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वेनेदं जानामीत्यनुव्यव-
सायो न स्यादुक्तप्रतिबन्धकसत्त्वात् न च प्रकारत्वानिरूपकत्वं नि-
र्विकल्पके देयमिति वाच्यं तदा तादृशज्ञानस्य घटत्वेनेदं जा-
नामीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति चेन्न विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नघट-
त्वादिप्रकारताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिनिर्विकल्पक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति विशिष्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्त को
ऽपि दोषः घटत्वादिनिर्विकल्पकत्वं च सांसर्गिकविषयतानिरूपि-
तघटत्वादिनिष्ठाविषयत्वानिरूपकत्वे सति घटत्वादिविषयकज्ञान-
त्वम् । केचित्तु विषयत्वानिरूपितविषयतानिष्ठाविषयतानिरूपित-
लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव तादात्म्येन
निर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्त दोषः । तादृशविषय-
तानिरूपितलौकिकविषयताप्रसिद्धिस्तु उपनयमर्यादया नि-
र्विकल्पकीयविषयत्वप्रकारेण घटादिलौकिकप्रत्यक्ष एवेति । न
च निर्विकल्पकज्ञानीयविषयतासम्बन्धेन घटत्वाद्युपरागेण नि-
र्विकल्पकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् भ्रमस्य दो-
षजन्यतया तत्र दोषस्यैवाकल्पनादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । य-
त्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटा-
दिविशेष्यकघटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतमानं न स्यादि-
ति तन्न घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशेनैव मानस-
धियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् । घट इत्येतावन्मात्राका-
रस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ॥
न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायां तद्विशेष्यकं मानसं प्र-
त्यक्षं स्यात् तद्धर्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादि-
ति वाच्यम् घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशे-
ष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घ-
टादिज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मा-
नसग्रहसम्भवात् इति ~~जगद्विज्ञे~~ । यद्यप्यत्र सामान्यलक्षणा-
प्रत्यासत्त्यैव घटविशेष्यकमानसप्रत्यक्षसम्भवादिदमसङ्गतं तथा-
पि सामान्यलक्षणायाः तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षं
प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठाविषयताकज्ञानहेतुतया यत्र

कालिकेन घटत्वद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं जायमानं समवा-
 येन घटत्वद्रव्यत्वप्रकारकं घटो द्रव्यमित्याकारकमान-
 सोपनीतमानं तस्य सामान्यलक्षणानधीनत्वेन तत्रैवानुत्पा-
 दनीयत्वात्मासङ्गतिः न च सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभा-
 वे व्यभिचार इति वाच्यं सामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि त-
 त्तन्मानसोपनीतमानान्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति ध्येयम् ॥
 अथ घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्य-
 क्षत्वव्यापकत्वमभिहितं जगदीशेन तत्कथं सङ्गच्छते सामान्यलक्ष-
 णाजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिप्रत्यक्षे तादृशव्यापकताभङ्गादि-
 ति न च घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षपदेन तादृशमानसस्य
 विवक्षितत्वात् दोषः अत एव तादृशव्यापकत्वसङ्गमने घटो द्र-
 व्यमिति मानस्य घटं जानामीत्याकारकत्वनियम इत्यनेन प्र-
 त्यक्षता मानसमात्रान्तर्भावेन तथा व्यापकत्वसम्पादनेन तथा-
 र्थ एव व्यक्तीकृत इति वाच्यम् अनुपस्थितघटनिष्ठालौकिक-
 विशेष्यताकसामान्यलक्षणाजन्यमानसेऽनुपस्थितस्य घटप्रकार-
 कत्वाभावेन तत्रापि व्यापकत्वाभावात् । यत्तु सामान्यतो
 घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्व-
 व्यापकत्वमेव विवक्षितं न तु तद्घटप्रकारकत्वस्य तद्घट-
 निष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्वव्यापकत्वम् एवं च सामा-
 न्यलक्षणाजन्यमानसेऽपि उपस्थितयत्किञ्चिद्घटप्रकारकत्वनिय-
 मेन तदादायैव उक्तप्रकारतानिर्वाह इति तत्त्वसामान्यलक्षणा-
 जन्यमानसवत् घटो द्रव्यमित्युपनीतमानसेऽपि उपस्थितयत्कि-
 ञ्चिद्घटप्रकारकत्वमादायैवोक्तव्यापकतानिर्वाहेनानुपस्थितघटविशे-
 ष्यकत्वस्याशक्यप्रवारणतया तथाविधव्यापकत्वाभिधानस्य प्रकृता-
 नुपयोगित्वादिति चेदत्राहुः घटनिष्ठालौकिकविशेष्यतापदेन सामा-
 न्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठालौकिकविशेष्यताया विवक्षितत्वात्ता-
 दृशविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं च घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्याक्षत-
 मेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु प्रत्यक्षे बाधाभावबलात्
 सन्निकर्षाप्रयोज्यस्यापि विषयत्वस्योपगमे घटत्वद्रव्यत्वादिवानोत्तरं
 बाधाभावबलेन घटो द्रव्यमित्यसन्निकृष्टघटादिविशेष्यकचाक्षुषात्म-
 कसुपनीतमानमपि कथं न स्यादिति इष्टापत्तौ च उपनीतं

विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति चेन्न घटादि-
प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठालौकिक-
विशेष्यताकप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वेन उक्त्यापेक्षार्मावच्छिन्नकारणी-
भूतघटादिज्ञानविरहादेवोक्तापत्त्यसम्भवात् पूर्वं घटादिज्ञान-
सत्त्वे तु मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति च-
क्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानमात्रस्य विषयतया प्रतिव-
न्धकत्वादेवासन्निकृष्टघटविशेष्यकचाक्षुषासम्भव इत्यवधेयम् ॥

एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणं जन्यतां च निर्विकल्पकमपि
सामान्यलक्षणया इति दौर्घितिकारः । ननु सामान्यलक्षणाजन्य
ज्ञाने ऽसन्निकृष्टघटान्तरस्यापि विशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थि-
तत्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्धटमत आह जन्यतां चेति ।
घटत्वादिसामान्यस्य च स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितविषयतास-
म्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतो विनापि
घटत्वज्ञानं द्रव्यत्वादिसामान्यज्ञानात् घटस्य प्रत्यक्षोत्पादेऽपि
न व्यभिचार इति अत्रादिशः । अत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्र-
कारकज्ञानात् समवायेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्सम्ब-
न्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतद्विष-
यताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कार्यस्य स्वेतरप्रकारत्वानिरूपित-
विषयत्वं कारणस्य तु स्वविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविषयत्वं
प्रत्यासात्तिः । अत्र कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाश्रयनिष्ठत्वमपि
वाच्यम् । अन्यथा यत्र घटत्वज्ञानं पटत्वज्ञानं च तदुत्तरमुभयज्ञाना-
जायमानस्य उपास्थितघटांशे घटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितघटांशे
घटत्वाप्रकारकस्य उपस्थितपटे पटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितपटे
पटत्वाप्रकारकस्य प्रत्यक्षस्य स्वेतरप्रकारत्वानिरूपिताविषयतास-
म्बन्धेनानुपस्थितपटेऽप्युत्पन्नतया स्वविषयीभूतघटत्वात्मकसामा-
न्याश्रयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन घटत्वस्य ज्ञानस्य तत्र विरहेण
व्यभिचारापत्तेः विषयत्वं चालौकिकं ग्राह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन
घटत्वप्रकारकज्ञानलक्षणा लौकिकसन्निकर्षार्थां जायमाने समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवं यत्र
स्वरूपेण घटत्वज्ञानं घटे चालौकिकसन्निकर्षः तदुत्तरं पटधर्मिक-
समवायेन घटत्वभ्रमात्मकघटघटत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकात्मक-

समूहालम्बनं तत्र न व्यभिचारः । न च स्वेतरप्रकारत्वानिरूपि-
 तत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं यत्र यत्किञ्चिद्व्यष्टे लौकिक-
 सन्निकर्षः कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानं समवायसम्बन्धेन
 द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यविशेष्यकज्ञानं च तदुत्तरं लौकिकसन्निकर्ष-
 मर्यादया जायमानस्य घटत्वज्ञानलक्षणया समवायेन घटत्वप्रका-
 रकस्य घटो द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च द्रव्यं चेत्याकारकसमू-
 हालम्बनप्रत्यक्षस्य घटत्वाश्रयनिष्ठद्रव्यत्वप्रकारतानिरूपितालौकि-
 कविषयतासम्बन्धेन घटादाबुत्पन्नतया तत्र समवायातिरिक्तस-
 म्बन्धावच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानस्य विरहेण व्यभिचारापत्तेः
 सत्यपि स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वविशेषणे घटत्वाश्रयनिष्ठालौकि-
 कविषयतायां घटत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहेण तादृशविषय-
 तायां घटत्वसामान्यलक्षणाकार्यतावच्छेदकसंसर्गत्वविरहादेव न
 व्यभिचारः । नन्वेवं यत्र घटत्वप्रकारकज्ञानं द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानं
 च तदुत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया घटत्वधर्मितावच्छेदकद्र-
 व्यत्वप्रकारकयावद्घटमुख्यविशेष्यकं घटो द्रव्यमित्याकारक
 प्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यद्रव्यत्वाश्रयीभूत
 घटनिष्ठालौकिकविषयतायाः घटत्वप्रकारतानिरूपितत्वेन द्र-
 व्यत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वाभावादिति चेन्न सामान्यलक्षणाज-
 न्यतादृशज्ञानानुपगमादुपगमे तु स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितविष-
 यतापदेन स्वनिष्ठप्रकारत्वानिरूपिता या स्वेतरनिष्ठप्रकारतानिरू-
 पितविषयता तदन्यविषयत्वं विवक्षणीयम् । यद्यपि यत्र का-
 लिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं लौकिकसन्निकर्षमर्यादया
 समवायेन घटत्वप्रकारिका घटः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च
 द्रव्यं द्रव्यद्रव्यत्वे चेत्याकारकसमूहालम्बनद्रव्यनिर्विकल्पका-
 त्मकघटत्वप्राथमिकविशिष्टधीर्जायते तत्र तदबुद्धेरसन्निकृष्ट-
 घटेऽपि घटत्वेतरनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितविषयतासम्बन्धेन स-
 त्वेन व्यभिचारो दुर्वारः तादृशनिर्विकल्पकीयविषयतायाः स्वेत-
 रप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् पूर्वं समवायेतरसम्बन्धानवच्छिन्न-
 घटत्वविषयताकज्ञानस्य चासत्त्वात् तथापि कालिकसम्बन्धे-
 न घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं समवायेनालौकिकविशेष्यताशालिघ-
 टत्वप्रकारकोपनीतमाने व्यभिचारवारणाय यथा तत्तदुपनीत-

मानान्यत्वं निवेद्यते तथात्रापि तत्तज्ज्ञानान्यत्वनिवेशेनैवोक्तव्य-
 मिचारवारणसम्भवादिति भावः । केचित्तु उक्तस्थले व्यभि-
 चारवारणाय स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वमपहाय स्वेतरविषयत्वा-
 प्रयोज्यविषयतासम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारक-
 प्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालि-
 ज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तथा च तादृशनिर्विकल्पकविषयताया
 घटत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वेऽपि घटत्वेतरद्रव्यत्वनिष्ठाविषयता-
 प्रयोज्यत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः । न च तत्प्रकारकत्वदलवैयर्थ्य-
 मिति वाच्यं लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्राथमिकनिर्विकल्पके व्य-
 मिचारवारणाय तत्सार्थक्यात् न च कालिकेन घटत्वप्रकारक-
 ज्ञानलौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने समवायेन घटत्वप्रकारक-
 प्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन कार्यस्य विशे-
 षणीयत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति
 प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे घटाज्ञानदशायामिन्द्रियसम्बद्धविशेषण-
 तथा नेत्याकारकस्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गे दुर्वारः अ-
 भावप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तु प्रागुप-
 स्थितस्य विशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधका-
 भावात् न तादृशप्रत्यक्षम् ॥

न च घटाभावस्यैव पटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रात्य-
 क्षिकभ्रमे घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारात् प्रतियोगिज्ञानस्य
 हेतुत्वं दुर्वचं घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षं प्रत्येव
 घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु घटाज्ञानदशायामिन्द्रि-
 यसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारकप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यं
 घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावविशिष्टलौकिक-
 विषयताकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्य
 च भ्रमप्रमानिर्विकल्पकसाधारण्यात् प्रकारत्वं तु प्रतियोगित्व-
 सम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमतो घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य स्वरूपस-
 म्बन्धेनाभावत्वप्रकारकत्वेऽपि नासंग्रह इति जगदीशः ।
 अत्रेयमापत्तिः अथ इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया जायमाने अय-
 मित्याकारकप्रत्यक्षे इदमिदं वे इत्याकारकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षे
 च घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारापत्तिस्तस्यापि कार्यतावच्छेदका-

क्रान्तत्वादिति चेन्न प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वाभावत्वप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वे एतदुभयाभाववत्त्वस्य ता-
 दृशाभावनिष्ठलौकिकविषयतायां निवेशेनैव तत्र व्यभिचारवा-
 रणात् । तथाहि अयमित्यादिनिरूपकप्रत्यक्षीयाभावनिष्ठलौकिक-
 विषयतायां घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 न्यप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वस-
 त्वेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वान्न व्यभिचारः । तथा च घट-
 त्वावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 न्यप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वे सति प्रतियोगित्वसं-
 सर्गावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वाभावत्वप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वैतदु-
 भयाभावविशिष्टा या ऽभावनिष्ठलौकिकविषयता तन्निरूपकप्रत्यक्षं
 प्रति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमिति समुदितार्थः । न च
 सत्यन्तदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् घटज्ञानसत्त्वेऽपि घटो नास्तीति
 प्रत्यक्षानुपपत्तेः तस्य घटपटादितावज्ज्ञानस्य कार्यतावच्छे-
 दकान्क्रान्तत्वात् । घटज्ञानं विना घटीयप्रमेय इत्याकारकाभावप्रत्य-
 क्षवारणाय उभयाभावप्रतियोगिकोदौ प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्र-
 कारत्वा-
 निरूपितत्वदलं तथा चोक्तप्रत्यक्षीयाभावनिष्ठतादृशलौकि-
 कविषयतायाम् अभावत्वप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वसत्त्वेऽपि प्र-
 तियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वविरहादेव तादृशो-
 भयाभावसत्त्वात् घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति
 भावः । यदि च घटीयः प्रमेय इत्यादिप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशि-
 ष्ट्यावगाहितया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव घ-
 टाज्ञानदशायां न तस्यापत्तिरित्युच्यते तदा तन्नोपादेयमिति ।
 न चाभावत्वप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ने-
 त्याकारकप्रत्यक्षापत्तेः तादृशाभावनिष्ठविषयतायां प्रतियोगि-
 त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वसत्त्वेन कार्यतावच्छे-
 दकान्क्रान्तत्वात्तन्निवेशे च तन्नाभावत्वप्रकारत्वा-
 निरूपित-
 त्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वान्न तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति
 भावः । न च घटज्ञानं विना एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावः
 पटीय इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिः तादृशाभावनिष्ठविषयतायां निरु-
 कोभयाभावसत्त्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नपटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
 तत्वेन तादृशप्रकारत्वा-
 निरूपितत्वविरहेण कार्यतावच्छेदकाना-
 क्रान्तत्वादिति वाच्यं सत्यन्तदलघटकीभूतान्यप्रकारतापदेन

घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपितप्रकारताया वि-
 वक्षणेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् तथा च तादृशविषयताया-
 घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
 तदन्यनिरूपिता या प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता तदनि-
 रूपितत्वेन घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिस्तस्यापि
 कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । न च प्रकारतायां प्र-
 तियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं नेत्याकार-
 कप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वलाभायैव तद्विशेषात् य-
 दप्येवमपि घटादिज्ञानं विना जायमानेऽयमित्याकारकप्रत्यक्षे
 इदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वकोटिकसंशये च
 व्यभिचारो दुर्वारस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तथा-
 प्युभयाभावप्रतियोगिकुक्षौ अभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वपदेना-
 भावत्वप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वान्न को-
 ऽपि दोषः उक्तप्रत्यक्षस्याभावत्वप्रकारताभिन्नप्रकारतानि-
 रूपितत्वघटितोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । एते-
 न प्रागुक्तोभयाभावस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशोऽभावा-
 भावत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकापत्तिस्तादृशनिर्विकल्पकस्य प्रा-
 गुक्तोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादित्यपि परास्तम् ।
 न चैवमिदमिदन्त्वे इत्याकारकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्तस्य
 निरुक्तोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वाच्यं ता-
 दृशनिर्विकल्पकानभ्युपगमात् अभ्युपगमं तु अभावाभा-
 वत्वेतदन्यतरावृत्तिनिर्विकल्पकीयविषयत्वानिरूपकत्वेन कार्यस्य
 विशेषणीयतया उक्तनिर्विकल्पकस्य इदन्त्ववृत्तिविषयतानि-
 रूपकत्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न व्यभिचारः निर्विकल्प-
 कविषयत्वं च विषयत्वानिरूपितविषयत्वमिति न चाभा-
 वाभावत्वे इदमिदन्त्वे इत्याकारकसमूहालम्ब्यननिर्विकल्पकापत्ति-
 रिष्टत्वादिति संक्षेपः । परेतु घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि-
 शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वान्दत्वे सति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वत्वप्रकारताभिन्ना या प्रकारता तादृशप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठ-
 लौकिकविषयाकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्तेक्तदोषणामव-
 काशः । अभावत्वं नास्तीति प्रत्यक्षस्य घटादिज्ञानस्य कार्यताव-

च्छेदकाक्रान्तत्ववारणाय भावत्वप्रकारतायां स्वरूपसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वविशेषणम् । इदमिदन्त्वे अभावाभावत्वे इत्याकारकप्र-
 त्यन्तुमाभ्युपेयते तदाह भावनिष्ठविषयतायां विषयतानिरूपितत्व-
 मपि देयमिति प्राहुः । यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्व-
 पक्षेऽप्यभावो न घटीय इत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धावच्छि-
 न्नघटाभावनिश्चयदशायामिन्द्रियसम्बन्धविशेषणता बलाच्चेत्याका-
 रकप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वमिति जगद्दीशः । अत्रेदमवधेयं तादृश-
 प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवत्यभावत्वप्रकार-
 कघटीयोऽभाव इत्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन नेत्याकारकप्रत्यक्षा-
 पादनमसङ्गतमिति चेन्न प्रतियोगितासम्बन्धेन घटविशिष्टे ऽभा-
 वत्ववदवृत्तिधर्मवत्त्वनिरूप्यरूपस्य तादृशज्ञानप्रतिबन्धकस्यापि
 प्राक् स्थापितत्वात् । न च तथाप्येकत्रद्वयमितिरीत्या प्रतियोगि-
 तासम्बन्धेन भावत्वस्य च भावसम्भवेन नेत्याकारप्रत्यापादन-
 मसङ्गतमिति वाच्यं तादृशज्ञानस्य प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिता-
 वच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकतया नेत्याकारकप्रत्यक्षतुल्य-
 त्वादेकत्र द्वयमितिरीत्या तादृशज्ञानानभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । घटी-
 यप्रागभावव्याप्यत्वेन कपालेद्वयसंयोगरूपचरमकारणवत्त्वे लौ-
 किकप्रत्यक्षस्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुत्वे तस्यानुमितिरेव स्यात्
 समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वेऽपि तावत् कालं
 प्रागभावात्मकविषयस्यासत्त्वेन तस्य प्रत्यक्षायोगः अतोव्यवहित-
 पूर्वत्वसम्बन्धेन घटवत्त्वरूपफलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिक-
 प्रत्यक्षस्य प्रागभावे हेतुत्वमुक्तं जगद्दीशेन तन्न सङ्गच्छते फलो-
 पधायकत्वेन चरमकारणत्वलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रागभाववत्त्वरज-
 कत्वमभ्युपेत्यानुमित्यापत्तिवारणेऽपि प्रागप्रत्यक्षस्यासम्भावित-
 त्वात् फलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षदशायाम्
 प्रागभावात्मकविषयस्यासत्त्वादिति चेन्न चरमत्वस्य विवक्षणीय-
 तया कार्योपधायकत्वेन यस्य कस्य चित् लौकिकप्रत्यक्षस्यैव
 प्रागभावरजकत्वेन दशकपालीयघटस्थले कतिपयकपालसंयोगा-
 नन्तरं चरमकारणोत्पत्तिकाले तत्पूर्वं वा दोषविशेषजन्यफलोप-
 धायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्ष सम्भवेन तदुत्तरं प्राग-
 भाव प्रत्यक्षसम्भवात् पूर्वं विषयस्य सत्त्वात् न चैवं प्रागभाव-

व्याप्यत्वेन चरमकारणज्ञानस्यापि हेतुत्वं सुष्ठुतरमिति वाच्यं
न तु प्रागभावव्याप्यचरमसामग्रीमत्त्वज्ञानमेव प्रागभावहेतुरि-
त्यादिना ग्रन्थकृतैवाग्रे तस्योक्तत्वात् । अत एवान्यत्र समान-
विषयप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेऽप्यत्र तदकल्पनात् प्रागभाव-
स्यानुमितिरेव जायतामित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा
चरमसामग्रीज्ञानकालपर्यन्तं विषयस्यासत्त्वादेव तस्य प्रत्य-
क्षासम्भवेनानुमितिसम्भवात् समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या
विरोधित्वसङ्कोचकल्पनानौचित्यापत्तेः । एतेन प्रागभावस्य प्र-
तियोगिनाद्यत्वाभिप्रायेण चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतु-
त्वं युक्तमिति परास्तम् । प्रतियोगितदभावयोरेकक्षणावृत्ति-
त्वादित्युत्तरग्रन्थविरोधादितिध्येयम् । चरमकारणवत्तालौकिकप्र-
त्यक्षमित्यस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं यस्या इति व्युत्पत्त्या
चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षसामग्री लक्ष्यते सैव प्रागभावव्यञ्जिकेत्य-
पि वदन्ति । यदपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहित्वनियमाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादे-
व तेषां नापत्तिरतिरिक्तस्य नेत्याकारकप्रत्यक्षस्यालीकतया
नापत्तिसम्भावनापि पारमार्थिककार्यव्यक्तानां सामान्या एव
कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वोपगमात् तथा च घटत्वादिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वादिनानाधर्माणामिन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-
याः प्रतियोगिज्ञानस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न
क्षतिरिति तदसत् । यत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वग्रनस्य सामग्री नास्ति तत्र इन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-
बलाज्जायमानस्य पारमार्थिकस्यैव घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य
घटाभाव इव पटाभावे लौकिकविषयतासम्बन्धेनोत्पत्तेदुर्वार-
त्वात् । तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहाच्चेत्या-
कारकताया अर्थवशसम्पादनीयत्वादिति तर्कलङ्घनम् । ननु
पटाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षरूपापाद्यस्या-
लीकतया आपत्तेरयोगात् अत एवोक्तं जगदीशेन तन्तुपटकार्य-
कारणभावस्थले चापाद्यस्य पुनरुत्पादस्याप्रसिद्धिरिति । न
च तादृशसम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरलीकत्वेन तादृश-
प्रत्यक्षापत्तेरसम्भवेऽपि तादृशप्रत्यक्षं पटाभावे लौकिकविषय-

तानिरूपकं स्यादित्यापत्तिः सम्भवतीति वाच्यं तादृश-
प्रत्यक्षे पटाभावनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपकत्वरूपापाद्यस्यापा-
द्यकस्याप्रसिद्धा तादृशविषयतानिरूपकत्वस्यापत्तेरयोगात् य-
दि च पटाभावो यदि लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नतद-
व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाव-
वाप्त स्यात्तदा पटाभावः लौकिकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद-
व्यक्तिमात्रं स्यादित्येवापादनीयमतो न कश्चिदोष इत्युच्यते तदा-
पि विषयतासम्बन्धेन तदव्यक्तिविषयकतत्प्रत्यक्षं प्रति तादा-
त्म्येन तदव्यक्तेर्हेतुत्वाद् घटाभावविषयकप्रत्यक्षव्यक्तेर्विषयतासम्ब-
न्धेन पटाभावेऽपि निरुक्तापत्तिर्न सम्भवति घटाभावरूपविष-
यस्य पटाभावे विरहादेव पटाभावे तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् ।
पटाभावे तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः न चाभावनिष्ठलौकिकविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेद-
कीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववाप्त स्यात् पटाभावो विषयतासम्ब-
न्धेन प्रत्यक्षत्वाद् स्यादित्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितास-
म्बन्धेन घटाभावस्य बाधनिश्चयकालेऽपि विषयतासम्बन्धेन
तादृशप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य सामग्न्या वृत्तित्वाद् जगदीशोका-
पत्तिर्दुर्घटा इति ध्येयम् ॥

ननु चरमकारणरूपसामाग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्य इति
दीधितिः । ननु कपालादौ घटप्रागभावव्याप्यसामग्न्याः परा-
मशोत्तरमपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषये लौ-
किकप्रत्यक्षसामग्न्या बलवत्त्वादत आह यावत्कालमिति ।
सामग्न्यां प्रागभावादिव्याप्यादिग्रहपर्यन्तमित्यर्थः । न च
यत्र चरमकारणोत्पत्तिक्षणे प्रागभावव्याप्यतया चरमसाम-
ग्न्याः परामशस्तत्रोत्तरकालं प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभावः पूर्वं
प्रागभावात्मकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् प्रागभावव्याप्यचरम-
कारणवत्तायाः स्मृत्यादिसाधारणनिर्णयमात्रातिप्रसक्तत्वात् तल्लौ-
किकनिर्णयस्यैव हेतुतया पूर्वं तदसम्भवादिति भावः । यादृशका-
रणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तदनुद्धरेव प्रागभावव्यञ्जकत्वा-
त् । तथा च कार्योपधायकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव
प्रागभावव्यञ्जकमतः स्वरूपतस्तदनुभवकार्योपधायकतद्वत्तास्मरणे

वा न प्रागभावप्रत्यक्षमिति तदभिप्रेत्यैव कार्योत्पाद इष्ट इत्युक्तमिति जगदीशव्याख्या । अत्रेयमापत्तिः । ननु चरमकारणस्य कार्योपधायकत्वेन लौकिकप्रत्यक्षं यदि प्रागभावव्यञ्जकं तदा कपालद्वयसंयोगात्मकस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रतियोग्युत्पत्तिक्षण एव तदनन्तरं प्रागभावस्य कुतः प्रत्यक्षं प्रागभावात्मकस्य विषयस्य पूर्वमसत्त्वात् प्रागभावस्य सामग्रीनाशयत्वेन पूर्वकल्प एवामिहितत्वात् । अत्रेदं समाधानं पूर्वं प्रागभावस्य सामग्रीनाशयतया न चेत्यादिपूर्वपक्षाभिधानम् अधुना प्रतियोगिनाशयतया समाधानम् । अथैतन्मतालम्बने पूर्वकल्पस्यापि परिष्कारसम्भवे तत्परित्यागानौचित्यमिति चेन्न प्रागभावव्याप्यचरमकारणज्ञानस्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुतामते प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितिसामान्या भावश्यकत्वात्तस्यानुमितिरिव जायते न तु प्रत्यक्षं किमनुरोधेन तस्य प्रतियोगिनाशयत्वमभ्युपेत्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयम् । न च प्रागभावव्याप्यकारणव्याप्यवत्तलौकिकप्रत्यक्षानन्तरं प्रागभावज्ञानस्य प्रत्यक्षमनुभवसिद्धमिति प्रागभावप्रत्यक्षानुरोधेन प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयमिति वाच्यं तदनन्तरं प्रागभावज्ञानस्य उभयवासिसिद्धत्वेपि तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षं नोभयवासिसिद्धमिति तदनुरोधेन प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वस्य स्वीकार्यत्वात्तद्व्याप्यवत्ताज्ञानेनैव प्रागभावस्यानुमित्या प्रागभावस्य ज्ञानविरहात् कार्योपधायकतया ज्ञानस्य हेतुतामतेऽनुमितिसामान्या अभावेन ज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तदुत्तरज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्वीकरणीयं तदनुरोधेनैव प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वमङ्गीक्रियते । न च पूर्वकल्पे प्रागभावस्य प्रतियोगिनाशयत्वमेव कुतो नाङ्गीकार्यं विनिगमकामावादिति वाच्यं प्रतियोगिनाशयत्वकल्पने कार्यस्य पुनरुत्पादवारणाय तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् न चैतन्मतेऽपि गौरवाच्च तत्सम्भवतीति वाच्यम् एतन्मते प्रागभावज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति कृतं पल्लवितेन ॥

अत्रच्छेदकत्वं च यत्किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नं समवायसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन न तदुदोषतादवस्थमिति जगदीशव्याख्या । ननु करोत्या गोरूपादौ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नगोनिष्ठ-

भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्तासत्त्वेन तत्र गोपदशक्यता-
 वच्छेदकत्वरूपसाध्याविरहेण व्यभिचारो दुर्वार इति चेन्न प्रागु-
 क्युक्ता तत्तद्व्यक्तेरपि स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण गोरूपादे-
 श्चालनीन्यायेन तत्तद्व्यक्तिमात्रेतिप्रतीतिसिद्धभेदप्रतियोगिता-
 निरूपितकिञ्चिद्वर्मानवच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेन तच्छून्यत्वविर-
 हाच्च व्यभिचार इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । अथवा ग-
 वेतरासमवेतत्वव्यापकभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छे-
 दकतावत्त्वमर्थः । न च गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं
 व्यर्थम् उक्तगवेतरावृत्तित्वदलेनैव गोरूपादौ व्यभिचारवारण-
 सम्भवादिति वाच्यं वृषत्ववैजात्ययोर्निरुक्तगवेतरासमवेतत्वद-
 लसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादतस्तद्वारणाय गोनिष्ठभेदप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वदलमिति भावः । केचित्तु गवेतरासमवेत-
 त्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकः
 ताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वे सति समवेतत्वं
 गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्यं नातो गोरूपादौ व्यभिचारः ।
 अत एव द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय गवेतरासमवेतत्ववैजात्य-
 योर्व्यभिचारवारणाय गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं स्व-
 रूपासिद्धिवारणाय अनवच्छेदकत्वघटकनिरवच्छिन्नत्वदलं गो-
 रूपादौ व्यभिचारवारणाय निरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वदलं का-
 लिकादिसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकतावारणाय समवेतत्वदलमि-
 त्याहुः । परंतु गवेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगिता-
 निरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति जातिनिरूपितस-
 मवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्य-
 मिति गोरूपादौ उक्तदलसत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थमतस्तद्वार-
 णाय जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वदलमिति उ-
 क्तदलद्वयव्यावृत्तिः पूर्ववद्वोच्या इत्याहुः ॥

तत्त्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितानिषिद्धक्रियायां धर्माध-
 र्मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया प्रागभावः सिद्ध्यति न च उत्पन्नेऽपि तत्त्व-
 ज्ञाने तादृशज्ञानोत्तरप्रागभावसत्त्वात् धर्माधर्मयोरुत्पादप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानाभाववि-
 शिष्टतत्त्वज्ञानप्रागभावो हेतुरिति जगदीशः । अत्रेदमवधेयम् । तत्त्व-

ज्ञानाभाव एव हेतुर्वाच्य इति न तदनुरोधात् प्रागभावसिद्धिरिति पूर्वपक्षः । न च तत्त्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे सत्यपि तत्त्वज्ञाने घटाद्यवच्छेदेन तदभावसत्त्वात् धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण हेतुतायाः प्रविष्टत्वादिति चेदत्र वदन्ति निर्वाणमुक्तस्य तत्त्वज्ञानाभावसत्त्वात्तस्य धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः न च क्रियात्वेनापि हेतुतया निर्वाणमुक्तस्य क्रियाभावात् कथं धर्माद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् पुत्रादावेव क्रियासत्त्वात् पित्रादेरदृष्टं प्रति पुत्रादिक्रियाया अपि हेतुता कथमन्यथा पुत्रादिदृष्टोत्सर्गादिना पित्रादेः स्वर्ग इति न कश्चिद्दोषमावहति ॥

घटोत्पत्तिक्षणे सामग्रीक्षणे नष्ट इत्यादि प्रतीत्या विनश्यदवस्थक्रियायाः क्षणत्वमुक्त्वा घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणे जायते इत्यादि प्रतीत्या उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियायाः क्षणत्वमाह स्वस्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थोति न च स्वोत्तरवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वमेव निवेद्यतां पूर्वत्वापेक्षया स्वोत्तरत्वप्रवेशलाघवेनान्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वमिति वाच्यम् प्रलयक्षणेऽप्युत्पत्तिप्रसङ्गादिति जगदीशेनोक्तम् अत्रेदमवधेयम् । स्वोत्तरत्वप्रवेशे उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वं कथमायातं यदि चान्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वं स्यात्तदा घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणे जायते इति प्रतीतेः का गतिरिति अत्र समाधानं यदि लाघववशादन्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वमायातं तदा तादृशप्रतीतिरसिद्धैवेति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवार्गाशविरचितं

सामान्यलक्षणाजागदीशी-

क्रोडपत्रम् ।

अथ पक्षताजागदीश्याः क्रोडपत्रम् । (११)

यद्धर्मिकयत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारकनिश्चयत्वेन यत्संशयं
 प्रति निवर्तकत्वं स सन्देहस्तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
 मितौ हेतुभूतपक्षतेत्यर्थ इति जगदीशः । अत्रायं सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
 निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशालिसंशयः पक्षतेति निष्कर्षः ।
 अत्रैयमनुपपत्तिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप-
 क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबन्धताशालिसंशयः पक्षतेत्युक्तावप्यनुगमसम्भवे तादृशानि
 श्रयत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति । न च बहिमानित्यनुमितौ
 महानसीयबहिमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वानि-
 ष्टावच्छेदकताकमहानसीयबहिमतानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
 निरूपितप्रतिबन्धतायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यं साध्यतावच्छे-
 दकपर्याप्तपक्षतावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
 विशेष्यत्वानिष्टावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धत्वस्य
 वक्तव्यत्वादिति चेदत्र केचित् पर्वतो बहिमानित्यनुमितौ पर्व-
 तो बहिविशिष्टघटवान्नवेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । साध्यसं-
 शयस्यापि मित्रविषयकानुमितिसामग्रीविधया तत्प्रतिबन्धकत्वात् ।
 (पक्षतापरामर्शयोरेव प्रतिबन्धकत्वं युक्तं लाघवात् तथाहि बहि-
 विशिष्टघटादिविषयकानुमित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्त-
 दिच्छाविरहविशिष्टबहिर्व्याप्यवृत्तानिश्चयविशिष्टबह्यादिविषयक-
 संशयत्वेन तद्विशिष्टनिश्चयत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वं तथा
 च बह्यादिविशिष्टघटवान्नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यापि निरुक्त-
 विशेष्यत्वावच्छेदत्वात् तत्रातिव्याप्तिः न चैवं बह्याद्यनुमिति-
 सामग्रीदशायां घटविषयकशब्दप्रत्यक्षयोः सामग्रीदशायां च
 भूतले घटविषयकशब्दज्ञानं जायतामितीच्छायां घटस्य शा-

ब्रह्मज्ञानमेव जायते न तु प्रत्यक्षादिरिति तदनुरोधेन तादृशप्रत्य-
क्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रत्यक्षादीच्छाविरहविशिष्टपरामर्शवि-
शिष्टपक्षतात्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा च साध्य-
त्वावच्छेदकावच्छिन्नाविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिवेशेनैव
प्रागुक्तदोषवारणं सम्भवतीति वाच्यम् लौकिकसामान्य-
पेक्षयापि शाब्दादीच्छाघटितसामान्या बलवत्त्वात् तादृशमिन्न-
विषयकानुमितिसामग्रीविरहस्थले तादृशसामान्याः प्रतिबन्ध-
कत्वस्यावश्यकत्वात् तत एव दोषवारणसम्भवात् लाघवादनु-
मित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशानुमितिसामान्याः
प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यत्वादित्याहुः तत्र । बहिः प-
र्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेत्याकारकसंशयपक्षतादशाया-
मपि घटादिप्रत्यक्षानुदयात् बहिर्मत्तानिश्चयनिर्वृत्त्यत्वेनानु-
गतरूपेणैव कारणत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वस्यापि कल्पनी-
यतया साध्यप्रकारकत्वपक्षविशेष्यकत्वादेः तादृशप्रतिबन्धतान-
वच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतामादाया-
तिव्याप्तः शङ्कितुमशक्यत्वात् । न च तथापि यत्र स्थलवि-
शेषे साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिरनुभवसिद्धा तत्र साध्य-
तदभावोभयप्रकारकसंशयत्वमात्रेणैव तत्साध्यकानुमितिसाम-
ान्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते लाघवात् । तथा च तत्स्थलीय-
पक्षतालक्षणस्य साध्यविशिष्टघटवाङ्मवेति संशयेऽतिव्याप्तिस्त-
त्संशयीयप्रतिबन्धकतायाः साध्यप्रकारकत्वादिनैवावच्छेदा-
दितिवाच्यम् तादृशस्थले कारणत्वस्यापि साध्यप्रकार-
कसंशयत्वेनैव कल्पनीयत्वेन साध्यवत्तानिश्चयत्वेन का-
रणत्वस्याकल्पनात् तदाशङ्कातिव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरो-
धापत्तेरिति ध्येयम् । यदि च घटादिसंशयं प्रति बह्व-
ानुमितिसामान्या बहिर्मत्तानिश्चयप्रतिबन्धसंशयविशिष्टबहिर्व्या-
प्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबन्धताशालिवह्निव्याप्यो घटवाङ्मवेत्यादिसं-
शये बहिर्व्याप्यधूमसाध्यकपक्षतालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्युच्यते त-
दा तद्वारणाय प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशे
निश्चयत्वोपादानव्यावृत्तिः सम्यगेवेति ध्येयम् । अन्ये तु प-

पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निविशिष्टघटवान्न वा वह्निवदो-
 भयवान्न वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्त्ववारणाय निश्चयत्वम् अन्यथा
 तादृशसंशयस्यापि पर्वतो वह्निघटवानित्याकारकसाध्यवत्तानि-
 श्चयनिवर्त्यतया तन्निवर्तकतायाश्च साध्यप्रकारकविशेष्यत्वावच्छि-
 न्नत्वात् पक्षतात्वापत्तिदुर्वारा स्यात् । न चैवं साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
 विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैव उक्तसंश-
 यानां पक्षतात्वं वारयितुं शक्यते तादृशप्रतिबन्धकतायाः घट-
 त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकार-
 तानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वेनै-
 वावच्छिन्नत्वात्तादृशविशेष्यतायाश्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-
 पितत्वेनोक्त रूपस्याभावात् इति वाच्यं तादृशार्थलाभायैव नि-
 श्चयपदोपादानात् जगदीशमते तदन्यप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रका-
 रतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानस्यैव निश्चयत्वादित्याहुः । त-
 च्चिन्त्यं जगदीशमते संशयातिरिक्ते एकत्र द्वयमिति ज्ञाने उभ-
 यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अनभ्युपगमेन दूषणसमा-
 धानयोरनुचितत्वादिति । न च वह्निमत्पर्वतवान्न वेति
 संशयस्य पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वापत्तिः वह्नि-
 मत्पर्वतवानिति निश्चयनिष्ठायाः उक्तसंशयप्रतिबन्धकताया अपि
 वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छि-
 न्नत्वादतो निश्चयत्वदलमिति । न च साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्धारणं सम्भवति इति वा-
 च्यम् एवमपि वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिर्न वा इत्यादिसंशय-
 स्य पक्षतात्वापत्तेः वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिरिति निश्चयनि-
 ष्ठप्रतिबन्धकतायास्तादृशमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् न चाव-
 च्छेदकतानात्मकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकपक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशे-
 नैव तद्धारणं सम्भवतीति वाच्यम् एवमपि पर्वतत्ववान्न व-
 ह्निमान् पर्वतत्ववच्च भूतलमितिज्ञाननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नतादृ-
 शप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छि-

अप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धत्वस्य भूतलं वह्निमान्नवेति-
 संशये सत्त्वात्तादृशसंशयादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेः
 न च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवा-
 रणं सम्भवतीति वाच्यम् अवच्छेदकतानात्मकत्वज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नत्वाद्यपेक्षया निश्चयत्वप्रवेशे गौरवानवकाशादित्याहुः ।
 वस्तुतस्तु वह्निर्महानसीयवह्निमानित्यादौ महानसीयवह्निर्व-
 ह्निमान्न वेति संशयेतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां तादृ-
 शनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमिति । न च तन्नि-
 वेशेऽपि पर्वतत्ववान् वह्निमान् पर्वतत्ववच्च भूतलमिति ज्ञान-
 निष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतायां भूतलं वह्निमान्नवे-
 तिसंशयेऽपि सत्त्वात् तादृशसंशयादपि पर्वतो वह्निमानित्य-
 अनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसाध्यवत्त्वनिश्चयत्वपर्याप्ताव-
 च्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वस्य निवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् ।
 न च तादृशनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमप्रासङ्ग्य-
 अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिदत्वानाहार्यत्वाद्यन्तर्भावेनापि तदवच्छे-
 दकतायाः पर्याप्तत्वादितिवाच्यं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकी-
 भूताभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्व-
 स्य तद्घटकत्वेनैव वक्तव्यत्वादित्यवध्येयम् ॥

तथापि संशयत्वमत्र तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वं तथा
 च पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयनिवर्तत्वे सति तादृशनि-
 श्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमिति फलितार्थ इति
 जगदीशः । न चात्र निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धतानवच्छे-
 दकत्वादसम्भवइति वाच्यं तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 ण्यतावच्छेदकत्वस्य तादृशनिश्चयत्वेऽपि सत्त्वेनासम्भवानवका-
 शादिति पर्याप्त्यनिवेशादित्यभिप्रायेण तस्योक्तत्वादिति कश्चि-
 त् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 त्वस्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्र-
 तिवन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदक-
 ताकभेदवत्त्व एतदुभयसम्बन्धेन तादृशनिश्चयत्ववज्ज्ञानत्व-
 मेव पक्षतात्वमिति निरुक्तोभयसम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्व-
 लाभार्थमेव निश्चयत्वोपादानमित्याहुः । केचित्तु यज्जाती

यद्वा नानं मिश्रयरूपं तज्जातीयानुमित्यादिविशेषलाभाय निश्चय-
 पदं तेनानुमितित्वापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं लभ्य-
 ते व्यापकत्वनिवेशात् पर्वतो वह्निमात्रवा घटवांश्चेत्या-
 दिसंशयस्य संग्रहः । तादृशभावत्वव्यापकत्वनिवेशेऽनाहार्य-
 त्वादिप्रवेशेन गौरवादित्याहुः । न चैवं पर्वतत्वावच्छेदेन बहेः
 साध्यतास्थलेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितापर्वतत्वसामानाधिकरण्येन प-
 र्वतो बह्व्यभाववानित्याकारकनिश्चयात्मकपर्वतो वह्निमात्रवेतिसंश-
 येऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वाभावादि-
 ति वाच्यं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति ता-
 दृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदिका या विषयिता तद्वत्त्वस्य विवक्षि-
 तत्वात् तथा चोक्तसंशये प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नबहि-
 त्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशमिति नाव्याप्तिः । निर्वह्निः पर्वतो-
 रूपवाग्नेत्यादि संशयस्य तु तादृशविषयित्वविरहाच्चातिव्याप्तिः ।
 नन्वेवं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति सामान्यतः प्र-
 तिबन्धकतानवच्छेदकं यद्विषयित्वं तद्वत्त्वमेव तादृशत्वमित्यस्यैव
 सम्यक्त्वे किं तादृशनिश्चयत्वपर्यन्तानुशरणेनेति तथाहि निर्व-
 ह्निः पर्वतो रूपवाग्नेत्यादिसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यताव-
 च्छेदकं यद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतादृशविषयित्वं तत्प्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकम् अतो न तत्संग्रहः । अस्ति च अप्रामा-
 ण्यज्ञानास्कन्दितापर्वतो बह्व्यभाववानिति निश्चयात्मकपर्वतो वह्निमात्र-
 वेतिसंशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैव तादृशीत्यतो न-
 तस्यासंग्रहः । न च नीलपर्वतो महानसीयवह्निमात्रवेति संशयेऽ-
 व्याप्तिः नीलत्वावच्छिन्नविषयितायाः पर्वतो नीलाभाववानिति वा-
 धबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावत्वावच्छिन्नविष-
 यताया अभावः प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयबह्व्यभा-
 ववानिति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्नित्वावच्छिन्नविष-
 यतायाश्च बहिर्महानसीयत्वाद्यभाववानिति बाधबुद्धेः प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रतिबन्ध-
 कतानवच्छेदकविषयत्वविरहादिति वाच्यम् । तथापि पक्ष-
 तावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविष-
 यित्वस्य वाच्यतयोक्तदोषवत्प्रमाणसम्भवात् । अवच्छेदकत्वं च

अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणम् अतो न बाधनिश्चयेऽतिव्या-
 सिः अथवा पक्षतावच्छेदकमिच्छन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छे-
 दकताप्रतिबन्धकताया वाच्यतयैवोक्तदोषवारणसम्भवादिति ।
 न च तथापि प्रत्यक्षं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतया सं-
 शयपक्षतावादिमते संशयविषयतामात्रस्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
 प्रतिषध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया पक्षतालक्षणस्या-
 सम्भवापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिषध्यतानि-
 रूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनापि दोषवारणसम्भवादिति चेन्न मि-
 श्रविषयकानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवेन पराम-
 र्शविशिष्टसंशयत्वेन कचित्स्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंश-
 यत्वमात्रेणैव वा कल्पनीयतया बहुपादिसंशयविषयताया अपि अ-
 नुमित्यन्यघटादिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरतस्ताविवे-
 शः । न च तादृशस्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंशयत्वेन का-
 रणताकल्पनेनैवोपपत्तौ तत्रानुगमस्यैवाकरणीयत्वात् कुतो-
 ऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । यतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावसाध्यकस्थले
 साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिः तत्र साध्यप्रकारकसंशयत्वेनैव
 कारणत्वं प्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयं यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थ-
 ले तु साध्यप्रकारकसाध्यविशेष्यकनानाविधसंशयादेवानुमिति-
 स्तत्र निरूपितप्रतिषध्यताशालिज्ञानत्वेनैव कारणत्वस्यावश्यकतया
 तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थलीयपक्षतालक्षणस्य साध्याभावप्रकारक-
 संशयेऽव्याप्तिः तादृशसाध्याभावविषयतायाः तादृशप्रतिषध्यता-
 निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहात् । न च तथापि अनु-
 मितिनिष्ठप्रतिषध्यतानिरूपिततादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविव-
 क्षयैवोक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणं सम्भवति मिश्रविषयकानुमि-
 तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य अनुमितिनिष्ठप्रति-
 षध्यत्वानिरूपितत्वादिति वाच्यम् अनुमितिं प्रत्यपि मिश्र-
 विषयकशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतयोकस्थले साध्याभाव-
 प्रकारकसंशयस्यापि योग्यताज्ञानविधया घटाद्यनुमितिप्र-
 तिबन्धकत्वेन उक्तविवक्षायामप्यप्रतीकातादिति ध्येयम् ।
 प्रतिबन्धकत्वस्यैकस्याभावात् सामान्यतः प्रतिबन्धक-
 तानवच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वमतः साध्यवज्ज्ञानार्थकतादृश-

निश्चयपदप्रवेश इति युक्तं पद्यामः । केचित्तु पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन
बह्विषयकस्थले सामानाधिकरण्येन बह्व्यभावनिश्चयात्मकनिरु-
क्तसंशय एव न स्वीक्रियते विरोधिनाः संशयत्वनिश्चयत्वयोरेकत्रा-
सत्त्वात् इदं तु सप्रतिपक्षे स्वयं भट्टाचार्येणोक्तम् । एवं च जगदी-
शोक्तिर्यथाश्रुतमेव संगच्छत इत्याहुः ॥

अथात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमित्यत्र ज्ञा-
नपदं व्यर्थमिति न च पर्वते बह्विज्ञानं जायतामितिच्छाया-
मतिव्याप्तिः तस्या अपि साध्यवत्त्वाज्ञानप्रतिवक्ष्यत्वा-
दिति वाच्यं तादृशेच्छायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
कारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रिज्ञान-
रूपसाध्यवत्त्वानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिवध्यत्वा-
भावादिति । न च बह्विमानित्यनुमितौ बह्वित्वा-
वच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
शालिज्ञानं जायतामितिच्छायामतिव्याप्तिस्तस्यास्तादृशविषयिता-
शालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिवध्यताशालित्वा-
दिति वाच्यं तथा सत्यपि तादृशप्रतिवध्यतायाः साध्यविषयित्वाव-
च्छिन्नत्वाभावादेव तन्निरासादिति चेन्न पर्वतो विशेष्यतावानित्य-
त्यनुमितौ विशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपि-
तपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितिच्छायामति-
व्याप्यापत्तेः तन्निष्ठतादृशप्रतिवध्यतायाः साध्यविषयत-
या अप्यवच्छिन्नत्वादिति न च साध्यतावच्छेदकताप-
र्याप्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेद-
कताकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिवध्यतायां निवेशादेवनो-
क्तातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् ~~अत्रापि~~ ज्ञानवानित्यनु-
मितौ ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितात्मत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितिच्छायामतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादि-
तिध्येयम् ॥

पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्यविषयित्वघटितधर्मावच्छि-
न्नप्रतिवध्यत्वमित्यत्र किं तावत् बहिर्भूतत्वं न च पक्षवि-
षयताभिन्नत्वमेव तदिति वाच्यम् बह्विव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो
बह्विव्याप्यवानित्यत्र तादृशपर्वतो बह्विमान्नवेत्यादिसंशयस्य सं-

प्रहापत्तेः तादृशविषयतायाः पक्षविषयिताभिन्नत्वात् इति चेन्न-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशवहिर्भूतपदेन विवक्षितत्वा-
 त् । यद्यपि यद्यवच्छेदकावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न स्वी-
 क्रियते तदा पक्षविषयितावहिर्भूतत्वं तादृशसाध्यविषयिताया-
 मक्षतमेव । तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टैश्वर्यावागानुम-
 षत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वस्य विवक्षित-
 त्वान्न दोषः । अथ वह्निपक्षकवह्निसाध्यकस्थले तादृशपक्ष-
 विषयितावहिर्भूतसाध्यविषयित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः यद्यपि लक्ष्य-
 भेदेन लक्षणस्य नानात्वेन पृथिव्यामितरभेदसाध्यकस्थल इव
 तादृशस्थलेऽपि पक्षविषयितावहिर्भूतत्वस्यानुपादेयतया तत्र ना-
 व्याप्तिः तथापि वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले तादृशविषयित्वा-
 प्रसिद्ध्याव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः मैवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुल्य-
 विशेष्यत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशवहि-
 र्भूतान्तपदेन विवक्षितत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः न च तादृ-
 शस्थले वह्न्यभावो वह्निव्याप्यनिष्ठाभावप्रतियोगी नवेत्यादि-
 संशयेऽतिव्याप्तिः तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । असमान-
 प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतास्वीकर्तृप्राचीनमतेऽपि तादृश-
 ज्ञानस्य साध्यवत्तानिश्चयाप्रतिबध्यत्वात् । न च तथापि वह्न्य-
 भावसाध्यकस्थले वह्निमात्रवेत्यादि संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः ।
 तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः साध्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं
 व्याप्यसाध्यकस्थल एव पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्यविषयित्वाव-
 च्छिन्नत्वस्योपादेयतया तादृशस्थले तद्विशेषणस्यैवानुपादेयत्वात् ।
 न च वह्निव्याप्यपक्षतावच्छेदकवह्निसाध्यकस्थले वह्निव्याप्य-
 धान् वह्निमात्रवेत्यादिसंशयस्याहार्यतया अप्रतिबध्यत्वेनाव्या-
 प्तिरिति वाच्यं तादृशाव्याप्तेर्मूलव्याख्यानावसरे स्वयमेवोक्त-
 त्वादिति ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु साध्यप्रकारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरा-
 वच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेद्यतां किं साध्या-
 भावप्रकारित्वादिनिवेशेनेति । मैवं वह्निव्याप्यवत्सधर्मा-

पर्वतो वह्न्याप्यवानित्यादौ वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो व—
 हिमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्यापत्तेः । न च प्रतियोगित्वसंसर्गा-
 वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेव
 न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं वस्तुत इत्यभिधानकृन्मते पर्व-
 तो वह्न्याप्यवानित्यादौ वह्न्यभावः पर्वते न वेत्यादिसंशयस्यालक्ष्य-
 तया तत्रातिव्याप्तेः यद्यपि पूर्वकल्पे लक्ष्यतापन्नस्यात्रापि लक्ष्यतया
 तत्र लक्षणगमनं न क्षतिकरं तथापि वह्न्याप्याभावकालीनपर्वतो
 वह्न्याप्यवेति संशयेऽतिव्याप्तेः । न च तद्विवक्षणेऽपि तादृशसंशयेऽ-
 तिव्याप्तिर्दुर्वारा इति वाच्यम् । साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रका-
 रित्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वरूपस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति । न च वह्नि-
 व्याप्यपक्षकस्थले वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवेति संशयेऽतिव्याप्ति-
 स्तत्रिष्टप्रतिबध्यतायाः साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्य-
 म् । साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्य-
 कत्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि वह्न्याप्यकाली-
 नवह्न्याप्यो वह्न्याप्यवेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वा-
 च्यम् । साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविषयित्वावच्छिन्नावच्छेद-
 कसाध्यविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्र-
 कारित्वावच्छिन्नत्वैतदन्यतरवत्प्रतिबध्यत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति
 ध्येयम् । केचित्तु पक्षवृत्तित्वाभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियो-
 गित्वाभावः आधेयतासम्बन्धेन पक्षमात्र एतदन्यतमाभावाभा-
 वप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य एतदन्यतमा-
 भावातीतरकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितसाध्यविशेष्यताक-
 त्वावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप-
 देन विवक्षणीयतया वह्न्याप्यपक्षकवह्न्याप्यसाध्यकानुमितौ-
 वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवेतिसंशयस्य न पक्षतात्वमित्याहुः ॥

अतः साध्यवृत्तानिश्चयनिवर्त्यसंशयत्वं साध्याभाववृत्तानिश्चय-
 निवर्त्यत्वरूपं सर्वत्र ग्राह्यमतो नोक्तदोषाणामवकाश इति तदुच्छे-
 दपर्वतत्वावच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले वह्न्यभाववत्पर्वतसधर्मा
 वह्न्याप्य पर्वतो इत्यं न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति
 जगदोशेनोक्तम् । तत्र सङ्गच्छते साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-

दिका सती साध्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका या वि-
षयिता तच्छालिज्ञानत्वस्य संशयत्वपदेन विवक्षणेनैव उक्ता-
तिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न पक्षतो बहुधभावव्याप्यवामित्या
दिस्थले पर्वतो बहुधभावव्याप्याभावाभाववह्मिमात्र वेति संशयी-
यवह्मभावव्याप्याभावाभाववह्मिमात्रविषयितायाः साध्यव-
त्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन साध्याभाववत्तानिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वेन च तत्रातिव्याप्तेदुर्वारत्वादिति ध्येयम् ।
यद्वासादशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिः तत्तदिच्छाभावसमु-
दायस्य सिद्धिविशेषणत्वादच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिरिति
शिरोमणिः । सिद्धसमानकालीनानामनुमितिप्राक्क्षणस्थायिसिषा-
धयिषाणामुत्तेजकविधया पक्षतायां प्रवेशो व्यर्थः कारणतावच्छेद-
कगुरुत्वापादकश्च स्यादतः सिद्धौ सत्यामिति जगदीशः । अथात्र
यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततो घटेच्छा ततः परामर्शान्तरं
ततोऽनुमितिरिति क्रमेण जाता तत्र द्वितीयपरामर्शक्षणेऽनुमित्या-
पत्तिः तदिच्छासत्त्वदशायाम् उत्तरक्षणेऽनुमितेरुत्पादेन तदि-
च्छाव्यकेरप्युत्तेजकान्तर्गततया तदिच्छाविरहविशिष्टसिद्धभाव-
स्य घटेच्छोत्पादक्षणेऽपि सत्त्वादिति तदुपेक्ष्य गौरवदोषोद-
कीर्तनमनुचितमिति चेन्न अन्तिमपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यकेर-
उत्तेजकत्वस्वीकारेणैव तदोषवारणसम्भवात् । न च गौरवमिति-
वाच्यम् । गौरवस्य स्वयमेवाभिहितत्वादिति । न चैवमपि यत्रा-
दौ बाधनिश्चयस्ततो वह्मिव्याप्यवान् वह्मिव्याप्यव्याप्यवांश्चेति
परामर्शः ततो घटेच्छा ततोऽनुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः
ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा ततोऽनुमितिः क्रमेण जाता त-
त्रानुमितिच्छाक्षणेऽनुमित्यापत्तिदुर्वारिति वाच्यम् । तत्रापि स-
मूहालम्बनपरामर्शविशिष्टघटेच्छाव्यकेरुत्तेजकत्वस्वीकारेणैव त-
द्वारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥

न च यद् धूममात्रपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितिर्जा-
यतामितिच्छा ततस्तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्त्यानुमितिः तत्र तदुभ-
यलिङ्गकपरामर्शोत्पत्तिक्षणे धूमलिङ्गकानुमितिः स्यादग्रिमानुमित्य-
नुरोधेन तदिच्छाव्यकेरुत्तेजकत्वादिति वाच्यम् । तत्र समूहालम्बन-
परामर्शव्यक्तिविशिष्टतदिच्छाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजककोटौ निवेश्यत्वम्

दिति जगदीशः । अथात्र उभयलिङ्गकपरामर्शव्यक्तेरुत्तेजककोटि-
निवेशादेव समूहालम्बनपरामर्शोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तिविरहे-
ण तादृशसमूहालम्बनपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वक-
ल्पनमनुव्रितमिति चेन्न अन्यमात्रलिङ्गकेच्छा कामिनीजिज्ञासा-
दिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका इति दीधितिग्रन्थस्य यद्यदिच्छा-
व्यक्तिसत्त्वे आलोकलिङ्गकेच्छासत्त्वे धूमलिङ्गकानुमितिः प्रामाणि-
की तदिच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छात्वेनैव प्रतिबन्धक-
त्वमित्यर्थस्य पर्यवसिततया तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वं नान्य-
स्येत्यर्थपरिप्राप्ततया इच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वलाभाय तन्निवेशस्या-
वश्यकत्वादिति । केचित्तु यत्रादौ धूममात्रपरामर्शानन्तरं धू-
मालोकोभयलिङ्गकानुमित्सा ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकोभयलिङ्गकप-
रामर्शानुमितिः ततोभष्मलिङ्गकेच्छानन्तरं द्वित्वप्रत्यक्षात्म-
कभष्मलिङ्गकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः तत्रोभयलिङ्गकानु-
मित्यनुरोधेन तत्परामर्शव्यक्तेरुत्तेजकत्वेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्श-
भावविशिष्टेच्छात्वावच्छिन्नाभावस्य भष्मलिङ्गकेच्छाक्षणे सत्त्वात्
भष्मलिङ्गकपरामर्शक्षणे ऽनुमितिवारणाय तादृशपरामर्शविशिष्टे-
च्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वमावश्यकमित्याहुरिति ध्येयम् ॥

तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविशेष-
विरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिकेति शिरोम-
णिः । तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नतदन्यलिङ्गकानुमित्तैव प्रतिबन्धिका
तल्लिङ्गकानुमित्साविरहवैशिष्ट्यप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं यत्र सि-
द्ध्यात्मकापेक्षाबुद्धिस्वरूपधूमपरामर्शोत्तरं क्रमेणालोकलिङ्गकानु-
मितित्वप्रकारेण धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण च इच्छाद्वयी तत्र
चतुर्थक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तेः धूमलिङ्गकानुमित्साभि-
न्नाया एवालोकलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वादिति जगदीशः । अथ
तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नत्वनिवेशे कथमुक्तस्थले धूमलिङ्गकानुमित्य-
नुत्पादापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन । यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे सिद्धिका-
लीनान्यलिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गका-
नुमित्सात्वेनैव तल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागुक्ततया
उक्तस्थलीयालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरप्युत्तेजककोट्यन्तर्गतत्वे-
न तदिच्छाभिन्नान्यलिङ्गकानुमित्साया असत्त्वादेवोक्तस्थलीया-

नुमित्युत्पादे बाधकाभावादिति । न चालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्ते-
रुत्तेजकत्वे धूमलिङ्गकानुमित्साक्षणेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्
सामान्यतः सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहादेवोक्तापत्यसम्भवात् सि-
द्धेः प्रतिबन्धकतायामालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकत्वा-
त् । न चान्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामुक्तस्थलीयधूम-
लिङ्गकानुमित्साव्यक्तिरुत्तेजकविधया प्रवेश्यतां न त्वालोकलिङ्ग-
कानुमित्साव्यक्तिरपि तन्निवेशे गौरवादिति वाच्यं तत्तदिच्छामि-
श्रत्तन्निवेशे आलोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकविधया प्रवेश-
नीयत्वात् प्रयोजनविरहेण धूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकको-
टावप्रवेशेन गौरवानवकाशादिति चेदत्र केचित् । तत्तदि-
च्छाविरहविशिष्टत्वमपहाय तत्तदिच्छामिश्रत्वनिवेशे यत्र क-
मेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शालोकलिङ्गकानुमित्साधूमालोकोम-
यलिङ्गकसमूहालम्बनसिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र समू-
हालम्बनपरामर्शक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तेरग्रिमानुमित्यनुरोधेन
तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वात् । न च तत्तदिच्छाविरहवैशिष्ट्य-
निवेशेऽप्युक्तापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं मन्मते समूहालम्बनप-
रामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकतया तादृशेच्छाविरहविशि-
ष्टतदिच्छाव्यक्तेरेव विरोधित्वात् । मन्मते तत्र परामर्शवि-
शिष्टतदिच्छामिश्रत्वनिवेशेऽप्यनिस्ताराच्च विशिष्टतदिच्छात-
स्तादिच्छाया अनतिरिक्तत्वादित्याहुस्तद्धित्यम् । वस्तुतस्तु
यादृशस्थलविशेषेऽन्यलिङ्गकानुमित्साकाले समूहालम्बनोभय-
परामर्शोत्तरं कदापि यल्लिङ्गकानुमितिर्न जाता तत्र तल्लि-
ङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावविशिष्टान्यलिङ्ग-
कानुमित्सात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न तु तत्तदव्यक्तित्वेन
तल्लिङ्गकानुमित्साव्यक्तीनां प्रवेशे गौरवात् । तथा च तादृ-
शस्थले यदा अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकतल्लिङ्गकपरामर्शस्त-
तोऽन्यलिङ्गकानुमित्सा ततस्तल्लिङ्गकानुमित्सा ततोऽनुमितिस्तत्र
तादृशानुमित्यनुत्पादापत्तिः तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नान्यलिङ्गकानुमि-
त्सायाः सत्त्वादतस्तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नत्वमनिवेश्य तल्लिङ्गकानु-
मित्साविरहवैशिष्ट्यानिवेश इति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु साध्यनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वा-

न्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप-
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिहानत्वमिति जगदीशेनोक्त-
म् । तदप्रवेशे वह्निमानिति निश्चयस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तस्यापि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यपर्वतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यताशालित्वादिति चेन्न धर्मितावच्छेदकतानात्मकतादृश-
प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकत्र द्वय-
मिति रीत्या वह्निघटवान् पर्वत इत्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीय-
विशेष्यताया निरुक्तप्रकारत्वान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तत्वादिति वाच्यं जगदीशमते मुख्यविशेष्यतांशे एकत्र द्वयमिति
रीत्या ज्ञानस्य बाधग्रन्थे स्वयमेव खण्डितत्वात् । न च
तथाप्येकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवत्पर्वतवान् देश इति
ज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं मुख्यविशेष्यतानिरूपित-
त्वेन निरुक्तप्रकारत्वान्यप्रकारताया विशेषणीयत्वादेतेन सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यताशालिहानत्वमित्युक्तारेव सामञ्जस्ये कृतं
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशेनेति परास्त-
म् । तदप्रवेशे घटवत्पर्वतवान् देश इत्याकारकज्ञानस्य
साध्यनिश्चयत्वापत्तेः तदीयविशेष्यतायामपि मुख्यविशेष्यता-
निरूपिततादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य सत्त्वात् न चै-
वमपि वह्निमत्पर्वतो घटवानिति ज्ञाने साध्यनिश्चयत्वानु-
पपत्तिस्तदीयविशेष्यतायां तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपित-
त्वादिति वाच्यं निरुक्तप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपिता या साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितविशेष्यता तदन्यसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिहानत्वस्यै-
व साध्यनिश्चयत्वपदेन विवक्षितत्वादिति केचित् । तन्न
वहितदभाववत्पर्वतवान् देश इति ज्ञानस्यापि साध्यनिश्चय-
त्वापत्तेः । तस्यापि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकार-
त्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वा-
त् न च तादृशज्ञाने मानाभाव इति वाच्यं धूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवहित्वावच्छिन्नसामानाधिक-
रण्यतदभाववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वात्वार-

णाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन जनकत्वस्य विशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहिवादार्थं उक्तत्वादिति । केचित्तु साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानिवेशे पर्वते वह्निं निश्चिनोमीत्याका-
रकज्ञानस्य पर्वते वह्निं न जानामीत्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वा-
नुपपत्तिस्तस्य वह्निर्वाचच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताशालिज्ञानानवगाहित्वात् । स्वमते तु वह्निर्वाच-
च्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितवह्निर्वाचच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपि-
तपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन पर्वते वह्निं नि-
श्चिनोमीतिनिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषावगाहिज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वमक्षतमेवेत्याहुः । वस्तुतस्तु वह्निमत्पर्वतो घटवानि-
त्यादिज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्ममात्रावच्छेदेन तादृशान्य-
प्रकारतानिरूपितत्वाभावो वाच्यः । न च पर्वतो वह्निमा-
नितिज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्वदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
याम् अन्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छे-
दकत्वास्वीकारादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नं यत्तादृशान्यप्रकारतानि-
रूपितत्वं तदभावस्य वक्तव्यत्वादिति । तथा च संशये प्रसि-
द्धस्य तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वस्य योऽभावस्तस्य प-
र्वतो वह्निमानितिनिश्चयीयविशेष्यतायामपि सत्त्वेन पर्वतो घट-
वानिति निश्चयस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिरतः साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरुक्तविशेष्यतायामावश्य-
कत्वमिति । न च वह्निर्वाचच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छे-
दकं यत् पर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वत्वं तदवच्छेदे-
न घटप्रकारतानिरूपितत्वस्यापि सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति वा-
च्यं तदीयविशेष्यतानिष्ठपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्य-
तात्वस्य वह्निर्वाचच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानवच्छेदकत्वादिति प्र-
सक्तत्वात् किं तु वह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वमेव वह्निर्वाचच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितत्वावच्छेदकतादृशविशेष्यतात्वस्य च पर्वतो घटवानिति-
निश्चयीयविशेष्यतायामसत्त्वादिति ध्येयम् । केचित्तु स्वाव-

च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारत्वानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्ब-
 न्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविशेष्यताशा-
 लिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम् । अत्र च कल्पे एकत्र
 द्वयमिति रीत्या वह्निघटवानिति ज्ञानाभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्या-
 हुः । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकार-
 त्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव नि-
 श्चयत्वम् । न तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
 तत्वघटितम् । तथाहि वह्निमान् घटाभाववान् इत्याकारक-
 ज्ञानं प्रति वह्निमान् घटवानित्याकारकनिश्चयस्य घटत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निवच्छिन्नाविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्र-
 तिबन्धकत्वे वह्निमद्घटवान्पटवानित्याकारकघटधर्मितावच्छेदकव-
 ह्निप्रकारकतादृशोभयधर्मधर्मितावच्छेदककपटप्रकारकनिश्चयस्यापि
 तादृशज्ञाने प्रतिबन्धकत्वापत्तिः तस्यापि घटत्वावच्छिन्नप्र-
 कारतानिरूपितवह्निवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादतो जगदीशम-
 ते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्यमिव समानाधिकरण-
 विशेष्यताद्वयोरैक्येऽपि वह्निमत्पर्वतो घटवानित्यादिज्ञानीय-
 विशेष्यतावृत्ति यद्वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वं यच्च घ-
 टत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तयोः परस्परावच्छेदकभावं
 स्वीकृत्य वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टविशेष्यता-
 त्वावच्छिन्ननिरूप्यकताकनिरूपकतावद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशा-
 लिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवं वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-
 पितत्वविशिष्टविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूप्यताकनिरूपकतावद्घट-
 त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन च प्रतिबन्धकत्वं
 वाच्यं तुल्यन्यायात् तथा च प्रागुक्तवह्निमद्घटवान् पटवानित्या-
 कारकनिश्चयीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्नित्वावच्छिन्नावच्छे-
 दकताकविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूप्यताकनिरूपकताकत्वस्यास्वी-
 कारेण तादृशनिश्चयस्य न वह्निमान् घटाभाववानित्याकार-
 कज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति एवं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
 कारतानिरूपितत्वानवाच्छिन्नं यदन्यप्रकारतानिरूपितत्वं तद-
 भाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव सा-

ध्यनिश्चयत्वं विवक्षणीयं वह्निमत्पर्वतो घटवानित्याकारकानिश्च-
यीयविशेष्यतावृत्तियद्वद्वदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तद्व-
ह्निवावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वावच्छिन्नमेव घटवान् पर्व-
तो वह्निमानित्याकारकानिश्चयीयविशेष्यतावृत्ति यद्वद्वदत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तस्य घटत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपितत्वस्वरूपतया वह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्न-
मेवातस्तादृशविशेष्यतायां तयोः सत्त्वं न निश्चयत्वविघटकम्
अवच्छेदकतानात्मकसंशयीयप्रकारतानिरूपितत्वद्वयस्य तु अव-
च्छेद्यावच्छेदकभावो न स्वीक्रियते प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावा-
नुरोधात् तदनुरोधेनैव तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वतद्वर्मा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपि-
तत्वद्वयोस्तथास्वीकारादिति चिन्तनीयम् ॥

अथ तथैषि संयोगसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले संयोगे-
नाभाववान्न वेति संशयस्य निश्चयत्वापत्तिस्तदीयविशेष्यताया-
अपि साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वा-
निरूपितत्वादिति न च तादृशसंशये स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारत्वनिरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् एवम-
पि स्वरूपसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले अभाववान्नेवेति संशयस्य
निश्चयत्वापत्तेः । न च तादृशसंशय एव न सम्भवती-
ति स्वसामग्रीविरहादिति वाच्यम् तादृशसंशयस्यासम्भवेऽपि
अभावाभाववान्नेवेति संशयस्य सम्भवादिति चेन्न साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
शालिज्ञानस्यैव साध्यनिश्चयपदेन विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यं च
स्वभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमे-
दंवत्त्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छे-
देनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति प्रति त-
दवच्छेदेन सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमिति प्रति
तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वमिति शिरोमणिः । न च पर्वतघ-
मिकवह्न्यानुमितिमात्रं प्रत्येव पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वावगाहि-
वह्निनिश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिबध्यदिशि पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्व-

निवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तदव-
च्छेदेनानुमित्तया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव तत्सामानाधिकरण्ये-
नानुमित्यापत्तिरिति जगदीशः । न च प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्य-
त्वानिवेशे संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताकत्वावच्छिन्नविधेय-
ताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन
बहिर्निश्चयोत्तरं महानसीयसंयोगेनापि बह्व्यनुमितिर्न स्यात् इति
वाच्यं प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्यत्वमनिवेश्य पर्वतत्वव्यापकप्रतियो-
गिकत्वविषयताभिन्नत्वे सति संयोगत्वविषयताभिन्ना या विषयता
तदनिरूपितसंसर्गताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । न
चैवमवच्छेद्यत्वाप्रवेशे कुतो लाघवमिति वाच्यं प्रतिबध्यदिशि
अवच्छेद्यत्वप्रवेशे निरुक्तविषयताभिन्नविषयतानिरूपितत्वे सति
तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंसर्गताकानुमितित्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा सामानाधि-
करण्यमात्रेणानुमितिसाधारणकार्यतावच्छेदकं स्यादिति भा-
वः । न चावच्छेद्यत्वनिवेशे तादृशविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपि-
तत्वमनिवेश्य तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयो-
गत्वावच्छिन्नसंसर्गताकानुमितित्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वे-
ऽपि सामञ्जस्यमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतत्वावच्छेदेन बहि-
र्निश्चयोत्तरं पर्वतत्वव्यापकप्रतियोगिकमहानसीयसंयोगेन बह्व्य-
नुमित्यनुपपत्तेरिति ध्येयम् ॥

अथात्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसामानाधिकर-
ण्यनानुमित्साविरहविशिष्टासिद्धभावरूपपक्षताया असत्त्वादेवाक-
स्यले सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तिर्न सम्भवतीति किमेतादृश-
प्रयासेनेति चेदत्र केचित् । यत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्सा अव-
च्छेदावच्छेदेन सिद्धात्मकपरामर्शः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमि-
त्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकी-
भूतावच्छेदावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सि-
द्धेः सत्त्वादतस्तत्रानुपपत्तिवारणार्थं सामान्यतोऽनुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति अनुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धिप्रति-
बन्धकत्वं कल्पनीयम् । एवं च निरुक्तस्थले निरुक्तेच्छायाः
सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसिद्धिसामान्याभावरूपपक्ष-

तायामप्युत्तेजकत्वापत्त्या गौरवं तथा च सामानाधि-
 करण्यमात्रानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येनानुमित्सा-
 विरहविशिष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धेरेव प्रतिबन्ध-
 कत्वं वाच्यं तथा च प्रकृतस्थलेऽनुमित्यापत्तिः सहज-
 त एव सङ्गच्छते । एवं च सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्र-
 ति धर्मितावच्छेदेकावच्छेद्यत्वविशिष्टसम्बन्धशुद्धसम्बन्धभेदे-
 नाप्रामाण्यज्ञानस्य द्विविधतया उत्तेजकत्वानुरोधादेवावच्छे-
 दावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येन सिद्धेः पृथक्पृथगेव विरो-
 धित्वं वाच्यम् तथा च तत्रैवावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिब-
 न्धकत्वस्य स्वातन्त्र्येणाकल्पनादुक्तापत्तिसम्भव इत्याहुः तन्न त-
 था सति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं सामानाधिकरण्येना-
 नुमित्साया अवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यापत्तेः । प्रतिबन्ध-
 दिशि अवच्छेद्यत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थले सामानाधिकरण्येनानु-
 मित्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च सामानाधिकरण्येनानुमितिसामग्रीसत्त्वात् ।
 अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धात्मकपरामर्शोत्तरं सामानाधिकरण्येना-
 नुमित्यापत्तिवारणाय पश्चात् कल्पनीयस्य सामानाधिकरण्ये-
 नानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्व-
 स्य एतादृशापत्तिमिया प्रागेव कल्पयितुमुचितत्वादिति ध्येय-
 म् । परे तु धर्मिविशेषनियन्त्रितकल्पानुसरणेनैव तादृशाप-
 त्तिरमिहिता तत्कल्पे प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावश्च पर्वतत्वा-
 वच्छेद्यत्वानवगाहिपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताकवह्निवि-
 धेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेद्यत्वानवगाहिपर्वत-
 वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताकवह्निनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धक-
 ता । अपरा च पर्वतत्वावच्छेदेनैकत्र पर्वते वह्निनिश्चये प-
 र्वतत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतान्तरेऽपि बह्व्यनुमित्यनुत्पत्त्या प-
 र्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यनुमितिं प्रति तदवच्छेदेन व-
 ह्निनिश्चयत्वेन धर्मिविशेषनियन्त्रितेन कल्पनीया इच्छाया
 एकरूपेण उत्तेजकत्वासम्भवेनावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति चा-
 वच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरपि प्रतिबन्धकतान्तरं कल्पनीयम् अत्र च
 प्रतिबन्धदिशि अवच्छेदावच्छेद्यत्वाप्रवेशे सामानाधिकरण्येनानु-
 मितिस्थलीयावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमपि नाद्रियते

एवं च प्रकृतस्थले तादृशापत्तिर्यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते इत्याहुः । तदपि न पश्चात्कल्पनीयस्य एतत्प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागेव कल्पने तदग्रन्थस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । अपरे तु यत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्ता अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धात्मकपरामर्शस्तत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकीभूतावच्छेदावच्छेदेनानुमित्ताविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धः सत्त्वादित्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । अन्ये तु अत्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतस्य सामानाधिकरण्येनानुमित्ताविरहविशिष्टसिद्धभावस्यासत्त्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणीभूतावच्छेदावच्छेदेन सिद्धभावघटितकारणस्तोमादेव तदापत्तिसम्भवः । न च सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणविरहादेव तदापत्त्यसम्भव इति वाच्यं विशेषधर्मावच्छिन्नकारणासहकारेणाप्यवच्छेदावच्छेदेनानुमितिजननात् सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणस्य सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणसहकारित्वासम्भवात् एकत्र विशेषधर्मावच्छिन्नकारणानपेक्षणे सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणेनैकत्रापि विशेषधर्मावच्छिन्नकारणं नापेक्षते इति नियमात् एतदेवापि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् न हि तादृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्न्या अनुमितिजनकत्वं नास्तीत्यादिग्रन्थेन दीधितिकृता पश्चाद्वक्ष्यते । न च उक्तस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्या सामान्यधर्मावच्छिन्नो भवत्येव कथमापत्तिरिति वाच्यं कथञ्चिद्वाधदशायां तस्या अन्यनुत्पत्तेः तथाहि यत्र सामानाधिकरण्येनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालौकिकबाधनिश्चयस्ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकावच्छेदावच्छेदेन लौकिकसिद्धात्मकपरामर्शः ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्ता तत्र परामर्शचतुर्थक्षणेऽवच्छेदावच्छेदेनेव तृतीयक्षणे सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तेरिति प्राहुः ॥

अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिवर्शनादनुमित्सायोग्यता वाच्या सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्धानुत्पादः अनुमितसोत्तरमन्तरानुमित्यनुत्पा-

दे दिवसादिविलम्बेन इन्द्रियादिना निर्णीते साध्ये लिङ्ग-
परामर्शानुमितिप्रसङ्गादिति शिरोमणिः । तत्तदनुमित्सा-
प्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिप्रागभावकूटव-
त्त्वं योग्यता वैशिष्ट्यं च एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्ब-
न्धेन । यद्यपि स्वपदेनानुमित्युपधायकतत्तदिच्छाव्यक्तीनामुपग्रहे
दिवसान्तरीयानुमित्साव्यक्तैर्योग्यतायामप्रवेशान्नैव दोषस्तथापि व-
ह्यनुमितित्वप्रकारेणातीतानुमितिगोचरेच्छायां सिद्धिकाले व-
ह्यनुमितिर्न स्यात् तद्विषयसिद्धिप्रागभावकूटस्य तदानीमसत्त्वात् ।
तत्तदनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वेन तत्तदनुमित्साविषयसिद्धीनां तत्त-
दनुमित्साकालीनत्वेन वा तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभा-
वानां विवक्षया कथंचिदुपपादनेऽपि अनुमितिद्वयं जायतामि-
तीच्छायामनुमितिद्वयं न स्यात् तत्तदनुमित्साविषयीभूतानु-
मितिप्रागभावकूटस्य प्रथमानुमित्युत्पत्तिदशायामसत्त्वादिति ज-
गदीशः । अथात्र स्वप्रागभावविरहविशिष्टा या स्वविषय-
सिद्धिस्तत्प्रागभावकूटवत्त्वं स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषय-
सिद्धिप्रागभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकं यत्कूटत्वं तदवच्छिन्नत्व-
मेव वा योग्यतास्तु तावतैव उक्तदोषवारणसम्भवात् तत्तद-
नुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वादिविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न तादृशकूट-
त्वावच्छिन्नाधिकरणताया वैलक्षण्यस्य विरहेणानुमित्सापूर्वका-
लीनसिद्धिदशायामनुमित्यापत्तेस्तदानीमपि तादृशकूटसत्त्वात् द्वि-
धा प्रागभावविरहवैशिष्ट्यनिवेशे लाघवानवकाशादिति ध्येयम् ॥
अथ सिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटवत्त्वं विव-
क्षितम् । अत्र कल्पे स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वविशेषणमस्ति वैशिष्ट्यं च
स्वप्रागभाववत्त्वस्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतद्विषयसम्बन्धेन ॥
स्वसामानाधिकरण्यं च समवायेन वृत्तित्वं कालिकसम्बन्धेनेति
नोक्तस्यलेऽनुमितिद्वयानुपपत्तिरिति चेन्न यत्रानुमितित्वेनातीता-
नुमितिमात्रविषयिनीच्छा तत्रानुमित्यनुपपत्तेस्तत्र स्वप्रागभाव-
विरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावस्यासत्त्वादि-
ति । न च स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वस्वविषयतावच्छेदकवत्त्वस्व-
सामानाधिकरण्येतदर्थत्रयावच्छिन्नासमानकालीनत्वं स्वप्राग-
भावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावे निवेश्यं न तु कूटत्वं

प्रागभावविशेषणम् । तावतैवानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भ-
 वात् तथा च यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रैकानुमि-
 त्यन्तरमपि नानुपपत्तिस्तादृशधर्मावच्छिन्नासमानकालीनद्विती-
 यानुमितिप्रागभावस्यैव सत्त्वादिति वाच्यं यत्र स्थलविशेषे क-
 स्यापि पुंसः साध्यवत्पक्षविषयकं प्रत्यक्षं न जातं तत्र सा-
 ध्यवत्प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमित्यनुपप-
 तेः । तदिच्छाविषयतावच्छेदकधर्माप्रसिद्धेरिति । इदं त्ववधान-
 त्वं स्वसामानाधिकरण्यं स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वं स्वप्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकञ्च एतद्धर्मत्रयावच्छिन्नासमानकालीनत्वस्य स्वविषयसि-
 द्धिप्रागभावविशेषणत्वे न काप्यनुपपत्तिः । न चानुमितित्वेनातीतप्र-
 त्यक्षादिमात्रविषयकेच्छया अनुमितिर्न स्यात् स्वविषयीभूतसिद्धि-
 प्रागभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं स्वविषयीभूतसिद्धिप्रागभाव-
 पदेन स्वप्रतिबन्धकीभूतसिद्धिप्रागभावस्य विवक्षितत्वादुक्तस्थ-
 लेऽनुमितिप्रागभावस्यैव तादृशत्वेन नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।
 अथ स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटस्यानिवे-
 शोऽपि अनुमित्युपधायकतत्तदनुमित्सोत्तरवास्तविकयद्यदनुमिति-
 र्जायते तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभाव-
 स्य योग्यतात्वविवक्षणेनैवानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणं स-
 मभवति यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रापि तदिच्छाप्राग-
 भावविरहविशिष्टद्वितीयानुमितिप्रागभावस्योत्तेजककल्पनेन साम-
 ख्यस्यादिति तत्कथं परित्यक्तमिति । न च तत्तदनुमित्साप्रागभाव-
 विरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावस्योत्तेजकत्वे विनिगमकाभावे-
 न तत्तदनुमित्साप्रागभावविशिष्टतत्तदनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नव्यक्त-
 न्तरप्रागभावस्याप्युत्तेजकत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्तदनुमित्साविष-
 यसिद्धिप्रागभावकूटनिवेशोऽपि विनिगमकाभावेन तादृशव्यक्त्यन्त-
 रप्रागभावस्याशक्यवारणत्वात् इति चेदत्र केचित् । स्वत्वस्यानुगत-
 त्वमते स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटत्वेना-
 नुगतरूपेणैवानुमित्साव्यक्तेर्निविष्टतया तत्तदनुमित्साप्रागभाव-
 विरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावत्वेन उत्तेजकत्वे महागौर-
 वम् । न चैवं दिवसान्तरीयानुमित्साव्यक्तेरपि स्वपदार्थान्त-
 रगतत्वेन ग्रन्थे इत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् अनुमित्यु-

पञ्चापकस्वपदार्थस्यैव विवक्षणीयतया दिवसान्तरीयानुमित्सा-
व्यक्तेः स्वपदार्थानन्तर्गतत्वादित्याहुः । परे तु उक्तक्रमेण तत्तदनु-
मितिप्रागभावस्य योग्यताविवक्षणेपि यत्रादौ स्वचतुर्थक्षणेऽनुमिति-
र्जायतामितीच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शनाशक्षणेऽनुमितिस्तत्र प-
रामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तिरतः पूर्वकल्पो न सम्यगिति वदन्ति ॥

यन्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः प-
क्षतेति शिरोमणिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणत्वं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्व-
साधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशस्वसमयध्वं-
साधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथाव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगि-
कोटौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यार्थकतादृशपदं व्यर्थमिति चेन्न
तादृशपदाप्रवेशे यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरा-
मर्शः तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञानात्मकानुमितिस्तदनन्तरमनु-
मित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धेस्तादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्ट
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अनुमित्यात्मक-
सिद्धेस्तदन्यत्वेऽपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताया अप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दिताया एव तस्याः प्रतिबन्धकत्वादिति ।
न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तिव्यवहारोत्तेजकतया एतादृ-
शाप्रामाण्यज्ञानव्यवहारोत्तेजकत्वास्वीकारेऽनुमित्यात्मकसिद्धेरेव वि-
रोधितया न तत्तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं तत्तदु-
त्तरपरामर्शोत्पत्तौ तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाप्रामा-
ण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् । यदि च उत्तरत्व-
प्रतियोगिकोटौ सिषाधयिषाविरहविशेषणत्वेऽपि यत्र सिषा-
धयिषात्तीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तराप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्य तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतयाऽप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दितास्तदन्यसिद्धेरभावस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वा-
त् । यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिरनुत्तेजिका एव तादृशा-
नुमित्युत्तरं परामर्शोत्पादेऽपि क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वी-
कारादित्युच्यते तदा मन्मतेऽपि त्रुट्ययुक्ता प्रकृतस्थलेऽपि ता-
दृशाप्रामाण्यज्ञानम् अनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरोत्पत्ति-

क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्मवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ
तद्विशेषणं निष्प्रयोजनकमेवेत्यादिकं विभाव्यते तदा यत्र सि-
षाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं प-
रामर्शात्मकानुमितिधर्मिकेदं बह्व्यभाववति वह्निप्रकारक-
मित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तर-
मनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितितृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविकतया ता-
दृशाप्रामाण्यज्ञानव्यकेरुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्यानुत्ते-
जकत्वं स्वीकृत्य क्षणैकविलम्बेनाप्यनुमितेरुपपादयितुमश-
क्यत्वात् तत्पूर्वक्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमित्युत्त-
रमनुमित्यापत्तिवारणाय उत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणमा-
वश्यकमिति । एतेन प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरोत्पन्नप-
रामर्शविशिष्टतदप्रामाण्यज्ञानव्यकेरुत्तेजकत्वेनैवोपपत्तौ तद्विशे-
षणं व्यर्थमिति निरस्तम् । न च यत्र सिषाधयिषाना-
शक्षणे सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्म-
कानुमितिधर्मिकेदं बह्व्यभाववति वह्निप्रकारकमित्याकारका-
प्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तन्निवेशेऽपि तदु-
त्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तत्र गत्यन्तराविरहेण-
तत्तदनुमितिक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रथमोत्पन्नतत्तत्सिद्धि-
नाशविशिष्टतत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यकेरुत्तेजकत्वस्य वा वक्तव्यत्वात्
न च प्रागुक्तस्थलेऽपि तत्तत्क्षणस्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ
तादृशपदं व्यर्थमिति वाच्यं तादृशानन्तरक्षणस्य प्रतिबन्धक-
ताकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं
प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समा-
दधिरे तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धिव्यक्तीनां च
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदकूटमेव निवश्यं तथा च
तादृशपदानुक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानु-
मितयस्तत्र तत्सिद्धिव्यकेरपि तादृशानुमितिकतया तद-
भेदस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन तन्निवेशे गौरवमित्यतस्तादृ-
शपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अत्र क्षणपदं विहाय स्वसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसान-

धिकरणत्वे सतीत्युक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिप-
 रामशानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायि अनुमि-
 त्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेऽपि प-
 क्षताविरहप्रसङ्गः सिद्ध्यधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्व-
 दण्डाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया अनुमित्सा-
 विरहविशिष्टनिरुक्तस्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण
 एव पर्यवसानात् तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि
 निरुक्तानुमितिकभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वादतः प्रथमं क्षणपदमिति
 जगदीशः । अथात्र तादृशकालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्व-
 वत्तया तद्दोषतादवस्थामिति चेन्न यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरण-
 क्षणत्वं तदवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा
 च सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वा-
 धिकरणक्षणत्वाधिकरणध्वंसाधिकरण इत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तर-
 त्वं वाच्यमिति पर्यवसितार्थं जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथा-
 पि सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्वाधिकरणोपाधि-
 ध्वंसाधिकरणेत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृतं तादृश-
 गुरुतरविशेषणघटिताव्यवहितोत्तरत्वनिर्वचनेनेति वाच्यम् । त-
 त्रैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सि-
 षाधयिषा ततः सुखोत्पत्तिः ततस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सु-
 खनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकतया सिद्ध्यधिकर-
 णतया तद्दोषतादवस्थया न चैवमपि उक्तस्थल एव सिद्ध्यु-
 त्तरं प्रहरादिविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सि-
 द्ध्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधे-
 स्तादृशसुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन ता-
 दृशोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणोऽपि
 सत्त्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यम् । स्वसामाना-
 धिकरण्यस्वावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयि-
 षाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणक्षणत्ववत्त्वस्य विवक्षितत्वादि-
 ति ध्येयम् । अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहा-
 धिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकर-
 णक्षणत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

उत्पत्तिपदानुकावेकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः पूर्वानुमितेः
 स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यसिद्धे-
 रमावादतस्तदुपात्तं न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वेतरानु-
 मितिकत्वमेव निवेद्यताम् उत्पत्तेः स्वेतरत्वापेक्षया गुरुत्वादिति
 वाच्यम् यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामितिच्छया प्रथमं साध्यत-
 द्वाप्ययोरेषाबुद्ध्यात्मिकैकानुमितिस्तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रस-
 ङ्गादिति जगदीशः । अथानुमितौ स्वभिन्नत्वमनिवेद्य स्व-
 वृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यनुमि-
 तेर्विशेषणत्वेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् कृतमुत्पत्तिनिवे-
 शेनेति चेन्न प्रागभावत्वध्वंसत्वयोरखण्डोपाधित्वानुपगमे प्रा-
 गभावत्वं ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वं ध्वंसत्वं च जन्यत्वे सत्यभा-
 वत्वं जन्यं च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागौरवापत्तेरिति
 वदन्ति । केचिन्नु यत्रानुमितिर्जायतामितिच्छातः साध्यवान्
 साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवाञ्छेति परामर्शः ततः
 साध्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मकसाध्यतद्वाप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनु-
 मित्यापत्तिः पूर्वसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्ववृत्तिप्रागभा-
 वप्रतियोग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
 तत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादतस्तदुपात्तम् । स्वमते पूर्वसिद्धिव्यक्तेरे-
 ष सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानु-
 मितिकान्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्याहुः ॥

ननु स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन
 सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणविशिष्टानुमिति-
 कत्वमेव निवेद्यतां किमुत्पत्तिनिवेशेनेति सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनु-
 मितेर्वारणाय स्ववृत्तित्वनिवेशः अनुमित्युत्तरमनुमितेर्वारणाय स्व-
 वृत्तिध्वंसेत्यादीति चेन्न सम्बन्धविधयास्यैवोत्पत्तिघटितत्वेन वै-
 यर्थ्यज्ञानवकाशात् । यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य त-
 दवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यस्य दीधितिकृता वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ।
 न च तथापि स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमानाधि-
 करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविवक्षणाच्च कोऽपि दोष इति
 वाच्यं यत्रानुमितिद्वयं जायतामितिच्छया प्रथमं साध्यतद्
 व्याप्ययोरेषाबुद्ध्यात्मकानुमित्यन्तरं पुनरपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्या-

नुमितिस्तत्र तदुत्तरं साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् । अपेक्षावु-
द्ध्यात्मकानुमितिद्वयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षण एवाव्यवहितोत्तर-
त्वपर्यवसानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमि-
तयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाध-
यिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य कि-
मर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धि-
परामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति शिरोमणिः । ननु
यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र द्वितीयसिषा-
धयिषाविरहव्यावृत्तिसम्भवात् कथं यत्राविरलक्रमेण सिद्धि-
इत्यादिस्थलानुधावनमिति चेन्न अव्यवधानप्रतियोगिस्वक्षणं पूव-
तादृशविशेषणदानमुपादेयं न तत्तत्प्रतियोगिस्वक्षण इत्यादि-
प्रायकतया सिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थले ऽनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात्
दीधितिकारस्य सिद्धिसिषाधयिषेति स्थलानुधावनात् । व-
स्तुतस्तु यत्र निरुक्तस्थले साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा-
जाता तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पा-
दस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तमेदानुयोगित्वेन तत्स्थले
तादृशविशेषणासत्त्वेऽपि पक्षताया अनपायात् सर्वत्र सिषाध-
यिषेत्यादिक्रमस्थले ऽनुपपत्त्यसम्भवात् सिद्धिसिषाधयिषेत्या-
क्रमस्थले तु सर्वत्रैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्रावि-
रलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थलानुधावनमिति ध्येयम् ॥

अथ स्थलाध्वान्यर्थमन्तिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिम-
भिदधान एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिं पृच्छति अथेति जग-
दीशः । अस्यायमाशयः । आदौ प्रथमसिषाधयिषाविरहप-
दस्य व्यावृत्तिं दत्त्वा द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अव्यवहितोत्तरत्व-
प्रतियोगिक्षणे सिषाधयिषाविरहस्य निवेशिततया द्वितीय-
सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिस्तत्रैव यत्रादौ सिषाध-
यिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः तत्रापि सम्भ-
वतीति द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदानार्थम्

एतत्स्थलद्वयानुधावनस्य औचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथम-
 सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्त्यदाने तु अव्यवहितोत्तरत्वप्रति-
 योगिस्वक्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्धा-
 त्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिषाधयिषापदस्य व्यावृ-
 त्तिर्न सम्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थला-
 धवम् । अत एव तदभिप्रायेण दीधितिकृता यत्राविरलक्रमेण सिद्धी-
 त्याशुक्रमिति ध्येयम् ॥

सार्वभौमनिरुक्तौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वक-
 ल्पे यद्यपि ध्वंसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यवहितो-
 त्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वात् सिद्धिप-
 दं व्यर्थम् । परामर्शहेतुभूतस्य व्याप्तिस्मरणादेर्निरुक्तस्वा-
 व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वादेवञ्च सिषाधयि-
 षाविरहद्वयोपादानमपि व्यर्थम् । यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयि-
 षानुमितयः तत्रानुमित्साजनकफलेच्छादेरेव स्वाव्यवहितो-
 त्तरक्षणोत्पत्तिकभिन्नस्य सत्त्वादेवानुमित्सोत्पात्तिक्षणेऽनुमित्य-
 सम्भवादिति जगदीशः । तथा च यत्रादौ वह्निव्याप्यवान् वह्नि-
 व्याप्यव्याप्यवाञ्छेति परामर्शस्ततः साध्यस्ततद्व्याप्यानुमि-
 तिस्ततः सुखात्मिकानुमितिर्जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं-
 तत्र यत्र वा बाधबुद्ध्यनन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः
 फलेच्छा ततः साध्यानुमितिर्धर्मिकेष्टसाधनत्वाविषयकानुमि-
 त्यात्मकसिद्धात्मकपरामर्शस्ततः साध्यानुमित्यन्तरं जायता-
 मितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमित्साकालेऽनुमित्यापत्तिर्दु-
 र्धारैवेति तादृशफलेच्छादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानु-
 मितिकतया तद्विज्ञाभावस्यानुमित्सा पूर्वं सत्त्वादतस्तद्वारणा-
 र्थमेव सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमावश्यकमिति कथं तद्वै-
 यर्थ्यमुक्तमिति चेदत्रकेचित् उक्तापत्तिवारणाय फलेच्छा-
 दिविशिष्टतत्सिद्धित्वेन स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनी-
 यमित्याहुः । परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकस्यैव तादृशानुमितिकभिन्नत्वाभावस्य पक्षतात्वं तथा
 वाच्यं तथा चोक्तस्थले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मसम्बन्धा-
 देरेव तादृशानुमितिकभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादानुमित्साक्षणे नानुमि-

त्यापत्तिः स्वक्षणस्येव क्षणसम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानु-
मितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्वविरहात् । न च स्वरूपसम्बन्धाव-
वच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जातेर्ध्वसाप्रसिद्धा इत्या-
द्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य नित्यविषयता-
परत्वात् । अग्रिमविषयपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वादित्या-
हुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्येनोक्तप्रयोजनकत्वमित्यपि वदन्ति ॥

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्पत्तिपदानुक्तौ य-
त्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्वाप्ययोरपे-
क्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तर-
प्रसङ्गः । अथात्र स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्वे
सति स्वध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेऽप्युक्तस्थले
तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः स-
त्त्वाद् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवे कथमव्यव-
हितोत्तरत्वघटककालांशमधिकं निवेश्योत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न
सिषाधयिषानाशकालोत्पत्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात्
द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेस्तत्र निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य
चतुर्थक्षणे एव पर्यवसानात् तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानु-
मितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् । मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वा-
व्यवहितोत्तरद्वितीयक्षणे उत्पत्तिकानुमितिकतया न प्रतिबन्ध-
कत्वम् । यद्वा यत्रादौ अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाध-
यिषा ततोऽनुमितिस्तत्र तादृशसिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि पक्षतात्वा-
पत्तेः । तादृशसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तस्वाव्यव-
हितोत्तरचतुर्थक्षणवृत्तिकानुमितिकत्वात् । स्वमते तादृशसिद्धे-
रेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमि-
तिकत्वाभावात् प्रतिबन्धकत्वम् । एतेन स्वध्वंसाधिकरणकालध्वं-
सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपा-
व्यवहितोत्तरत्वविवक्षणेऽपि प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिवार-
णसम्भवे उत्पत्तिनिवेशवैयर्थ्यामित्यपि परास्तम् । अथैवं स्वा-
धिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरण-
णत्वे सति सध्वंसाधिकरणत्वरूपतृतीयक्षणमात्रपर्यवसा-
यि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषाणां वारणसं-

म्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति । न च यत्र पराम-
 शोत्तरमपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्ता-
 दृशानुमितेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति
 वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति
 चेदत्राहुः । यत्रानुमित्सानाशकाले बहिमान् बहिर्व्याप्य-
 वान् बहिर्व्याप्यव्याप्यवांश्चेति समूहालम्बनपरामर्शस्ततो बहि-
 व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं
 जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमसिद्धिक्षणे पक्ष-
 ताविरहप्रसङ्गः । तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षण एव निरुक्ताव्यवहि-
 तोत्तरत्वपर्यवसानात् तत्र च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभा-
 वेन निरुक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणो-
 त्पत्तिकानुमितिकमिन्नत्वात् अतो द्वितीयक्षणसाधारणाव्यवहि-
 तोत्तरत्वमवश्यं वक्तव्यम् एवं चानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणा-
 योत्पत्तिपदमावश्यकमिति ध्येयम् ॥

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पेऽव्यवहितोत्तरक्षणे
 सिषाधयिषाविरहविशेषणं दत्तं तत्र सिषाधयिषां परित्य-
 ज्य इच्छानिवेशे यत्रादौ सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो
 घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविरहविशिष्टतादृशसिद्ध्याव्यवहितो-
 त्तरक्षणाप्रसिद्धा स्वपदेन तादृशसिद्धेर्धर्तुमशक्यतया सिषाधयि-
 षाविरहविशिष्टप्रतिबन्धकीभूततादृशसिद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहाद-
 नुमितिर्न स्यादिति भावः ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यानुमानातिरिक्तसाधकमानयोर-
 न्यतरस्याभावः कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमानमेव नि-
 वेशयितुं युक्तम् न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं समान-
 विषये शाब्दबोधसामग्रीसम्भवेऽप्यनुमितेरेवोत्पादादत एव ए-
 कपदार्थस्यापरपदार्थसंसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्ग-
 स्यानुमितेरेव स्यान्न शाब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे मणिकृतो-
 कमिति जगदीशः । न चात्र बहुयादिसंसर्गव्याप्यव-
 त्ताज्ञानजन्यसंसर्गानुमितेः समानविषयकत्वाभावादृष्टान्तासम्भवं
 इति वाच्यम् संसर्गव्याप्यवत्त्वज्ञानात् संसर्गिनोऽनुमितिरिति
 प्राचां मताभिप्रायेणोक्तत्वात् । न च संसर्गस्यानुमितिरि-

त्यनेन संसर्गविधेयकानुमितिरेव प्रतीयते न तु संसर्गिनोऽनुमि-
तिरिति वाच्यम् संसर्गस्यानुमितावित्यत्र तृतीयाथं पष्ठीक-
रणात् संसर्गानुमितिरित्यत्रैव तात्पर्यात् मूलसंसर्गपदस्य सं-
सर्गिपरत्वादिति ध्येयम् ॥

साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा
इति शिरोमणिः । तदुपहितमिति तथा सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धि-
जनकमिति यावदिति जगदीशः । अथात्र सिद्धिविशिष्टं सत्तादृश-
सिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये-
नेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न वक्ष्यमाणयुक्त्याऽशाब्दज्ञानं जायतामिती-
च्छायाः साधकमानेऽनुत्तेजकतया यादृशस्थलविशेषे अवच्छे-
दावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकीभूतयत्किञ्चित्कारणसत्त्व-
दशायां सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालीनतत्का-
रणसमुदायसत्त्वदशायां सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकाली-
नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायामेवं परामर्शसम्बलनं तत्र यदा
अवच्छेदावच्छेदेन प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्तद्व्य-
क्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादि-
सत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तादृशेच्छायाः सिद्धावुत्तेजकत्वे-
ऽपि साधकमानेऽनुत्तेजकत्वात् सामानाधिकरण्येनेत्युक्तौ ता-
दृशसंयोगादिरूपसाधकमानं न तादृशसामानाधिकरण्येन
सिद्धिविशिष्टमतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । तादृशसिद्धिज-
नकमितिपदात् यादृशसिद्ध्युपहितत्वं तादृशसिद्धिजनकमित्यर्थो
लभ्यते तथा च एतादृशसिद्धिजनकत्वानिवेशे उक्तस्थल
एव यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरम्
अशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपयत्कि-
ञ्चित्कारणसत्त्वदशायामनुमित्यनुपपत्तिः सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमान-
सत्त्वात् तदुक्तौ च तादृशसंयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षा-
त्मकसिद्ध्युपहितत्वाभावाच्चानुपपत्तिरिति विभावनीयम् ॥

न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे-
प्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्त्यस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणिः ।
ननु सिद्ध्यनुपधानदशायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामान्यादे-

पृथगेवानुमिति विरोधित्वं वाच्यम् स्वजन्यैकसिद्ध्युपहित-
 प्रत्यक्षसामान्याः सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमिति वारणार्थमेव प-
 क्षतायां निरुक्तसाधकमानस्य प्रवेदयत्वादत आह अनु-
 मानातिरिक्त्यस्य वैयर्थ्याच्चेति । साधकमानस्य परामर्शादेरनु-
 मितेः पूर्वं तद्विशिष्टत्वाभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति
 भाव इत्यनेनानुमानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्यं जगदीशेनोक्तम् । अ-
 थात्र सिद्ध्यनुपहितप्रत्यक्षसामान्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वधौ-
 व्ये लाघवेन प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमुचितत्वे-
 न पक्षतायामनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तभागस्य एव वैयर्थ्य-
 सम्भवात् साधकमानांशेऽनुमानातिरिक्तत्वविशेषणमात्रस्य वै-
 यर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रागुक्तस्थल एव सिद्ध्यनुपहितप्रत्य-
 क्षसामग्रीदशायां परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवेन प्र-
 त्यक्षसामान्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् तत्र प्रत्यक्षका-
 लीनतत्सामग्रीदशायां परामर्शसत्त्वेऽनुमिति वारणार्थमेव प-
 क्षतायां तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न चात्र सिद्ध्यभा-
 वमात्रस्य पक्षतात्वेनैवोक्तदोषवारणसम्भवे कृतमन्यतराभा-
 वस्य पक्षतात्विनिर्वचनेनेति वाच्यं प्रत्यक्षसामान्यसत्त्वकालीन-
 प्रत्यक्षदशायां तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्रा-
 नुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया
 तथाविधेच्छाबलात् प्रत्यक्षविशिष्टतत्सामान्यनन्तरमनुमितेर्वा-
 रणार्थमेव साधकमानान्तभागस्य सार्थक्यात् । न च तत्र ता-
 दृशसिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकाद्यसत्त्वे तादृशे-
 च्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्ते-
 जकत्वस्यावश्यकतया पक्षतायां साधकमानान्तभागस्य निवेशेऽ-
 प्युक्तापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षत्वाद्युपहितचक्षुःसं-
 योगादिसत्त्वे तत्कारणसमुदायसत्त्वे एव तादृशेच्छा न तु इतर-
 कारणाद्यभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र
 तादृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमाने वि-
 शेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसा-
 धकमानान्तभागस्य सार्थक्यादिति ध्येयम् । अथात्र यत्रादौ सामा-
 नाधिकरण्येन बाधः ततः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन च

समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छे-
दावच्छेदेनानुमितिर्न स्यात् । निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य स-
त्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमानातिरिक्तत्वविशेषणसार्थक्यसम्भवे क-
थं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति । न चानुमितेः सामानाधिकरण्येनाव-
च्छेदावच्छेदभेदेन कार्यकारणभावस्य द्विविधतया सामाना-
धिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटौ एवानुमानातिरिक्तत्वस्य
वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमितेः कारणतावच्छेदककोटा-
विति वाच्यम् एवमपि यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो भा-
विज्ञानमप्रमैतादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्येनानुमितिस्तदु-
त्तरं सामानाधिकरण्येनानुमित्यर्थमेव सार्थक्यादिति चेदत्र के-
चित् । यादृशस्थलविशेषे उक्तीत्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितासि-
द्ध्युत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षतायामेव वै-
यर्थ्यस्योक्तत्वादित्याहुः ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
जागदीशीपक्षताकोटपत्रं समाप्तम् ।

पक्षताजागदीशीक्रोडपत्रेषु प्रकारान्तरम् ।

दीधितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरेत्यादिः ।
अथ इच्छाविरहवैशिष्ट्यनिवेशेनैव सिषाधयिषासिद्धिपरामर्श-
स्थले ऽनुमित्युत्पत्तिसम्भवे स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानि-
वेशनं व्यर्थमिति न च यत्रादौ सिषाधयिषा ततो घटेच्छासिद्ध्या-
त्मकपरामर्शानुमितयः तत्र पक्षतासम्पत्तये तन्निवेश इति वाच्यम्
विशेष्यदले सिषाधयिषाया अनुगतरूपेण निवेशाशक्यत्वेन यद्यदि-
च्छासत्त्वे इत्यादिरीत्या निवेश्यतया घटेच्छाया अप्युत्तेजकतया
विशेष्यदलादेव तदनुपपत्तिवारणादिति चेन्न यत्रादौ घटेच्छा ततः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिद्ध्यंशेऽप्रामाण्यग्रहस्तद्व्यानुमितिसं-
घाति तत्राप्रामाण्यग्रहक्षणेऽनुमित्युत्पादवारणाय तादृशविशेषण-
स्यावश्यकत्वात् ॥

अथ सिषाधयिषाया अननुगतत्वात् तेषां विरहो ऽत्र केन-
रूपेण निवेशनीयः यदि च यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमि-
तिरित्यादिरीत्या निवेश्यते तदा सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानु-
मितिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धि-
सत्त्वेऽनुमितिरिति निवेश्यते तदा सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमि-
तिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे तादृशस्ता-
दृशेच्छात्वावच्छिन्नाभावत्वेन तन्निवेशः कार्यः तथा च यत्र क्र-
मेण बह्वनुमितीच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्रोक्तरूपाव-
च्छिन्नस्योत्तेजकत्वेन सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितिस्थलीये-
च्छाया अपि तादृशरूपाक्रान्ततया उत्तेजकत्वमक्षतमेवेति वाच्यं
अनुगतरूपेण उत्तेजकत्वानुसरणे सिषाधयिषाघटेच्छासिद्ध्यात्मक-
परामर्शानुमितिस्थले घटेच्छाया अपि तथात्वेन घटेच्छासिद्ध्या-
त्मकपरामर्शाप्रामाण्यग्रहानुमितिस्थलेऽप्रामाण्यग्रहोत्पत्तिक्षणेऽनु-
मित्यापसेवाराणादिति चेन्न पर्वतधर्मिकबह्वनुमितित्वप्रकारके-
च्छात्वाशाब्दज्ञानत्वप्रकारकेच्छात्वानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वादीनां
प्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावकूटत्वेनैव निवेश्यत्वात् यत्र बह्वनुमि-

तिर्जायतामिति इच्छा ततः पर्वतमात्रे सिद्ध्यात्मकः पर्वते महा-
नसे च धूमादिपरामर्शस्ततो महानसे बन्धनुमितिः प्राग्जातसि-
द्धंशेऽप्रामाण्यज्ञानम् ततः पर्वते बह्वनुमितिस्तत्राप्रामाण्यग्रहोत्प-
त्तिकाले पर्वते बह्वनुमितेर्वारणाय तत्तत्क्षणादेः प्रतिबन्धकत्वमन-
न्यगतिकतया स्वीकार्यमिति ध्येयम् ॥

सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं च सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे
सति तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथा-
व्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिकोदौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टार्थकता-
दृशपदं व्यर्थमिति चेन्न तादृशापदाप्रवेशे यत्र सिषाध-
यिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धे-
स्तादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणेत्पत्ति-
कानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेस्तदन्यत्वेऽपि तस्या अ-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितात्वात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एव-
तस्याः प्रतिबन्धकत्वात् न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्ते-
जकतया एतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वास्वीकारेऽनुमित्यात्म-
कसिद्धेरैव विरोधितया न तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् तदु-
त्तरपरामर्शोत्पत्तौ तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाप्रामाण्य-
ज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् यदि चोत्तरत्वप्रतियोगि-
कोदौ सिषाधयिषाविरहविशेषणसत्त्वेऽपि यत्र सिषाधयिषातृतीयक्षणे
सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितिस्तदन-
न्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य तादृशक्षणाव्यवहितो-
त्तरक्षणेत्पत्तिकानुमितिकतया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितास्तदन्य-
सिद्धेरभावस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वात् यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्य-
क्तिरनुत्तेजिकैव तादृशानुमित्युत्तरपरामर्शोत्पादेऽपि क्षणैकविलम्बे-
नैवानुमितिस्वीकारादित्युच्यते तदा मन्मतेऽपि तुल्ययुक्त्या प्रकृतस्थ-
लेऽपि तादृशाप्रामाण्यज्ञानमनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरे सति
क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्भवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोदौ
तद्विशेषणं निष्प्रयोजनमेवेत्यादिकं विभाव्यते तदा यत्र सि-
षाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्वाच्यपरामर्शस्तदनन्तरं पराम-

शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं बहुयभाववति बहिप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितितृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविकतया तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् तस्यानुत्तेजकत्वं स्वीकृत्य क्षणैकविलम्बेनाप्यनुमितेरुत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्पूर्वक्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणायोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणमावश्यकमिति ॥

एतेन प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरोत्पन्नपरामर्शविशिष्टतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वेनैवोपपत्तौ तद्विशेषणं व्यर्थमिति निरस्तं न च यत्र सिषाधयिषा तदुत्तरक्षणे सिद्धात्मकसाध्यतद्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं बहुयभाववति बहिप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तन्निवेशोपि तदुत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् तत्र गत्यन्तरविरहेण तत्तदनुमितिक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रथमोत्पन्नतत्तत्सिद्धिनाशविशिष्टतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्य वा वक्तव्यत्वात् न च प्रागुक्तस्थलेपि तत्तत्क्षणास्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ तादृशपदं व्यर्थमिति वाच्यम् तादृशतत्तत्क्षणास्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समादधिरे तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषाविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पात्तिकांनुमितिकमिन्नसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्वाकित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटमेव निवेश्यम् । तथा च तादृशपदानुक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र तत्सिद्धिव्यक्तेरपि तादृशानुमितिकतया तद्वेदस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन तन्निवेशे गौरवमित्यतस्तादृशपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अत्र क्षणपदं विहाय स्वसमयव्यवसाधिकरणकालव्यवसानधिकरणत्वे सति इत्युक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषापरामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थाव्यनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेपि पक्षताविरहप्रसङ्गः । सिद्धाधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयानुमित्साविरहविशिष्टनि-

रुक्समयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानात्
तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि निरुक्तानुमितिकमिन्नतया
प्रतिबन्धकत्वादतः अथमक्षणपदमिति जगदीशः । अथात्र तादृश-
कालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्ववत्तया तद्दोषतादवस्थ-
मिति चेन्न । यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरणत्वं तदुपाध्यवच्छे-
देन सिषाधयिषाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च सिषा-
धयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्ष-
णत्वाधिकरणध्वंसाधिकरणइत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्य-
मितिपर्यवसितार्थं जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथापि
सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्वाधिकरणोपाधिध्वं-
साधिकरणेत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृतं तादृश-
गुरुतरविशेषणघटिताव्यवहितोत्तरत्वनिर्वचनेनेति वाच्यम् । त-
त्रैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सि-
षाधयिषा ततः सुखोत्पत्तिः ततस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सु-
खनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन सिद्धाधिकर-
णतया च तद्दोषतादवस्थ्यात् न चैवमपि उक्तस्थले एव
सिद्ध्युत्तरप्रहरादिविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सि-
द्ध्युत्पत्तिक्षणेत्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधे-
स्तादृशसुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकतादृशोपा-
ध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि सत्त्वाद्दु-
क्तदोषो दुर्वार इति वाच्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकोपाध्यव-
च्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वा-
धिकरणतावत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥

अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावि-
शिष्टस्वाधिकरणताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकरणक्षणत्वपर्यन्त-
निवेशो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

यत्र क्रमेणानुमित्सासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्प-
त्तिक्षणपर्यन्तस्थायिनमनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादा-
य परामर्शक्षणे पक्षतामङ्गप्रसङ्ग इति जगदीशः । न चात्र स्वका-
ले सिषाधयिषाविरहप्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशेनैव उक्त-
स्थले पक्षतासम्भवे स्ववृत्तियावद्धंसचरत्वरूपक्षणत्वप्रवेशे गौरव-

मिति वाच्यम् भेदस्याव्याप्यवृत्तितामते प्रतियोग्यनाधिकर-
णत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् न च नोपादेयमेव तत् किन्तु निरवच्छिन्न-
विशेषणतासम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यवत्त्वं चक्तव्यं
किं क्षणत्वनिवेशेनेति वाच्यं । क्षणत्वं न स्ववृत्तियावद्धंसवत्त्वं
किन्तु क्षणिकान्त्यशब्दानामतिरिक्तपदार्थस्य वा क्षणत्वमित्यस्या-
ग्रे ग्रन्थकृता निष्कर्षणीयतया तत्परतयैव तद्ग्रन्थानुसरणम् ।
वस्तुतस्तु स्ववृत्तियावद्धंसवत्त्वस्य क्षणत्वात् स्थूलकालस्य
सिषाधयिषाधिकरणस्य सिद्धिद्वितीयक्षणस्यायिनोपि क्षणत्वेन तत्र
सिषाधयिषाविरहस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनाधिकरणस्या-
प्रसिद्ध्या तन्निवेश एवायुक्तः तन्मते क्षणिकपदार्थाभावेन तयावि-
धस्वकालाप्रसिद्धेः एतेन पूर्वकल्पे क्षणिकान्त्यशब्दस्य क्षणत्वम-
तस्वीकारे स्वाश्रयत्वस्वप्रतियोग्याश्रयत्वोभयसम्बन्धेन द्वंसवदन्य-
समयत्वरूपक्षणत्वस्य ताद्रूप्येणानुगतस्य निवेशनीयतया गौरवप-
रीहार इति परास्तम् । क्षणत्वस्यापि अतिरिक्तस्य निष्कर्षितार्थ-
त्वे तदपि सम्यक् ।

अथोक्तस्थले परामर्शक्षणे विशेषणदलसत्त्वेपि तादृश-
स्वक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपविशेष्यदलासत्त्वात् कथं स्वसम-
याव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानादिति लेख-
नसंगतिः । न च विशेष्यदले क्षणत्वप्रवेशे किं मानामिति वाच्य-
म् । सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमि-
तयो यत्र क्रमेणोत्पन्नास्ततस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः । तत्रत्यानुमिति
व्यक्तेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततया अग्रतिबन्धकत्वात् पूर्वोत्पन्न-
सिद्धिस्तु सिषाधयिषापूर्वोत्पन्नस्वोत्पन्नक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलका-
लध्वंसाधिकरणीभूततादृशानधिकरणत्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकानुमि-
तिकतयाप्रतिबन्धकत्वाच्च क्षणत्वनिवेशे तु तादृशस्थूल-
कालस्य क्षणत्वाभावादेव तदापत्तिवारणसम्भवात् । उक्तानुमि-
तितृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थं अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वावश्यकत्वा-
दिति चेन्न विशेष्यदलस्य यथाश्रुतामिप्रायेणैतद्व्यत्यस्य सङ्गतौ
प्रथमक्षणपदस्य तत्र व्यावृत्तेरक्षतेऽपि । केचित्तु यत्रानुमित्ता-
द्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः स्वांशेऽप्रामाण्यज्ञाना-
त्मिकानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः प्रथमसिद्धेः तादृ-

शानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततया
ऽविरोधित्वात् अतो ऽप्रामाण्यज्ञानानां तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
त्वेनाभावो भेदानुयोगिसिद्धौ निवेश्यः । तथा च प्रागुक्तस्थले दो-
षामावेन विशेष्यदले क्षणत्वनिवेश एव नास्तीत्याहुस्तच्चिन्त्यं स-
त्यन्तमात्रोक्तौ सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणध्वंसाधिकर-
णकालध्वंसानधिकरणीभूतस्वपूर्वकालोत्पत्तिकानुमितिकतया त-
द्विधसिद्धिप्रसिद्धेरिति । न चात्र प्रायश इत्ययुक्तमिति
वाच्यम् सिषाधयिषापुटितसिद्धेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-
स्वक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेनोपादानुमशक्यतया तदन्यत्वमस्तात्यभि-
प्रायकत्वात् यत्पुरुषीयदङ्कुरविशेषसिद्धेः पूर्वं तदनुमितिर्न जाता
तदीयतदङ्कुरविशेषसिद्धेस्तदन्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायकं तदिति
केचित् । न च तथापि पुटितसिद्धौ तदन्यसिद्धित्वसत्त्वात् त-
दप्रसिद्ध्याभिधानमयुक्तमेवेति वाच्यम् तदन्यसिद्धेरप्रसिद्धेरित्यत्र
सिद्धिपदेन पक्षताघटकसिद्धेरैवोक्तत्वात् नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्र क्रमेण केवलसिद्धिपरामर्शौ तत्राप्यनुमित्यापत्तिरित्यादि-
ना द्वितीयक्षणपदस्य व्यावृत्तिरुक्ता तत्र सिषाधयिषाव्यवच्छे-
दककेवलपदमस्तु तथापि सिद्धिपरामर्शयोः क्रमिकत्वाभिधान-
मसङ्गतं सिद्ध्यात्मकपरामर्शादपि तदापत्तिसम्भवादिति चेन्न त-
र्थात् प्रति तद्व्यकेहेतुत्वमिति विशेषकार्यकारणभावमादाय सि-
द्ध्यात्मकतादृशपरामर्शस्य हेतुत्वास्वीकारेणैव तत्रापत्तिवारणस-
म्भवात् व्यावृत्त्यसङ्गतिरतस्तयोः क्रमिकत्वमुक्तम् इदानीन्तन-
सिद्धिनाशदशायां तृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थं तत्परामर्शव्यकेस्तद्धेतुत्वा-
शक्यत्वात् इति ध्येयम् ॥

उत्पत्तिपदानुक्तौ एकानुमित्युत्पत्तेरनन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः पू-
र्वानुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन त-
दन्यसिद्धेरभावादतस्तदुपात्तम् । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृ-
त्तिस्वेतरानुमितिकत्वमेव निवेश्यमुत्पत्तेः स्वेतरत्वापेक्षया गुरुत्वा-
दिति वाच्यं यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामिति च्छया प्रथमं सा-
ध्यतद्वाप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकैकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र
साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् इति जगदीशः । अथात्रानुमितौ
स्वभिन्नत्वमनिवेश्य स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य स्वक्षणा-

व्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यनुमितेर्विशेषणत्वेनैव तदोपधारणसम्भवात्
 कृतमुत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न प्रागभावत्वध्वंसत्वयोरखण्डोपाधित्वा-
 नुपगमे प्रागभावत्वं ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वं ध्वंसत्वं च जन्यत्वे सत्य-
 भावत्वं जन्यत्वं च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागौरवापत्ते-
 रिति वदन्ति । केचित्तु यत्रानुमितिर्जायतामितीच्छा ततः साध्यवान्
 साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शस्ततः सा-
 ध्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मकतद्वाप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्या-
 पत्तिः पूर्वसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्ववृत्तिप्रागभाव-
 प्रतियोग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्धित-
 त्वेनाप्रतिबन्धकत्वादतस्तदुपात्तं स्वमते पूर्वसिद्धिव्यक्तेरैव सि-
 षाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिका-
 न्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वमिति । एतेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवि-
 शिष्टानुमितिकत्वमेव निवेश्यतां किमुत्पत्तिनिवेशेनेति वैशिष्ट्यं
 स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यात्मक-
 परामर्शादनुमितिवारणाय स्ववृत्तित्वनिवेशः अनुमित्युत्तरानुमि-
 तिवारणाय स्ववृत्तिध्वंसेत्यादीति चेन्न सम्बन्धविधयाऽस्यैवोत्प-
 त्तिघटितत्वेन वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियो-
 ग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यस्य दीधितिकृता वक्ष्यत्वा-
 दिति ध्येयम् ॥

न च तथापि स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमाना-
 धिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविवक्षणात्त दोषः कोपीति इति
 वाच्यं यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्वाप्य-
 योरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरं पुनरपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्यानुमिति-
 स्तत्र तदुत्तरं साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमिति
 क्षयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ॥
 अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षण एवाव्यवहितोत्तरत्वपर्यव-
 सानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्विती-
 यक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणम-
 स्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेन्न यत्र क्र-
 मेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतास-
 म्पत्त्यर्थमिति शिरोमणिः । ननु यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यात्म-

कपरामर्शानुमितयस्तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहव्यावृत्तिसम्भवात् कथं यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्यादिस्थलानुधावनामिति चेन्न अव्यवहितत्वप्रतियोगिस्वक्षणे एव तादृशविशेषणमनुपादेयम् न तत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे इत्यभिप्रायकतया सिषाधयिषा इत्यादिक्रमस्थले अनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात् दीधितिकारस्य सिद्धिसिषाधयिषास्थलानुधावनात् । वस्तुतस्तु यत्रोक्तस्थले साध्यानुमितिद्वयं जायतामितिच्छा तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पादस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तमेदानुयोगित्वेन तत्स्थले तादृशविशेषणसत्त्वेऽपि पक्षतानपायात् सर्वत्र सिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थलेऽनुपपत्त्यसम्भवः सिद्धिसिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थले तु सर्वत्रैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषा इत्यादि क्रमस्थलानुधावनमिति ध्येयम् ॥

ग्रन्थलाघवार्थमन्तिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिरभिधान एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिः पृच्छति अयेति इति जगदीशः । तस्यायमाशयः । आदौ सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिं दत्त्वा द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे सिषाधयिषाविरहस्य निवेशिततया द्वितीयसिषाधयिषाविरहस्य व्यावृत्तिर्यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधयिषाऽनुमितिस्तत्रैव यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्रापि सम्भवतीति द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदानार्थमेतत्स्थलानुधावनस्योचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथमसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदाने तु अव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थलाघवम् अत एवैतदभिप्रायेण दीधितिकृता यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

द्वितीयो द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदेन प्रत्याख्यः सिषाधयिषाविरहस्यैकत्वेन द्वितीयत्वायोगादिति जगदीशः ।

अयेदं न युक्तं स्वक्षणाविशेषणीभूतस्य सिषाधयिषाविरहस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भेदानुयोगिसिद्धिविशेषणस्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तयो-

मिथोभेदादि चेन्न स्वक्षणाविशेषणमपि समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एवेति तद्वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितस्वाध्यायवृत्ति-
अधिकरणतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वपदं सिषाधयिषाविरहपरं-
द्वितीयं सिद्धिपरं तथा च तस्य एकत्वेन ग्रन्थसङ्कतिः अतः
सिषाधयिषा विरहस्य स्वक्षणाविशेषणत्वापेक्षया स्वविशे-
षणत्वे गौरवदानस्यापि सङ्कतिः अन्यथा तस्य कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्रासङ्कतिर्दुर्वारैवेति स्वावच्छेदक-
शरीरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात्
इत्यग्रिमग्रन्थस्य तद्वैशिष्ट्यघटकाधिकरणतायां स्वावच्छेदकशरी-
रावच्छिन्नत्वनिवेशे तात्पर्यमिति न कोपि दोषः ।

केचित्तु ननु स्वसजातीयाव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकस्वसजाती-
याव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वं द्वितीयपदार्थतावच्छेदकं साजात्यं च
स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मेण यथा द्वितीयः पुत्र इत्या-
दौ तच्च सिषाधयिषाविरहपदेनोपात्त इति एकत्वेन स्वक्षणावि-
षणीभूतस्यैव सिषाधयिषाविरहस्य भेदानुयोगिसिद्धिविशेषण-
त्वेन इत्यर्थ इत्याहुः ।

लाघवादाह स्वध्वंसेत्यादि इति जगदीशः । अथात्रादौ सिषाधयिषा
ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिस्ततः तृतीयक्षणे परामर्शस्ततोऽनुमिति-
स्तत्रानुमित्यनुपपत्तिसम्भवे गौरवाभिधानमनुचितमिति न च तादृ-
शापेक्षाबुद्धेश्चतुर्थक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षानुत्पादेन तृतीयक्षणस्थायित्वे मा-
नाभावस्तदनुरोधेनैव तस्यास्तृतीयक्षणावस्थायित्वास्वीकारादिति
वाच्यं धूमेनानुमिन्यामित्यादिग्रन्थव्याख्यावसरे अज्ञातचतुर्थक्षण-
द्वित्वसाक्षात्कारकापेक्षाबुद्धेरपि तथात्वाभ्युपगमात् न चाव्यवहि-
तोत्तरत्वघटकीभूतस्वक्षणे सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशाश्लेषम-
नुपपत्तिरूपदोषः अव्यवहितोत्तरत्वस्य चतुर्थक्षणेऽपि स-
त्त्वादिति वाच्यं तथा सति यत्रादावनुमितिविशेषेच्छा
ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्राशाधिकरणीभूततृतीयक्षणे पुनः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिदशा-
यामनुमित्यापत्तेः प्रथमसिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात्
न चानुमित्साविरहस्य प्रातिस्विकरूपेणैवाव्यवहितोत्तरत्वघटकस्व-
क्षणाविशेषणतया तदनुमित्साविरहस्य स्वक्षणाविशेषणत्वाश्लेषमा-

पत्तिरिति वाच्यम् यत्रादावनुमित्सापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्तस्य
चतुर्थक्षणे चानुमितिस्तत्र सिषाधयिषापञ्चमक्षणेऽनुमित्यनु-
पपत्तिवारणाय तदनुमित्साविरहस्य स्वक्षणविशेषणताया आवश्य-
कत्वेन तादृशसिद्धिर्निरुक्तानुमितिकतयाविरोधित्वेन तृतीयक्षणे-
नुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वादिति चेन्न अगत्या सिद्धिद्वितीयक्षणादे-
स्तद्व्यक्तित्वेन तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति विरोधिताया कल्प-
नीयत्वात् । एतेन स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे तत्रानुमि-
त्यापत्तेरशक्यपरिहारत्वेन अनन्ततत्क्षणादेः प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनानावश्यकत्वात् स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे एव
महागौरवमित्यपि प्रत्युक्तम् अजातचतुर्थक्षणद्वित्वसाक्षात्का-
रकापेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणावस्थायित्वस्य सविवादतया मतद्वयसा-
धारण्याय दोषान्तराभिधानाय गौरवमुक्तमित्यपि केचित् ।

सार्वभौमनिरुक्तौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वक-
ल्पे यद्यपि स्वध्वंसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यव-
हितोत्तरक्षणेत्पत्तिकानुमितिकमिन्नाभावस्यैव सम्यक्त्वात् सि-
द्धिपदं व्यर्थम् एवं च सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमपि व्यर्थं यत्र
क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र फलेच्छादेर्निरुक्तस्वाव्यवहि-
तोत्तरानुमितिकमिन्नतयानुमित्यसम्भवादिति जगदीशः । अथात्र
यत्रादौ बह्विद्व्याप्यवांश्च इति परामर्शस्ततः साध्यतद्व्याप्या-
नुमितिर्जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यनन्तरं तत्र यत्र च बाधबु-
द्ध्यानन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः फलेच्छा ततः साध्या-
नुमितिर्धर्मिकेष्टसाधनत्वविषयकानुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्ततः साध्यानुमित्यनन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यनन्तरं तत्रानु-
मित्साकालेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति तादृशफलेच्छादेः स्वक्ष-
णाव्यवहितोत्तरक्षणेत्पत्तिकानुमितिकतया तद्विन्नाभावस्यानुमि-
त्सापूर्वं सत्त्वादतस्तद्वारणार्थमेव सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमा-
श्यकमिति कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति चेदत्र केचित् । उक्तानुमितिवार-
णाय फलेच्छादिविशिष्टतत्सिद्धित्वेन स्वरूपेण प्रतिबन्धकत्वं कल्प-
नीयमित्याहुः ॥

परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यैव तादृशानुमितिकमिन्नाभावस्य पक्षतात्वं वाच्यं तथा चोक्तस्थ-

ले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मत्वसम्बन्धादेरेव तादृशानुमिति-
कभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादनुमित्साक्षणे नानुमित्यापत्तिः स्वक्षणस्येव
सम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानुमितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्व-
विरहात् न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जाते-
ध्वंसाप्रसिद्ध्या इत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्कतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य
नित्यविषयतापरत्वात् अग्रिमपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वा-
दित्याहुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्यं नोक्तप्रयोजनकमित्यपि वदन्ति ।

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्पात्तिपदानुक्तौ यत्रानु-
मितिद्वयं जायतामितिच्छया प्रथमं साध्यतद्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मका-
नुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गः । अथात्र स्व-
ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे-
ष्युक्तस्थले तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्न-
सिद्धेः सत्त्वात् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवे कृत-
मव्यवहितोत्तरत्वघटककालांशमधिकं निवेद्योत्पात्तिनिवेशेनेति चेन्न
सिषाधायिषानाशकालोत्पात्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात्
द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेस्तत्र निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य च
चतुर्थक्षण एव पर्यवसानात् तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानु-
मितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तर-
द्वितीयक्षणेऽनुत्पात्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधायिषां ततोऽनुमि-
तिस्तत्र सिद्ध्युत्पात्तिक्षणेपि पक्षतापत्तेः तादृशसिद्धेः सिषाध-
यिषाविरहविशिष्टनिरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरचतुर्थक्षणवृत्तिकानुमिति-
कत्वात् स्वमते तु तादृशसिद्धेरेव सिषाधायिषाविरहवि-
शिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पात्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् प्रतिब-
न्धकत्वम् । एतेन स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति
स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वविवक्षणेपि
प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पात्तिवारणसम्भवे उत्पात्तिनिवेशवैयर्थ्यमि-
त्यपि परास्तम् ।

अथैवं स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे
सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपवृत्ती-
पक्षणमात्रपर्यवसायि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषाणां

वारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति न च यत्र परा-
मर्शोत्तरमपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्ता-
दृशानुमितेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति
वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति-
चेदत्राहुः यत्रानुमित्सानाशकाले बहिमान् बहिव्याप्यवान् बहिव्या-
प्यव्याप्यवांश्चेतिसमूहालम्बनपरामर्शस्ततो बहिव्याप्यधूमवान् प-
र्वतो बहिमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा त-
तोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमक्षणे पक्षताविरहप्रसङ्गः तादृशसि-
द्धिर्द्वितीयक्षण एव निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् तत्र च
सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावेन निरुक्तसिद्धेः सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वादतो
द्वितीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे ऽव्यवहितोत्तरक्षणे सि-
षाधयिषाविरहविशेषणं दत्तं तत्र सिषाधयिषां परित्यज्य इच्छानि-
वेशे यत्रादौ सिषाधयिषा ततो भाविज्ञानमप्रमा बाधनिश्चयो वा
ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविर-
हविशिष्टतादृशसिद्ध्याव्यवहितोत्तरक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृश-
सिद्धेर्यतुमशक्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रतिबन्धकीभूतता-
दृशसिद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहादननुमितिर्न स्यादिति भावः ।

यत्तु जागराद्यक्षणे स्मरणात्मकपरामर्शादिति । न च जागृनिद्रा-
क्षये इत्यनुशासनात् मेध्यामर्नःसंयोगनाशाद्यनन्तरं स्मरणात्मकपरा-
मर्शादित्यर्थो लभ्यते तथा च जागराभिधानमनर्थकं निद्रावस्थाया-
मपि ज्ञानसम्भवादिति वाच्यं जागराद्यपदेन पुरीततिनाड्यवच्छे-
देन मनःसंयोगनाशाव्यवहितोत्तरत्वङ्मनोयोगाव्यवहितोत्तरत्वस्य
विवक्षितत्वात् । एतेन तदानीं स्मरणात्मकपरामर्शाद्यभिधानमनर्थ-
कमित्यपास्तम् त्वङ्मनोयोगे प्रमाणविधया तदुपन्यासात् न च
ज्ञानरूपोद्बोधकविरहात् कथं स्मरणीभूतमिति वाच्यम् । विशि-
ष्टप्रत्यक्ष एव तस्य हेतुत्वात् । न च तथापि तदानीमनुमित्यापत्ति-
दानं दुर्घटं तादृशानुमितिकभिन्नातीन्द्रियजीवनयोनिऋतेरेव विरो-
धित्वादिति वाच्यम् । जीवनयोनिऋतेः सविषयकत्वं मानाभावात् ।

यत्तु स्वध्वंसघटिततृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे
सिद्धिपदस्य सार्थक्यं भवत्येवेति तदपि दुषयितुमुपन्यस्यति

गौरवस्य वक्ष्यमाणलक्षणे अविशिष्टत्वादिति । प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागभावघटिताव्यवहितपूर्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

कस्याश्चिन्नेति । ननु प्रथमकल्पे यत्रादौ सिषाधयिषा-
नाशक्षणे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमित्युपपत्त्यर्थं स्वध्व-
सघटिताव्यवहितोत्तरत्वं निरुच्य परिष्कारः क्रियते तथा सति
यत्रादौ तत्परामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमितिर्जायतामितीच्छा तन्नाशक्ष-
णे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तद्वितीयक्षणेऽनुमित्साविषयपरामर्शस्ततो-
ऽनुमितिस्तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वा-
त् तत्सिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात् प्रतिबन्धकता-
कल्पने चातिगौरवात् न च तथा सति प्रथमकल्पे तत्रेत्यादिनो-
क्तदोषस्यैव जागरूकतया दीर्घातिरुक्तां दोषान्तरदानमनुचितमि-
तिवाच्यम् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकानुमितिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदविशिष्टसिषाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्धित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकार्यत्वात्
तादृशानुमितिकत्वनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाभ्य-
वृत्तसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं मेदवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन मेदश्चाव्याप्यवृत्तिः । यत्र च सिषाधयिषानाशक्ष-
णे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रापि परामर्शोत्पत्तिक्षणे
तादृशविशिष्टसिद्धिभावोऽक्षत एव तादृशमेदरूपविशेषणमा-
वात् इत्यभिप्रायेण विवृणोति विशिष्टाभावस्य विशेषणभाव-
रूपतयेत्यादिना । नन्वेतादृशरीत्याऽनुपपत्तिमात्रस्यैव वारणात्
सिद्धिपदं सिषाधयिषाविरहद्वयमनादेयमेव तथा च सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्धेर्विशेष्यत्वे निरुक्तविशिष्टाभावस्य सिषाध-
यिषाविरहविशिष्टसिद्धिभावरूपत्व इत्यादिः एतेन स्वरूपसम्ब-
न्धेन तादृशानुमितिकमिश्रत्वविशिष्टाभावस्य तादृशमिश्रत्व-
रूपविशेषणभावरूपत्वेन कथं भवन्मतप्रलपितम् । तथा सति
यदाभावादेरपि घटत्वाभावरूपतापातादिति निरस्तमिति ।

तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्योत्पादादिकं तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य
कारणतावच्छेदककोटौ न निविशत इति । तद्धर्मावच्छिन्नोत्प-
त्तित्वादेस्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेद-
कघटकत्वं न स्वीक्रियत इत्यर्थः तेन ज्ञानोत्पत्त्यादिविशिष्टबुद्धौ

ज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुतायां कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेद-
कत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्तिविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तित्वेनाप्रवेशाददोष इति ।

अथोक्तकार्यकारणभावस्य ज्ञानोत्पत्तिज्ञानत्वेन पदार्था-
न्तरप्रकारकज्ञानसाधारण्याय ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तोत्पत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञान-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन
हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च तदुत्पत्तेस्तज्जनकतावच्छे-
दकाघटकत्वानियमेनोपपत्तौ प्रागुक्तप्रयासो वृथैव ज्ञानोत्प-
त्तिज्ञानजनकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वात् न च ज्ञानोत्पत्तित्वे-
न पदार्थान्तरप्रकारकज्ञानवारणाय कार्यकारणभावावच्छेदकवि-
शेष्यतायां प्रकारतायां च ज्ञानोत्पत्त्यादिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ।
तथा च ज्ञानोत्पत्तेस्तादृशज्ञानजनकतावच्छेदकतापातात् प्र-
यास इति वाच्यम् ज्ञानोत्पत्तित्वेनापरव्यक्तिप्रकारकज्ञान-
वारणाय जनकतावच्छेदकविशेष्यतायां तदवच्छेदकप्रकारतायां
च तद्व्यक्तिनिष्ठत्वनिवेशेनोक्तदोषवारणसम्भवे ज्ञानोत्पत्तित्वस्य
ज्ञानजनकतावच्छेदकाघटकत्वात् न च तत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानो-
त्पत्तेर्ज्ञानजनकतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् तथापि
तद्वर्मावच्छिन्नोत्पत्तित्वस्याप्रवेशादिति ।

तदव्यवहितपूर्वत्वं न तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणसमय-
प्रागभावाधिकरणत्वघटितम् अप्रसिद्धत्वात् किन्तु तादृशानुमि-
त्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिरुध्वंसप्रतियोगित्वमिति । अथात्रापि यथा
अनुमितिसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति अनुमितिक्षणत्वरू-
पस्य सामान्यतोऽनुमित्युत्पत्तिक्षणत्वम् एवं ध्वंसे ता-
दृशक्षणोत्पत्तिरुध्वंसमपीति तथा स्वप्रागभावाधिकरणत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकमेदवरवस्वप्राग-
भावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिमत्क्षणत्वस्य सामान्यतोऽनु-
मित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वस्यापि प्रसिद्धतया अप्रसिद्धभिधानासङ्ग-
तिरोति चेन्न प्रागभावमनङ्गीकृत्यैवाप्रसिद्धेरुक्तत्वात् ।

अथ मूलोक्तसिषांधयिपाशब्देन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणानु-
त्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नत्वावच्छिन्नविषयताशालिन्या
विवक्षणीयतया न सिषांधयिपायाश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वाऽनु-

मित्यनुपपत्तिस्तत्र तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य केवलपरामर्शस्य च तथात्वादित्यपि सार्वभौमानां कल्पान्तरं तदनिराकणात् दीधितिकृतां न्यूनता दुर्वारैवेति । न च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणात्युत्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकत्वं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यभावकत्वं तथा च तस्यानुमित्युत्पादघटिततया कार्यात्पादघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनेनैव तद्वदितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनं भवति इति वाच्यम् तादृशानुमितिकपदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिउत्पत्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणानुमितिकत्वस्य विवक्षितत्वात् इति चेन्न कार्यात्पादादिकमित्यत्रादिपदेन निरुक्तधर्मस्यानुपपन्नात् इति तत्र प्रतिवन्दिप्रदर्शनपरतया दीधितिकारस्य तृतीयप्रतिवन्दिक्षणमवतारयति ।

आदिपदलब्धस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकानुप्रवेशे बाधकमाह स्वक्षणेत्यादीति कोचिन्नु प्रागुक्तस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगतत्वाभावादुक्तं स्वक्षणेत्यादीति । न चैकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणार्थमस्यापि स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् अननुगमतादवस्थ्यम् स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वपदेन स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति । अथैवमप्यननुगमतादवस्थ्यं तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य परामर्शद्वितीयक्षणेत्पन्नप्रकृतपक्षसाध्यकानुमित्युत्पाद्यकपरामर्शादावसत्त्वात् न च तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य एतत्परामर्शादावसत्त्वेऽपि न क्षतिरेतत्परामर्शानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्यैव सत्त्वात् निवेशनीयमपि तत्तत्कूटान्यतमत्वमिति वाच्यम् तथा सति अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तितादवस्थ्यात् न च स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्य निवेशान्नानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिः न वा अननुगम इति वाच्यं तथा सति स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषवारणसम्भवे न जर्थद्वयप्रवेशवैफल्यप्रसङ्गादिति चेन्न अत्रापि

विशिष्य क्षणनियमस्यावहितैः करणीयत्वात् तथा च तत्परामर्शो-
त्पत्त्यनधिकरणतत्परामर्शसमानाधिकरणात्मद्वयावृत्तिगुणवैशिष्ट्या-
भाव एव तत्परामर्शोत्पत्त्यनधिकरण एतत्परामर्शसमानाधिकरणा-
त्मद्वयावृत्तिगुणवैशिष्ट्याभावकूटवत्त्वस्य . सकलपरामर्शविसा-
धारणतया नाननुगमो न वानुमित्यन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिरिति ।

न च जन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वप्रवेशवैयर्थ्यमभावांतरा-
णामुत्पत्तिविरहेणैव निरासादिति वाच्यं ध्वंसत्वानिरूपकप्रति-
योगित्वलाभार्थं तदुपादानादन्यथा सर्वेषां क्षणानामनुमित्यु-
त्पत्तिक्षणोत्पत्तिकस्वभेदात्मकध्वंसान्तरप्रतियोगितयाऽतिप्रसङ्गाप-
त्तेरिति । न च सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व-
त्वानधिकरणत्वविरहेण तद्वदितपक्षत्वाप्रसिद्धिरेव न त्वतिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् अत्रातिप्रसङ्गशब्देनाव्यवहितपूर्वत्वलक्षणातिप्रसङ्ग-
स्योक्तत्वात् निरुक्तानधिकरणत्वघटितपक्षत्वाप्रसिद्ध्या तस्या-
नुमितिजनकत्वासम्भवः किन्तु परामर्शस्यैव तथा च सिद्ध्यात्म-
कपरामर्शादनुमित्यापत्तेरितिप्रसङ्गशब्दार्थत्वसम्भवाच्च ।

दीधितौ फलानुत्पादवलेनापीति । न नु अयं तत्क्षणावच्छिन्न-
पवनादिपरमाणुसंयोगध्वंसोत्पत्तिमान् तत्क्षणावच्छिन्नानुमि-
त्यनुत्पादवत्त्वादित्यनुमानं न सम्भवति एव तत्क्षणावच्छिन्ना-
नुमित्यनुत्पादस्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तिर्नवेति अनुकूलतर्काभावस-
ङ्कतेन व्यभिचारसंशयेन प्रतिबन्धात् तादृशहेतौ तादृशसा-
ध्यव्याप्तिनिश्चयासम्भवात् न च स्वसमानाधिकरणानुमित्य-
व्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिभिन्नाभावोऽनुमितिहेतुरिति निश्चय एव
तत्रानुकूलतर्कोऽस्ति इति निरुक्तव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकत्वसम्भव इति वाच्यं स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यव-
हितप्राक्क्षणवृत्तिभिन्नाभावे स्वसमानाधिकरण्यस्वावच्छेदकक्ष-
णाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन अनुमित्यभावाधिक-
रणताविशिष्टाधिकरणता नवेत्यन्वयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्ध-
कतया तादृशहेतुतानिश्चयासम्भवादित्याशङ्कया दीधितिग्रन्थम-
वतारयति नन्वित्यादिना ।

ननु स्याद्वेत्यादिना उक्तप्रकारत्रयमपि स्वत्वगर्मत्वादननुग-
तमिति । ननु प्रतिबन्धकतायामननुगमेऽपि न क्षतिः प्रतिबन्धका-

भावकूटस्यैव हेतुत्वसम्भवादत् आह ताद्रूप्येण प्रतियन्धक-
तायां नैककारणपरिशेषार्पित्तरिति भवेद्वेतीति । न चात्राऽपि
तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वं तत्पुरुषीयानुमित्युत्पत्तिक्ष-
णोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिस्ववृत्तियावद्भ्रंसविशिष्टसमयत्वरूपं वाच्यं
तथा चानुगमतादवस्थ्यमत आह अत्र चेत्यादि ।

ननु तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति कालिकसम्बन्धेन तत्पुरुषीया-
नुमित्याश्रयशब्दत्वेन हेतुतायां पुनरनुमित्यापत्तिवारणं कार्यस-
हभावेन हेतुत्वात्सापि न सम्भवति अनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्न-
शब्दस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् न च स्वप्रागभाववत्त्वका-
लिकोभयसम्बन्धेनाश्रयत्वेत्तया नाक्त दोष इति वाच्यं तादृशोभय-
सम्बन्धेन तत्पुरुषीयानुमितिर्विशिष्टत्वस्य कदाप्यसम्भवेनाश्रयत्वा-
सम्भवादत् स्वप्रागभाववन्निष्ठत्वस्योपलक्षणविधया कालिकसम्ब-
न्धविशेषणत्वेनाह स्वप्रागभाववन्निष्ठकालिकसम्बन्धेनेति । ननु ता-
दृशशब्दस्य न तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणपदलभ्यत्वं
क्षणद्वयावस्थायित्वादत् आह तादृशशब्दविशिष्टशब्दत्वस्येति
वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्ब-
न्धेनेति स्ववृत्तित्वमात्रोक्तौ पुनरनुमित्यापत्तिः स्ववृत्तिध्वंसप्रति-
योगित्वमात्रोक्तौ च भाव्यनुमित्याश्रयशब्दविशिष्टशब्दमादाय
सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिस्तादृशसम्बन्धेन भिन्नकालीनयो-
रप्याधाराधेयभावसत्त्वादत्तदुभयमुपात्तम् ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयो-
रन्यतरस्याभावः कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमान-
मेव निवेशयितुं युक्तं न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं
समानविषये शाब्दबोधसामग्रीसम्भवेप्यनुमितेरेवोत्पादादत् एव ए-
कपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्गस्या-
नुमितिरेव स्यान्न तु शाब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे मणिकृतोक्त-
मिति जगदीशः । न च बहुधादिसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यसं-
सर्गानुमितेः समानविषयकत्वाभावात् दृष्टान्तासम्भव इति वाच्यं
संसर्गिनोऽनुमितिरीति प्राचा मता-
मिप्रायेणोक्तत्वात् न च संसर्गस्यानुमितिरित्यनेन संसर्गविधेय-
क्रानुमितिरेव प्रतीयते न तु संसर्गिनोऽनुमितिरिति वाच्यं संस-

र्गस्यानुमितिर्त्यत्र तृतीयायै षष्ठीकरणात् संसर्गानुमितिरित्य-
त्रैव तात्पर्यात् । मूलेसंसर्गपदस्य संसर्गिपरत्वादिति ध्येयम् ।

साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा
इति शिरोमणिः । तदुपहितमिति तथा सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धि-
जनकमिति यावदिति जगदीशः । अथात्रसिद्धिर्विशिष्टं सत्तादृश-
सिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न वक्ष्यमाणयुक्त्याऽशाब्दज्ञानं जायता-
मितीच्छायाः साधकमानेऽनुत्तेजकतया यादृशस्थानविशेषेऽवच्छे-
दावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकीभूतयात्किञ्चित्कारणसत्त्व-
दशायां सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालीनतत्कारण-
समुदायसामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकालीनयात्किञ्चित्प्रत्य-
क्षकारणसत्त्वदशायां च परामर्शसम्बलनं तत्र यदावच्छेदावच्छेदेन
प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततस्तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जाय-
तामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिसत्त्वेनुमित्यनुपपत्तेः तादृशेच्छा-
याः सिद्धाबुत्तेजकत्वेपि साधकमानेऽनुत्तेजकत्वात् सामानाधिक-
रण्येनेत्युक्तौ तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानं न तादृशसामाना-
धिकरण्येन सिद्धिविशिष्टमतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । तादृशसिद्धि-
जनकमिति पदात् तादृशसिद्ध्युपहितत्वं तादृशसिद्धिजनकमित्यर्थो
लभ्यते तथा चात्र तादृशसिद्धिजनकत्वानिवेशे उक्तस्थले एव
यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शान्तरमशाब्द-
ज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणस-
त्त्वदशायामनुमित्यनुपपत्तिः सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमानसत्त्वात् त-
दुक्तौ च तादृशसंयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्युप-
हितत्वाभावाद्नानुपपत्तिरिति विभावनीयम् ।

न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्री-
सत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्त्यस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणिः ॥
ननु सिद्ध्यनुपधानदशायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामग्न्यादेः पृथगे-
वानुमिति विरोधित्वं वाच्यम् स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितया प्रत्य-
क्षसामग्न्यां सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवास्तव्यमेव पक्षतायां
निरुक्तसाधकमानस्यैव वैयर्थ्यं जगदीशेनोक्तम् । अथात्र सिद्ध्य-

नुपहितप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वध्रौव्यलाघवेन प्रत्यक्ष-
सामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे विशेषणमात्रस्य वैयर्थ्यदानमनुचि-
तमिति चेन्न प्रागुक्तस्थले एव सिषाधयिषानुपहित प्रत्यक्षसामग्री-
दशायां परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां तन्निवेश-
स्यावश्यकत्वात् न चात्र सिद्धभावमात्रस्य पक्षतात्वेनैव उक्तदोषवा-
रणसम्भवे कृतमन्यतराभावस्य पक्षतात्वेनैव चनेनेति वाच्यं सा-
मन्यसत्त्वकालीनप्रत्यक्षदशायां तत्तद्वक्तिमित्रमशाब्दानं जायता-
मितीच्छा तत्रानुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उच्चेजकत्वस्यावश्य-
वक्तव्यतया तथाविधेच्छावलात् प्रत्यक्षविशिष्टतत्सामान्यन्तरम-
नुमितेर्वारणार्थमेव साधकमानान्तभागस्य सार्थक्यात् न च तत्र
तादृशसिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वं आलोकाद्यसत्त्वे तादृशे-
च्छावलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेपि तादृशेच्छाया उच्चेज-
कत्वस्यावश्यकतया पक्षतायां साधकमानान्तभागस्य निवेशेष्युक्ता-
पत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षदुपहितचक्षुःसंयो-
गादिसत्त्वे इतरकारणसमुदयसत्त्वे एतादृशेच्छा न तु इतरकार-
णाद्यभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र ता-
दृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमाने विशेष-
णत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषार्थपक्षतायामेव तथाविध-
साधकमानान्तभागस्य वैयर्थ्यादिति ध्येयम् ।

अथात्र यत्रादौ सामानाधिकरण्येन बाधः ततः सामानाधिकर-
ण्येनावच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिक-
रण्येनानुमितिः ततोऽवच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः
सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्न स्यात्
निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य सत्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमा-
नातिरिक्तत्वविशेषणस्य सार्थक्यसम्भवे कथं वैयर्थ्यमुक्तमिति न
चानुमितेः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन कार्यकारणभावस्य
द्विविधतया सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटौ अनु-
मानातिरिक्तत्वस्यैव वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमिति-
कारणतावच्छेदककोटाविति वाच्यं एवमपि बहिर्व्याप्यधूमवान्
पर्वतो भावि ज्ञानमप्रमा इत्येतादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्ये-
नानुमित्यर्थमेव तत्सार्थक्यात् इति चेदत्र केचित् यादृशयादृश-

स्थलविशेष उक्तरीत्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसिद्ध्युत्तरं कदाप्यनु-
मितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षताग्रामेव वैयर्थ्यस्योक्तत्वादित्याहुः ।

सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयो-
न्यतरामावः कारणमिति दीर्घाति कृतोक्तं तत्र तदुपहितं तथा सिद्ध्या
उपहितं विशिष्टं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं
सत् तादृशसिद्धिजनकं यन्मानं तथा चानुमितेः पूर्वं सिद्धिविशिष्टः
सिद्धिजनकप्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तपदं व्यर्थमिति मावायौ
जगदीशेनोक्तः । अथात्र सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्ट-
सिद्धिजनकप्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तत्वाप्रवेशे यत्र पराम-
र्शसहकृतप्रत्यक्षसामग्रीतोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितावच्छेदावच्छेदेन
प्रात्यक्षिकी सिद्धिः ततोपि प्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तत्र द्वितीयसि-
द्ध्युत्पत्तिकालेऽनुमितिः स्यात् उक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशि-
ष्टत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाविरोधित्वात् प्रत्यक्षसामान्या-
स्तु सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टतयाऽप्रतिबन्धकत्वात् न-
म्र तत्रानुमित्यनुत्पादेन तदप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामनुत्तेजकत्वमिति
वाच्यम् यत्र प्रत्यक्षसामग्रीतः परामर्शसहकृताप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितावच्छेदावच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिस्ततोपि अप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्दितप्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तदानीं प्रत्यक्षस्य कारणान्तर-
विलोपेन ततोऽनुमितिस्तत्रानुमितिर्न सम्पत्त्यर्थं तथाविधाप्रामा-
ण्यज्ञानद्वयस्य उत्तेजकत्वावश्यकतया तत्र द्वितीयसिद्ध्युत्पत्ति-
कालेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यत्तु सामानाधिकरण्येनैव
तादृशमाने सिद्धिविशिष्टत्वमेवोक्तम् न तु सिद्ध्यन्तरव्यावर्तनं प-
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेति पाठे तादृशमिप्राण्य-
सम्भावात् तदपि प्रागुक्तस्थलीयाप्रामाण्यज्ञानस्यानुमितिप्रा-
कृष्टविशेषितस्यैव उत्तेजकत्वं वाच्यम् तदप्यसत् सिद्ध-
रव्यावर्तकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य तदधीनस्थ-
विशेषीयाप्रामाण्यज्ञानस्य विशेषरूपेणोत्तेजकत्वस्य च निष्-
योजनकतया गौरवास्पदत्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्येन सिद्धि-
विशिष्टमित्यत्र संयोगत्वादिपर्याप्तसंसर्गतावच्छेदकत्वार्थकमात्रपद-
स्याकथनेनैव सिद्धिद्वयोरेव प्रविष्टतया उक्तानुपपत्त्यसम्भावात्
इदंशरीत्यैव दीर्घातिकारोक्तमात्रपदप्रयोजनं दर्शितं जगदीशेन

साधकमानस्य परामर्शोदिरनुमितेः पूर्वं तद्वैशिष्ट्याभावादेव विरो-
धित्वासम्भवादिति भाव इति ।

अथात्र यत्र सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्ततोऽवच्छेदाव-
च्छेदेन सामानाधिकरण्येन समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधि-
करण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रावच्छेदावच्छे-
देनानुमितेः पूर्वं निरुक्तसिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकस्य सत्त्वादवच्छे-
दावच्छेदेनानुमित्यनुपपत्तिमिव अनुमानातिरिक्तपदस्यावश्यकत्वे
तद्वैयर्थ्यकथनमयुक्तमिति चेदत्र केचित् उपाध्यायेन सामानाधिकर-
ण्येनानुमित्यभिप्रायेणायं कार्यकारणभाव उक्तः सामानाधिकरण्य-
मात्रेणानुमित्यनन्तरं सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युत्पादनैव व्यभि-
चारासम्भवात्सुतरामनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यामेति न च यदि सा-
मानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिस्थलाभिप्रायकोयं ग्रन्थस्तदा स्वजनै-
कसिद्ध्युपहितया प्रत्यक्षसामान्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमिति-
वारणार्थमेव पक्षतायां निरुक्तसाधकमानस्य प्रवेश्यत्वादिति लि-
खनं कथं संज्ञच्छते सिद्ध्यभावाविरहेणैवोक्तपत्तिवारणसम्भवादिति
वाच्यं प्रागुक्तदशैवात्रापि स्वजन्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासिद्ध्यन्तर-
जनन-
पहितया प्रत्यक्षसामान्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासिद्ध्यन्तरजनन-
दशायामनुमित्यापत्तिवारणार्थं पक्षतायां साधकमाननिवेशस्यावश्य-
कत्वात् सिद्धेस्तु अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासिद्ध्यन्तरजनन-
यसिद्ध्यन्तरमनुमित्यर्थं तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजत्वावश्यकत्वात् इ-
त्याहुस्तत्र यत्र सामानाधिकरण्येन बहिर्परामर्शस्ततोऽप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्दिता तथैवानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र तथैवा यत्र
सामानाधिकरण्येन परामर्शस्ततो बहुचशं अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
तानुमित्यात्मकसिद्ध्यत्मकपरामर्शस्ततोऽनुमित्यन्तरं द्वितीयानु-
मितिर्न स्यात् सिद्धिविशिष्टस्य परामर्शस्यैव सत्त्वात् अतो अनु-
मानातिरिक्तपदसार्थक्यसम्भवे सामानाधिकरण्येनानुमितिस्थला-
भिप्रायकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

परे तु अनुमानातिरिक्तत्वनिवेशे यत्रादौ बहिर्प्रत्यक्षसामग्रीतः
सामानाधिकरण्येन बहिर्प्रत्यक्षं तदानीं हेतुन्तरविलोपेन प्रत्यक्ष-
सामान्यभावादेवावच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रानुमितिपूर्वं अनु-
मानातिरिक्तस्य निरुक्तसिद्धिवैशिष्ट्यवतः सिद्धिजनकचक्षुरादेः

सत्त्वादनुमितिर्न स्यात् अतः सामानाधिकरण्यकालिकोभयसम्बन्धेनानुमितिमदन्या या सिद्धिस्तद्विशिष्टतज्जनकमात्रस्यैव निरुक्तसाधकमानपदवाच्यतावश्यकतया तावतैवोक्तस्थले परामर्शदेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादेवानुमितिसम्भवेऽनुमानातिरिक्तपदस्य वैयर्थ्यमुक्तं न च यत्र प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं ततोऽवच्छेदावच्छेदेन परामर्शस्तदानीं प्रत्यक्षसामग्रीविरहादेव ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्र परामर्शक्षणे तादृशोभयसम्बन्धेनानुमितिमदन्यसिद्धिजनकचक्षुरादेः सत्त्वादनुमित्यनुत्पादापत्तिरतोऽनुमितिमदन्यत्वनिवेशोपि उक्तशेषवारणासम्भवेन कथं तस्य निवेश इति वाच्यम् । अनुमितिमदन्यसिद्धिविशिष्टस्योत्पत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वाच्यत्वात् तथा चोक्तस्थले ईदृशसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकमानाभावस्य परामर्शक्षणे सत्त्वानुमित्यनुपपत्तिः न च तथापि प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं तदव्यवहितोत्तरक्षणे कारणान्तरविरहादेव न बहिःप्रत्यक्षं किन्तु परामर्शोत्पत्तिः कारणान्तरात्पत्तिश्च तदनन्तरं बहिःप्रत्यक्षं तत्र द्वितीयप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिः उत्पत्त्यादिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन निरुक्तसिद्धिविशिष्टं यत्सिद्धिजनकं तदभावस्य परामर्शोत्पत्तिक्षणे सत्त्वादिति वाच्यम् । सिद्धानुपपन्नकालीनप्रत्यक्षसामग्न्याः स्वातन्त्र्येण विरोधित्ववत् अप्राप्यनायत्या प्रत्यक्षसामग्न्याः स्वातन्त्र्येणैव विरोधित्वस्य वक्तव्यत्वात् सिद्ध्युत्पत्तिकालीनकातिपयप्रत्यक्षसामग्न्यास्तत्तद्व्यक्तित्वेन विरोधित्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्सिद्धिविशिष्टत्वेन तस्यास्तत्कल्पनात् यद्यप्युत्पत्तिसम्बन्धेनानुमितिमदन्यसिद्धेर्विरोधित्वकल्पनादेव सर्वत्रानुपपत्त्यसम्भवे सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकमानस्य वैयर्थ्यापत्तिस्तथापि अनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यवत्तद्वैयर्थ्यस्यापि कर्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

इति पक्षताविवेचनं समाप्तम् ।

अथ केवलान्वयिजागदीश्याः

कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं कोडपत्रम् । (१२)

व्यतिरेकित्वं चात्रावच्छिन्नवृत्तिश्चन्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वं भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा नातः साध्यसहचाराग्रहदशायां
संयोगाभावादिसाध्यकवाच्यत्वादिहेतुककेवलान्वयिन्यातिव्याप्ति-
रितिजागदीशी । न चावच्छिन्नवृत्तिकान्याभात्रप्रतियोगित्व-
स्य व्यतिरेकित्वस्वरूपत्वे संयोगस्य व्यतिरेकित्वानुपपत्तिः तदभा-
वस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् एवं गगनाभावस्य व्यतिरेकित्वापत्तिश्च
गगनस्वरूपतदभावस्य अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वादिति वाच्यम् अव-
च्छिन्नवृत्तिकान्यपदेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । के-
चित्तु पूर्वकल्पे तद्दोषभियैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वेति-
कल्पान्तरानुशरणमित्याहुः ।

अथात्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा कालिकसम्बन्धेन गगना-
भाववतां जन्यानां भेदस्य नित्यं सत्त्वात् गगनाभावोऽपि व्याति-
रेको स्यात् तन्निवेशे च तदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायामभावी-
यविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वाभावाच्च गगनाभावस्य व्यतिरेकि-
त्वापत्तिः । एवं च व्याधिकरणसम्बन्धेन गगनादेर्व्यतिरेकित्वानु-
पपत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्धेरिति न च भेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वविशिष्टवृत्तित्वाभाववत्त्वमेव व्यतिरेकित्वपदेन विव-
क्षणीयम् अवच्छेदकत्वं वृत्तित्वं च व्यतिरेकिताघटकसम्बन्धेन ग्रा-
ह्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि व्याधिकरणसंयोगेन
गोत्वादेर्व्यतिरेकित्वानुपपत्तेः तत्र तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वविशिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेः इति चेदत्र
केचित् । व्यतिरेकित्वपदेन भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववृत्तिम-
त्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् न कोपि दोषः । गगनादौ भेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वसत्त्वेपि वृत्तिमत्त्वाविरहादेवोभयाभावसत्त्वात्
इत्याहुः । तच्च उक्तविवक्षयापि विषयित्वतादात्म्यादिसम्बन्धेन
घटादेर्व्यतिरेकित्वानुपपत्तिः तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाप्रसिद्धेः । वस्तुतः स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानवच्छिन्नत्वो-

अथाभावविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यतिरेकित्वपदेन
विवक्षितत्वात् काप्यनुपपत्तिरुभयत्र स्वपदं व्यतिरेकिताघटकस-
म्बन्धपरं तथा च यत्र संयोगेन गोत्वादेर्व्यतिरेकित्वं तत्र समा-
यादिसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वानिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव
तादृशोभयाभावसत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितानङ्गीकारेण तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य
सर्वत्रैव स्वीकृतत्वादेतत्कल्पे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् ॥ १. ॥

तथापि प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावगाहियज्ज्ञा-
नजननीभूतज्ञाननिष्ठस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्या-
यगाहित्वसाध्याभावधर्मिकहेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहित्व-
योरन्यतरस्य तादात्म्येन व्यापकं हेतुधर्मिकसाध्यसहचारवि-
षयित्वं तज्ज्ञानत्वं तज्ज्ञानविषयताविशिष्टप्रकृतहेतुत्वं वा प्रकृ-
तहेतुसाध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वं विवक्षितमिति जगदीशः ।
अत्र चानुमितिफलोपहितत्वेनापि व्याप्यवगाहियज्ज्ञानं वि-
शेषितं तच्चानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वे सति अनुमितिसामा-
नाधिकरण्यमात्रं न तु जनकत्वादेस्तत्र निवेशः । तथा चात्त्व-
यसहचारात्मकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमित्युपधायकसंस्कारेऽतिव्याप्ति-
वारणाय प्रथमज्ञानपदम् । केचित्तु व्याप्तिर्जायतामितीच्छायांमति-
व्याप्तिस्तथाहि तज्जननीभूतव्याप्तिर्मदिष्टसाधिका इतीष्टसाधन-
ताज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इतिज्ञानीयतादृशविषय-
तायाः साध्यान्वयसहचारावगाहिताव्याप्यत्वादतो ज्ञानपद-
मित्याहुः । यत्र युगपदुत्पन्नं धूमो वह्निसमानाधिकरण इति सा-
ध्यसहचारज्ञानं वह्न्यभावो धूमाभावसमानाधिकरण इति व्य-
तिरेकसहचारसंस्कारश्च तदुत्तरजातस्य वह्न्यभावो धूमाभा-
वसमानाधिकरण इति प्रत्यभिज्ञानात्मकधूमव्यापकवह्निसमाना-
धिकरणो धूम इति व्याप्तिज्ञानस्यापि वह्निसाध्यकधूमहेतु-
ककेवलान्वयितयाव्याप्तिर्निरुक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि तादृशव्याप्य-
वगाहितया तज्जनकवृत्तितादृशान्यतरावगाहित्वाव्यापकत्वात् सा-
ध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्येति द्वितीयज्ञानपदम् । केचित्तु व्य-
तिरेकसहचारावगाहिसंस्कारजन्येऽनुमित्युपधायके व्याप्तिस्मृ-
त्यादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयज्ञानपदम् आचार्य्यमते तादृशस्मृ-

स्यादेरलक्ष्यत्वात् न च ज्ञानपददानेपि अन्वयसहचारज्ञानोत्तरजा-
ततादृशस्मृत्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् अन्वयसह-
चारज्ञानस्य तादृशस्मृतेरव्यवहितपूर्वत्वेपि जनकत्वाभावादि-
त्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

स्वरूपसम्बन्धेन व्यापकत्वोक्तौ अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्या-
प्तिरतस्तादात्म्येनेत्युक्तं । प्रकृतहेतुधर्मिकत्वं परित्यज्य प्रकृतसा-
ध्यान्वयसहचारावगाहितामात्रस्य तादृशान्यतरावगाहितव्याप-
कत्वोक्तौ कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगादित्यादौ व्यति-
रेकिण्यतिव्याप्तिस्तत्र व्यतिरेकसामानाधिकरण्यावगाहिता-
यासाध्यान्वयसहचारावगाहितास्वरूपत्वेन तादृशा-
न्यतरावगाहिताव्यापकत्वस्याक्षतेः हेतुधर्मिकत्वो-
क्तौ चान्यतरावगाहितान्तर्गतकपिसंयोगाभावामावत्वाव-
च्छिन्नविषयतानिरूपितकपिसंयोगाभावसामानाधिकरण्याविषयतायां
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नसाध्यान्वय-
सहचारावगाहितात्वाभावाच्चातिव्याप्तिः प्रकृतसाध्यान्वयस-
हचारावगाहित्वस्यानुक्तौ कपिसंयोगवान् कपिसंयोगाभावा-
दित्यादौ व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः तत्र हेत्वभावसामानाधिकरण्या-
वगाहितायाः साध्यान्वयसहचारावगाहितारूपत्वात् हेत्वभाव-
स्य साध्यात्मकत्वात् साध्याभावस्य प्रकृतहेतुस्वरूपत्वाच्च प्रकृत-
साध्येत्युक्तौ हेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहितायाः साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसामानाधिण्यावगाहितारूपत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

अथात्र यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारभ्रमोऽप्रसि-
द्धस्तत्राव्याप्तिमिया पूर्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पानुसरणे ए-
तत्कल्पेपि तादृशस्थले व्यतिरेकसहचारभ्रमाप्रसिद्धा निरु-
क्तान्यतरावगाहित्वस्याप्रसिद्धत्वात्तदोपतादवस्थमिति चेन्न के-
चित् । तादृशान्यतरावगाहित्वपदेन प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्य-
व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयत्वं विवक्षणीयं तथा
च यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारभ्रमाप्रसिद्धाऽन्वय-
सहचारज्ञानादेव व्याप्तिज्ञानं तत्र व्यभिचारधीविरोधितावच्छेद-
कीभूतविषयिता अन्वयसहचारविषयितैव इति नाव्याप्तितादवस्थं न-
च व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशान्यतरा-

वगाहितयोरनुगमे यत्र धूमव्यापको वह्निर्वह्यभाववदवृत्तिश्च धूम-
 इतिज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इति सहचारज्ञाना-
 द्यासिज्ञानं तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधीवि-
 रोधितावच्छेदकीभूतव्यापकत्वविषयतायां तादृशव्याप्तिविषय-
 तायां वा तादात्म्येन साध्यान्वयसहचारावगाहित्वासत्त्वात् यदि
 च प्रतियोगित्वसम्यग्भावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वाव-
 च्छिन्नविषयता निरूपिताया मुख्यविशेष्यता तदनवच्छिन्नत्वेन प्रति-
 बन्धकताया विरोषणीयत्वाभ्युक्तदोष इत्युच्यते तदापि अधिकरण-
 विषयतान्तर्भावेन व्यभिचारग्रहं प्रत्यधिकरणविशेषान्तर्भावेन हेतु-
 धर्मिकसाध्यसहचारग्रहस्य विरोधितायां आचार्यसम्य-
 ततया अनुभववलाद्बहिर्धर्मिकधूमसहचारग्रहस्यापि प्रतिबन्ध-
 कत्वेन यत्र वह्निर्धूमसमानाधिकरण इति ज्ञानात्मकं धूमो वह्नि-
 समानाधिकरण इति सहचारज्ञानं तदुत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि के-
 वलान्वयित्वात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधी-
 विरोधितावच्छेदकीभूतवह्निर्धर्मिकधूमसहचाराविषयतायां प्र-
 कृतहेतुधर्मिकसाध्यसहचारावगाहित्वाभावात् । एवं धूम-
 वृत्तिग्राभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्ववदवृत्तिमद्वह्निव्यमिति तादृ-
 शावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिक-
 रण इति साध्यान्वयसहचारज्ञानोत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि केव-
 लान्वयित्वात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकज्ञानवृत्तिप्रतियोगित्वसम्य-
 ग्भावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितमुख्य-
 विशेष्यतानवच्छिन्ना या तादृशप्रतिबन्धकता तदवच्छेद-
 कव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशसहचारावगाहित्वाभा-
 वादिति वाच्यं प्रकृतहेतुधर्मिकव्यभिचारग्रहत्वाव्यापकीभू-
 ता या तादृशव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
 तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितात्वेन तादृशा-
 न्यतरावगाहित्वयोरनुगमात्तथा च व्यक्तिविशेषमन्तर्भाव्य-
 तादृशान्यतरसहचारग्रहप्रतिबन्धकतानिरूपितव्यक्तिविशेषमन्त-
 र्भाव्य तादृशव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्ध-
 ता सैव तादृशग्रहत्वाव्यापिका न तु व्यापकत्वग्रहप्रतिबन्धकता-
 निरूपितप्रतिबन्धकता व्याप्तिज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-

वध्यता वेति न कुत्राप्यनुपपत्तिः । न च तथापि तादृशविरो-
धितावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशान्यतरसहचारघटकीभूतानां निरूप्यनिरु-
पकभावापन्नसर्वासामेव विषयितानां तादृशव्यभिचारविरोधिता-
वच्छेदकतया तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतधूम्रादिविषयितायां
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नसाध्यान्वयसहचारावगा-
हित्वासत्त्वात् सर्वत्रासम्भवापत्तिरिति वाच्यम् । हेतुधर्मिक-
साध्यान्वयसहचारावगाहित्वपदेन विलक्षणावच्छेदावच्छेदका-
वावगाहिनी या हेतुधर्मिकसाध्यान्वयसहचारावगाहिता तदव-
च्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदिका सती साध्यधर्मिकहेतुसामा-
नाधिकरण्यावगाहित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदिका या वि-
षयिता तदन्यविषयित्वस्य विवक्षितत्वात् तथा च सम-
नियताभावानामैक्यात्तद्धर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वाघ-
टकीभूतप्रत्येकविषयितानां निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन त-
ेषामपि व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतारूपतया प्रत्ये-
कविषयितायां तादृशविषयताव्यापकत्वमक्षतमेवेत्याहुः तन्नित्यं ।
यत्तु पूर्वकल्पे सर्वत्र भ्रमे मानाभावात् इत्यस्य सर्वेषां सर्व-
त्र भ्रमे मानाभावादित्यर्थकतया यादृशकेवलान्वयिनि यस्य पुरुषस्य
व्यतिरेकभ्रमोऽप्रसिद्धस्तत्पुरुषीयतादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिः पूर्व-
कल्पस्य तत्पुरुषीयत्वघटितत्वाद्वा च कस्यचित् पुरुषस्य
तादृशभ्रमप्रसिद्धौ अन्यतरावगाहित्वप्रसिद्धिरिति सङ्गमयन्ति ।
तन्मत्तम् । अत्र कल्पे तत्पुरुषीयभ्रमाप्रसिद्धावपि यस्य कस्यचिद्भ्र-
मसिद्धिस्तमादाय लक्षणगमनेन पूर्वकल्पेऽपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्व-
सामानाधिकरण्याभवासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यतिरेकसह-
चारप्रहाभाववत्प्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रदविशेष्यत्वमित्यस्यैव सम्य-
क्त्वे गुरुतरव्यापकताप्रदितस्य तथापीत्यादिकल्पानुशरणस्य त्रैय-
र्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । परे तु अत्र कल्पे कस्यचिदपि व्यतिरेकसह-
चारभ्रमाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारावगाहित्वासम्भवनान्यतरावगा-
हित्वाप्रसिद्धावपि प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहि-
तान्यत्वे सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकीभया-
भाववत् यत्तदन्यत्वरूपान्यतरत्वनिर्वाण कोऽपि दोषः ता-

दशोभयामावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नवि-
 षयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयता-
 निरूपितवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतातादात्म्यएतदन्यतरसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तथा च यत्र व्यतिरेकसह-
 चारप्रमोऽप्रसिद्धः तत्र साध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्यैव
 तादृशान्यतरत्वसम्भवात् तमादायैव लक्षणसमन्वयः । अत-
 एव प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्याप्यत्वावगाहियजनकज्ञानवृत्त्यन्यतरा-
 वगाहित्वत्वव्यापकं व्यतिरेकसहचारावगाहितान्यत्वमिति वक्ष्य-
 माणलक्षणस्य यत्र व्यतिरेकसहचारावगाहित्वाप्रसिद्धिस्तत्राव्या-
 सिरित्यपि परास्तं वक्ष्यमाणलक्षणे व्यतिरेकसहचारावगाहिता-
 न्यत्वपदेनापि निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसाध्यताव-
 च्छेदक एतदुभयामावस्य विवक्षितत्वात् इत्याहुस्तदपि चिन्त-
 नीयम् । यत्र धूमो घन्हिसमानाधिकरणः घन्हाभाववद्वृत्तिश्च घ-
 टाभाव इति समूहालम्बनान्वयसहचारज्ञानाद्याप्तिज्ञानं तत्राव्या-
 प्यापत्तेः तज्जनकीभूतोक्तसमूहालम्बनज्ञानवृत्तिवन्हाभावधूमाभा-
 ववद्वृत्तित्वावगाहितायां निरुक्तोभयामावासत्वेन तस्यापि निरुक्ता-
 न्यतरावगाहितास्वरूपत्वेन तत्रान्वयसहचारावगाहित्वाभावादिति
 ज्ञेयम् । अन्ये तु तादृशान्यतरावगाहितापदेन हेतुतावच्छेद-
 काभाववत्त्वे सति साध्यतावच्छेदकाभाववत्त्ववत्त्वे सति हेतुधर्मिक-
 साध्यसामानाधिकरण्यावगाहिताभिन्ना या विषयता तदन्य-
 त्वस्य विवक्षणीयत्वान्न दोषः । हेतुतावच्छेदकाभावश्च
 स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभाववि-
 षयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यस्वसमानकालीनसाध्यताव-
 च्छेदकविषयतानिरूपितावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगित्ववि-
 षयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।
 साध्यतावच्छेदकाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगि-
 त्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितत्वस्वसमानकालीनहेतुता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरू-
 पिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यउभयसम्ब-
 न्धेन । तादृशप्रत्येकाभावो वा तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण निवे-
 शनीय इति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्याप्यत्वावगाहियज्ज्ञानजनक-
ज्ञानत्वव्यापकः व्यतिरेकसहचारावगाहित्वाभावस्तज्ज्ञानत्वमि-
त्यस्यैव सम्यक्त्वे तादृशान्यतरावगाहिताव्यापकतानिवेशो गौ-
रवग्रस्त इति । न च यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानमाहार्यम्
अन्वयसहचारज्ञानमनाहार्यं तत्र हेतोरपि तदानीं केवलान्व-
यित्वेन तत्राव्याप्तिरतोऽनाहार्यज्ञानीयव्यतिरेकसहचारावगाहि-
त्वाभावस्य तादृशप्रहत्वव्यापकत्वं वाच्यम् एवञ्च यादृशस्थले
व्यतिरेकसहचारज्ञानमाहार्यमेव जायते तत्रानाहार्यज्ञानीयव्य-
तिरेकसहचारावगाहित्वाप्रसिद्धाव्याप्तिः स्वमते तु तादृशजन-
कज्ञानवृत्ति अन्यतरावगाहितायां आहार्यत्वानिरूपकत्वनिवेशा-
च्च दोष इति वाच्यम् तादृशस्थले मानाभावात् आहार्यव्यति-
रेकसहचारावगाहिज्ञानदशायां केवलान्वयित्वस्य कुत्रापि ग्रन्थ-
कृताप्यनुक्तत्वाच्च इति चेन्न एतस्य लक्षणान्तरत्वेन उक्तलक्षण-
स्यादोषादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेयकानुमितित्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारि-
तात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वकानुमितिकरणत्व-
मित्यर्थ इति जगदीशः । न चात्र लक्षणघटकीभूतप्रकृतहे-
तुप्रकारकनिश्चयोत्तरत्वदलं व्यर्थमिति वाच्यम् धूमव्यापकव-
ह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतः वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्र-
तियोग्यालोकवाञ्छेत्याकारकसमूहालम्बनपरमशाज्जायमानानुमिति
करणस्यालोकहेतुकव्यतिरेकिण एव धूमहेतुककेवलान्वयित्वात्त-
त्राव्याप्यपत्तेः वन्ध्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोग्यालोकवत्ता-
निश्चयाव्यवहितोत्तरवह्निविधेयकानुमितित्वस्यापि प्रकृतसाध्यकानु-
मितित्वघटिततया वह्निधूमान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वस्य तादृ-
शधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्या-
पकत्वात् । तादृशाव्यवहितोत्तरत्वप्रवेशे तु व्याप्तिज्ञानं य-
त्तेतुककेवलान्वयि तद्धेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रकृ-
तसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रवेशाच्च दोष
इति फलितं न च प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वत्यत्र प्र-
कृतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधू-

मवान् पर्वतः वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवांश्च इ-
 त्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणस्य तद्धू-
 महेतुकव्यतिरेकिण एव धूमहेतुककेवलान्वयित्वात्तत्राव्याप्याप-
 पत्तेः । वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयोत्तरव-
 हिसाध्यकानुमितित्वस्यापि धूमप्रकारकनिश्चयोत्तरवहिसाध्यका-
 नुमितित्वघटिततया वहिसाध्यकान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वस्य ता-
 दृशधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वा-
 व्यापकत्वाद् हेतौ प्रकृतत्वनिवेशे च वन्हाभावव्यापकीभूता-
 भावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरवहिसाध्यकानुमिति-
 त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्यापक-
 त्वेपि न क्षतिः । अथ धूमव्यापकवहिसमानाधिकरणधूमवत्तानिश्चय-
 स्य धूमत्वव्याप्यभुमपर्व्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वे-
 नैव कारणतया धूमत्वपर्व्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चया-
 व्यवहितोत्तरवहिसाध्यकानुमितित्वघटिततस्मावच्छिन्नकार्यत्वा-
 प्रसिद्धिरिति । यत्तु धूमव्यापकवहिसमानाधिकरणधूमवानिति-
 ज्ञानीयव्यापकतानिरूपकधूमविषयताया धूमत्वपर्व्याप्तावच्छेदकता-
 कत्वात्तमादायैव केवलान्वयिनि यथाश्रुतमेव लक्षणं गमनीयमिति
 तन्मन्वं तथासाति धूमव्यापकवहिसमानाधिकरणधूमवान् वह्नयमा-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्च पर्वत इति समूहालम्बनपरा-
 मर्शाज्जायमानानुमितिकरणस्यान्वयव्यतिरेकिणः केवलान्वयित्वा-
 पत्तेः व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्न-
 कार्यताया धूमत्वपर्व्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरा-
 नुमितित्वावच्छिन्नत्वाभावादिति मैवं । किञ्चिदस्मावच्छिन्नप्रका-
 रतानिरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारताया
 कार्यतावच्छेदकघटकतया निवेशनीयत्वात् तथा च व्याप्तिप्रका-
 रतानिरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारतामा-
 दाय केवलान्वयिनि लक्षणं सङ्गमनीयं न च व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टत-
 द्धूमवत्तानिश्चयस्य कार्यताया अपि तत्त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधू-
 मत्वपर्व्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्त-
 रानुमितित्वावच्छिन्नत्वेन उक्तद्धूमहेतुकव्यतिरेकिनि धूमहेतुके-
 वलान्वयिन्यव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । अन्वयव्याप्तिविषयिता-

भिन्ना सती व्यतिरेकव्याप्तिविषयताभिन्ना सती हेतुतावच्छेदकवि-
षयताभिन्ना या विषयता तद्वन्निरूपितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्त-
रानुमितित्वव्यतिरेकधर्मावच्छिन्नकार्य्यतायाः प्रवेशात् तथा च
ब्रह्मभावव्यापकाभावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वाव-
च्छिन्नकार्य्यतायास्तथाविधविषयताभिन्नतत्तानिष्ठविषयतानिरूपि-
तधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वेनावच्छेद्यतया तादृश-
कार्य्यताया लक्षणाघटकत्वात् तद्धूमत्वेन व्यतिरेकपरामर्शज-
न्यानुमितिकरणस्य न धूमहेतुककेवलान्वयित्वानुपपत्तिः । न
च धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणनीलधूमवान् पर्वत इति प-
रामर्शजन्यानुमितिकरणस्य धूमत्वेन केवलान्वयित्वानुपपत्तिः त-
दनुमितिनिष्ठकार्य्यताया तादृशविषयताभिन्ननीलत्वप्रकारतानिरू-
पितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वानवच्छेद्यत्वादिति वाच्यं
तादृशपरामर्शस्य धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवानिति नि-
श्चयसाधारणैकरूपेण धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवत्ता-
निश्चयत्वेनैव तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनक-
तया धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवानिति ज्ञानीयतादृशविषय-
ताभिन्नविषयत्वानिरूपितधूमप्रकारताया अपि धूमव्यापकवन्हि-
समानाधिकरणधूमप्रकारतात्वेन तदनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपिता-
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतया संप्रदी-
तुं शक्यत्वात् न च तद्धूमत्वावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतया व्यतिरे-
कव्याप्तिप्रकारताकनिर्धर्मितावच्छेदककस्यापि ज्ञानस्य जनक-
तया ज्ञानभेदेन कार्य्यत्वकारणत्वयोर्भेदाभावात्तादृशविषयताभि-
न्नविषयत्वानिरूपितायास्तज्ज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशजन्यता-
वच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि सं-
प्रदान उक्ताव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिर्द्विधा सा-
ध्याभावव्यापकीभूताभावीयवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्र-
तियोगित्वरूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकतया हेतुतावच्छेदकविषय-
तानवच्छेदिका अपरा च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाश्रयनिरूपितप्रतियोगित्व-
रूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकतायाश्च तादृशप्रतियोगित्वधर्मितावच्छे-
दकतारमकहेतुतावच्छेदकविषयतावच्छेदिका वाच्या अन्यथा च

ह्यभावव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभावत्वाश्रयप्रतियोगि-
 दवानित्यादिनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिः तथा च घट्टयभाव-
 व्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभावत्वाश्रयप्रतियोगिमानितिज्ञा-
 नस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानीयनिरुक्तविषयतामिन्नविषयत्वानिरूपित-
 प्रकारतामादाय नोक्ताध्यासिः घट्टयभावव्यापकाभावप्रतियोगिमा-
 नितिज्ञानकालीनप्रकृतहेतुकान्वयव्यतिरेकित्वमेवेति दिक् ॥ ६ ॥
 ननु परामर्शानुमित्योः कार्यकारणभावे स्वाधिकरणसम-
 यध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमय-
 ध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य धर्माविध्या निवेशे गौ-
 रवात् सामान्यतो निवेशायोगाच्च अव्यवहितोत्तरत्वं सम्यन्ध-
 विधयैव निवेशनीयं तथा च तादृशधूमवत्तानिश्चयविशिष्टानु-
 मितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशधूमवत्तानिश्चयत्वेन विशिष्य हे-
 तुहेतुमद्भावो वाच्यः वैशिष्ट्यव्यावहितोत्तरत्वसम्बन्धेन ए-
 वञ्च लक्षणघटकीभूताव्यवहितोत्तरत्वमपि सम्बन्धविधयैव प्र-
 वेशनीयमन्यथा प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टा-
 नुमितित्वावच्छिन्नकार्यत्वाप्रसिद्धेः तथा च प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्च-
 यविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य-
 तानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्व-
 यव्याप्तिप्रकारितात्वकानुमितिकरणत्वमित्युक्तलक्षणार्थः । एवं सति
 धूमत्वेन धूमहेतुककेवलान्वयितद्धूमहेतुककेवलव्यतिरेकात्मकधू-
 मव्यापकबन्धिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो घट्टयभावव्यापकी-
 भूताभावप्रतियोगितद्धूमवांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शं प्रागु-
 क्तान्यासिर्दुर्वारैव तादृशव्यतिरेकपरामर्शविशिष्टबन्धिविधेयकानु-
 मितित्वघटिततया बन्धिविधेयकानुमितितिष्ठतादृशव्यतिरेकपरा-
 मर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि उक्तसमूहालम्बना-
 त्मकप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छे-
 दतया तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्व-
 स्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामपि सर्वत्र तत्र प्रकृतसाध्यान्वय-
 व्याप्तिप्रकारितात्वाभावादिति चेन्न प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयवि-
 शिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतेत्य-
 नेन प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तर-

स्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्न-
कार्यताया विवक्षितत्वादिति निश्चयत्वं तु हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताविशेष्यत्वमिति तथा च उ-
क्तसमूहालम्बनात्मकनिश्चयनिष्ठकार्यतावच्छेदकता द्वयी एका धूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्ना अपरा तद्धूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता ए-
वञ्च धूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यत्वनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिश्चयनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिष्ठप्रकृतसाध्य-
कानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारि-
तात्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामसत्त्वात् दोषः । न च परा-
मर्शानुमित्योः कार्यकारणभावे धूमव्यापकवन्धिसमानाधिकरण-
धूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुतया तादृशनिश्चयस्य धूमादिव्यापक-
वन्धिसमानाधिकरणधूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यतात्मकतया निरुक्तलक्षणघटकीभूतहेतुतावच्छेदकपर्याप्ता-
वच्छेदकताकप्रकारताघटितनिश्चयत्वादिघटितधर्मावच्छिन्नकार्य-
त्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यत्वाभिन्नधूमनिष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यताया इष पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अपि विनिगमनावि-
रहेणानुमितिजनकतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे-
ष्यताविशिष्टहेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठनिरु-
पकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकनिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्माव-
च्छिन्नकार्यताया विवक्षणीयत्वादिति तथा च तादृशकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वस्य तद्धूमहेतुकव्यतिरेकव्याप्ति-
प्रकारितायामसत्त्वात् न दोषः पक्षतावच्छिन्नविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च
स्वनिरूपितप्रकारतानिष्ठभेदप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाव-
च्छेदकताक्रमेदवत्त्वसम्बन्धेन । यद्वा हेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छे-

त्यत्र पर्वतवृत्तित्वादिना व्यतिरेकदशायामव्याप्तिवारणाय तदुपा-
दानं तादृशव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयजन्यतायां का-
लवृत्तित्वरूपसाध्याभावव्यापकताघटकतया अभाववृत्तित्वात्वाव-
च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकघटकत्वात् तादृ-
शप्रकारितायां च प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादित्यपि
परास्तम् । अत्राहुः । यत्र संयोगेन बहेः साध्यत्वं प्रतियोगितास-
म्बन्धेन बहेर्हेतुत्वं तत्र बहिव्यापकबहिसमानाधिकरणबहि-
मान् अभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चेत्याकारकसमूहाल-
म्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणे बहिन्वेन बहिर्हेतुककेवला-
न्वयिन्यव्याप्तिः तादृशव्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि सा-
ध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुभूतबहिप्रकारताशालि-
ज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वात् एवमभावो
बहिमान् बह्व्यभाववद्वृत्तित्वादित्यादौ धूमत्वादिना व्य-
तिरेकितादशायामव्याप्तिः धूमादिहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यत्व-
स्यापि व्यतिरेकव्याप्तिघटकीभूतसाध्याभावव्यापकताघटकप्रकृत-
हेतुभूतबन्धभाववद्वृत्तित्वप्रकारताशालिज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमिति-
त्वावच्छिन्नत्वात् अतस्तद्धारणाय निश्चयपदं तथा चोक्तस्थले
व्यतिरेकपरामर्शीयसाध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुप्रका-
रताया निश्चयीयत्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात् न दोषः न च नि-
श्चयत्वमनिर्वेद्य मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वस्य प्रकृतहेतुप्रकारतायां
निवेशेपि उक्ताव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यं यत्र स्थलवि-
शेषे प्रक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शोऽप्रसिद्धः तत्र तदङ्गुरक्षेत्रवान्
देश इत्याकारकज्ञानेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

ननु तथापि प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेय-
कत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वेनैव कार्यता प्रवेक्ष्यताम् अनुमिति-
त्वान्तर्भावो व्यर्थ इति चेन्न तथासत्यापचापादकभेदेन व्या-
प्तिज्ञानतर्कयोर्हेतुहेतुमद्भावभेदोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा बहिवि-
तिज्ञानतर्कयोर्हेतुहेतुमद्भावभेदोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा बहिवि-
धेयकापत्तिं प्रति बहिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे बहिव्याप्या-
लोकवान् हृद इत्याकारकनिश्चयजन्ये हृदो यद्यालोकवान् स्यात्
तदा बहिमान् स्यात् इत्याकारकतर्के व्यभिचारापत्तेः तथा च बहि-
व्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरबहिविधेयकापत्तिं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन

बहिर्व्याप्यालोकवत्तानिश्चयोत्तरापत्तौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् ए-
वंच बहिर्व्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरबहिविधेयकापत्तित्वस्यापि प्रकृ-
तहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरबहिविधेयकत्वघटिततया तादृशापत्तिकर-
णस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः न च लक्षणे स्वपदस्याग्रिमानुमितिप-
त्त्वेन स्वयं वक्तव्यतया कुतस्तर्ककरणस्य केवलान्वयित्वापत्ति-
रिति वाच्यं तत्रानुमितिपदस्योपलक्षणतया प्रवेशादितिध्येयम् ।

ननु हेतुतावच्छेदकपक्षतुल्यवच्छेदकव्याप्तिघटकपदार्थीयप्रकार-
तानामपि तादृशजनकतावच्छेदकत्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारि-
तात्वाभावादसम्भवः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरुक्तज-
नकतावच्छेदकप्रकारताव्यापकत्वनिवेशेऽभावत्वावच्छिन्नपक्षकव-
हिसाध्यकवृत्तित्वादिहेतुककेवलान्वयिनि व्यापकताघटकाभाववि-
शेष्यतानिरूपितवृत्तित्वप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितहेत्वधिक-
रणनिरूपितत्वप्रकारताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकप्रकारतारू-
पत्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादव्याप्तिः । एवं हेतुता-
वच्छेदकप्रकारताया अपि तादृशत्वात् तत्रान्वयव्याप्तिप्रका-
रितात्वाभावादेवासम्भवतादवस्थं च पक्षविशेष्यतानिरूपितविष-
यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्ततादृशजनकतावच्छेदक-
प्रकारितात्वव्यापकतानिवेशेष्युक्ताव्याप्तितादवस्थं जलं निर्गन्ध-
मित्यादिग्रन्थासङ्गतिश्च । अत्र पृथिवीत्वाभावव्यतिरेकव्याप्तिविषय-
तायां हेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्तत्वाभावादिति न च ता-
दृशजनकतावच्छेदकप्रकारतापदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्य-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वाव-
च्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकताश्रयप्रकारतात्वस्य विवक्षित-
त्वाच्च दोषः पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकप्रकारत्वादेरव-
च्छेदकतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि प्रकारतात्वाव-
च्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वाभावात् हेतुप्रकारतायाश्च प्रका-
रतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वाभावादिति वाच्य-
म् प्रकृतहेतुप्रकारकत्वनिवेशवैयर्थ्यात् यत्र स्थूलविशेषे प-
क्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शोऽप्रासिद्धस्तत्राव्याप्तिश्च इति चेन्न अन्व-

यथासिप्रकारितापदेन प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षवै-
शिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्र-
कारितात्वस्य विवक्षितत्वात् काव्यनुपपत्तिः तथा च जलं
निर्गन्धमित्यादौ पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जलमिति
परामर्शाज्जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वाभाववच्चेत्यनुमितिर्जायते
तत्र परामर्शे जलविशेषणतापन्नप्रतियोगिविशेषणतापन्न-
प्रतियोगित्वे सामानाधिकरण्याप्रकारत्वनिरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकता पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताव-
च्छेदकता च इति विशेषणताद्वयी निर्गन्धत्वानुमितिजनकताव-
च्छेदिका तयोरन्या प्रतियोगित्वप्रकारता सा च निर्गन्धत्वानुमिति-
जनकतायां नावच्छेदिका किन्तु पृथिवीत्वाभावानुमितिजनकता-
वच्छेदिका इति साध्यविषयकत्वानुक्तौ सापि धर्तुं शक्यते तस्या-
ञ्च निरुक्तसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् जलं निर्गन्ध-
मित्यादिग्रन्थसङ्कतिः । अथ निरुक्तपृथिवीत्वाभावानुमितौ पृथिवी-
त्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्
कथं तादृशप्रतियोगित्वप्रकारतामादाय दोष इति चेन्न पृथिवीत्व-
व्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेर्विशेष्यविशेषणमिति रीत्या माने-
प्यनुमितिस्वीकारात् निरुक्तप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् तादृशप्रकारताया
अपि जनकतावच्छेदकत्वादिति । अथवा परामर्शानुमित्योर्ज्ञानभेदे-
न कार्यकारणभावस्याभिन्नतया तादृशानुमितिनिष्ठपृथिवीत्वा-
भावत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
तावच्छेदकीभूतायां पृथिवीत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जल-
मित्याकारकज्ञानीयप्रकारतायां निर्गन्धत्वरूपप्रकृतसाध्यव्याप्तिवि-
शिष्टहेतुमत्पक्षवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकत्वाभावाज्जलं निर्गन्धमित्यादिग्रन्थसङ्कति-
रिति ध्येयम् ॥

अथ प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव्यापकप्रकृतसाध्या-
न्वयव्याप्तिप्रकारिताकानुमितिकरणत्वं केवलान्वयित्वमित्ये-
वास्तु लक्षणम् अवच्छेदकीभूतप्रकारितात्वपर्यन्तानुधारणं व्यर्थ-

मिति । न चान्वयव्यतिरेकिन्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वरूपयो-
 ग्यत्वरूपतादृशकारणताया अन्वयव्याप्त्यनवगाहिव्यतिरेकपरा-
 मर्शोऽपि सत्त्वात्तत्र साध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् । न च धू-
 मव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमकालानपर्वतो वह्न्यभावव्यापकी
 भूनाभावप्रतियोगिधूमवानित्याकारकव्यतिरेकपरामर्शस्यापि केवला-
 न्वयित्वापत्तिः तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावतः तस्य प्रकृत-
 साध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितावत्त्वात् तादृशकारणताव्यापकधर्मिता-
 वच्छेदकतानात्मकसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारिताकेत्युक्तावपि धूमव्या-
 पकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो घटवान् इत्याकारकान्व-
 यपरामर्शव्याप्तिर्दुर्वारा तत्र घटधर्मितावच्छेदकाविधयैव ता-
 दृशव्याप्तिमद्धूमत्वप्रवेशात् इति वाच्यं प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्ति-
 प्रकारितापदेन तादृशव्याप्तिविशिष्टयहेतुमतपक्षावगाहिज्ञानजन-
 कतावच्छेदकप्रकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति । मैवं तादृशकारणता-
 व्यापकत्वनिवेशे यादृशस्थलविशेषेऽन्वयव्याप्तिमनवगाह्य व्यतिरेक-
 परामर्शः कदापि न जायते किं तु अन्वयव्याप्तिमनवगाह्यैव जायते
 अन्वयपरामर्शश्च व्यतिरेकव्याप्त्यनवगाह्यपि जायते तत्रान्वय-
 व्यतिरेकिन्यतिव्याप्त्यापत्तेः तत्र तादृशकार्यतानिरूपितकारण-
 तावज्ज्ञानमत्रस्यैव साध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितावत्त्वात् अ-
 स्माकं तु तत्र तादृशकारणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारिताया-
 मन्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् नातिव्याप्तिः न च ता-
 दृशस्थले व्यतिरेकपरामर्शस्य कारणत्वमेव नास्तीति वाच्यम् अ-
 न्वयव्याप्त्यंशे धूमत्वप्रवृत्तकालेऽनुमित्यनुत्पत्त्यर्थं तत्कारणत्वस्या-
 वश्यकत्वादिति ध्येयम् । एतेन व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारित्वाव्याप-
 कतावच्छेदकतादृशानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानि-
 रूपितकारणतावच्छेदकत्वकेत्युक्तावेव सामञ्जस्ये गुरुतराभिधान-
 मनुचितमित्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थले केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । यत्र
 व्यतिरेकभ्रमोऽप्रसिद्धः तत्रान्वयिन्यव्याप्तेश्च अत एव ता-
 दृशानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता-
 वच्छेदकतानवच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितावत्त्वकानुमितिकरणत्वं
 स्वजनकज्ञानत्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहित्वाभावकानुमितिक-
 रणत्वं वा कथं नोक्तं परकल्पे जनकत्वं फलोपहितं वाच्यम् इत्यपि स-

साहितं व्यतिरेकव्याप्तिभ्रमाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्यापत्तेरिति ध्येयम् ।
 लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टस्य यज्ज्ञाने इतरत्वव्यापकाभावप्र-
 तियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नं प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिजनकत्वं
 तज्ज्ञानत्वं केवलान्वयित्वमिति जगदीशः । लिङ्गतावच्छेदक-
 विशिष्टस्येत्यनुक्तौ इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वहेतुकेऽव्याप्तिः
 तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकताया इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
 प्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति । न च तन्निवेशेऽपि तत्र तदोपता-
 दवस्थामिति वाच्यं यज्ज्ञाने लिङ्गविषयकत्वमनिवेद्य इतरव्याप-
 काभावप्रतियोगित्वप्रकारतायां लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
 त्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादिति । न चैवं समूहालम्बनव्या-
 प्तिद्वयज्ञानाद्यत्रानुमितिः तत्रान्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः तत्रान्व-
 यव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिज्जनकतायामितरव्यापकाभावप्र-
 तियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् यज्ज्ञाननिष्ठज-
 नकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । अ-
 थैवमपि यत्र क्रमिकव्याप्तिज्ञानाभ्यामेकैवानुमितिर्जनिता त-
 त्रान्वयव्याप्तिज्ञानव्यक्तेरतिव्याप्तिः । न च तादृशस्थलमेव
 न सम्भवति आदौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेन तदनन्तरज्ञानकालेऽनु-
 मित्युत्पत्तेरिति वाच्यम् सिद्धादिप्रतिबन्धकवशात् तादृशस्थ-
 लसम्भवात् । न च तत्रैतादृशज्ञानव्यक्तेः केवलान्वयित्वमिष्टमे-
 वेतिवाच्यम् अनुभवाविरोधात् न च यज्ज्ञानकालीनज्ञाननिष्ठजन-
 तासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तत्त्वमिति विवक्षित-
 मिति न कोपि दोष इति वाच्यम् तथा सति यत्र व्यतिरेकव्या-
 प्तिज्ञाननाशस्ततोऽनुमितिस्तत्रान्वयव्याप्तिज्ञानेऽव्याप्यापत्तेरिति चे-
 न् लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गज्ञाननिष्ठप्रकृतसाध्यकयदनुमिति-
 जनकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तदनुमितिकर-
 णत्वं केवलान्वयित्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति ध्येयम् । अथै-
 व जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिप्रत्वादित्या-
 दौ अव्याप्तिः तत्र निर्गन्धत्वानुमितिजनकतायामपि तादृश-
 प्रतियोगित्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदक-
 विषयताया धर्मितावच्छेदकतात्वेनावच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वे-
 नावच्छेदकतालाभाय प्रकारितापदोपदानमिति ध्येयम् ॥

यत्प्रकारकज्ञानत्वेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वं तत्प्रका-
 रकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमिति जगदीशः । ननु अमावा-
 शे वह्निर्विनान्यावगाहिवह्नयभाववदवृत्तिधूमवान् पर्वत इति ज्ञान-
 स्य जनकत्वानुरोधेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्र-
 कारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनै-
 व हेतुत्वं वाच्यम् एवञ्च निर्धर्मितावच्छेदकसाध्याभाववद-
 वृत्तिमान्पर्वत इति ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयाऽनु-
 मित्यनुदयापत्तेरिति चेन्न मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानि-
 ष्टव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणरूपवत्प्र-
 कारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन
 एव हेतुत्वादिति तथा च साध्याभाववदवृत्तिमान् पर्वत-
 इति ज्ञानस्य नासङ्गहः ।

प्रकृतहेतुप्रकारताकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्याविधेयकानुमितित्वव-
 दितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रका-
 रितात्वासमानाधिकरणप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभाव-
 कानुमितिकरणत्वस्य लक्षणान्तरस्य लघुत्वेपि यथाश्रुतदीधितिप्र-
 न्यानुरोधात्तथा नोक्तमिति ध्येयम् ॥ ० ॥

इति कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
 जागदीशीकेवलान्वयिक्रोडपत्रम् ।

ननु निरुक्तयथार्थज्ञानविषयतामात्रं समूहालम्बनज्ञानविषय-
तामादाय उदासीनेऽतिप्रसक्तमतो यथार्थज्ञाननिष्ठस्यानुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेवार्थो-
वाच्यः सं च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधितहेतावव्याप्त इत्यत
आह यथाश्रुतमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेदमालोचनीयं तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरतत्पक्षकतत्साध्यकानुमिति-
त्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धिप्रकारणीभूताभावप्रतियो-
गित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन तत्-
पक्षकतत्साध्यकस्थाने दुष्टत्वमिति लक्षणादरे बह्व्यभाववद्दह-
दादेरपि हृदपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने संयोगेन दुष्टत्वस्येष्टत्वात्
बह्व्यभाववद्दहदादेरपि कचिद्वेतुत्वात् अतो दोषेऽतिव्याप्तिम-
नामिधाय दुष्टहेतावव्याप्तिर्दिशिता पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने स-
मवायादियथाकथञ्चित्सम्बन्धेन धूमादिसकलहेतोरेव दुष्टत्वात् स-
म्बन्धानियन्त्रितलक्षणस्य तत्पक्षकतत्साध्यकदुष्टेतरेवसाध्य-
कत्वानुपपत्तिरतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरा-
नुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्य कार्यतायां निवेशः । यद्यपि
ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिहेतोरपि तादृशकार्यतानि-
रूपकसम्बन्धियद्वह्निव्याप्यधूमवान् हृद इति ज्ञानं तत्कारणीभू-
ताभावप्रतियोगित्वस्य ह्रदो धूमाभाववान् धूमो ह्रदावृत्तिरित्यादि-
ज्ञाने सत्त्वात् तादृशप्रतियोगित्वस्य विषयतया ऽवच्छेदकत्वं धूमहे-
तावपीति तत्रातिप्रसक्तस्तथापि तादृशकार्यतानिरूपकस-
म्बन्धिज्ञानं यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकं तद्धर्मा-
वच्छिन्नाभावप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य मुख्यविशेष्य-
तयाऽवच्छेदकत्वमेव लक्षणं कर्तव्यमन्यथा शब्दाधिकरणत्वं गग-
नान्यत्वव्याप्यशब्दाधिकरणत्वाभाववदिति स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यता-
निरूपकसम्बन्धि यत्परामर्शात्मकं ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकत्वस्य शब्दा-
धिकरणत्वं गगनान्यत्वाभाववद्वृत्तिगगनान्यत्वाभाववद्वृत्तित्वं
शब्दाधिकरणत्वे इत्यादिज्ञाने सत्त्वात् तत्प्रतिबन्धकताया विषय-
विधयाऽवच्छेदकीभूतत्वाद्वृत्तित्वस्य शब्दाधिकरणत्वपक्षकागणा-
न्यत्वसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वरूपहेतोरपि दुष्टत्वा-

पत्तेः । तथा च शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वव्याप्यशब्दाधि-
 करणत्ववदिदं ज्ञानं शब्दाधिकरणत्वे गगनान्यत्वव्याप्यवगाहित-
 दंशे तदभाववावगाहित्वावच्छिन्ना या शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्व-
 व्याभिचारीतिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तस्या मुख्यविशेष्यतयावच्छे-
 दकत्वं शब्दाधिकरणत्व एव तत्र च शब्दाधिकरणत्वपक्षकग-
 गनान्यत्वसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन दुष्टत्वभिष्टमेव एवं च ह-
 दो वह्निमान् धूमादित्यादौ अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धि-
 हदो वह्निव्याप्यधूमवानितिज्ञानं हृदत्वावच्छिन्ने धूमत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकं तदंशे तदभावप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं न ह-
 दावृत्तिर्धूम इति ज्ञाने किं तु हदो धूमाभाववानितिज्ञान एव इति
 तत्प्रतिबन्धकताया मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदकत्वं न धूमे इति
 बाधितहेतावव्याप्तिः सुस्थिरा । न च हेतुविशेष्यकपरामर्शस्य का-
 रणतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
 कारताशालिनिश्चयघटितलक्षणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाति-
 रिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयघटितलक्षणं तत्स-
 म्बन्धेन दुष्टत्वस्य कर्तव्यं तथा च तादृशकार्यतानिरूपकस-
 म्बन्धि यत् हदे वह्निव्याप्यधूम इति ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकताया धू-
 मो हदावृत्तिरेवं तादृशाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहदा-
 भाववान् धूम इति ज्ञाने सत्तात्तस्य मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदक-
 त्वं धूमेऽपीति नाव्याप्तिरिति वाच्यं तन्मतानुसरणे संयोगसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नवह्निव्याप्तिप्रकारेण धूमस्य
 पर्वतविशेष्यकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन यज्ज्ञानं
 तस्यापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धि-
 त्वेन एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वत-
 प्रकारकं यत् समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टविशे-
 ष्यज्ञानं तस्यापि संयोगसम्बन्धातिरेकसम्बन्धानव-
 च्छिन्नधूमविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानि-
 रूपकसम्बन्धित्वेन प्रतिबन्धकं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधे-
 यतासम्बन्धेन वह्निव्याभिचारि इति ज्ञानं यच्च धूमः समवायसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतावृत्तिरितिज्ञानं तन्मुख्यविशेष्य-

वस्य धूमे सत्त्वात् पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले संयोगेन धूमस्या-
 पि दुष्टत्वापत्तिरिति सङ्क्षेपः ॥ ० ॥ अत्रानुमितिपदमनुमितिनिष्ठ-
 कार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितेतत्कारणज्ञानपरमिति दी-
 धितिः । अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमिति-
 भावस्यैव लिङ्गोपधानमितिमतमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्ये-
 ति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । ननु पर्वतपक्षकवह्निवि-
 धेयकधूमहेतुकस्थाने बह्व्यभाववद्दहस्य दोषत्वापत्तिः पर्वतप-
 क्षकवह्निविधेयकानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वस्य पर्व-
 तो वह्निमान् हृद्श्च तथा इत्याकारकसमूहालम्बनानुमितावपि सत्त्वे-
 न तत्प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वसत्त्वात्तत्परित्यज्य लक्षणाप-
 त्तिः सन्दर्भविरुद्धा न च तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिनिष्ठकार्यता-
 निरूपकसम्बन्धित्वव्यापकप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयी-
 भूतयथार्थज्ञानविषयत्वं वक्तव्यं तावतैव समूहालम्बना-
 नुमितिमादायोक्तदोषे नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा
 सति हृदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयवाद्याद्यव्याप्तिस्तादृ-
 शानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिनि परामर्शो बाधप्रतिबन्ध-
 ताविरहेण एवं तादृशसम्बन्धिन्यामनुमितौ व्यभिचारस्वरूपासि-
 द्धादिप्रतिबन्धताविरहेण तादृशप्रतिबन्धतायां व्यापकत्वविरहात्
 किन्तु परामर्शानुमित्युभयविरोधितया आश्रयासिद्धादौ लक्षणसम-
 न्वयः । न च तादृशानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितत्वं लक्षणे प्रवेक्ष्यमप्रसिद्धेः इति
 चेत्तादृशानुमितिमादाय बह्व्यभाववद्दहरे ऽतिव्याप्तिवारणा-
 य तादृशानुमितिनिष्ठकार्यताविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
 यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयीभूतयथार्थज्ञानविषयत्वमेव लक्ष-
 णार्थः कार्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकार-
 णतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा चान्यतरघटकस्वावच्छे-
 दकत्वसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टा या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्य-
 तानिरूपितप्रकारितात्मकविषयिता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धयतानि-
 रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयत्वस्य बह्व्यभाववद्दहरे स-
 त्वेन नातिव्याप्तिः ॥

ननु तथापि

स्वमते

वह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमि-

ति प्रति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताविशिष्टवह्निवावच्छि-
 न्नसमानाधिकरणनीलधूमवान् इति निश्चयस्यापि हेतुत्वेन ता-
 दृशस्थाने नीलधूमाभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशानुमितित्वा-
 वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या नीलधूमत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितप्रकारितात्मकविषयित्वावच्छिन्नप्र-
 तिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनीलधूमाभाववत् पक्ष इति
 ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् एवं एकत्र द्वयमितिरीत्या हृदे धूमव्यापकवह्नि-
 समानाधिकरणधूमः वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमश्च
 इत्युभयावगाहि यज्ज्ञानं तस्यापि हृदे वह्निमानित्यनुमिति
 प्रति हेतुतया तादृशोभयामाववद्दृष्टेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च तादृशानु-
 मितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या धू-
 मत्वावच्छिन्नविषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कताशालि-उभयामाववान् हृद इति ज्ञानविषयत्वसत्त्वात्
 न चोक्तान्यतरघटकस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वं विहाय स्व-
 निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वं तादृशान्य-
 तरघटकं वक्तव्यं तावतैव वह्निव्याप्यनीलधूमवान् हृद इति ज्ञा-
 ने स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतनीलधूमत्वावच्छिन्नविषयिता-
 सत्त्वेन तादृशज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदक-
 विषयताशून्यज्ञानीयत्वं नास्ति एकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञाने स्व-
 पदेनान्वयपरामर्शोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने त-
 न्निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुविषय-
 तायाः सत्त्वेन एवं स्वपदेन व्यतिरेकपरामर्शोत्तरानुमिति-
 त्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने तन्निरूपितकारणतानवच्छेद-
 कीभूतान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारतायाः सत्त्वेन तादृशज्ञानी-
 यविषयितायाः न स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकविषयिताशून्य-
 ज्ञानीयत्वमतो न तादृशान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टवि-
 षयतामादाय नोक्तस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं वह्निव्या-
 प्यधूमाभाववद्दृष्टेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निव्याप्यधूमवान् हृद इति
 ज्ञानीयविषयितायां स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयता-
 शून्यज्ञानीयत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टं य-
 ज्ञज्ञानीयवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्ध-

तानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिवह्निय्याप्यधूमाभाववान् हृद इति
जानविषयत्वसत्त्वात् इति चेदत्र केचित् । तादृशकार्यताविशिष्टवि-
षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतायां अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमु-
ख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताग्रहत्वाव्यापकत्व ए-
तदुभयाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशनीयत्वात् तथा च वह्निय्याप्याभा-
ववान् हृद इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकीभूतं यद्वह्निय्याप्यवाप् हृद
इति ज्ञानं तन्निष्ठप्रतिबन्धतायां तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतमु-
ख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वोभयोः
सत्त्वादुभयाभावविशिष्टप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं वह्निय्या-
प्याभाववान् हृद इति ज्ञाने नास्तीति लक्षणापत्तिरेवामिहिता
जगदीशेनेति सर्वं सुस्थमित्याहुः । तच्चिन्त्यं एवमपि एक-
त्र द्वयमित्तिरीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निय्या-
सिधटौ प्रकारीभूय तादृशव्याप्तिघटवद्धूमवान् पर्वत इत्यादि-
निश्चयनिष्ठतादृशव्याप्तिघटोभयाभाववानितिनियमनिष्ठप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबन्धतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्य-
विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वेन वह्निय्याप्ति-
घटोभयाभाववद्धूमे ऽतिव्याप्तिः यदि स्वनिरूपितजनकता-
वच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्व स्वनिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन
तादृशकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धतानिवेशे-
ऽपि तादृशोभयाभाववद्धूमे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा वह्निय्याप्यधू-
मवत्पर्वतवह्निय्याप्यधूमवान्माववद्धूमेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् व-
ह्निय्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निय्याप्तिरेकत्र द्वयमिति रीत्या हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्ने प्रकारीभूय वह्निय्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निय्याप्तिमद-
धूमवानितिज्ञानीयप्रतिबन्धतायां सत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ।
अन्ये तु स्वानवच्छेदकत्वे सति स्वनिरूपितकारणतानव-
च्छेदिका या विषयिता तच्छून्यज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धता एव वाच्या
अत्र स्वपदं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमित्तिवावच्छिन्नकार्य-
तापरं तावतैव ससूहालम्बनमादाय न दोष इति न चैकत्र द्वय-
मिति रीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्यान्वयव्याप्ति-
व्यतिरेकव्याप्ती प्रकारीभूय तादृशव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयस्य तादृशा-
नवच्छेदकविषयिताशून्यतया तन्निष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-

कतावज्ज्ञानविषयतयान्वयव्यतिरेकव्याप्त्युभयाभाववद्देतावतिव्या-
 सिरिति वाच्यं स्वाश्रयत्वस्वासमनियततादृशकारणताश्रयत्वोभय-
 सम्बन्धेन कारणतावदन्यत्वेन ज्ञानविशेषणान् । अत्र स्वपदं
 तादृशकार्यतानिरूपितकारणतापरं तथा च धूमाभावव्यापकी-
 भूताभावप्रतियोगिवह्व्यभाववदवृत्तिधूमवान् हृद इत्यादिज्ञाने
 तादृशकारणतावदन्यत्वासत्त्वाच्च तादृशोभयाभाववदधूमे ऽति-
 व्याप्तिरिति न च तथापि वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवत्
 पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानिति ज्ञानस्य तादृशानवच्छेदकविष-
 यिताशून्यतया तादृशकारणतावदन्यतया च तन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरू-
 पितप्रतिबन्धकताके तादृशधूमवत्पर्वताभाववत्तादृशधूमवत्तादृशधू-
 मवत्पर्वते ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्न-
 प्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्रयत्वेन एव
 जनकत्वात् तादृशपर्वतप्रकारतायास्तदवच्छेदकत्वात् स्वाश्रयत्व-
 स्वभिन्नस्वावच्छेदककारणतावच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धेन-
 विषयितावदन्यत्वेनापि ज्ञानविशेषणत्वात् स्वपदमत्र तादृशकार-
 णतावच्छेदकविषयितापरं तथा चोक्तज्ञानस्य तादृशपर्वतत्वाव-
 च्छिन्नविषयितावदन्यत्वासत्त्वादेव तमादाय नातिव्याप्तिरिति । अत्र
 सम्बन्धघटकावच्छिन्नत्वं साक्षादेव निवेद्यं न तु साक्षात्परम्प-
 रासाधारणमतो न व्यभिचारादावव्याप्तिः । न चैवं वह्निव्याप्यधू-
 माभाववदहृदे स्वरूपासिद्धान्तात्मके वह्निव्याप्यधूमवान् हृद इत्याका-
 रकपरामर्शमात्रविरोधिनि अतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वानव-
 च्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन उक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यताविशेष-
 णान् तथा चोक्तस्थाने वह्निव्याप्यधूमाभाववानिति ज्ञाननिरूपि-
 तप्रतिबध्यताया वह्निव्याप्यधूमवान् हृद इति ज्ञानीयविषयिता-
 मात्रेणावच्छेद्यतया तस्याश्च क्वचिदपि स्वानवच्छेदकत्वविरहेण न
 तादृशप्रतिबध्यतामादायातिप्रसङ्गः । अत्र स्वपदं तत्पक्षकत-
 त्साध्यकतद्धेतुकानुमितिकारणतापरं धूमाभाववान् हृद इति ज्ञाननि-
 रूपितप्रतिबध्यतायाः स्वानवच्छेदकेन धूमवान् हृद इति ज्ञानीय-
 विषयत्वेनावच्छिन्नत्वात् तत्सङ्ग्रहः इति स्वरूपासिद्ध्यादौ लक्षण-
 समन्वयः । न चैवं वह्निव्याप्यधूमाभाववदहृदे ऽतिव्याप्तिस्तथा-
 पि वह्निव्याप्यवान् हृद इति ज्ञानीयविषयतायाः स्वानवच्छेद-

कतया तादृशप्रतिबध्यतायामवच्छिन्नत्वात् इति वाच्यम् तथा
 प्युक्तविशेषणं परित्यज्य स्वावच्छिन्नत्वधर्मितावच्छेदकता-
 नात्मकस्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वउभयसम्ब-
 न्धेन अनुमितिजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वेन उ-
 क्तप्रतिबध्यतानिवेशोक्तज्ञानीयप्रतिबध्यताया वह्निय्याप्यधूमवान्
 हृद् इति ज्ञाननिष्ठाया एतज्ज्ञानीयहृदत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
 त्वावच्छिन्नतया तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निय्याप्य-
 धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिप्रकारता तथा-
 प्यवच्छिन्नत्वेन उभयसम्बन्धेन तादृशविशेष्यतावदन्यत्ववि-
 रहेण तादृशप्रतिबध्यताया लक्षणाघटकत्वादिति नातिव्याप्तिः ।
 न च तथापि वह्नेः साध्यतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्य हे-
 तुतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्य पक्षतायां वह्न्यभाववद्वृत्ति-
 वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः । वह्न्यभाववद्वृत्तित्वं
 वह्न्यभाववद्वृत्तिवह्न्यभाववद्वृत्तित्ववदित्यादिपरामर्शीयमुख्यवि-
 शेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपितं यद्वृत्तित्वप्रकार-
 त्वं तन्निरूपितवृत्तित्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यता-
 यां सत्त्वादिति वाच्यम् जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपि-
 तप्रकारतात्वेनावच्छिन्नत्वस्य निवेशात्तादृशप्रतिबध्यताया वह्न्य-
 भाववद्वृत्तित्वविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्वृत्तित्वविषयतानिरूपित-
 वह्न्यभाववद्वृत्तित्वप्रकारतात्वेनैवावच्छेदात् अप्रामाण्यज्ञानोत्ते-
 जकत्वानुरोधेन च प्रतिबध्यताया भिन्नत्वाच्च न तत्रातिव्या-
 प्तिरिति न कोपि दोषः पदमादधातीति प्राहुः ॥

अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमितिमात्रस्य
 लिङ्गोपधानपक्षमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्तेति जगदीशः ।
 ननु व्याप्तेरननुगतत्वात् साध्यव्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तेरुपादानेऽनु-
 संहारिण्यव्याप्त्यापत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्युपादाने साध्याभाववद्वृत्ति-
 हेत्वादिरूपव्यभिचारस्यासंग्रहापत्तेः । न चान्वयव्याप्तिधर्मि-
 तावच्छेदिका सती व्यतिरेकव्याप्तिधर्मितावच्छेदिका यानुमिति-
 स्तत्परत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम् तथापि लक्षणापत्तिदोषतादवस्थ्या-
 त्वेन यत्र स्थलविशेषे कदाचिदपि उभयव्याप्तिरनुमितौ न भासते
 तत्स्थलीयव्यभिचारादावव्याप्तेरिति चेन्न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-

शेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिकसाध्यविधेयत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेद-
कीभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेनानुमितिप्रातेवध्यताया अ-
नुगमनीयत्वात् । आचार्यमते परामर्शकार्यतावच्छेदककोटौ
अव्यवहितोत्तरत्वं न निविशते तदेव लाघवं तथा च धूमव्यापकव-
ह्निसमानाधिकरणधूमविशिष्टवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्तानिश्चयत्वेन हे-
तुतायाव्याप्तिविषयताया अपि कार्यतावच्छेदकतया व्यभिचारादौ
नाव्याप्तिरतो व्याप्तिरननुगतत्वेपि न क्षतिः ।

न च हृदो वह्निमान् घटत्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्भटे इति
व्याप्तिघटत्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्यापि वह्नि-
व्याप्यघटत्ववान् हृदो वह्निमानित्याकारकानुमितिविरोधि-
त्वादिति वाच्यं साधनवतः साध्याभाववत्त्वस्य सव्यभि-
चारत्वेन मणिकृन्मते तस्यापि लक्ष्यत्वादिति ध्येयमिति जगदी-
शः । ननु वह्निव्याप्यघटत्ववद्वह्निमानित्याकारकानुमितिं प्रति घट-
त्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाद्वह्न्यभाव-
व्याप्यवद्वह्न्यस्यापि दोषत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः साध्याभावव्याप्या-
दिकं हेतुसामानाधिकरण्याविरोधित्वनाभास इति साधारणप्र-
त्ययविरोधापत्तेः । एवं हृदो गगनवान् धूमादित्यादौ आचार्यमते
धूमव्यापकगगनवद्वह्निधूमवान् हृदो गगनवान् इत्याकारानुमितेरपि
वृत्तिमत्त्वधर्मितावच्छेदकगगनप्रकारकतया तदवच्छिन्नं प्रति प्रति-
बन्धकस्य वृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावप्रकारकनिश्चयस्य विषय-
वृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावे दोषत्वापत्तेः एवं हृदो वह्निमान्-
धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमवान् हृदो वह्निमानित्याकारकानुमिति-
प्रतिबन्धकज्ञानविषये चाहव्याप्याभाववद्वह्ने दोषत्वापत्तिः सा-
मान्याभावबोधस्य सामान्यघटितविशेषवत्त्वाबुद्धिं प्रति विरोधि-
त्वादिति पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना या
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना धर्मितावच्छेदकतानात्मक-
प्रकारता तदनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्ना या
प्रतिबध्यता तच्छून्यज्ञानीयत्वं तादृशप्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् ।

तथा च उक्तस्थलत्रये घटत्ववान् हृदो वह्निमान् वृत्तिमद्धूमवान्
हृदो गगनवान् हृदो वह्निव्याप्यवान् इत्याकारकज्ञानीयविशे-
ष्यतात्रयस्यैव तथाविधविशेष्यतात्वेन तदवच्छिन्नतया तादृशप्रति-
बध्यतायां तदन्यत्वविरहाज्ञातिप्रसङ्गः प्रकारतायां साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ घटत्ववान् हृदो वह्निमा-
नित्यादिज्ञानीयविशेष्यताया अपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
ताभिन्नप्रकारतानिरूपिता या हृदो घटत्ववान् इत्यादिज्ञानीयविशेष्य-
तातदवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकवह्निमस्त्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
मादाय बहुयभावव्याप्यवद्वृत्तादावतिव्याप्तेस्तादवस्थप्रम एवं हेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ हृदो वह्निव्याप्यधूममा-
नितिज्ञानीयविशेष्यतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-
प्रकारतानिरूपिततया तदनिरूपिता या हृदो वह्निमानितिज्ञानीयविशे-
ष्यता तदनवच्छिन्नत्वस्य हृदत्वधर्मितावच्छेदकवह्निव्याप्यप्रका-
रकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां सत्त्वेन तामादाय वह्निव्याप्या-
भाववद्वृत्तेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपिता या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता
तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्यहेतुव-
थावगाहिज्ञाने तादृशविषयता प्रसिध्यति हृदो वह्निमान् ह-
दादित्यादौ व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबध्यतायामपि हृदो वह्निमान् व-
ह्निव्याप्यश्च इत्याकारकैकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानीयविशे-
ष्यत्वावच्छिन्नतया व्यभिचारे ऽव्याप्तिरतोऽभावद्वयगर्भनिरुक्तिः
तथा च एकरुद्वयमितिरीत्या ज्ञानीयविशेष्यतायास्तादृशप्रका-
रताभिन्नव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततया व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबध्य-
तायास्तदवच्छिन्नत्वेपि न क्षतिः । बहुयभाववान् बहुयभावव-
दवृत्तित्वादित्यादौ बहुयभाववद्वृत्तित्वाभावो बहुयभाववद्वृत्ति-
त्वाभाववानित्यादिज्ञानीयविशेष्यताया अपि हेतुभूतव्याप्तिप्रकार-
ताभिन्नप्रकारत्वानिरूपिततया तादृशस्थलीयव्यभिचारज्ञानप्रति-
बध्यतायास्तदवच्छिन्नत्वेन तादृशस्थलीयव्यभिचारे ऽव्याप्तिरतः
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां निवेशनीयं न च हृदो-
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमान् हृदो धूमवानितिज्ञानीयविशेष्य-
तायाश्च तादृशविशेष्यतात्वेन बाधस्वरूपासिद्ध्यादिप्रतिबध्यताया

अपि तदवच्छिन्नतया वाचस्वरूपासिद्धादावव्याप्तिरिति वाच्यं
पक्षधर्मिकसाध्यवत्त्वग्रहत्वाव्यापिका पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वग्रहत्वाव्या-
पिका या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यता त-
दन्यत्वस्य प्रकृतप्रतिवध्यतायां निवेशात् । तादृशभेदप्रति-
योगिप्रतिवध्यतायां तादृशसाध्यवत्त्वग्रहत्वाव्यापकतादृशहेतुमत्त्व-
ग्रहत्वाव्यापकत्वयोश्च सत्त्वात्तादृशविषयित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यता-
भिन्नत्वसत्त्वान्न बाधाद्यव्याप्तिरिति विभावनीयम् ॥ ० ॥

हेत्वाभासप्रथमनिरुक्तौ सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय यथार्थपदं
निवेशितं तत्र यथार्थत्वञ्च भ्रमसामान्यभिन्नत्वं तेन पर्वतो वह्न्यभाव-
वानित्यादिभ्रमाणामप्याशिकप्रमात्वेऽपि न क्षतिरित्युक्तं जगदीशैः ।
अथ भ्रमसामान्यभिन्नत्वमनुगतं दुर्ध्वम् अतद्वति तत्प्रकारकत्व-
लक्षणभ्रमत्वस्य प्रकारादिभेदेन भिन्नत्वात् न च तस्याननुगतत्वेऽपि
न क्षतिर्या या भ्रमव्यक्तिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वस्यैव
लक्षणे प्रवेश्यत्वादिति वाच्यम् तन्निवेशे गौरवात् इति
चेन्न स्वनिरूपकत्वं स्वविशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदप्रति-
योग्यन्यनिष्ठत्वमुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूप-
कत्वरूपं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् तत्र च स्वपदद्वयं प्रकार-
तापरं तत्रोभयीयप्रत्येकसम्बन्धनिवेशे सर्वत्रासम्भवः अवच्छेदकता-
यां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्वर्मान-
वच्छिन्नत्वैतन्नित्यसम्बन्धेन सर्वत्र स्वपदं प्रकारतापरं तथा
च पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमाणां न निरुक्तरूपवत्त्वं स्वप-
देन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय तन्निरूपकत्वस्य निरुक्तत्रि-
त्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टावच्छेदकताको यो वह्न्यभाववान्न इति
प्रतीतिविषयो भेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वयोः पर्वतनिष्ठविशेष्यतायां
सत्त्वादिति तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टविशेष्य-
तानिरूपकत्वात् इति । सामानाधिकरण्याननिवेशे घटो द्रव्यमि-
त्यादिप्रमाया असङ्गहः घटनिष्ठविशेष्यतायां द्रव्यत्वाप्रकारतानिरु-
पकत्वस्य तादृशोभयसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्टावच्छेदक-
ताको यो यत्किञ्चिन्न्यतादिभेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्य च द्वयोः
सत्त्वात् तादृशोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टावच्छेदकताकभेदसा-

मान्यप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्य विवक्षणे च गुणो द्रव्यमित्यादिवुद्धी-
 नां प्रमात्वापत्तिः तथाच द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्टावच्छेदकभेदसामा-
 न्यान्तर्गतस्य गुणभेदस्य प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वविरहादेव गुणनिष्ठवि-
 शेष्यतायामुक्तोभयसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्ट्याभावादिति
 तन्निवेशनम् तथाच सति तादृशावच्छेदकतायां तादृशप्रकारतासा-
 मानाधिकरण्यविरहान्न तथा दोष इति । द्वितीयसम्बन्धानिवेशे
 पूर्वतो वह्निमान् इत्यादिवोधानां प्रमात्वानुपपत्तिः । तृतीयसम्बन्धा-
 निवेशे सत्तावान् गुण इत्यादिवुद्धीनां प्रमात्वानुपपत्तिः उक्तोभय-
 सम्बन्धेन सत्तानिष्ठप्रकारताविशिष्टावच्छेदकताको यो यत्कि-
 ञ्चित्विशिष्टसत्तावाचेति प्रतीतिविषयभेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठ-
 त्वसत्तानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वयोर्गुणनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वात् ।
 न च तादृशभेदसामान्यप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वनिवेशाश्लोक्तदोष इति
 वाच्यम् तथा सति विशिष्टसत्तावान् गुण इत्यादेरपि प्रमात्वापत्तेः
 गुणे तादृशभेदसामान्यान्तर्गतसत्तावद्भेदप्रतियोग्यन्यत्वविरहादि-
 ति । यदि च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
 स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्ट्यमवच्छेदकतायां
 निवेश्यते तदा तादृशभेदप्रतियोग्यन्यत्वनिवेश एव साधीयान् । अव-
 च्छेदकतायां स्ववृत्तित्वञ्च अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकस्वाभाववद्धर्मानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । अत्र स्वपदमवच्छेद-
 कतापरम् । एतत्कल्पे तृतीयसम्बन्धानिवेशे विशिष्टसत्तावान् गुण-
 इत्यादेः प्रमात्वापत्तिः स्वयमूहनीया अन्यत्सर्वं पूर्ववत् इति । न
 चैवं समवायेन गगनवान् पर्वत इत्यादिधियामपि प्रमात्वापत्ति-
 स्तादृशसमवायेन गगने वैशिष्ट्याप्रसिद्धा निरुक्तप्रितयसम्ब-
 न्धेन गगननिष्ठप्रकारताविशिष्टावच्छेदकताकभेदाप्रसिद्धेः उक्तो-
 भयसम्बन्धेन पर्वतविशेष्यतायास्तादृशप्रकारताविशिष्टत्वाभा-
 वात् स्वपदेन गगनप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् इति वा-
 च्यम् निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वे
 सति स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छेद-
 कधर्मानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारत्वानि-
 रूपकत्वस्य प्रमात्वस्य वाच्यत्वात् । तथाचोक्तवुद्धीनां विशेषण-
 वलसत्त्वेपि विशेष्यदलविरहान्न तथात्वमिति निपुणतरधिया सु-

घोभिरालोकनीयम् । अथवा स्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्वावच्छेदक-
ताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् । अत्र स्वपदं यत्किञ्चि-
द्भेदपरम् । स्वावच्छेदकताविशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । पर्वतो वह्न्यभाववानित्या-
दिबुद्धौ वह्न्यभाववद्भेदप्रतियोगिपर्वतनिष्ठत्वस्वावच्छेदकताविशि-
ष्टवह्न्यभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशत्वं तस्याः । ननु सत्तावान् गुण इ-
त्यादौ तादृशोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तावद्भेदविशिष्टविशेष्यता-
निरूपकत्वात् एतादृशयथार्थत्वं न स्यात् तथापि स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व-ए-
तदुभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्व-
प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्व-एतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यत्वानि-
रूपकत्वे सति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकर-
ण्योभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरू-
पितत्वस्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वैतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वमिति तु निष्कर्षः । प्रथमस्वपदद्वयं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतापरं द्वितीयस्वपदद्वयं यत्किञ्चिद्भेदपरम् ॥ सत्ता-
त्वावच्छिन्नप्रकारतायां विशिष्टसत्तावद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेपि स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
नवच्छिन्नत्वाशोकापत्तिः इति ध्येयम् । घटः समवायेन गगनवनि-
त्यादौ पूर्वदोषोद्धारो बोध्यः । इति प्रथमलक्षणवादार्थः ॥ ० ॥

ननु विशिष्टान्तराद्यदितत्वविशेषणं व्यर्थं यद्रूपावच्छिन्नविषय-
ताशून्यज्ञानावृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं त-
द्रूपवत्त्वमित्येव विचक्षणान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्ग-
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताशून्यं यत् शुद्धव्यभिचार-
त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयकत्वस्य तदवृत्त्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् । नच
वह्न्यभाववद्भेदादावसम्भवः वह्न्यभावत्वेन घटाभावावगाहि यद्-
वह्न्यभाववान् हृद् इति ज्ञानं तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया वृत्ति-
त्वात् भ्रमप्रमासाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

तादृशविषयताशून्यप्रमान्यज्ञानावृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिय-
द्रूपावच्छिन्नत्वविषयकत्वस्य विवक्षणादिति चेन्न तस्य यथा-
थेपदघटिततया लक्षणान्तरत्वेनादोषत्वात् । ननु तथापि स्वा-
नवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषय-
कत्वं स्वानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्वमित्येव विवक्ष्यताम् किं विशिष्टा-
न्तराघटितत्वविशेषणनेति । स्वपदमनुमितिनिरूपितप्रतिबन्धक-
त्वपरम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेदकी-
भूतमेयत्वविशिष्टविषयतावत्त्वेन तच्छून्यं यद्यभिचारविषयकं ज्ञानं
तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वासत्त्वात् मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवमेकदेशेऽतिव्याप्तिः हृदो-
षद्वयभाववानिति विशिष्टज्ञानीयवहयभावत्वावच्छिन्नविषयताया-
स्तादृशतया तत्रानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वादिति
वाच्यम् अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वेन ज्ञानविशेषणात् । न चैवं
संयोगः संयोगाभाववानित्यादिस्थलीयसंयोगः संयोगवानिति बाध-
प्रमविषयैकदेशसंयोगत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः संयोगः संयोगवा-
निति बाधप्रमस्यैव तादृशत्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-
शेन तादृशप्रमे संयोगत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छि-
न्नविषयताया एव तादृशतया तच्छून्यत्वविरहणैवातिप्रसङ्गानवका-
शादिति चेन्न गुणो द्रव्यमिन्न इत्यादिस्थलीयबाधप्रमविषयैकदेशे
गुणत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः सर्वत्रासम्भवश्च हृदो वहुपमावधानित्या-
दिज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतहृदत्वादिनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितहृदनिष्ठनिर्वच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वविरहात् ।
ननु तथापि स्वानवच्छेदकत्वस्वावच्छेदकीभूतविषयतानिरू-
पितत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टविषयताशून्यत्वे-
न ज्ञानं विशेष्यं तावदेव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नाति-
प्रसङ्गः । न वाऽसम्भवः किं विशिष्टान्तराघटितत्वेनेति । न च
भूतलं घटपटोभयमाववत् इत्यत्र घटपटोभयवद्भूतलरूपवा-
धेऽव्याप्तिस्तत्र भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशोभयमाववत्तावुद्धि

प्रति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति पटत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव ए-
कत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानसाधारण्यानुरोधेन प्रतिबन्धकत्वात्
उभयत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र घट-
पटविशिष्टभूतलरूपतादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन तस्यालक्ष्यत्वात्
इति चेन्न हृदत्वावच्छिन्नधार्मिकवह्निमत्तावुद्धिं प्रति वह्नित्वपर्यासा-
वच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वविषयतानिरू-
पिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयताशालि-
निश्चयत्वेनैव हृदो वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया
तदीयवह्निप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकक्रोड्यप्रविष्टतया ता-
दृशोभयसम्बन्धेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टतया तच्छू-
न्यत्वस्य तत्र विरहादुक्तवाधासम्भवापत्तेरिति तच्चिन्त्यम् ।

अत्रवदन्तिकल्पे यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयोत्तरानुमितिसा-
मान्ये यादृशविशिष्टविशिष्टविषयकानिश्चयत्वाभावव्याप्यविषयता-
प्रतियोगिकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यनिरूपित-
व्याप्तिविशिष्टत्वप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्तादृशविशि-
ष्टमेव प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकस्थले दोष इति फलितार्थः कृतो जगदी-
शेन । तत्र वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमत्पर्वतप्रतियोग्याप्तिवा-
रणाय सामान्य इत्यन्तमुक्तं जगदीशैः । अत्रातिव्याप्तिर्न संगच्छते सा-
ध्यावगाहितासामान्यस्य वन्ध्यभावव्याप्यसंशयात्मकवह्निमत्पर्वत-
विषयकानिश्चयाहार्योनिश्चययोर्वृत्तित्वेन वह्निमत्पर्वतविषयकानिश्च-
यावृत्तित्वावरहेण निरुक्तोभयाभावस्य तादृशविषयताप्रतियोगिक-
त्वविरहात् । न च तादृशनिश्चयावृत्तित्वत्किञ्चित्त्वविषयताप्रतियो-
गिकत्वमेव निरुक्ताभावे निवेद्यम् न च तादृशविषयतासामान्य-
प्रतियोगिकत्वम् तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो
वह्निमान् वह्न्यभिन्नारिधूमादित्यादौ घटवद्गृहादावतिव्या-
प्तिवारणाय तादृशविषयतासामान्यप्रतियोगिकत्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वात् । अन्यथा घटवद्गृहविषयकानिश्चयावृत्तिघटाभाव-
वद्गृहाकालीनः पर्वतो वह्निमान् इत्याकारकानुमितिवृत्ति-
विशिष्टसाध्यावगाहिताया निरुक्तोभयाभावे प्रतियोगिकत्वसत्त्वेना-
तिव्याप्तिर्द्वारैव स्यादिति । यद्यपि तादृशावगाहिताद्वयसामा-

न्ये तादृशानिश्चयावृत्तित्वानिवेशे - व्यभिचारादावव्याप्तिः साध्याः
वगाहितासामान्ये व्यभिचारादिविषयकनिश्चयवृत्तित्वविरहात् ।
तथापि स्वाधिकरणावृत्तितादृशानिश्चयत्वकस्वप्रतियोगिकत्वस्य
निरुक्ताभावे निवेशनीयत्वादेवातिव्याप्तिनिरासात् । चपदं तादृश-
वगाहिताद्वयपरम् । स्वाधिकरणत्वञ्च स्वनिरूपितान्यतरसम्बन्धेन ।
तादृशान्यतरसम्बन्धश्च पक्षविशेष्यकसाध्यावगाहितत्वावच्छिन्ना-
धिकरणत्वतादृशसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहितत्वावच्छिन्नाधिकर-
णत्वान्यतरस्वरूपः । एवञ्च घटवद्गृहं पर्वतश्च वह्निमान् इत्याकार-
कज्ञानेपि निरुक्तसम्बन्धेन तादृशानुमितिनिष्ठसाध्यावगाहितायाः
सत्त्वेन घटवद्गृहविषयनिश्चयत्वस्य तद्वदवृत्तित्वविरहेण तत्र घट-
वद्गृहादौ नातिप्रसङ्गः । अत एव अवृत्तित्वप्रतियोगिकुक्षौ नि-
श्चयत्वनिवेशनमपि सार्थकम् । अन्यथा हृदो वह्निमान् वा इत्यादिसं-
शये साध्यावगाहितासत्त्वेपि निरुक्तोभयाभावे तदवृत्तिहृदो व-
ह्निमानित्याद्यनुमितिनिष्ठविषयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनासम्भवाभा-
वेन निश्चयत्वनिवेशवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न वङ्ग्यभाववद्ब्रह्मादावस-
म्भववारणाय निश्चयेऽनाहार्यत्वस्य स्वयमेव निवेश्यतया अना-
हार्यवद्भिन्नमत्पर्वतविषयकनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वेन नि-
रुक्तोभयाभावस्य वङ्ग्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले वद्भिन्नमत्पर्व-
तादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा स्यादिति तद्वारणाय सामान्यान्तनिवे-
शनं सुसङ्गतमिति । न चैवमपि वङ्ग्यभावव्याप्यसंशयात्मकवद्भिन्म-
त्पर्वतनिश्चये साध्यावगाहितासत्त्वेन तन्निश्चयत्वस्य निरुक्ता-
न्यतरसम्बन्धेन तद्वदवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिर्घटते इति वाच्यम्
वङ्ग्यभावव्याप्यवत्पर्वताभावसाध्यकस्थले वद्भिन्नमत्पर्वतेऽतिव्या-
प्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र पर्वतो वह्निमान् धूमात् वद्भिन्नमत्पर्वतकाली-
नधूमाद्वा इत्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यावगाहिज्ञानमात्रस्य
साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमात्रस्य च वद्भिन्नमत्पर्वतविषय-
कतया वद्भिन्नमत्पर्वतविषयकनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तिः वि-
रहेण वद्भिन्नमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणगमनाय तादृशज्ञान-
स्यैव भेदनिवेशे घटवद्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमांश्च इत्यादि-
समूहालम्बनस्यापि भेदनिवेशस्यावश्यकतया घटवद्गृहादावति-
व्याप्तिर्दुर्वारा । न च इच्छांजन्यतानवच्छेदकद्रूपावच्छिन्नविषयता-

शालिनिश्चयस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविवक्षणे निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो
 वह्निमान् पर्व्वतश्च वह्निमान् इत्यादिसमूहालम्बने तादृशविषयता-
 सत्त्वपि वह्निमत्पर्व्वतविषयकोक्तसमूहालम्बनस्यैव भेदनिवेश-
 स्यावश्यकतया घटवद्गृहविषयकतादृशसमूहालम्बनभेदस्य नि-
 वेशेनैव उक्तातिव्याप्तिनिरास इति वाच्यम् । तथासति वह्निम-
 त्पर्व्वतकालीननिर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादौ तादृशपक्षताव-
 च्छेदकविशिष्टतादृशसाध्यावगाहिज्ञानमात्रस्यैव कालीनांशे वह्नि-
 मत्पर्व्वतविषयताया इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र वह्निमत्प-
 र्व्वतादौ लक्षणसमन्वयाय तादृशज्ञानमात्रस्यैव भेदनिवेशस्याव-
 श्यकतया घटवद्गृहादावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् । न च यद्वा-
 चच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशेनैव न तत्राव्याप्तिः कालीनांशे वह्नि-
 मत्पर्व्वतविषयताया इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वेपि तस्या मुख्य-
 विशेष्यतात्वविरहात् घटवद्गृहविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भे-
 दानिवेश्यत्वात् इति वाच्यम् । काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवान् प-
 र्व्वतः काञ्चनमयपर्व्वतकालेनवह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाव-
 व्याप्यपर्व्वतरूपासिद्ध्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यावगाहिज्ञा-
 नमात्रस्यैव इच्छाजन्यतानवच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वात्मककाञ्च-
 नमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्व्वतविषयतायाः सत्त्वेन स्वविरोधिधर्म्म-
 धर्म्मितावच्छेदककस्वप्रकारकातिरिक्तस्थले प्रतिबध्यतावच्छेदक-
 विषयतातुल्यविषयताया एवेच्छाजन्यतावच्छेदकत्वात् जन्यत्वञ्च
 स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वेन इत्युक्तविषयताया उक्तरूपत्वात्
 अव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानमात्रस्य भेदनिवेशस्यावश्यकत्वेन
 घटवद्गृहाविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यापि भेदस्यानिवेशनीयतया
 तत्र घटवद्गृहादावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेन्न काञ्चनमयत्वाभा-
 वव्याप्याभाववत्पर्व्वतः काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवान् काञ्चनमयप-
 र्व्वतकालीनवह्निमान् गृहत्वं घटवदित्यादिसमूहालम्बने इच्छा-
 जन्यतानवच्छेदकतादृशकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्व्वतविषय-
 ताया असत्त्वेन तेषां भेदानिवेश्यतया तत्र च घटवद्गृहनिश्चय-
 त्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेण उक्तातिव्याप्तेरनवकाशान्विति ।
 इदन्तु बोध्यम् । यथोक्तरीत्याऽतिव्याप्तिभयेनानुगतानाहार्यत्व-
 निवेशाशक्यत्वेन तत्तदाहार्यभेद एव निवेशनीयस्तथा च बहुपमा-

व्याप्यसाध्यकस्थले बहुयभावव्याप्यवान् पर्वतो वह्निमान् इत्या-
काराहार्यव्यक्तिभेदनिवेशानावश्यकत्वेन तत्र वह्निमत्पर्वतनि-
श्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वतिरहेण वह्निमत्पर्वतातिव्याप्तेर-
प्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्त्यसङ्गतिरिति । निर्व्व-
ह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थले घटवद्गृहादावतिव्याप्तिवारणा-
य केचित्समादधन्ति । तथाहि पक्षतावच्छेदकाविशेषशुभाप्यवै-
शिष्ट्यावगाहितानन्तःपातित्वे सति साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगा-
हितानन्तःपातित्वमेव यदूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशनीयम् । तादृ-
शावगाहितानन्तःपातित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
तानिरूपिततादृशावगाहितत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।
एवञ्च पर्वतो वह्निमान् बहुयमानवत्पर्वतकालीनधूमादित्यादौ वह्नि-
मत्पर्वतवानित्यादिज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयताया एव उक्तानन्तः-
पातित्वेन तामादायैव वह्निमत्पर्वतादेरूपासिद्धादौ लक्षणं सङ्गमनो-
यमिति । न चैवमपि वह्निमन्निर्व्वह्निपर्वतवानित्याकारकज्ञानीयशु-
भाप्यवच्छिन्नविषयतामादायाव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानभेदनिवेशाव-
श्यकत्वे घटवद्गृहादावुक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरेति वाच्यम् । तथा-
सत्यपि निर्व्वह्निः पर्वतो वह्निमान् घटवद्गृहञ्च इत्यादेसमूहाल-
म्बनभेदनिवेशावश्यकत्वेन तत्रैवातिव्याप्तेर्निवेशादिति । अत्रापि
कल्पे वह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्यप्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्ति-
र्न सङ्गच्छते इति ध्येयम् । परंतु यदूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकी-
भूतविषयिताशून्यज्ञानीययदूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्यैव
स्वाधिकरणावृत्तित्वनिवेशान्निर्व्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादि-
ज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयितायास्तादृशत्वाभावेन तादृशज्ञानमात्र-
स्य भेदनिवेशानावश्यकतया निर्व्वह्निः पर्वतो वह्निमान् गृहञ्च
घटवदिति ज्ञान एव घटवद्गृहनिश्चयत्वसत्त्वेन तादृशस्थले घटव-
द्गृहादौ नातिव्याप्यवकाश इत्याहुः । एतन्मते ज्ञानभेदेन वि-
षयताया भिन्नत्वे तु घटवद्गृहादावतिव्याप्तेरशक्यपरीहारत्वा-
त् । घटवद्गृहं निर्व्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिज्ञानस्याव्याप-
कीभूतविषयिताशून्यत्वविरहात्तादृशविषयिताशून्यत्वञ्च यत् घट-
वद्गृहमित्याकारकासमूहालम्बनात्मकज्ञानं तदीयविषयतायाञ्च
उक्तसमूहालम्बनेऽसत्त्वात् । अवृत्तित्वप्रतियोगिकुक्षौ निश्चयत्वद-

लवैयर्थश्च । जगदीशमते संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्य-
तास्वीकारावश्यकत्वेन संशयनिश्चयसाधारणैकविषयत्वाभावेन
अव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः संशयेऽस-
त्वादिति पूर्वोक्तयुक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्तिरप्यनुसन्धेयेति
बोध्यम् ।

अन्येतु सर्वत्रानुगतमेवानाहार्यत्वं निवेशनीयम् । तत्त्व-
श्च स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्व-उभयसम्बन्धेन
प्रकारतावदन्यत्वम् । स्वद्वयं प्रकारनापरम् स्ववैशिष्ट्यश्च स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनि-
रूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-उभयसम्बन्धेन । सर्वत्र स्व-
पदं प्रकारतापरम् । स्वविशिष्टविशेष्यतायां इच्छाजन्यतानवच्छे-
दकत्वमपि निवेशनीयमन्यथा निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो वह्निमानित्या-
दिस्थले घटवद्गृहं निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानमात्र-
स्यैव निरुक्तानाहार्यत्वविरहेणाहार्यघटवद्गृहविषयकनिश्चय-
त्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वेन घटवद्गृहादावतिव्याप्तिः स्या-
दिति । एवञ्च निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञाने वह्निमत्पर्व्व-
तविषयतायाः सत्त्वेन निरुक्तानाहार्यत्वेन न वह्निमत्पर्व्वतादा-
वव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयतायामपीच्छा-
जन्यतानवच्छेदकत्वमपि देयमिति । अथवा वह्निभावव्याप्यसा-
ध्यकस्थले वह्निमत्पर्व्वतादावतिव्याप्तिरपि सङ्गच्छते । तथाहि व-
ह्निभावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतो व-
ह्निभावव्याप्यवांश्च इत्यादिज्ञानीयवह्निमत्पर्व्वतविषयताया इच्छा-
जन्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र निरुक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयताया अस-
त्वादित्याहुः ।

तत्र वह्निभावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्व-
तश्च वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्निभावव्याप्याभाववान् पर्व्वतो वह्नि-
भावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्निमांश्च इत्याकारकस्य निरुक्तानाहार्यस्य
निरुक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयकस्य च सम्भवेन तत्रैव वह्निमत्पर्व्वत-
विषयकनिश्चयस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेणातिव्याप्यप्रसक्त्या
सामान्य इत्यन्तव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तादृशनिश्चयमेवेन वैयर्थ्याच्च ।

यत्तु स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वान्यतर-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन वा स्ववैशिष्ट्याभिधाने अतिव्याप्तिर्लगते इति ।

तत्तुच्छम् । प्रथमकल्पे बहुयभावव्याप्यवान् हृदो वह्निमान् वद्भ्यभावव्याप्यवांश्च हृद इत्यादिज्ञानमादाय सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः । द्वितीयकल्पे चान्यतरघटकप्रथमदलनिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिर्विहातुं द्वितीयदलस्याव्यावर्तकत्वेन केवलातिव्याप्तिस्सम्पादनाय तन्निवेशनस्याफलत्वादिति ।

अन्ये तु यदूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं यदूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयदूपावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तदूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदूपमात्रावच्छिन्नयदूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताशालिनिश्चयावृत्तित्वमेव उक्तीत्या प्रकृते निवेशनीयम् । तथाच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञाने निरुक्तवह्निमत्पर्वतविषयताया असत्त्वेन तादृशज्ञानमात्रस्य भेदनिवेशस्यानावश्यकत्वेन घटवद्गृहविषयकतादृशसमूहालम्बनभेदस्याप्यनिवेशनीयतया निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिनिरुक्तस्थले घटवद्गृहादौ नातिव्याप्यनवकांश इत्याहुः ।

अत्रापि कल्पे प्रागुक्तस्थले महिप्रत्यवर्तेऽतिव्याप्यलग्नतापत्तिरेव पूर्वोक्तदोषोऽनुसन्धेयः ।

नवीनास्तु बहुयभावव्याप्यादिरूपतत्तदनाहार्यसाध्यहेतुस्थले सामान्यतो ज्ञानाभाववत्त्वरूपाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितत्वमिवानाहार्यत्वमपि सामान्यत आहार्यभिन्नत्वमेव प्रकृते निवेद्यते लाघवात् । तत्तदाहार्यसाध्यहेतुकस्थले च तादृशतादृशोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिवारणार्थमनन्यगतिकतया तत्तदाहार्यभेद एव निवेद्यत इति । तथा च तादृशाभिप्रायेणैव बहुयभावव्याप्यादिरूपानाहार्यसाध्यकस्थल एव

बहिमत्पर्वतादवतिव्याप्तिर्दिशिता । अन्यथा सामान्यत आहार्य-
भिन्नत्वरूपानाहार्यत्वस्य सर्वत्र निवेशे पर्वतीयबहुयभाववान् पर्वतः
पर्वतीयबहिमान् बहुयभावव्याप्यादित्यादि-आहार्यस्थले बहिमत्पर्व-
तादवतिव्याप्तिरशक्यपरिहारैव स्यादिति न काप्यनुपपात्तः सर्व-
चतुरस्रमिति प्राहुः ।

इदन्तु बोध्यमित्यादिना विशिष्टान्तराघटितत्वं निरुक्तलक्षणाश्रयी-
भूतं वस्तुगत्या यद्विशिष्टान्तरं हेत्वाभासत्वविशिष्टाद्भिन्नं तदघटि-
तत्वमेव तदर्थं इत्युक्तं जगदीशैः । अत्र विशिष्टान्तरत्वं चास्तव-
हेत्वाभासत्वावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारतावच्छेदक-
त्वं । तेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वास्तव्यमिचारमिन्नत्वविर-
हेपि न क्षतिः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तरे-निरुक्तलक्षणाश्रयीभू-
तत्वनिवेशनं दोषमात्रस्यैव तादृशविशिष्टान्तररूपतत्तदेकदेशघटि-
तत्वादसम्भववारकं बोध्यम् । तत्र निरुक्तलक्षणघटकप्रथमदलानि-
वेशे पर्वतः पर्वतीयबहुयभाववान् बहुयभावव्याप्यादित्यादौ पर्व-
तीयबहिमत्पर्वतरूपबाधस्य तादृशविशिष्टान्तरेण बहिमत्पर्वतेन
घटितत्वात् उक्तोभयाभावस्य बहिमत्पर्वतनिश्चयावृत्तिविषयताप्र-
तियोगिकत्वादव्याप्तिः स्यादतः सामान्य इत्यन्तप्रथमदलनिवेशः ।
अयं पुनर्यत्र स्थले अनाहार्यत्वं सामान्यत आहार्यत्वभिन्नत्वं नि-
वेद्यते तत्रैव नान्यत्रेत्यनुसन्धेयः । द्वितीयदलानिवेशे निर्वह्निः पर्व-
तो बहिमानित्यादौ बहिमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यादेस्तादृशविशिष्टान्त-
रेण तदेकदेशेन तथाविधेन बहिमत्पर्वतेन च घटितत्वादव्याप्तिः
स्यादतस्तादृशनिश्चयावृत्तिरूपद्वितीयदलनिवेशः । तादृशवि-
शिष्टान्तराघटितेति । तादृशोक्तदलद्वयव्यावृत्तिस्तु ग्रन्थकृता दत्ता
इत्यनुसन्धेयम् । अत्रेदं बोध्यम् । दोषैकदेशस्य चास्तविकहेत्वा-
भासत्वविशिष्टाद्भिन्नत्वेऽपि तदघटितत्वपदेन तदपर्याप्तप्रकारता-
वच्छेदकत्वस्य शिवक्षणेनैवासम्भववारणसम्भवे विशिष्टान्तरे-
निरुक्तलक्षणाश्रयीभूतत्वनिवेशनम् व्यर्थमिति ।

यदि च नव्यानां मते इत्यादिव्याख्यायां मेयत्वविशिष्टबहुयभाव-
बुधदादवतिव्याप्तिस्तथा हि निरुक्तभित्वावच्छिन्नाभावस्य बहुयभाव-
बुधदत्त्वावच्छेदेन मेयत्वप्रकारकनिश्चयत्वविरोधितादृशसाध्याव-
गाहिताप्रतियोगिकत्वादिति चेत् तादृशनिश्चयत्वविरोधिविषयतायां

तद्वर्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तित्वे सति तादृशवर्मावच्छिन्नप्र-
कारकनिश्चयवृत्तित्वं निवेद्य तद्वारणम् तादृशनिश्चयत्वविरोधिन्याः
पक्षे साध्यावगाहिताया बहुपभाषवद्वृत्तावच्छिन्नप्रकारकनिश्चय-
वृत्तित्वविरहादेति । न च तथाप्यतिव्याप्तिः मेयहृदत्वावच्छेदेन बहुप-
भावप्रकारकनिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रतियोगिकत्वादुक्तत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाव-
च्छेदावच्छेदेन वा साध्यतास्थलमात्र एव सामानाधिकरण्यावगा-
हिसाधारणेन पक्षे साध्यावगमहितात्वेन निरुक्तत्वावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगिकुसौ तादृशावगाहिताया निवेशात्तथा च मेयहृदत्वा-
वच्छेदेन बहुपभाषावगाहिहृदत्वसामानाधिकरण्येन बहुपवगाहि-
निश्चयस्यैकदोषत्वा साध्यावगाहितायास्तन्निश्चयत्वविरोधित्ववि-
रहात् प्रागुक्तयुक्त्या तादृशावगाहितासामान्य एव प्रागुक्ती-
त्या तादृशनिश्चयत्वविरोधित्वं परिष्कार्यमिति ध्येयम् ।

अथावच्छेदावच्छेदेन साध्यतास्थले यद्वर्मावच्छेदेन यद्वर्मा-
प्रकारकनिश्चयवृत्तिविषयिताप्रतियोगिको निरुक्तत्वावच्छिन्ना-
भावस्तद्वर्मावच्छिन्नस्तद्वर्मावच्छिन्न एव दोषः सामानाधिकरण्येन
साध्यतास्थलेपि तद्वर्मावच्छेदेन तादृशधर्मवत्त्वमेव दोष इत्युक्तं
जगदीशेन । तत्रेयमनुपपत्तिः । अत्र बह्वित्वसामानाधिकरण्येन महा-
नसीयत्वस्य साध्यतावच्छेदकता पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयत्वहे-
साध्यता तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वहदोषत्वा-
पत्तिः । यत्र च बह्वित्वावच्छेदेन महानसीयत्वादेः साध्यतावच्छे-
दकता पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन महानसीयत्वबहुपदेः साध्यता
तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वहदोषत्वा-
नुपपत्तिः उक्तरूपविरहादिति । साध्यतावच्छेदकाद्यंशे अवच्छे-
दकसामानाधिकरण्यभेदेन विभिन्नलक्षणकरणे अवच्छेदावच्छे-
दस्थले तद्वर्मावच्छिन्नस्तद्वर्मावच्छिन्नो दोषः सामानाधिकरण्य-
स्थले तद्वर्मावच्छेदकतद्वर्मावच्छिन्नवत्त्वं दोष इत्यादिजगदी-
शग्रन्थासङ्गतिः । हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाव-
वृत्तित्वादेरलक्ष्यत्वकथनानुपपत्तेश्च ।

अत्र केचित् सिद्धान्तयन्ति । यथावच्छेदावच्छेदेन साध्यतास्थले
यद्वर्मावच्छेदेन यद्वर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रतियोगिको

निरुक्तत्वावच्छिन्नाभावः यादृशसंसर्गेण तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कतद्वर्माप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वं येन रूपेण साध्यताच्छेदकत्वं
साध्यत्वं पक्षतावच्छेदकत्वञ्च तेन रूपेण साध्यवगाहितायामस्ति
तादृशसंसर्गेण तद्वर्मावच्छिन्नतद्वर्मावत्त्वं दोष इत्यादिकं पुनर्विशि-
ष्य वक्तव्यम् । एवं हेतुतावच्छेदकादावपि बोध्यम् तथा चोक्तस्थलादौ
नाव्याप्यतिव्याप्तिः । तत्र सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेपि ता-
दृशसामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वादिकमुक्तरूपेण पुनर्विशिष्य
निवेष्ट्य लक्षणं कर्त्तव्यमिति न तत्स्थलेऽव्याप्यतिव्याप्यवका-
शः । नचैवं यादृशसंसर्गेण यादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यकयादृ-
शधर्मप्रकारकनिश्चयत्वविरोधिः प्रकृततादृशसाध्यावगाहित्वादि-
तादृशसंसर्गेण तादृशधर्मावच्छिन्ने तादृशधर्मवत्त्वमित्येव लक्षण-
मुच्यताम् किं पुनर्यादृशधर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवत्त्वानिश्चयत्व-
विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वावच्छिन्नाभाव इत्याद्युक्तदलेनेति वाच्य-
म् । मेयत्वविशिष्टवद्भाववद्भेदादावतिव्याप्यापत्तेः तथाहि हृद-
त्वावच्छेदेन बह्वः साध्यतास्थले मेयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकबह्व-
भावप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वस्य प्रकृततादृशसाध्यावगाहितायां
सत्त्वाद्यथोक्तलक्षणसमन्वयसम्भवादिति । तद्वलदाने च न तादृ-
शगतिः सुधीभिर्ध्येयम् ॥ ० ॥

गुरुवस्तु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ सामान्यत इ-
च्छाजन्यभिन्नत्वरूपानाहार्यत्वस्य निवेशे घटवद्गृहं निर्वह्निः
पर्वतो वह्निमानित्यादेरपि इच्छाजन्यत्वात् घटवद्गृहादौ विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशेप्यतिव्याप्तिरतस्तद्वारणप्रकार ईदृशोऽनु-
स्मर्तव्यः । तथाहि स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकत्व-उभयस-
म्बन्धेन प्रकारतावदन्यत्वमेवानाहार्यत्वं सर्वत्र निवेष्ट्यम् । स्वै-
शिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकवर्मावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तत्वं-वितयसम्बन्धेन बोध्यम् । सर्वत्र स्वपदं प्रकर्त्तृतापस्मृत्तया च
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ घटवद्गृहादौ नातिव्याप्तिः । घटव-
द्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्तोभयस-
म्बन्धेन प्रकारतावदन्यत्वेन पारिभाषिकानाहार्यतया तत्र प्रकृतसा-

ध्यावगाहित्वस्य सत्त्वाश्रित्योभयाभावेऽस्य घटवद्गृहविषयक-
निश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वविरहात् । स्वनिरूपकत्वसंसर्ग-
स्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वे सविकल्पज्ञानमात्रस्य तादृ-
शसम्बन्धेन प्रकारतायां सत्त्वात् यथोक्तानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धा
बाधादौ सर्वत्रासम्भवः स्यादतः स्वविशिष्टेत्यादि । स्ववि-
शिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्र-
कारतानिरूपकत्वमात्रस्य तथात्वेऽपि बहुयभाववद्भेदादिविषयक-
निश्चयादेरपि हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न-
तया निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थमत्त उभय-
मुपात्तम् । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यघटकसंसर्गांशे स्वावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नत्वानुक्तौ निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतश्च घट-
वानित्यादिसमूहालम्बनस्यापि प्रकारतानिरूपकत्वस्य निरुक्त-
सम्बन्धेन बहुयभावप्रकारताविशिष्टं यत् पर्वतत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघटप्रकारतानिरूपकत्वस्य च स-
त्त्वेनोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टतया तदन्यो यो घटवत्पर्वतवि-
षयकनिश्चयस्तद्विरोधिविषयताप्रतियोगिकत्वस्य निर्वह्निपर्वतधर्मि-
कवह्णयवगाहित्वघटितोभयाभावे सत्त्वाश्रित्यनिर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्या-
दौ घटवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तदुपादानम् । स्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
त्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च पर्वतो वह्निमान् बहुयभाव-
त्पर्वतादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन वह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः कालिकेन
वह्निमान् पर्वतः वह्निव्याप्यवह्ण्यभाववान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बन-
स्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारताविशिष्टं यत् संयोगसम्बन्धा-
वच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
तदवच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरू-
पकत्वस्य च सत्त्वेनाहार्यतया तदन्यज्ञानावृत्तिविषयताप्रतियोगिक-
त्वस्य निरुक्तोभयाभावे सत्त्वात् । स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्गृहादावतिव्याप्तिर्वह्नि-

मद्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्तोभ-
 यसम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छि-
 न्नप्रकारताविशिष्टं यद्गृहत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावप्र-
 कारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
 गृहत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपक-
 त्वस्य वह्न्यभावप्रकारतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेनानाहार्यवह्निमव-
 गृहनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वस्य निरुक्तोभयाभावे सत्त्वा-
 दिति । पर्वश्च वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वत इत्यादौ वह्निमान् पर्वतो
 वह्न्यभावव्याप्यवांश्च इत्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्ताहार्यतया नि-
 रुक्तोभयाभावस्य तादृशाहार्यसमूहालम्बनानात्मकवह्निमपर्वतवि-
 षयकनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वेन वह्निमपर्वतवारकतया
 सामान्य इत्यन्तनिवेशनं जगदीशोक्तं सुसङ्गतम् । न चैव-
 मपि वह्न्यभावव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व-
 तो वह्निमांश्चेत्यादिसमूहालम्बनीयवह्न्यभावव्याप्यतदभावान्यतर-
 प्रकारताया एवाहार्यज्ञानमात्रवृत्तितया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-
 विरहेण तस्य निरुक्तानाहार्यतया तत्र वह्न्यभावव्याप्यावगा-
 हित्वस्य वृत्तित्वेन नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र स्थल
 विशेषे यद्भावव्याप्याभावधर्मितावच्छेदककयद्भावव्याप्यस्या-
 हार्यो न जातस्तत्र तद्भावव्याप्यस्य साध्यतायां तद्वत्पक्षे-
 ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तथापि निश्चयस्तत्तदाहार्यभिन्नत्वेन
 निवेशनीय इत्यादिग्रन्थासङ्गतिः सामान्यत आहार्यभिन्नत्वस्य निवे-
 शादिति वाच्यम् । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववह्निर्वह्निरूप-
 स्य वाधस्याव्याप्तेर्निर्वह्निर्वह्निमान् निर्वह्निर्वह्न्यभाववान् इत्या-
 दिसमूहालम्बनीयविषयताया प्रतिबन्धकतानच्छेदकत्वेन तस्य
 निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारतावदन्यतया निरुक्तानाहार्यत्वा-
 दवस्तत्तदाहार्यमेवनिवेशोऽप्यावश्यक इति । नचैवमपि निर्वह्निः
 पर्वतो वह्निमानित्यादौ घटवद्गृहादावतिव्याप्तिः घटाभाववद्गृह-
 कालीननिर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानीयविशिष्टसाध्यावगा-
 हित्वस्य घटवद्गृहं घटाभाववद्गृहकालीननिर्वह्निः पर्वतो वह्नि-
 मानित्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्ताहार्यतया तदभावस्य घटवद्-
 गृहविषयकनिश्चयावृत्तित्वादिति वाच्यम् यद्भावावच्छिन्नविषयक-

निश्चयावृत्तित्वस्य तादृशवगाहितासामान्ये विवक्षितत्वात् । अथवा-
यद्वापवच्छिन्नविषयकनिश्चयावृत्तिः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वा-
व्यापकं सत् यत्प्रकृतपक्षकप्रकृतहेत्ववगाहित्वाव्यापकविषयत्वं त-
त्तदन्यज्ञानीयतादृशवगाहित्वमित्येव विवक्षितमतो नोक्तातिव्या-
प्तिरिति ध्येयमिति । अधिकं पूर्ववदिति प्राहुः ।

अत्र वदन्ति इत्यादिकल्पे इदन्तुबोध्यमित्यादिना विशिष्टा-
न्तराघटितत्वे निवेशितम् सत्र कल्पो यथा । वस्तुतो यदिष-
यकनिश्चयत्वविरोधियादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयामावे-
स्तदन्ययद्विषयकनिश्चयावृत्तिः तादृशविषयताप्रतियोगिकस्तदघटि-
तत्वमेव तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमित्यस्यार्थो बाधे इति जग-
दीशतर्कालङ्कारमट्टाचार्याः । अत्रापि तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्व-
विरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकनिरुक्तोभयामावे तदन्ययद्विषय-
कनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकत्वमवश्यं निवेद्यम् अन्यथा बहुच-
भावव्याप्यवत्पर्वतकालीनस्य पर्वतीयवद्भूयभावस्य साध्यतायां प-
र्वतस्य पक्षतायां वद्भूयभावव्याप्यस्य हेतुतायां पर्वतीयवद्भूमित्पर्व-
तरूपबाधस्य वद्भूमित्पर्वतघटितत्वेनाव्याप्यतापत्तेस्तत्रापि निरुक्तो-
भयामावस्य वद्भूमित्पर्वतविषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्र-
तियोगिकत्वात् । अथात्र कल्पे प्रमेयत्वमवृत्तिः प्रमेयत्वादित्यादौ बा-
धघटितव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तथाहि अत्र लक्षणगमनाय यादृशविषय-
तापदेन साध्यव्याप्यहेत्ववगाहिताया एव धर्तव्यतया तस्याश्च
वृत्तिः प्रमेयत्वमवृत्तित्वव्याप्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वमित्याकारकानाहाव्य-
निश्चयासम्भवेन वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधविषयकनिश्चयावृत्तितया तदन्य-
यत्पदेन बाधस्यापि धर्तुं शक्यतया निरुक्तव्यभिचारस्य तदघ-
टितत्वविरहादिति चेत् ।

अत्र केचित् प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृत-
पक्षे प्रकृतहेतुमत्साध्यावगाहित्वस्य प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनि-
रूपितव्याप्यवगाहित्वस्य चैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावो यद्विषयकनि-
श्चयत्वविरोधी तादृशविषयताप्रतियोगिकः तदन्ययद्विषयकनि-
श्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकः तदघटितत्वमित्येव नि-
रुक्तार्थो बाध्य इति । तथा चोक्तप्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्या-
प्यवगाहिताया एव यादृशपदेन उपादेयतया तस्याश्च बा-

धविषयकनिश्चयत्वविरोधित्वामावेन तदन्यपदेन तस्य उपादे-
यत्वासम्भवेन नाव्याप्तिरिति । न चैवमपि प्रमेयत्वमवृत्ति-
अवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादौ बाधघटितव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्ति-
मेयत्वरूपसाधनाप्रसिद्धिघटितत्वात् अवृत्तित्वव्याप्यावृत्ति मेयत्वं
वृत्ति मेयत्वञ्च इति निश्चयस्याहार्यत्वादिति वाच्यम् । तादृशस्थले
यद्विषयकनिश्चयावृत्तियादृशविषयताप्रतियोगिकः साध्यव्याप्यहेत्व-
वगाहितामावः तदन्ययद्विषयकनिश्चयवृत्तित्वादृशविषयताप्रतियो-
गिकः इत्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । एवं प्रतियोगित्वसम्बन्धेन वन्ध्यामाव-
घटमावकालीनवह्निमान् इदोऽवृत्तिघटत्वादित्यादौ तादृशवह्नि सा-
ध्यकतादृशहेतुकवृत्तिघटत्वादपक्षकस्थले च यथायथं द्वित्वा-
वच्छिन्नामावचतुष्टयत्वावच्छिन्नामावपञ्चत्वावच्छिन्नामावान् नि-
वेश्य तत्तत्स्थलीयदोषेष्वव्याप्तिः परिहरणीया स्थलमेवेन लक्षण-
स्य नानात्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वात् इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥

प्राञ्चस्तु यादृशविषयत्वासमानाधिकरणयद्विषयकनिश्चयत्ववि-
रोधियादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयाभावस्तादृशविषयत्वा-
समानाधिकरणतदन्ययद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्र-
तियोगिकस्त्वदघटितत्वमेव निवेशनीयमिति । एवञ्च प्रमेयत्वम-
वृत्तिप्रमेयत्वादित्याद्युक्तस्थले बाधघटितव्यभिचारे नाव्याप्ति-
स्तथाहि प्रथमयादृशपदेन प्रमेयत्वधर्मिकसाध्यव्याप्यवगा-
हिताया एवोपादेयतया तादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य
वृत्तिमेयत्वविषयनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन तदन्ययत्पदेन बाधस्य धर्तु-
मशक्यत्वेन मेयत्वविशिष्टतादृशव्यभिचारादेहेतुनिष्ठसाध्या-
भाववृत्तित्वदेर्वा धर्तव्यतया तदघटितत्वस्य उक्तबाधघटितव्य-
भिचारे सत्त्वात् तादृशबाधघटितत्वेपि क्षुत्त्यभावादिति । अत-
एव गृहादौ घटसामान्याभावादेः साध्यतायां नीलघटवद्गृहस्य
बाधत्वमुक्तं जगदीशैस्तदपि साधु सङ्गच्छते । तथाहि तत्रापि या-
दृशविषयतापदेन नीलघटाभाववद्गृहविषयतामादाय तादृश-
विषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य घटवद्गृहविषयकनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन
तदन्ययत्पदेन घटवद्गृहस्य धर्तुमशक्यतया धर्तव्यनीलघट-
व्याप्यवद्गृहादिनाऽघटितत्वस्योक्त्याये सत्त्वेन लक्षणसमन्वय-
सम्भवादित्याहुः ।

तत्र मनोरमम् । तथासति यादृशविषयतापदेन बह्व्यभाववद्भ्र-
दत्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामादाय बह्व्यभाववद्भ्रदविषयक-
निश्चयत्वस्य च यादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वविरहेण तदन्य-
त्पदेन तस्याधर्तव्यतया धर्तव्यमेयत्वव्याप्यवद्बह्व्यभाववद्भ्रदत्वा-
दिनाऽघटिते मेयत्वविशिष्टबह्व्यभाववद्भ्रदादौ लक्षणसमन्वयस-
म्भवेन मेयत्वादिघटितदोषमात्रेतिव्याप्यापत्तेः । न च प्रथमयादृश-
विषयतायाः सामानाधिकरण्यं द्वितीययादृशविषयतायां निवेशनी-
यमिति नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रथमयादृशपदेन
इदत्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामुपादाय उक्तीत्या मति-
व्याप्तेर्दुर्वारत्वात् इति ॥

नव्यास्तु यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशविषयतापदेन यद्विष-
यकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकयद्वस्माच्चिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृ-
शधर्माच्चिन्नप्रकारतात्वघटितधर्माच्चिन्नप्रतियोगिताको नि-
रुक्तोभयाभावस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतद्वस्माच्चि-
न्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्माच्चिन्नप्रकारतात्वघटितधर्मा-
च्चिन्नप्रतियोगिताकस्तदघटितत्वमेवाथौ वाच्य इति । प्रमे-
यत्वमवृत्तिः प्रमेयत्वादित्यादौ बह्व्यभाववद्भावकालीनबहि-
साध्यकावृत्तिघटत्वहेतुकस्थलादौ च यद्वस्माच्चिन्नविशेष्यता-
निरूपितयादृशधर्माच्चिन्नप्रकारतात्वपदेन प्रथमस्थले हेतु-
तावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यनिरूपितव्याप्ति-
प्रकारतात्वस्य तत्स्थलीयबाधघटितव्यभिचारविषयकनिश्चयवृत्ति-
तानवच्छेदकतया तस्य च वृत्तिमेयत्वरूपबाधविषयकनिश्चय-
वृत्तितानवच्छेदकत्वाविरहेण तदन्ययत्पदेन तस्यानुपादेयतया तदु-
पादेयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्भ्रदत्त्वादिना घटितत्वस्योक्तबाधघटित-
व्यभिचारेऽस्तत्त्वेनाव्याप्तिपरीहारः । एवंरित्येव विशेष्यप्रकारकत्वमु-
पादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः । एतन्मते च गृहादौ घटसामान्याभाव-
स्य साध्यतायां गृहादौ घटादिसत्त्वमेव बाधः न तु नीलघटाविमत्त्वम-
पि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादिति ध्येयम् । न चैवमपि
तेजस्वाभावव्याप्यवद्भूमव्यभिचारी बहिर्भूमवान्वहेतजस्वाभाव-
व्याप्याभाववद्ब्रह्मिन्दूधूमव्यभिचारी बहिर्वा धूमवानित्यादौ तेजस्व-
विशिष्टभूमव्यभिचारिवन्त्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि यद्वस्माच्चिन्न-

अविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वपदेन धूमव्य-
 मिचारिवह्निवावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततेजस्वाभावव्याप्यत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारतात्वमुपादाय तस्य धूमव्यमिचारिवह्निनिश्चयतेजस्व-
 विशिष्टवह्निनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वविरहेण तदन्ययत्पदेन तयो-
 रनुपादेयतया तदुपादेयतेजस्वाभावव्याप्याभाववद् धूमव्यमिचारि-
 वह्ण्यादिनाऽघटितत्वस्य उक्ततेजस्वविशिष्टधूमव्यमिचारिवह्ण्यादौ
 सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यमिचारी वह्नि-
 स्तेजस्वी । तादृशवह्निस्तेजस्वाभावव्याप्यवानित्याहार्यव्यक्तीनां
 भेदस्य निवेशस्यानावश्यकतया उक्तप्रकारतात्वे तन्निश्चयवृत्तितान-
 वच्छेदकत्वविरहेण तस्य धर्तुमशक्यत्वादिति । अथ वह्निस्तेजस्वा-
 भावव्याप्याभाववद्बहिमतेजस्वाभावव्याप्यवानित्यादौ तेजस्वा-
 भावव्याप्याभाववद्बहिमतेजस्वाभावव्याप्याभाववद्बहिरूपवाधस्य-
 तेजस्वाभावव्याप्याभाववद्बहिरूपवाधात्मकेन विशिष्टान्तरेण घटि-
 तत्वादव्याप्तिरत उक्तप्रकारतात्वपदेन पक्षविशेष्यकत्वविशिष्टसाध्य-
 प्रकारतात्वस्यैव धर्तव्यतया तस्य च तादृशवाधात्मकविशिष्टान्तर-
 विषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतया तदन्ययत्पदेन तस्य उपादे-
 यत्वसम्भवादिति सुधीभिर्ध्येयम् ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सामान्यनिश्चि-
 त्तागदीशी क्रोडपञ्चे सम्पूर्णम् ॥

सव्यभिचारजागदीशीक्रोडपत्रम्

साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमत इति मूलम् । संशयं प्रति साधारणादिधर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वे कोटिद्वयोपस्थापकस्य वैयर्थ्यापत्तिरतः संशयहेतुकोटिद्वयोपस्थितिं प्रत्येव तादृज्येण हेतुत्वम् संशयसामान्यं प्रति तु धर्मिज्ञानं हेतुरिति मतानुसारेण व्याचष्टे कोटीत्यादीति जगदीशः । अथ धर्मितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव कोटिद्वयोपस्थापक इत्यस्य साध्यताज्ञानस्य संशयं प्रति साक्षाद्वेतुत्वेन धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वमेव नास्ति धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायामेव साधारणादिधर्मविषयत्वान्तर्भावमिति वाच्यम् तथासति सन्देहं प्रत्यसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्भिन्नज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेण इत्यभिप्रेत्य—इत्यादिवक्ष्यमाणदीधितिकारीयसिद्धान्तग्रन्थासङ्गतेः । साक्षात् साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानहेतुतायामपि पदजन्योपस्थितिजन्यसंशये पदजन्यधर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन धर्मितावच्छेदकेऽतिव्याप्तितादवस्था । एतेनोत्तरग्रन्थस्य सन्देहं प्रत्येव साधारणधर्मवद्भिन्नज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वम् कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु साधारणधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यर्थकरणेऽपि न निस्तार इति चेन्न मद्वाचार्योक्तरीत्यैव तादृशातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

न च व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रममादायातिव्याप्तिः धर्मिणीयद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वादिति शिरोमणिः । धर्मिणीति । तथा च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं साध्यसंशयत्वघटित-

धर्मावच्छिन्न प्रति जनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं विवक्षितम्
 पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवहितदभावसहचरितत्वाद्यवच्छिन्नप्रका-
 रताकत्वेन वह्निसंशयजनकत्वात् तादृशसहचरितत्वस्य धूमादाव-
 सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । अत्र जनकताया अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्ध-
 विशेषः । साधारणत्वाद्यभानेपि तद्व्यष्टकतत्तद्रूपेण वस्त्वन्तरा-
 वगादिभ्रमादपि सन्देहसम्भवापत्तेः । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं न
 तु साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथा इत्यतो धर्मिणी-
 त्युक्तम् । न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नहेतुमत्तासंशयस्य सन्देहाजन-
 कत्वावसम्भवः किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं साध्यसन्देह-
 जनकताशून्यनिश्चयावृत्ति तद्रूपवत्त्वस्यैव ज्ञानपदमहिम्ना विवक्षितत्वा-
 दिति । किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्त्वनिश्चयत्वं साध्यसन्देहजनक-
 तानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वन्तु नार्थः पश्चाद्वक्ष्यमाणस्य व्याप्यसंशय-
 स्य पृथक्कारणतामते इत्यादिग्रन्थस्य विरोधापत्तेरिति ध्येयमिति ज-
 गदीशः । अथ व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थे व्यापकसंशयं प्रति व्या-
 प्यसंशयस्य व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन
 व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्यापि जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्याप्यत्वाव-
 च्छिन्नेऽतिव्याप्तिः सम्भवत्येवेति कथमुक्तं व्याप्यसंशयस्येत्यादि-
 ग्रन्थविरोध इति । यदि च व्याप्यसंशयत्वेन जनकत्वाभिप्रा-
 येणैव तदग्रन्थोक्तिरित्युच्यते तदा स्वमतेपि व्याप्यत्वावच्छिन्न-
 प्रकारकत्वस्य साध्यसन्देहजनकताशून्यव्याप्यवत्तानिश्चयवृत्तित्वे-
 नानिव्याप्यसम्भवाद्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधस्तुल्य एवेति
 चेदत्राहुः । व्याप्यसंशयस्य संशयत्वेन जनकत्वमभिप्रेत्यैव
 इदानीमुत्तरग्रन्थस्य विरोधाभिधानम् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य ज-
 नकतातिरिक्तवृत्तित्वात् । न च स्वमतेपि व्याप्यत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकत्वस्य जनकताशून्यनिश्चयवृत्तित्वात् उत्तरग्रन्थविरोधः स-
 मान इति वाच्यम् । यदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यवत्ताज्ञानं संशयात्मकमेव
 जायते तदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वस्य जनकताश-
 न्यसंशयान्योदासीनज्ञानावृत्तित्वेन तदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यादाव-
 तिब्याप्तिपरतयैव स्वमते उत्तरग्रन्थसङ्गतेः । तदङ्कुरविशे-
 पस्य संशयान्यव्याप्यवत्तानिश्चयाप्रसिद्धा वक्ष्यमाणातिव्याप्ति-
 तिरेवेति । न च तथापि तदङ्कुरविशेषव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक-

त्वस्य जनकताशून्यभगवन्निश्चयवृत्तित्वात् घट्यमाणातिव्याप्यसङ्ग-
तिरेवेति वाच्यम् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भात् इत्या-
दिनियमात् नित्यज्ञाने जनकताविरहेण साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रका-
रकत्वस्यापि तादृशजनकताशून्यभगवन्निश्चये वृत्तित्वादसम्भवमि-
या जन्यज्ञानोपपादवच्छिन्नप्रकारकत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदङ्ग-
रविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य भगवज्ज्ञाने सत्त्वेपि
क्षतिषिरहादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशेषणसंशयस्य विशिष्टसंशयजनकत्वमतेऽतिव्याप्ति-
धारणाय इदानीमेव जनकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीय-
मिति तन्मते व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधादुपावन्म् । स्वमते
च विशेषणसंशयस्य जनकत्वं न स्वीक्रियते इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अथ यत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्र-
कारतासामान्यं तादृशजनकतावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्येऽन-
तिरिक्तवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न सामान्यपदस्य व्यापकता-
वाचित्वेन तादृशप्रकारतात्वव्यापकं जनकतावच्छेदकत्वमित्यर्थ-
पर्यवधसितत्वेन स्वमते संशयनिश्चययोर्विषयताभेदात् व्यापक-
तारक्षणायांनाहार्यनिश्चयीयप्रकारताया भवतापि निवेशनीयतया
लाघवानवकाशात् । न च तथापि अप्रामाण्यज्ञानाभावानिवेश-
पव लाघवमिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रकारण-
त्वाभिप्रायकत्वादिति ध्येयम् ॥

विप्रतिपत्तौ, प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावाल्लक्षणस्यद्वय-
पदेन तद्वारणम् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेपि न तद्वत्ताज्ञानं तथा न
या मिलित्वा द्वयोजनकत्वं तथात्वेपि येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानं तदु-
भयकोट्युपस्थापकन्तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति
शिरोमणिः । तथा च धर्मिणि यद्वत्ताज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थिति-
जनकत्वं तद्वत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं विवक्षितम् । न च विप्रतिपत्ति-
षाक्यत्वेन तथात्वम् प्रत्येकार्थोपस्थितिं प्रति प्रत्येकज्ञानत्वेन हेतुत्वा-
दतो नातिप्रसङ्गः शब्दो नित्यः शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यवत्त्वा-
दित्यादौ बोध्यत्वादिसम्बन्धेन हेतुतायां विप्रतिपत्तेः सव्यभिचार-
त्वमिष्टमेवेति भाव इति जगदीशः । अथैतन्मतेऽनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वस्यैव प्रतिनिविष्टतया बोध्यत्वादिसम्बन्धेनेव ता-

दात्म्याविसम्बन्धेनापि शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यस्य हेतु-
 तायामपि अनित्यत्वादिसाध्यकस्थले सव्यभिचारत्वापत्तिः । तादा-
 त्म्येन तादृशवाक्यवत्त्वज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतान-
 तिरिक्तवृत्तित्वात् । एवमेकवाक्यकालीनापरवाक्यस्यापि तादात्म्ये-
 न सव्यभिचारत्वापत्तिः तादात्म्येनैकवाक्यकालीनापरवाक्यव-
 साज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति
 चेन्न स्वानिरूपकविशिष्टविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषण-
 त्वेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानीयजनक-
 तायां स्वानिरूपकापरवाक्यविषयित्वावच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ।
 पक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिक
 इति मूलम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे
 तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेपि घटत्वमनित्यं घटत्वादि-
 त्यादौ प्रयत्नसाध्यमित्यत्र तत् प्रतिभाति इति शिरोमणिः । प्रकृत-
 हेतुसाध्यकानुमितिसामान्यं अति प्रकृतहेतुसम्बन्धितया यद्रूपव-
 साज्ञानं विरोधि तत्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तदोषवारणेपि ह्रदो वह्निमान्
 धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धहेतुवारणार्थमुपात्तस्य पक्षवृत्तित्वे सती-
 त्यस्य व्यर्थतापत्तिः धूमनिष्ठहृदवृत्तित्वाभावज्ञानस्य धूमलिङ्गका-
 नुमितिसामान्यं प्रत्यविरोधित्वात् तत्रातिव्याप्यसम्भवादित्याशये-
 न प्रयत्नसाध्यमित्युक्तमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रानुमितिसामान्य-
 निवेशाद्बाधादिवारणेपि साध्यनिष्ठावृत्तित्ववारणाय प्रकृतहेतुसम्ब-
 न्धितयेति । न च काञ्चनमयवह्निमान् बह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धि-
 वारणमशक्यमिति वाच्यम् स्वातन्त्र्येण साध्यग्रहाविरोधित्वस्यापि
 निवेशनीयत्वात् । अथ प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिसामान्यविरो-
 धित्वनिवेशेपि हेतुनिष्ठावृत्तित्ववारणार्थमेव पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य
 सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रकृतहेतौ वृत्ति-
 मत्त्वग्रहाविरोधित्वस्यापि निवेशनीयत्वात् तद्वारणसम्भवे पक्षवृत्ति-
 त्वपर्यन्तनिवेशस्य व्यर्थताया दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ॥
 साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावव्याप्यहेत्वाभासत्वमिति मूलम् ।
 हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं धर्मार्थो वर्तमानत्वम् एवञ्च साध्य-
 तदभावव्याप्यत्वग्रहाविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वरूपवत्त्वमर्थः ।
 साध्यतदभाववृत्तित्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्त-

त्वमसाधारण्यम् तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीति हृदयमिति शिरोमणिः ।
असाधारण्यमिति । इदमुपलक्षणम् केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षता-
कत्वे सति साध्यतदभाववद्दृष्टित्वमनुपसंहारित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।
अत्र च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्तिद्वयग्रहविरोधित्वं
नार्थः कथितसाधारण्यादेव तथात्वेनासम्भवापत्तेः । किन्तु प्रकृत-
हेतौ साध्यस्य तदभावस्य च व्याप्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमेव प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविषयवृत्तिहेतौ-
हेत्वाभासस्य सामान्यलक्षणोक्तदिशैव वारणीयत्वादिति ध्येयमिति
जगदीशः । अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्ति-
द्वयग्रहविरोधित्वं तद्वत्त्वमित्यर्थकरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशाभिप्रायेणैवासम्भवापत्तिवारणम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा-
वच्छेदकत्वनिवेशे च गौरवमेव उक्तार्थपरित्यागे बीजम् । न च प्रकृत-
हेतौ साध्यस्य तदभावस्य च व्याप्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमित्यर्थकरणेपि धूमवान् बह्वयभावव्याप्यव-
त्पर्व्वतकालीनवहेरित्यादौ बह्विमतपर्व्वतेऽतिव्याप्तिः प्रकृतहेतौ सा-
ध्यतदभावव्याप्यवगाहित्वस्य बह्विमतपर्व्वतविषयकनिश्चयेप्यवृत्ति-
त्वादिति तद्वारणाय प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवन्तुल्यमेवेति वा-
क्यम् विशिष्टसाध्यसाधनावगाहित्वं तादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वविरोधि तदन्यत्वार्थकत्वे साध्याप्रसिद्धादिबाधकविशिष्टसाध्य-
साधनग्रहविरोधित्वदलनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अथ प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविषयवृत्तिहेत्वाभाससामान्यलक्षणो-
क्तदिशा वारणे केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षताकत्वे सति साध्यतद-
भाववद्दृष्टित्वरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः अत्रापि हेत्वाभाससामान्य-
लक्षणोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वस्यासत्त्वादिति चेत् अत्राहुः । -प्रति-
योगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य प्रकृतलक्षणाक्रान्तं यद्विशिष्टान्तरं तद्व-
घटितं यद्यत् स्वन्तदन्त्यत्वरूपमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश-
नीयम् तथा च भेदप्रतियोगिनि निरुक्तानुपसंहारित्वभिन्नत्वं नि-
वेशनीयम् तथाच निरुक्तानुपसंहारित्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वे-
पि निरुक्तानुपसंहारित्वभिन्नत्वाभावाव्याप्तिः । निरुक्तानुपसं-
हारित्वञ्च तादृशानुपसंहारित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताभिन्न-
प्रकारतावच्छेदकत्वम् मातो विशिष्टानुपसंहारित्वस्यानुपसंहा-

रित्वानतिरिक्तत्वेऽप्यतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । इदन्त्ववधेयम् । साधन-
निष्ठावृत्तित्ववारणेन प्रकृतहेतौ वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वार्थकहेत्वाभा-
सत्त्वदलेनैव साधनाप्रसिद्धेरपि वारणसम्भवात् तद्वारणाय पुनः
साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनं व्यर्थमिति । यत्तु हेतौ वृत्तिमत्त्वग्रहावि-
रोधित्वनिवेशे साधननिष्ठावृत्तित्ववारणसम्भवेऽपि साध्यनिष्ठावृत्ति-
त्ववारणमशक्यमिति तदुभयवारणार्थं वृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्व-
स्यैव हेत्वाभासत्त्वदलेनैव विवक्षणीयतायां तद्वलेनैव साध्यसाधना-
प्रसिद्धिवारणमशक्यमेवेति साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनमा-
वश्यकमिति । तच्चिन्त्यम् । प्रकृतहेतौ वृत्तित्वग्रहाविरोधित्ववि-
शिष्टसाध्यवत्त्वग्रहाविरोधित्वविशेषणद्वयनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये
उक्तीत्या विशेषणद्वयदानस्यानौचित्यादिति सुधीमिरालोचनीयम् ।

परे तु साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदाद्यत्र वृत्तिमत्त्वादि-
ग्रहाविरोधिरूपमप्रसिद्धं तत्र हेतुग्रहाविरोधित्वं नोपादेयम् ।
तच्चानुपसंहारिग्रन्थे वक्ष्यते एवञ्च यत्र वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधि-
प्रसिद्धं तत्र हेतौ वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वम् यत्र च साधनाप्र-
सिद्धिमात्रं प्रसिद्धम् तत्र साधनग्रहाविरोधित्वमेव निवेशनीयम्
यत्र तूभयरूपमप्रसिद्धं तत्र तदुभयग्रहाविरोधित्वम् न निवेश्यमि-
त्याशयेन साधनग्रहाविरोधित्वं निवेशिनीयमित्याहुः ।

कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्ध्वत्वादेरूर्ध्वत्वत्वादि-
धर्मिणि ज्ञानमेव साध्यसन्देहजनकं न तु तदानीं साहचर्यादि-
ज्ञानमपेक्ष्यते इति नये तु यद्वरूपविशिष्टत्वेनागृहीतस्य धर्मि-
वृत्तिज्ञानं तथा तद्वत्त्वं वाच्यमिति शिरोमणिः । इदञ्च संस्कारस्य
स्मृतिमात्रे हेतुत्वप्रवादमनुसृत्य यदा तु स्थाणुत्वादिसंशयमप्रति इदं-
धर्मिकोर्ध्वत्वनिश्चयः स्थाणुत्वतदभावसहचरितोद्धृत्यसंस्कारश्च व-
यमेव विनिगमनाविरहेण हेतुरिति पक्षस्तदा साध्यसन्देहत्वावच्छिन्नं
प्रति यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कारत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारता-
कत्वेनैव वा हेतुत्वं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यमित्यवधेयमिति जगदीशः ।
अथ यद्रूपप्रकारताकत्वेन साध्यसन्देहजनकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ
तादात्म्येन हेतौ व्याप्यादावतिव्याप्तिः शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारतायामपि हेतुधर्मिकसाधारण्यादिप्रकारकसंस्कारवैशिष्ट्या-

वच्छिन्नजनकतायामवच्छेदकत्वादिति चेन्न जनकतायां संस्कारवै-
शिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य वा निवेशो-
न्वैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवमिति । वस्तुतस्तु संस्कारज्ञानयो-
साधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मिवृत्तिज्ञानत्वेन धर्मिवृत्तितो-
ज्ञानविशिष्टसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन च संशयजनकत्वं न तु सं-
स्कारस्य तत्र प्रवेशः एतच्च मद्वाच्यार्थेणोक्तम् । एवञ्च यद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारताकसंस्कारत्वेन संशयजनकत्वमित्युक्तपूर्वकल्पेऽसम्भव-
स्यादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । तत्र च प्रकारतायां संस्कारीयत्व-
निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति ज्ञानीयहेतुप्रकारताया एव
संशयजनकतावच्छेदकत्वात् । साधारण्यादिप्रकारकसंस्कारत्वस्य
जनकतावच्छेदकत्वेपि संस्कारीयसाधारण्यादिप्रकारताया जनक-
तावच्छेदकत्वाच्च न पूर्वकल्पोक्तसम्भव इति ध्येयम् ।
यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्रतत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं
तद्वत्त्वमिति शिरोमणिः । वस्तुतो यद्यद्धर्मिकयादृशरूपाविशिष्टप्रकृत-
हेतुमत्तानिश्चयत्वं तत्तद्धर्मिकप्रकृतसाध्यतद्याप्यप्रकृतहेतुमत्तानु-
मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशरूपवत्त्वमिति जगदीशः
न च यद्यद्धर्मिकयादृशरूपावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वं तत्तद्धर्मिक-
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्युक्तविवेकः सर्वत्र तादृश-
पदेन दोषतावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वयात् प्रकृतहेतुमत्त्वपर्य-
न्तनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजल-
त्वस्येव जलव्यापकवह्न्यभावंवत्त्वस्यापि असाधारण्यरूपदोषताव-
च्छेदकतया तदवच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताति-
रिक्तवृत्तितया जलव्यापकवह्न्यभावरूपासाधारण्यसङ्ग्रहार्थमेव प्र-
कृतहेतुमत्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तन्निवेशे च जलव्यापकवह्न्यभा-
ववत्त्वरूपेण हेतुमत्तानिश्चयमादाय तत्र लक्षणसमन्वयादिति भावः ।
अथैतत्कल्पे वह्निमान् अभावादित्यादौ वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः । प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावप्रकारकहृदधर्मिकनिश्चयत्वस्य
तत्तद्धर्मिकवह्निविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् ।
एवं महानसीयवह्न्यभाववान् वह्नेरित्यादौ घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वा-
भाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ महानसीयवह्नौ घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वे-
चातिव्याप्तिः । घटादिधर्मिकमहानसीयत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिनिश्चय-

त्वस्य तत्तद्धर्मिकमहानसीयवह्यभावघटवृत्तिविशिष्टद्रव्यत्वाभा-
वविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति चेत् । अत्र
केचित् यद्यद्धर्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वं तादृशानुमि-
तिनिरूपिततादृशरूपावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यज्ञा-
नीयतादृशरूपावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
तद्रूपवत्त्वविवक्षणे न कोऽपि दोषः । असाधारण्यस्थले तादृ-
शरूपावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यवाहिव्यापकीभूताभा-
वप्रतियोगिजलामिति-ज्ञानीयविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादा-
य साधारण्यस्थले च साध्याभाववद्दृत्तिः साधनमिति-ज्ञानीयविषय-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयः । वहिमान् अ-
भावादित्यादिप्रागुक्तस्थले वह्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानन्तःपाति-
विषयताशून्यवह्यभाव इत्यादिज्ञानीयविषयत्वावच्छिन्नानुमित्यप्र-
सिद्धेव नोक्तानिव्याप्तिः । यादृशरूपपदश्च दोषतावच्छेदकरूपपरम् ।
एतेन वहिमान् जलादित्यादौ वह्यभाववज्जलवद्दृत्तिजलादावप्यति-
व्याप्तिर्निवारिता । तादृशजलत्वावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषय-
ताशून्यज्ञानवृत्तितादृशजलत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नविषयित्वा-
भावादिति । जलावच्छेदेन वह्यभाववत्त्वञ्च लक्ष्यमेव हेतुमति सा-
ध्याभावस्य साधारण्यरूपवत्त्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु यद्यद्धर्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वमित्य-
त्र स्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन यादृशरूपस्य वैशिष्ट्यं हेतुमत्ता-
निश्चयत्वांश एव विवक्षणीयम् । स्वपदश्च दोषतावच्छेदकरूपम् । तथा
च वहिमान्जलादित्यादौ स्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन वहिव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वाविशिष्टघटपटादिधर्मिकसमूहालम्ब-
नहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य तत्तद्धर्मिकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्तित्वेन असाधारण्ये लक्षणसमन्वयः । वहिमान् अभावादि-
त्यादौ तादृशसम्बन्धेन वह्यभावत्वविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य घ-
टाभाववान् वह्यभावश्च इत्यादिसमूहालम्बनज्ञानेपि सत्त्वेन तत्र
चानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावात् वह्यभावादौ नातिव्याप्तिः । अत
एव यादृशरूपपदस्य दोषतावच्छेदकरूपवद्वयद्धर्मिकयादृशरू-
पावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये हेत्वंशो यादृशरूपस्य
वैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इति प्रत्युक्तम् । हेत्वंशो यादृशरूपस्य वैशि-

दृष्टानिवेशादिति प्राहुः ।

परे तु यद्यद्धर्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टादृशरूपावच्छिन्नव-
त्स्वनिश्चयत्वं तत्तद्धर्मिकतादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरेकवृत्ति
तादृशरूपवत्त्वं लक्षणार्थो विवक्षणीयः । यादृशरूपपदञ्च लक्ष-
तावच्छेदकपरम् । तथा च वह्निमान् अभावादित्यादौ हेतुमत्तानिश्च-
यविशिष्टवह्न्यभाव इत्याकारकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभा-
वाद्बह्न्यभावादौ नातिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

ननु वह्निमान् अभावप्रतियोगित्वाभाववज्जलादित्यादौ वह्निव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । तादृशप्र-
तियोगित्ववत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूताभाववज्जलत्वादिरूपावच्छि-
न्नवत्तानिश्चयस्य नियताहार्थ्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । हेतुतावच्छे-
दकघटकीभूतधर्मनिवेशे च वह्निमान् जलशैवालोभयस्मादित्या-
दौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्ये मट्टाचार्य-
पत्रिकोक्तव्याप्तिः । यदि च प्रकृतलक्षणेऽनुमितौ प्रकृतहेतुधर्मिक-
साध्यान्वयव्याप्यवगाहित्वस्येव व्यतिरेकव्याप्यवगाहित्वस्याप्यव-
श्यनिवेशनीयतया उक्तस्थले तादृशानुमितेरप्रसिद्धा एतल्लक्षणा-
व्यवस्थमेव स्वीक्रियते तदा वह्निमान् अवृत्तिजलादित्यादौ वह्न्यभाव-
वद्वृत्तित्वार्थकसाधारण्ये वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मका-
साधारण्ये च तत्तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तावगाह्यनाहार्यनिश्चयाप्र-
सिद्धाऽव्याप्तिरिति चेन्न यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारत्वाभिन्नयद्रूपप्रकारकानाहार्थ्यज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकं यदे-
तुतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टतत्तदेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तानिश्चय-
विवक्षणीदेव सर्वसामञ्जस्यादिति सुधीभिर्मान्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सव्यभिचार-

जागदीशीकोटपत्रं समाप्तम् ॥

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

The following is a list of the names of the persons who have been appointed to the various positions in the various departments of the Government of the State of New York, for the year 1900.

1950

ॐ नमो गणेशाय ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं (१५)

साधारणजागदीशीकोटपत्रम्।

अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकोपा-
दानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभाव-
द्वयानुपगमेपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुम-
त्त्वस्य तादृशभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हे-
तुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेऽभासङ्ग इति शिरो-
मणिः । साध्यवत्तेति । यादृशाभाववत्तानिश्चयत्वेन साध्यवत्ता-
ज्ञानविरोधित्वं तादृशाभाववत्त्वेनेत्यर्थः । तेन साध्याभावव्याप्यव-
द्भूतित्वे नातिप्रसङ्ग इति जगदीशेनोक्तम् । अथैवमपि साध्यव्यापका-
भाववद्भूतित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति चेत्तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदनि-
वेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् । यस्तु प्रतिबन्ध-
कतायां प्रकृतसाध्यवद्भूतित्वविषयित्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वनि-
वेशाश्रयमतिप्रसङ्गः साध्यव्यापकाभाववत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां
व्यापकताघटकीभूतसाध्यवद्भूतित्वविषयित्वावच्छिन्नत्वात् । न
चैवमपि महानसीयधूमसाध्यकस्थले धूमव्यापकाभाववद्भूतित्वेऽति-
प्रसङ्गो दुर्वार एव धूमव्यापकतायां महीनसीयधूमवद्भूतित्वस्याघट-
कत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नविषयता-
निरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य
विवक्षितत्वादिति । तत्तुच्छम् तथासति धूमवद्भूतित्वकालीनधूमवा-
न वहेरित्यत्र धूमवद्भूतित्वकालीनधूमाभाववद्भूतित्वाद्यसङ्गहापत्ते-
रिति ध्येयम् ॥ १ ॥

साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेन सा-
ध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावावनुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याः

भावग्रहविरोधित्वमिति शिरोमणिः । अत्र यादृशविशिष्टप्रकारत्वेन प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेवात्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितया तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । एवं शृङ्गवान् द्रव्यत्वादित्यत्र शृङ्गाभावनिष्ठद्रव्यत्वंसामानाधिकरण्येऽप्याप्तिः शृङ्गलामान्याभावस्य शशीयशृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वात् । शृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य तथात्वात् । एवं धूमान्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमान्यधूमवत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धत्वाप्रसिद्धिश्च स्यादतो लक्षणान्तरमाह साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वेति । तथा च साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधितामात्रनिवेशाञ्जोक्ताव्याप्तिः । शशशृङ्गवान् शशशृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति भाव इति जगदीशः । अत्र प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वमेवाभासतावच्छेदकत्वम् न तु समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वम् । तेन धूमासमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वाभावविशिष्टपर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावे धूमसामानाधिकरण्यस्याश्रयासिद्धित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य प्रकृतहेतुसाध्यव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वादिति ध्येयम् ॥

नन्वेवमपि पर्वतः काञ्चनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धित्वेन व्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह विरोधित्वमिति । विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनी ज्ञानस्य विषयतया यत् साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वं तदेव वाच्यम् इति भाव इति जगदीशः । अत्र गगनवान् गगनत्वादित्यादौ गगनत्वसमानाधिकरणवृत्तित्वे भृङ्गाचार्य्यपत्रिकोक्तदिशाऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्त्वपर्यन्तनिवेशः । धूमवान् वह्नयसमानाधिभूकरणमाभावव्याप्यकालीनवह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरणधू-

माभाषव्याप्यात्मकसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिवारणाय साधनवत्त्व-
निवेशः । इदञ्च साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिधर्मिकहेत्वसामानाधि-
करणप्रवृत्त्यप्यपकप्रतिवध्यत्वनिवेशाभिप्रायेण । स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकावच्छेदकत्वनिवेशे तु साधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिश्चैव ना-
स्तीति भट्टाचार्य्येणैवाकमिति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम् । साध-
नप्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव साधनाप्रसिद्धिवारणसम्भवात् साध-
नवत्त्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चेत् । अत्र केचित् आकाशाभाव-
वान् आकाशाभावाभावादित्यादौ हेतुनिष्ठावृत्तित्ववारणाय साध-
नवत्त्वपर्यन्तनिवेश इत्याहुस्ताश्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

अथ व्याप्तिप्रहविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तेरनुगमः । अनुमितिजन-
कत्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमे चोक्तपक्षाप्रसिद्धावतिव्याप्तिरिति चेन्न पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतानिरूपितहेतुप्रकारत्वाघटकानुमिति-
जनकतावच्छेदकविषयतात्वेन व्याप्तिविषयतानामनुगमात् । प्रा-
तिस्विकरूपेण बोधादाय समूहालम्बनव्याप्तिज्ञानविरोधित्वमेव नि-
वेशनीयमिति नाननुगमशङ्कापीति ॥ ३ ॥

अथ व्याप्तिप्रहविरोधित्वनिवेशे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिनीत्यादि-
सत्यन्तदलनिवेशो व्यर्थ इति । ज्ञेयत्वसमानाधिकरणवाच्यत्ववान् ज्ञे-
यत्वादित्यादौ अभावाप्रतियोगिसाध्यात्मकानुपसंहारित्वस्य च तद-
लनिवेशेऽपि वारणायोगात् प्रकारान्तरेणैव वारणीयत्वादिति चेन्न धू-
मवान् बहेरित्यादौ धूमाभाववदवृत्तित्वव्यापकबहिसमानाधिक-
रणतद्वह्निभेदाभाववद्वह्नादावतिव्याप्तिवारणायैतदलसार्थक्यात् ।
न च तदलनिवेशेऽपि वाच्यत्वत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्व-
त्वाभाववदवृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावा-
भाववदवाच्यत्वादावतिव्याप्तिर्बोद्धव्येति वाच्यम् वाच्यत्वस-
मानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावरूपविशिष्टान्तरघटितत्वादेवोक्ताति-
व्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । यत्तु विरोधवारणाय तदुपादानमि-
ति । तत्तुच्छम् । व्याप्तिप्रहविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तिशरीरे प्रयोजन-
विरहेण सामानाधिकरण्यस्यानिवेशाद्विरोधातिव्याप्तेरवासम्भवात् ।
यद्यपि साध्यवत्त्वज्ञानं प्रति विरोधितामात्रनिवेशे समूहालम्बनसा-
ध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वस्य तद्वह्निभेदादावपि सत्त्वेन तदलनिवेशेऽप्यु-
क्तातिव्याप्तितादवस्थम् । किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्त्वप्रवृत्त्यप्यपकप्र-

तिवध्यतानिवेशे च एतल्लक्षणापुरोधेनामासविरोधः पूर्वलक्षणे सा-
ध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिवध्यतानिवेशसम्भवात् । प्रतिवध्यतायां
साध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैव शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यत्र
शशीयत्वाभावादेवार्णसम्भवात् । तथापि किञ्चिद्धर्मिकसाध्यव-
त्ताज्ञानत्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधि-
तानिवेशाच्च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्गः । पूर्वलक्षणे प्रतिवध्य-
तायां साध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेपि वह्निमान् वह्नित्वादित्यादौ
साध्यवत्ताज्ञानविरोधि यद् ह्दावृत्तित्वं तत्र हेत्वसमानाधिकरण-
ग्रहविरोधिह्दावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरेव दोष इति । अत्र च हेत्वाभास-
त्वावच्छेदकत्वदलेनैव तद्वारणसम्भव इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथैतादृशकल्पे भेदाभावतद्वह्निमान् गगनाभावादित्यादौ भेदा-
वच्छेदेन गगनाभाववत्त्वेऽतिव्याप्तिस्तस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
नि भेदे हेत्वसमानाधिकरणग्रहविरोधित्वात् । साध्यवदन्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाच्च इति । न
च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-
प्रकारतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाशक्तं दोष इति वाच्यम् तावतापि
भेदाभाववद्वष्टाभावकालीनवह्निमान् गगनाभावादित्यादौ तादृशे-
ऽतिव्याप्तिदुर्वारत्वात् । न च प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रका-
रतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकताभिज्ञत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति
बहुपभावसाध्यकधूमहतुकस्थले वह्निमद्वृत्तिधूमात्मकसाधारण्यव्या-
प्तेः । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानतिरिक्तवृत्तित्ववह्नि-
मत्ताग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकताकवह्निमद्भेदे हेत्वसमा-
नाधिकरणग्रहविरोधिनि भेदावच्छेदेन गगनाभाववत्त्वेऽतिव्याप्ति-
तादवस्थापत्तेश्च । एतेन साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिवध्यतायां साध्य-
ग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इत्यादि प्र-
त्युक्तम् । उक्तीत्यां वह्निमत्ताग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धक-
तामादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थादिति चेदगत्या तत्तत्प्रतिबन्ध-
कतामदं निवेश्यैवोक्तातिव्याप्तिवारणीयेति ध्येयम् ॥ ५ ॥
स्वनिरूपितप्रतिवध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकताशाल्यनुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदक-

त्वमित्युक्तम् भट्टाचार्येण । अथात्र स्वनिरूपितप्रतिबध्यताशा-
 न्यनुमितितिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वनिवेशेनैव सा-
 मञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो व्यर्थ इति चेदत्राहुः । स्वनिरूपितप्रति-
 बध्यताशाख्यनुमित्यवृत्तिवनिवेशे बहुपभावाभाववद्बहुपभावव्या-
 प्याभाववत्कालीनहृदो बहुपभावव्याप्याभाववानित्यत्र बहुपभावा-
 व्याप्यवद्बुद्धात्मकबाधेऽव्याप्तिः । तथाहि स्वमुक्तबाधप्रतिबन्धक-
 त्वम् । तन्निरूपितप्रतिबध्यताशालिनी या बहुपभावाभाववद्बहुप-
 भावव्याप्याभाववत्कालीनहृदो बहुपभावव्याप्याभाववानित्याकार-
 कानुमितिस्तदवृत्तिर्या बहुपभावाभाववद्बहुपभावव्याप्यवत्काली-
 नहृदो बहुपभाववानिति—ज्ञानीयविषयता तदवच्छिन्नानुमिति-
 तिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्योक्तबाधे सत्त्वात् ।
 बहुपभाववत्तावुद्धिं प्रति बहुपभावव्याप्याभाववच्छेदेन बहुपभा-
 वाभाववत्ताज्ञानकालीनवद्बहुपभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया व-
 ह्यभाववाभाववद्बहुपभावव्याप्याभाववत्कालीनहृदो बहुपभावव्या-
 प्याभाववान् बहुपभाववांश्च इत्याकारकैकज्ञानासम्भवात् । स्वमते च
 बहुपभावाभाववद्बहुपभावव्याप्याभाववत्कालीनहृदो बहुपभाववा-
 नित्यनुमितौ स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
 निरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावादेव नाव्याप्तिः । अयं तन्निवेशोपि बहि-
 व्याप्याभावाभाववद्बहिमत्कालीनपर्वतो बहिर्व्याप्याभाववानित्यादौ
 बहिर्व्याप्यवत्तादृशपर्वतात्मकबाधेऽव्याप्तिर्दुर्वारैव । तथाहि स्वं
 यदुक्तबाधप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्तादृशप-
 र्वतधार्मिकबहिर्व्याप्याभावप्रकारकबुद्धित्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यता-
 निरूपिता या बहुपवच्छेदेन बहिर्व्याप्याभावाभाववत्तानिश्चयविशिष्ट-
 बहिमत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छालिनी या बहिर्व्या-
 प्याभाववत्त्वहिमत्कालीनपर्वतो बहिर्मानित्याकारकानुमितिस्त-
 तिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वस्योक्तबाधे सत्त्वादिति ।
 न च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
 पितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशाशोकदोष-
 इति वाच्यम् तथा सति गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटो गग-
 नवानित्यादौ गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्बुद्धात्म-
 कबाधेऽव्याप्तेः । तत्र स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-

तिवध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः ।
 उक्तस्थले विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ ज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्यप्रतीकारादिति चेत् । अप्रोच्यते । स्वनिरू-
 पितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्व-
 मनिवेश्य स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाल्यनुमि-
 तिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशाश्लोकदोषावकाशः । स्वनिरू-
 पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्याभाववत्ताबुद्धित्वावच्छि-
 न्नं प्रति वह्निव्याप्याभावाभाववत्कालीनपर्वतो वह्निमानित्याकारक-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबध्यत्वाभावाश्लोक दोष इति
 सुवीभिर्भाव्यम् ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशप्रणीता साधारण-
 जागदीशीपत्रिका समाप्ता ॥

सत्प्रतिपक्षजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रहत्वाव्यापकविषयताशून्यग्रहनिष्ठप्र-
तिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती प्रकृतपक्षकप्रकृत-
साध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबन्धनानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशपक्षसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदि-
का यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशविशिष्टवस्वमिति समु-
दायार्थः ।

अथ ज्ञानभेदेन विषयिताया भेदात्तादृशग्रहत्वाव्यापकविष-
यिताशून्यग्रहाप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तिः । न च समानाकारकज्ञानवि-
षयताया ऐक्यान्नासम्भव इति वाच्यम् तथापि पक्षधर्मिकसाध्य-
वत्ताग्रहत्वस्य केवलपक्षधर्मिककेवलसाध्यवत्ताज्ञानासमानाकार-
कज्ञानसाधारणतयाऽसम्भवतादर्यात् । न च केवलपक्षधर्मिक-
केवलसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वमेव निवेश्यमिति नासम्भव इति
वाच्यम् तथापि निर्वह्निहृदो बहिमानित्यादेरसङ्गहेणाव्याप्तिरिति
चेन्न यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
तात्त्वं तादृशग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्ध-
र्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्न-
प्रकारताशून्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । कालिकतया बहुयभाव-
व्याप्याभावविशिष्टहृदकालीनबुद्धेः साध्यत्वे हृदस्य पक्षत्वे ब्र-
ह्मभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकविशेषणतया
तादृशभाववत्पर्वतकालीनबुद्धिसाध्यकहृदपक्षकसत्प्रतिपक्षोन्नाय-
कस्य घटाभावव्याप्यव्याप्याभावबुद्धकालीनबुद्धिसाध्यकसत्प्रति-
पक्षोन्नायकस्य च वारणाय सत्यन्तद्वलघटकतादृशभावप्रतियो-

कत्वरूपं तादृशविरोधित्वं कथं न निवेशनीयमिति वाच्यम् अस-
म्भवापत्तेः सत्प्रतिपक्षज्ञानस्य साध्यवत्ताग्रहाप्रतिबध्यत्वात् ॥ १ ॥

अथ सत्यन्तदलनिवेशेऽपि विशेष्यदले ग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकताघ-
टितं विरोधित्वम् । न चोभायकेऽविरोध्यन्ताविशेषणं व्यर्थमिति वा-
च्यम् बहुपभावव्याप्याभाववान् हृदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ बहुपभा-
वव्याप्यवद्वृद्धाविरूपाभ्यासिद्धाघटितव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्य-
सम्भवात् । न च वह्निव्याप्याभावसाध्यकबाधस्य तदलवारणीयस्य
धारणासम्भवाः । वह्निव्याप्याभावनिश्चयस्यापि वह्निमत्ताज्ञानं प्रत्यव-
च्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धक-
तायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । न च
तथापि गौरवमिति वाच्यम् । तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतानिवेशेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादप्यथा वह्निमत्तानिश्चयस्याप्यवच्छेद-
कधर्मविधया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् तदोपधारणासम्भ-
वादिति चेन्न वह्निव्याप्यवह्नुभावव्याप्योत्पत्तिः इह इत्यादौ व-
ह्नुभावव्याप्यवद्वृद्धरूपबाधेतिव्याप्यापत्तेस्तादृशविरोधी बहुप-
भाववद्वृद्धादिस्तदुन्नायकत्वात् सत्यन्तदलसत्त्वाच्च । ननु श्रेयेऽविरो-
ध्यन्तनिवेशे वह्निमान् हृदो बहुपभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निमान्
काञ्चनमयहृदो बहुपभावव्याप्याभावकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यव्या-
प्याभावोभयवानित्यादौ अविरोध्यन्तस्यानिवेशे काञ्चनमयत्वाभाव-
व्याप्यव्याप्यवद्वृद्धरूपबाधेतिव्याप्यापत्तेस्तन्निवेशे च सत्प्रतिप-
क्षाव्याप्तेः । न च तत्र वरं हृदधर्मिककाञ्चनमयत्वग्रहाविरोधित्वमेव
निवेशनीयम् तावतैव न बाधेतिव्याप्तिः सत्प्रतिपक्षसङ्गदश्च इति
वाच्यम् । यत्र एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निकाञ्चनमयत्वोभयविशिष्ट-
हृदधर्मिकतादृशोभयाभावव्याप्यव्याप्याभाववह्नुभावव्याप्याभावो-
भयसाध्यकस्थले विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यक-
त्वात्तदनिवेशे तादृशोभयाभावव्याप्यव्याप्यवद्वृद्धरूपबाधातिव्याप्ते-
स्तन्निवेशे च सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेस्तद्वारणीयस्य तत्स्थलयिबाधस्य
धारणासम्भवेन च विशिष्टपक्षग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकताघटितप्रतिबध्य-
तानवच्छेदकत्वरूपतादृशविरोधित्वस्य निवेशासम्भवादिति । मै-
धम् । उन्नेयेऽविरोध्यन्तनिवेशेन विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतायां

विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्व तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयता-
 शून्यज्ञानावृत्तित्वस्य वा निवेशे तात्पर्याविधारणात् । एवमुन्नायके-
 ऽविरोध्यन्तेन सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वाव्याप-
 कत्वस्य तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानावृत्तित्वस्य वा
 निवेशो विवक्षितः । एवञ्च बह्व्यभावव्याप्याभाववान् इदो ब-
 ह्निमानित्यादौ न सत्प्रतिपक्षोऽसङ्ग्रहः । न च ग्रन्थकृता तस्याश्रया-
 सिद्धित्वेनालक्ष्यत्वमङ्गीकृतं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् अलक्ष्यत्वेपि
 क्षत्यभावादिति लिखनमङ्गात्तस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । बहिमान्
 इदो बहिमानित्यादावेव सत्प्रतिपक्षस्याश्रयासिद्धित्वेनालक्ष्यत्वा-
 ङ्गीकाराच्च ॥ २ ॥

अथ इदो बह्विबह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ बह्व्य-
 भावव्याप्यव्याप्यवद्वद्गुरुपबाधात्मकसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्ति-
 र्बहिमत्ताग्रहविरोधी यो बह्व्यभावव्याप्यवद्वद्गदादिस्तदुन्नायकत्वात्
 बाधत्वेन सत्यन्तदलघटकादिति चेन्न सत्यन्तदलघटकविशेष्यदल-
 घटकप्रतिबध्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणात् । तथा
 च पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहनिष्ठतादृश-
 पक्षसाध्यग्रहावृत्तिप्रतिबध्यताविशिष्टं यादृशविशिष्टनिरूपितविष-
 यित्वं तादृशत्वमेव समुदायार्थनिष्कर्षः । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपि-
 तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
 पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानि-
 रूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । न चोन्नायकेऽ-
 विरोध्यन्तविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति । तन्निवेशेनैव तत्र तादृशार्थ-
 लाभात् ।

केचित्तु सत्यन्तस्य तादृशग्रहविरोधिरूपोन्नायकत्वे संतीत्यर्थः ।
 निरुक्तस्थले सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य बहिमत्ताग्रहविरोधिवह्व्यभाव-
 वद्वद्गोन्नायकबह्व्यभावव्याप्यवद्वद्गोन्नायकत्वादेव तदुन्नायकत्ववि-
 रहाभातिव्याप्तिः । न च तत्र बह्व्यभावव्याप्यवद्वद्गोन्नायकत्वव्याप्यो-
 भयवानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वद्गुरुपसत्प्रतिपक्षेऽव्या-
 प्तिः । बहिमत्ताविरोधी यो बह्व्यभाववद्वद्गदादिस्तदुन्नायकोन्नायकत्वे-
 न तदुन्नायकत्वविरहादिति वाच्यम् । सत्यन्तस्यैतादृशग्रहविरोधी-
 त्वस्य तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे

सति तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदिका या विषयिता तन्निरूपकत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति । न च तथापि बहिमान् हृदो बह्व्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ सत्प्रतिपक्षे बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपेऽव्याप्तिस्तादृशबाधे बह्व्यभाववद्बुद्धोन्नायकोन्नायकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशविरोधिताघटकप्रतिबन्धतायां पक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्य निवेशात् । न च तथापि बह्व्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिविषयिताया बहिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतया तादृशग्रहविरोधिरूपोन्नायकोन्नायकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् विषयितायां तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धतावैशिष्ट्यनिवेशात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यमिति न कोपि दोषः । अथ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति चेन्न सत्यन्तस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपस्य विशेष्यदलघटकजनकतायां विशेषणत्वादेव तद्वारणसम्भवात् । तज्ज्ञानजनकतायां तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतबह्व्यभावव्याप्यव्याप्यत्वादिविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वादिति वदन्ति ॥ ३ ॥

अथ बह्व्यभावबह्व्यभाववत्त्वह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृदो बहिमानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवत्तावच्छेदेन घन्हाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटत्वम् । तत्र बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया विशेष्यदलसत्ताज्ञानस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीप्रतिबन्धकतया सत्यन्तदलसत्त्वात् । न च हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ घन्हाभावव्याप्यवत्कालीनबह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयम् तथा च नोक्तातिव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम् हृदधर्मिकवह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्बुद्धादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानजनकतायां तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतबह्व्यभावव्याप्यव्याप्यत्वादिविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वादिति वदन्ति ॥ ३ ॥

शिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेनोक्तदोषवारणसम्भवाविति चेन्न
 बहुयभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुयभावस्य धर्मितावच्छेद-
 कघटकता यत्र च घन्यभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन बहुय-
 भावस्य धर्मितावच्छेदकघटकता तत्स्थलद्वयसाधारणैकरूपे-
 ण प्रतिषेध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेनैव विशेषणतया बहुयभा-
 ववद्वह्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृदधर्मिकवाहिमत्ताप्रदम्प्रति
 बहुयभावव्याप्यावच्छेदेन घन्यभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टतादृशहृ-
 दधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां
 ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वविरहदेवातिव्याप्तिनिरासात् । वैशि-
 ष्ट्यान्तमनिवेश्य तादृशहृदधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ता-
 निश्चयत्वेन प्रतिषेध्यकत्वे बहुयभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुय-
 भावनिश्चयविरहदशायां बहुयभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन
 बहुयभावावगाहिबहुयभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनहृदधर्मिकव-
 ह्न्यभावव्याप्यव्याप्यनिश्चयसत्त्वे तादृशहृदधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्ध्या-
 दानुदयप्रसङ्गः स्यादतो वैशिष्ट्यान्तं निश्चयविशेषणम् । तथा च शु-
 द्धविशेषणतया धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टविशेषणतासा-
 धारणविशेषणतात्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितबहुयभाव-
 विषयतानिरूपितवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
 कालीनत्वविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्निवा-
 वच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बहुयभावव्याप्य-
 व्याप्यावच्छेदेन बहुयभाववत्तानिश्चयविशिष्टतादृशहृदत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यतानिरूपितबहुयभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालि-
 निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुभयसाधारणं निर्वाच्यम् । न च घटा-
 भावप्रतियोगिकविशेषणतया बहुयभावावगाहितादृशहृदधर्मिकव-
 ह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुयभावनिश्चयदशायां बहुयभावव्या-
 प्यव्याप्यव्यापकविशेषणतया बहुयभावावगाहितादृशहृदधर्मिकव-
 ह्निज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् विशेषणतात्वावच्छिन्नसांसर्गिकवि-
 षयतेत्यत्र विशेषणतात्वावच्छिन्नत्वं विशेषणतात्वपर्याप्तावच्छेद-
 कत्वम् तच्च विशेषणतात्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वकत्वमिहा या धर्मि-
 तावच्छेदकताव्यापकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता तदनिरूप-
 कत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वदन्ति । तदसत् प्रतिबन्धकतायां

ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे प्रकृतसाधनसाध्यव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही प्राह्य इति दीधितिकृद्ग्रन्थविरोधापत्ति-
रित्यसाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽसा-
धारणस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वविरहेणाति-
व्याप्त्यप्रसक्त्या तद्ग्रन्थानुत्थानात् । वस्तुतस्तु पक्षसाध्यमेवेन लक्ष-
णस्य भिन्नतया सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायाम् अगत्या तादृश-
पक्षधर्मिकसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं निवेशनीयम् ।
हृदपक्षकवह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणन्तु जनकतायां तादृश-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेवेति ग्रन्थाभिप्रायः ।

केचित्तु स्वावच्छेदकत्वस्वान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
ताविशिष्टविषयतानिरूपकत्वमेव सत्यन्तार्थः । तादृशसत्प्रतिपक्षो-
न्नायकविषयितायां तादृशप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यविरहाभातिव्याप्तिः
ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेशात् हृदो बह्वयभावव्याप्यव्याप्यवद्बृ-
ह्दकालीनघटोभयवान् इत्यादौ बह्वयभावव्याप्यव्याप्यवद्बृह्दकालीन-
घटाभावव्याप्यवद्बृह्दाविरूपसत्प्रतिपक्षे नातिव्याप्तिः । प्रकृतसाध-
न इत्यादिग्रन्थस्तु असाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्या-
नवच्छिन्नत्वमिति मते । अथवा यादृशविशिष्टविषयितायां स्वाव-
च्छेदकत्वस्वान्यज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वो-
भयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वं नि-
वेशनीयम् । असाधारण्यविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववि-
रहादेव तादृशप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमिति तद्ग्रन्थाविरोधः ।
हृदपक्षकवह्निसाध्यकस्थलीयतादृशप्रतिपक्षोन्नायकस्य धारणन्तु ज-
नकतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेव सम्भवती-
त्याहुस्ताच्चिन्त्यम् ।

परे तु यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकताजनकतासामान्ये ता-
दृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तादृशविशिष्टत्वमिति समुदा-
यार्थः । तादृशजनकतासामान्यन्तर्गता हृदपक्षकबह्वयभावव्याप्यसा-
ध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या हृदधर्मिकबह्वयभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता तत्र तादृशप्रतिबन्ध-

कतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविरहाभावाप्तिसिति वदन्ति ।

इति श्रीकालिशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्ष-

जगदीशक्रोडपत्रं समाप्तम् ॥

बाधजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिविरोध्यनुज्ञायकत्वं सति
 प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहविरोधित्वमिति शिरोम-
 णिः । तत्र प्रथमसत्यन्तस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरु-
 पितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वाव्यापकविषयि-
 ताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिषेध्यतानिरुपितप्रतिषेधकत्वं यादृशविशिष्टवि-
 षयकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकानुमितनिष्ठजन्यतानिरुपितजन-
 कत्वं यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तादृशविशिष्टान्यत्वे सत्तौत्य-
 र्यस्तेन निर्व्वहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमानित्य-
 नाहार्यज्ञानमादाय बहुधभाववत्पर्वतरूपबाधे लक्षणसम्बन्ध-
 यः । असिद्धिवारणाय प्रकृतपदद्वयोपादानमिति जगदीशः ।
 अथात्र निर्व्वहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशविषयताशून्या-
 नाहार्यज्ञानाप्रसिद्धा तत्रत्यबाधाव्याप्तितादवस्थायम् । पर्वतो
 वह्निमानिति ज्ञाने तादृशविषयिताशून्यत्वविरहान्तदीयविषयतायाः
 प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वाव्यापकत्वात् असमानप्रकारक-
 ज्ञानीयविषयतायाः भिन्नत्वात् । यदि च ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नत्वं
 स्वीक्रियते तदा सर्वत्राप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टवद्भेदमादाय सर्वस्या
 एव विषयताया अव्याप्यकतयाऽप्रसिद्धिरिति चेन्न तादृशग्रहनिष्ठामा-
 धप्रतियोगितावच्छेदकतापस्योप्यधिकरणं यज्ज्मावच्छिन्नविशेष्य-
 तानिरुपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नयज्ज्मावच्छिन्नप्रकारत्वं तादृश-
 प्रकारताशून्यत्वस्य तादृशविषयतापदेन विवक्षितत्वात् । वह्निमत्-
 कालीनइदो बहुधभावव्याप्याभाववानित्यादौ बहुधभावव्याप्यवद्द-
 दादिरूपबाधाव्याप्तिवारणाय तादृशप्रकारतायां निरुपितत्वान्तम् ।
 समवायसम्यग्धेन वह्निइदत्वयोः पक्षतावच्छेदकत्वं संयोगसम्बन्धा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्व्यभावव्याप्याभावस्य साध्यत्वं तत्रत्यबाधे-
ऽव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नेति-प्रकारताविशेषणम् । संयो-
गेन जलवान् ह्रदो वह्व्यभावव्याप्यवानित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्ति-
वारणाय यद्धर्मावच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणम् ।

अथ तथापि गुणो द्रव्यभेदव्याप्याभाववान् द्रव्यं गुणभेद-
व्याप्याभाववानित्यादौ गुणो द्रव्यं गुण इत्याकारकज्ञानमादाय द्रव्य-
भेदव्याप्यवद्गुणरूपबाधगुणभेदव्याप्यवद्बृहद्रूपबाधादावव्याप्तिरि-
ति चेन्न अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वपदेन तादृशप्रकारताशून्य-
त्वस्येवं तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितवत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारता-
त्वं तादृशप्रकारताशून्यत्वस्यापि विवाक्षितत्वात् । न च तथापि
पर्वतो वह्व्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ बाधाव्याप्तिस्तादृशग्रहम्प्र-
त्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधया वह्व्यभाववत्पर्वताविषयकज्ञानस्या-
पि साध्यवत्तावुत्तिप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वस्यानूभायकत्वदलघटकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात् । न च
वह्व्यभावव्याप्यवत्त्वह्व्यभाववत्कालीनवह्व्यभाववत्पर्वतो वह्व्य-
भावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशपर्वतरूपबा-
धेऽतिव्याप्तिरतिहृदेति वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रति-
बन्धकताया विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

अथ तादृशविशिष्टविषयकानुमितिजनकत्वमित्यस्य कोऽर्थः ।
यदि तादृशविशिष्टविषयकानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वम्
तदा विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय सर्व-
त्रासम्भवः । अनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतां निवेद्यासम्भववारणे-
ऽपि ह्रदो वह्व्यभाववान् वह्व्यभावव्याप्यवानित्याकारकसमूहाल-
म्बनानुमितिनिष्ठानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय
वह्व्यभावव्याप्यवद्बृहदादावव्याप्तिः यदि तादृशविशिष्टविषयकानु-
मितित्वव्यापकत्वस्य विशिष्टविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वस्य वा
जनकताविशेषणत्वम् तदा तादृशजन्यताया अप्रसिद्धाऽसम्भ-
वापत्तिः । यदि तादृशविशिष्टविषयकत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपकत्वं जन्यताविशेषणम् तदा वह्विवह्व्यभाववद्बृहदव्याप्या-
भाववानित्यादौ वह्व्यभाववद्बृहदेऽव्याप्तिः तादृशप्रतिबन्धकतान-

तिरिक्तवृत्तिवह्न्यभाववद्बुद्धविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजन-
कतावच्छेदकत्वादिति चेन्न अनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वमनि-
ष्ट्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रहत्वाव्यापकीभूतवि-
षयताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववद्विषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-
तामतिरिक्तवृत्तियादशविशिष्टविषयिता तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थ-
करणादुद्देश्यताविधेयतयोः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविशेष्यताप्रकार-
ताभ्यां भिन्नत्वे यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितयद्वर्म्म-
पर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूप-
पर्याप्तावच्छेदकताक-उद्देश्यतानिरूपिततद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताक-
विधेयताशास्त्रनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वं तदनति-
रिक्तवृत्तियादशविशिष्टविषयित्वं तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थः । यद्वा
विषयितानिष्ठतादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदको य उद्देश्यतत्त्वविधेय-
तात्वातिरिक्तो धर्म्मस्तदनवच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकानु-
मितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानातिरिक्तवृत्तित्वादशविशि-
ष्टान्यत्वमित्यर्थः । न च पूर्वतो महानसीयवह्निमान् घटवान् पर्वतो
वह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतवह्न्यभावव्या-
प्यवत्घटवत्पर्वतादावतिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकाश्रयनिष्ठावच्छे-
दकताकविशेष्यतानिरूपितसाध्यताश्रयनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारता-
शालिप्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यं यत् पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं
तद्विरोधी यः केवलवह्न्यभाववान् पर्वतस्तदनुभायकत्वात् विशेष्य-
द्वलवत्त्वाच्च महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानस्य तादृशप्रहत्वाव्यापक-
विषयितावत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकतासाध्यतावच्छेद-
कतयोः पर्याप्तिघटिततादृशप्रहत्वाव्यापकत्वस्य निवेशनीयत्वात् ।
विशेष्यद्वलपरिष्कारस्तु तादृशरीत्या करणीयः ।

अत्रायं पूर्वपक्षः । ननु वह्निमज्जलहृदो वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वतो
वह्न्यभाववह्न्यव्याप्याभावोभयवान् हृदो वह्न्यभावव्याप्याभावाभाव-
वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधेऽन्यासिस्तादृशप्रहविरोधी यो वह्न्यभाव-
ववृद्धादिस्तदनुभायकत्वादिति चेन्न विशेष्यद्वलघटकप्रतिबध्यतास-
त्यन्तद्वलघटकप्रतिबध्यतयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् । न च
काञ्चनमयहृदः काञ्चनमयत्वासमानाधिकरणधर्म्माभाववानित्यत्र

हाधेऽव्याप्तिस्तादृशबाधस्य पक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । पक्ष
साध्यग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानावृत्तित्वेन विशेष्यदलघटकी
भूतप्रतिबध्यतानिवेशादेवोक्तदोषवारणात् । न चैकरूपावच्छिन्नप्र
तिबध्यतानिवेशे साक्षात्प्रतिबन्धकतानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्
साक्षात्प्रतिबन्धकत्वपदेन तादृशार्थलाभादिति ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

साध्यग्रन्थजागदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयमनुमानजागदीशी—

क्रोडपत्रसङ्ग्रहः ।

